

Folyóirat

- Közelkép
- Kezdkör
- Nyitott szemmel

Szerzőink - 2013/2-3. szám

- Alabán Péter
- Bárdi Nándor
- Cibere Ibolya
- Csizmadia Ervin
- Gyarmati György
- Horváth Gergely Krisztián
- Murányi István
- Nagy Levente
- Oross Dániel
- Szabados György Norbert
- Szabó Andrea
- Szabó Illdó
- Szeder Dóra Valéria
- Takács Erzsébet
- Tóth András
- Valuch Tibor
- Závodi Szilvia

Ingyenesen letölthető

Solman Zsuzsa: Challenges of Ageing Societies in the Visegrad countries

A múlt jelene - a jelen múltja*

- Gyarmati György: **A nosztalgia esete a Kádár-korszakkal**
- Szabó Illdó: **Folyamatosságok a változásban...**
- Bárdi Nándor: **Magyarország és a kisebbségi magyar közösségek...**
- Csizmadia Ervin: **Demokratizálódási hullámok és politikai programok...**
- Szabó Andrea - Oross Dániel: **A múlt jelene - a Kádár-korszak megítélése a fiatalok körében**
- Tóth András: **A kádárizmus bűvőpatakaként való visszatérése...**
- Valuch Tibor: **„Ne szólj szám...”**

Történelmi szemlélődés

- Horváth Gergely Krisztián: **A belső vámtár működésének jogszabályi háttere és gyakorlata a paraszti termelés és kereskedelem szemszögéből. Moson vármegye a 19. század első felében**
- Závodi Szilvia: **A katonatisztet és bozzátartozóit megillető kedvezmények a 20. század első felében**
- Szabados György Norbert: **Munkásélet a Magyar-Gördölőcsapágy-gyárban a klasszikus szocialista rendszerben**

Közelkép (tanulmányok)

- Ibolya Cibere: **Women in poverty during the socialist era in Hungary**
- István Murányi: **Effects of Poverty and Wealth on Identity**
- Nagy Levente: **A 19. századi brit liberalizmus morfológiai megközelítése**

Kezdkör (hallgatók és doktoranduszok munkái)

- Szeder Dóra Valéria: **Az önkéntesség önkéntelen oldalai. Munkahelyi konfliktusok a civil szervezeteknél végzett önkéntes munka során**

Nyitott szemmel (recenziók)

- Alabán Péter: **Kovács Imre: A vidék az ezredfordulón. A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi változásai**
- Takács Erzsébet: **Két francia ifjúságszociológiai könyvről**

A METSZETEK a Debreceni Egyetem Politikatudományi és Szociológiai Intézetének online társadalomtudományi folyóirata.

Lektorált folyóirat.

Székhely:
4032 Debrecen, Egyetem tér 1.

Megjelenik:
évente négyszer

Szerkesztőbizottság:

Balogh László Levente, Cibere Ibolya,
Csoba Judit, Fényes Hajnalka,
Sipos Flórián, Valuch Tibor

Olvasószerkesztő:
Szekeres Melinda

ISSN:
2063-6415

E-mail:
metszetek@arts.uni-deb.hu

Felelős kiadó:
a DE BTK PSZI igazgatója

Tartalomjegyzék

A múlt jelene – a jelen múltja. Folytonosság és megszakítottság a politikai magatartásformákban az ezredforduló Magyarországon

Gyarmati György: A nosztalgia esete a Kádár-korszakkal.....	3
Szabó Ildikó: Folyamatosságok a változásban: kontinuitások a rendszerváltás utáni politikai szocializáció mintáiban.....	22
Bárdi Nándor: Magyarország és a kisebbségi magyar közösségek 1989 után	40
Csizmadia Ervin: Demokratizálódási hullámok és politikai programok. Az 1989 utáni magyar és az 1945 utáni német átmenet összehasonlító perspektívában.....	80
Szabó Andrea – Oross Dániel: A múlt jelene – a Kádár-korszak megítélése a fiatalok körében.....	97
Tóth András: A kádárizmus bűvópataként való visszatérése a kádárizmus csődje után a munkaügyi kapcsolatok és a szakszervezeti érdekvédelem területén (1989-2013)	118
Valuch Tibor: „Ne szólj szám...” A politikai részvétel és a politikai aktivitás néhány sajátossága az ezredforduló Magyarországon.....	146

Közelkép (tanulmányok)

Ibolya Czibere: Women in poverty during the socialist era in Hungary	157
István Murányi: Effects of Poverty and Wealth on Identity.....	168
Nagy Levente: A 19. századi brit liberalizmus morfológiai megközelítése.....	180

Történelmi szemlélődés

Horváth Gergely Krisztián: A belső vámhatár működésének jogszabályi háttere és gyakorlata a paraszti termelés és kereskedelem szemszögéből. Moson vármegye a 19. század első felében.....	203
Závodai Szilvia: A katonatisztet és hozzátartozóit megillető kedvezmények a 20. század első felében.....	233
Szabados György Norbert: Munkáslét a Magyar-Gördülőcsapágy-gyárban a klasszikus szocialista rendszerben	255

Kezdőkör (hallgatók és doktoranduszok munkái)

Szeder Dóra Valéria: Az önkéntesség önkéntelen oldalai. Munkahelyi konfliktusok a civil szervezeteknél végzett önkéntes munka során.....	276
--	-----

Nyitott szemmel (recenziók)

Alabán Péter: Kovách Imre: A vidék az ezredfordulón. A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi változásai.....	299
Takács Erzsébet: Két francia ifjúságszociológiai könyvről	308

GYARMATI GYÖRGY

A nosztalgia esete a Kádár-korszakkal

A szakmai elemzések természetes jellemzője, hogy a befejezett múltat – lett légyen szó markáns politikai cezúrával elhatárolt közelmúltról akár – történelmi tematikaként vizsgálják. A társadalmi közgondolkodásban vagy a múlt aktuálpolitikai szempontú újrahazsnosítása során már inkább relatív az időmérték, és széles – alkalmasint szabados – értelmezési tartományban élhet velünk a történelem. E társbérletben az emlékezet ugyanúgy több rétegűen szelektív, mint az amnézia. Ugyanarra a csupasz koponyára – ha ezt tekintjük a történelmi forrásfeltárással hitelesített csontváznak – nagyon különböző arcéleket képes applikálni a memória, az emlékezés és a felejtés plasztikai sebészete. A korszakkal foglalkozó írások némelyike felveti, hogy ha Kádár János az ötvenes-hatvanas évek fordulóján meghal, a múlt század igencsak rossz emléké első emberei között parentálták volna el. Nem így történt. Három évtized múltán – személyének és rendszerének egybeeső temetése idején – kevesen merték volna megjövendölni, hogy regnálásának korszakát idővel majd „nosztalgiával” emlegetik. Ez sem így történt, miáltal újfent igazolódni látszik az ironikus bölcselkedés: „nem tudhatjuk, hogy mit hoz a múlt”.

1. Esetleges mintavétel milliós családhalmazból

Nagyapám az első világháborúban már, a második világégés tűzrakásánál még katonaköteles korban volt. Egy keze idővel már kevésnek bizonyult, hogy előszámlálja ujjain a huszadik századi magyar politikai cezúrákat, vagy annak nevesítőit: Ferenc József, Károlyi Mihály, Kun Béla, Horthy Miklós, Szálasi Ferenc, Rákosi Mátyás. 1956 forró őszenek napjaiban szinte egyvégtében a rádió előtt ült. Nagy Imre után az újabb rendszer névadója, Kádár János volt számára a nyolcadik – s egyben az utolsó –, akit „az ország első embereként” lajstromozott. Ő bizony a fent említett „rosszemlékű Kádár” tudattal hagyta itt ezt az árnyékvilágot. Végiggondolva az első frontra vonulása óta történeteket, lehetett-e bármi oka arra, hogy ne fiatalkori „Ferenc Jóska” éveit tekintse boldog békeidőknek – idézőjel nélkül! Felnőttkorát számba véve – ami 1910-től 1960-ig épp egy fél évszázadra rúgott –, nem akadt egyetlen öt évet meghaladó periódus, amikor ne érte volna az országot, s alattvaló társainak többségével együtt

önnön magát is valami újabb sorsfordító megpróbáltatás. A „mostantól minden másképp volt” politikai hiszekegyek előjelváltásai közepette az is nehezen volt kalkulálható, hogy a „kezdhetünk mindent előlről” egzisztenciális kedvezményezettséget vagy diszkriminációs csapást jelent-e az éppen regnáló rendszer horizontján, de akadt fordulat – kiknek egyik, kiknek másik kurzusváltáskor –, hogy „a lét a tét” veszedelme derengett fel.¹

A múlt század húszas éveiben született lánya, fiai – veje és menyei – saját életük „történelmi időszámítását” a világválsággal kezdhették (1929-33). Mindannyian átélték ugyanakkor a Kádár-korszak konszolidáltként és puha diktatúrának mondott szűk három évtizedét, sőt mi több, a legutóbbi, 1989-90-es rendszer-transzformációt is (nyugdíjasként). Az unokák a második világháborús fordulattól az első ötéves terv nyitányáig orgonasípokként jöttek egymás után a természet rendje szerint. Világra eszmélni 1956 és a Berlińi Fal felhúzása közötti években kezdtek. Hatból ketten „csak” középiskolát maturáltak, de ők tudtak/mertek – munkáslakáshittel – saját házat tető alá hozni. Négyen – régies fordulattal „nadrágos emberek” –, diplomások lettek. A kádári új gazdasági mechanizmus – és annak visszavonása – éveiben voltak fiatal pályakezdők, s immár a mába érően, az elmúlt évtizedben lépegették át a nyugdíjogosultság (időközben kitolódott) évkörét. Fiaik, lányaik – a dédunoka generáció – már a legutóbbi rendszerváltás után végeztek egyetemet mindannyian, s (több diplomával, esetenként több nyelvvvel a tarsolyukban) keresik a megélhetéssel kecsegtető munkát. Számukra a gyerekkori népmese fordulat, „hol volt, hol nem volt” jelen idejűvé aktualizálódott, mert állás bizony „hol van, hol nem van”.² S ha itthon nincs, mennek – mert tehetik, s mert a megélhetésért erre kényszerülnek – külföldre...

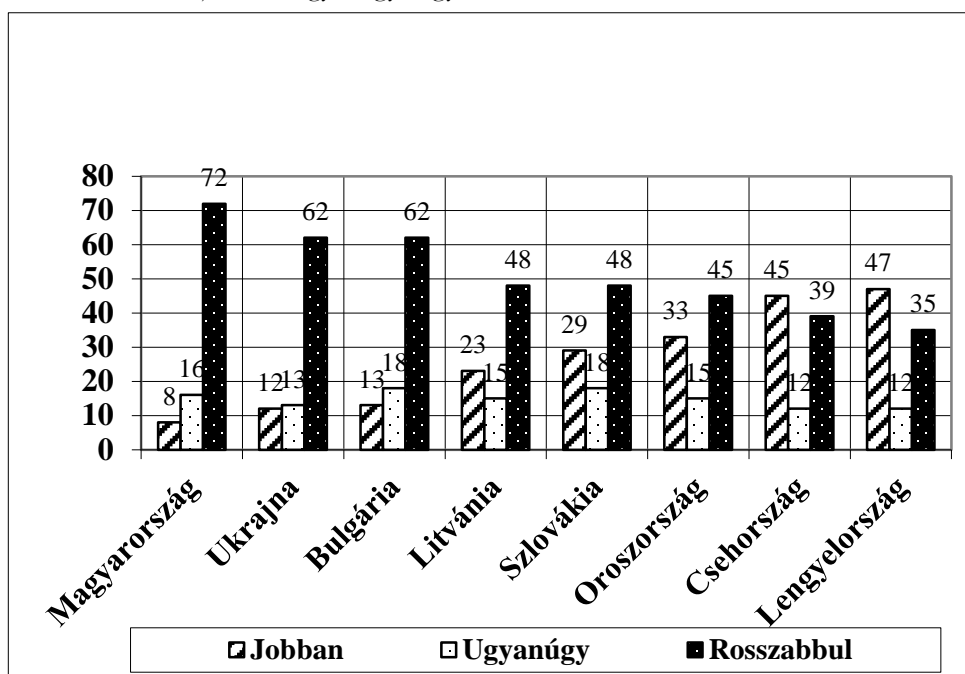
¹ A világháborúk üszkös terepeiről mindkétyszer élve keveredett haza, de közte „a nagy válság próbára tett bennünket és sokakat megroppantott a rokonságban is” – szólt a szenttelen tényközlés. Első agyvérzését – midőn (több tagban) négy holdnyi földjét akarták eltéveszteni – a Rákosi-korszak legzordabb évében, 1952-ben kapta. Ebből még felépült. 1959-60 fordulóján, a Kádár-kori kollektívizálási-tagosítási hullám hozta meg második agyvérzését. Ezt már nem élte túl – de ebben sem volt egyedül generációjában.

² E többgenerációs családsors köznapian átlagos. Senki nem lett egyik rendszerben sem országos, vagy akár csak helyi vezető, ugyanakkor sok tízezer családban súlyosabb és kiterjedtebb volt a rövid huszadik század első felének nagycsaládi veszteségajstroma. Másik nagyapai ágon úgy kapott bombatalálatot a családi ház, hogy még romjai is alig voltak hasznosíthatók az új (s nem újjá) építésekor, de éppen nem tartózkodott otthon senki. Egy háborús fogság rovására is írható korai halál, egy túlélő fogság, és két elfagyott láb a második világháború mérlege: hosszú volt az út a Don-kanyartól hazáig. Két – csak hetekben mérhető – elzárás Rákosi perzekutorainál, majd egy szó szerinti véresre verés 1956 novemberében, a pufajkások tobzódásának hónapjaiban. Végül is „olcsón megúsztuk” volna az ötvenes éveket, ha ezt a sort nem a (már említett) nagypapa földet sirató agyvérzéses halála zárta volna az évtized végén.

2. A rendszerváltási deficit társadalmi tükre – két évtized múltán (2009)

Az előbbi bekezdés három generációjából kerültek ki azok, akik az elmúlt években visszatérően alanyai lehettek a kérdezőbiztosoknak. Az eltérő reprezentativitású felmérések a rendszerváltást fókuszba helyező idősik mentén faggatóztak hogylétük felől. Arra kérdezték rá – esetünkben két évtized távlatából –, hogy jobban, rosszabbul vagy ugyanúgy (változatlan „privát” kondíciók közepette) élnek-e, mint a letűnt államszocializmus idején. Ezúttal egy olyan felmérést hívunk segítségül, amelyik néhány más, posztkommunista országot is pásztázott,³ mindazonáltal mondandónk továbbra is Magyarországra koncentrálni.

1. ábra. 2009-ben jobban, ugyanúgy vagy rosszabbul él, mint a kommunizmus alatt?

Forrás: Saját szerkesztés

A közreadott felmérés szerint Magyarországon kiugróan magas, 72 % azok aránya, akik magukat a rendszerváltás vesztesei közé sorolják, s ennek komplementer oldalán értelemszerűen kínálkozik, hogy a legkevesebben (8 %) helyezik magukat a rendszerváltás nyertesei közé. Különösen szembeűnő a magyarországi státuscsoportok megoszlásának aránya a diagram másik szélén elhelyezkedő Cseh- és

³ A Pew Research Center felmérését lásd *Heti Világgazdaság*, 2009. 52-53. sz. 7. old.

Lengyelország megkérdőjeztjeivel összevetve: utóbbiaknál több mint ötször annyian vannak a nyertes csoportba öndefiniálók, s fele körül mozognak a magukat vesztesek közé sorolók.⁴ A nyertes-vesztes megoszlásnak két egymásba fonódó olvasata van. Aktuálpolitikai közelítésben azért sokkoló, mert a rendszerváltás mineműségéről, s annak kormányosairól, „az új politikai osztályról” állít ki rossz bizonyítványt. Ennek tükröképe az a „történetinek” maszkírozott magyarázat, mely szerint az ilyen típusú kérdések és annak ilyen – ehhez hasonló – eredményei tanúsítják leginkább a társadalom Kádár-korszak iránti nosztalgiáját. Utóbbira sok minden mondható, az viszont legkevésbé, hogy „történeti” értelmezés lenne. Inkább tanúsítja azt az attitűdöt, mely szerint – a magyar közgondolkodásban legalábbis – a nőkhöz, a focihoz és a történelemhez „mindenki ért”. S tanúsítja azt a sértett politikusi habitust, amely a rendszerváltás egyik minisztere, Szabó Iván keserű kifakadását hívta elő egy kedvezőtlen választási eredmény láttán: „borzalmas tagságunk van!” A Kádár-nosztalgiát emlegető áltörténeti – pontosabban mentegetőző, szemrehányó, s majdhogynem bűnbakkereső – magyarázat ugyanis azt sugallja, hogy „borzalmas társadalmunk van”. Nem gondolnám, hogy így lenne. A felmérés tekinthető a rendszerváltási deficit – egyik – társadalmi lenyomatának, de ez is inkább a mából magyarázza a múltat. Az alábbiakban nem e „társadalmi háládatlanságnak” kívánok utána járni. Sokkal inkább szeretném – spinozai értelemben – megérteni, hogy az elmúlt század magyarországi történelmének mely mozzanatai teszik értelmezhetővé a diagramban tükröződő társadalmi beállítódás, közérzület létrejöttét. (Mindenkinek szabad, hát legyen szabad egy történésznek is történészkedni...)

3. A rövid 20. század és a hosszú Kádár-korszak

A történetírásban elterjedt a „hosszú 19. század” fogalma, melyet kronológiailag a nagy francia forradalomtól (1789) az első világháborúig (1914/1918) szoktak számolni. Így a „rövid 20. század” nyitánya az 1918 őszi háború- és birodalomvesztés, míg záró időköre 1989/1990, az államszocializmus „javított kiadásának”, a Kádár-korszaknak a leáldozása. Fentiek alapján a hosszú 19. század közel 130, a rövid 20. század legfeljebb 72 kalendáriumi évet foglal magában. Magyarország rövid 20. századán a továbbiakban ezt a hét évtizedet értem, két kiegészítéssel. Az egyik, hogy e bő hét évtized során összesen kilenc rendszerváltás – vagy azzal felérő rendszerváltási kísérlet – történt. A másik, hogy akinek életútja ennél hosszabbra nyúlt – mondhatnók „három századot érintett” –, az Ajtmatov regénycímét ferdítve könyvelhette el: „évszázadnál hosszabb

⁴ Az „ugyanúgy” élő *stagnálók* kategóriáját azért nem tartom szükségesnek külön elemezni, mivel annak 6 pontos szóródása (12 és 18 % között) a mintavétel országok esetében elkönnyvelhető mind a kommunista hozomány, mind pedig az átalakulás egyedi – társadalmi-politikai – jellemzőinek kézenfekvő különbözőségeként.

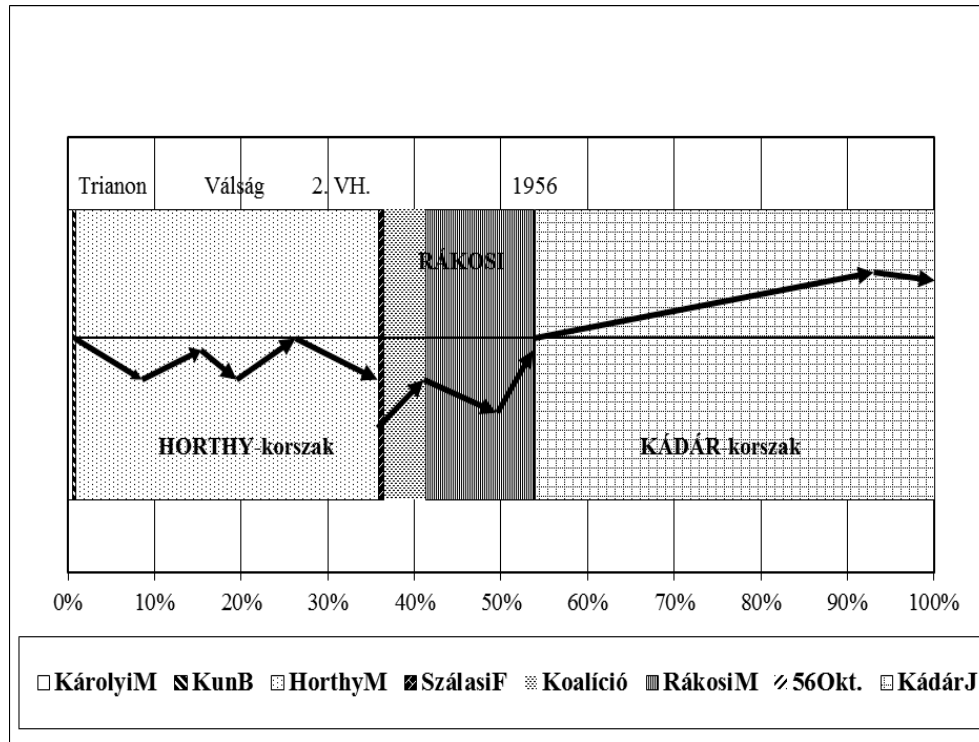
ez a lét”.⁵ Csak saját szakmám nevesebbjeiből patinás lista állítható össze, akik elmondhatták magukról, hogy – gyakorta hányatott, kacskaringós – életükre visszatekintve nyolc magyarországi rendszer születésének és bukásának lehettek kortársai a 20. században, s kilencedikként láthatták még az ezredvégen újra „próbálkozó demokráciát”.⁶ (Copyright Bibó István.) Ha csupán a historikusok közül ennyi nevesíthető, mennyire rúghat más szakmák, hivatások közismertségre szert tett gerontokráciája, és mekkora lehet a nem jegyzett nevű, de még 1990 után is köztünk élő szépkorúak halmaza.

A társadalmat széles körben sújtó megpróbáltatások korábban sem voltak ismeretlenek a magyarhoni történelemben: tatárjárás, török dúlás, német áfium. Ezeknek a pusztításoknak más volt a történelmi algoritmus: országot-népet emésztő két sorscsapás között több generációnyi idő telt el, így a társadalomnak megadatott a soros „istencsapást” kiheverni, szépapáktól ükunokákig újrendezni soraikat, egyénileg és közösségi létben is regenerálódni, közkeletűen ötről hatra jutni. A rövid huszadik század folyamán viszont egy átlagos életút során többször, visszatérően szenvedett el a társadalmi sokaság újabb és még újabb „mohácsokat” úgy, hogy közöttük nem maradt idő regenerálódni. Ebben a történetileg fragmentálódott rövid huszadik században jelent majd relatíve hosszú regenerálódási periódust Magyarországon a Kádár János nevéhez kötődő időszak.

⁵ Csingiz Ajmatov: Az évszázadnál hosszabb ez a nap. Európa, Budapest. 1982.

⁶ Születési időrend szerint: Mályusz Elemér 1898-1989 még határeset, de már nem az A. J. P. Taylor 1906-1990.; Fejtő Ferenc 1909-2008.; Berlász Jenő 1911 – még ma is él!; Király Béla 1912-2009.; Kosáry Domonkos 1913-2007.; Jakó Zsigmond 1916-2008.; Erich Hobsbawm 1917-2012.; Georges DUBY 1919-1996.; Pach Zsigmond Pál 1919-2001.; Imreh István 1919-2003.; Borbándi Gyula 1919 – még ma is él!

2. ábra. Rezsimek időarányos megoszlása Magyarországon a 20. században – életnívó-trenddel

Forrás: Saját szerkesztés

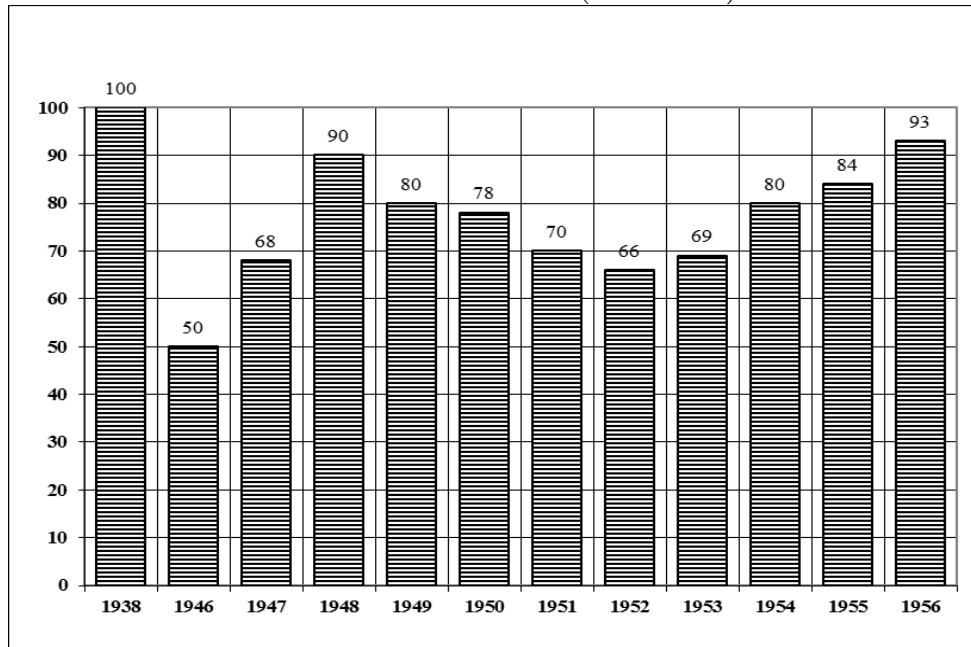
A második diagramon időtartamuk arányainak megfelelően követik egymást a 20. századi magyar politikai rezsimek.⁷ Ezek többnyire végletesen tagadták azt, amit éppen leváltottak, s ebből ered „hasonlóságuk” is: minden egyes rendszerfordulathoz elmaradhatatlanul társult az éppen felülkerekedő új berendezkedés öngazolását célzó ilyen-olyan elszámoltatás: B-lista, számonkérő szék, nemzetvédelemnek magyarázott népirtás, népbíráskodás, „népítélet”, vagy éppen osztályalapúnak mondott tömeges diszkrimináció. A kollektív emlékezetben manapság még fel-feltűnik a „csengőfrász”, de azt kronológiailag megelőzte a történelmi emlékezet homályába vesző „csendőfrász”. A vörös-fehér-barna terror váltógazdaságát, a kakastollat ávósmundérra cserélő fordulatokat elszenvedőként megélve – már akinek a túlélés megadatott –, a politikai névtelenek sokasága többnyire azt konstatálhatta a század első felében, hogy a rendszercserék szériája inkább csak csöbörből vödörbe

⁷ Az időarányos megjelenítésben rövidségük miatt csak egy-egy vonal az 1918-as őszirozsás forradalom, az 1919-es tanácsköztársaság, Szálasi 1944-es regnálásának hónapjai, illetve 1956 októbere.

„másállapotot” hozott számukra. Az egymást rapszodikusán kergető rendszerek e számonkérő algoritmusra négy évtizeden át követhető, egészen az ötvenes évek végéig – a Kádár-korszak restaurációs megtorlásáig –, miközben már átléptünk a század második felébe.

A rövid század közepe az időskálán Nagy Imre első miniszterelnökségére, ezen belül 1954-re tehető. Történelmi véletlen ugyan – mert sem annak alakítói, sem passzív részesei nem tudhatták –, de az ún. „új szakasz” húsz hónapja megélhetéstörténeti közelítésben egy nem pontszerű „fordulópontot” jelentett a társadalom nagyobbik hányadának. Ha az 1918-1953 közötti időszakban követjük nyomon az életnívó (mindig torz) átlagának mozgását, hullámvasútra emlékeztető emelkedések, lejtmenetek váltakozása volt jellemző. Az első háborús összeomlás, a trianoni veszteségek, a jóvátételi kötelezettség terhe és – mindhármukkal összefüggésben – a nagyarányú infláció 1924-ig eltartott. A Bethlen István miniszterelnök nevéhez kapcsolt konszolidáció évtizedében már csak öt év volt hátra, hogy a megváltozott összetételű „trianoni társadalom” regenerálódjon valamelyest, mígnem kitört a nagy gazdasági világválság. Nekünk perifériális fuvallata is elég volt ahhoz, hogy újra milliók egzisztenciája rendüljön meg, vagy omoljon össze – döntő hányadában az egyébként is permanensen szűkséget szenvedők köréből. Ebből csak az újabb háborúra készülési fegyverkezési konjunktúrája segített magunkra találni – időlegesen –, mert amit nyertünk (nyertünk?) a revíziós vámon-vágyon, az mind odalett a világháborús réven. Sőt még annál is több. A társadalom közel tizedének pusztulása mellett a nemzeti és magánjavak prédává válásán túl, a maradékból a megmaradtaknak kellett kiizzadniuk újra a vesztesre kirótt jóvátételt. Ezzel ismét átléptünk a második világháború utáni időkre, aminek megidézéséhez egy újabb diagramot hívok segítségül.

3. ábra. Az állami alkalmazásban állók havi átlagbérének változása 1946-1956 között (1938=100%)

Forrás: Gyarmati György: A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945-1956. ABTL – Rubicon, Budapest. 2011. 287. old.

A világháborúban megvert ország megtizedelt-megtiport társadalmá tényleg lenyűgöző „újjaépítést” és önreparálási erőfeszítést mutat fel az 1945-1948 közötti években. (Van, aki ezt a helyreállítási boom-ot – visszatekintő európai összevetésben – keresztelte el „magyar csodának”.⁸) Statisztikai adatokkal – megint csak átlagosan – ez ki is mutatható. De ehhez az kellett, hogy az 1946. évi valutastabilizáció közepette az utolsó békeév (1938) szintjének felére redukálják az új forintban kínált (átlag)keresetet. A talpra állás innét számítandó, s ezzel együtt becsülendő meg az a teljesítmény, hogy 1948-ra elértük a tíz évvel korábbi (utolsó békeév) standard 80 százalékát. Majd következett az újabb fordulat, a nyílt kommunista hatalomátvétel, s társult hozzá több éves nadrágszűj-megszorítás: „nem ehetjük meg ma, a holnapra aranytojást tojó tyúkot”. Rákosi Mátyás hagymázos ellenségkeresési – és ellenségtalálási – hisztériával fűszerezett hadigazdasági terroruralmának első fél évtizedében a társadalom többségének életszínvonala újra visszaromlott a háborút követő általános nélkülözés közelébe. Nem csupán a Horthy-korszakbeli nivóra, hanem a kommunista

⁸ Jánossy Ferenc: A magyar gazdasági fejlődés trendvonalá. Magvető, Budapest. 1975.

hatalomátvétel előtti részleges regenerálódás elért szintjére is békaperspektívából tekinthetett fel a kortársak többsége.⁹

Ezután érünk el a fentebb már említett „új szakaszhoz”, a 20. század félidejéhez, s egyúttal a társadalom megélhetési hullámgörbéjének – statisztikailag mérhető – történelmi fordulópontjához. Winston Churchill – utólag és nagyvonalú általánosítással – summázta úgy a második világháborús fordulatot, hogy „El-Alamein előtt nem arattunk győzelmet, El-Alamein után nem szenvedtünk vereséget.”¹⁰ Ugyanilyen nagyvonalú általánosítással mondható, hogy a magyarországi életszínvonal a „trianoni” századelőtől 1954-ig – többnyire ötéves időszakokra töredező – hektikusan le és fel rángatózott, 1954 után viszont, közel három évtizeden át nem csökkent. E hosszú távú előrettekintéssel korántsem akarunk átsiklani az 1956-os kettős fordulaton, a forradalmon és a bukását követő újabb véres megtorlással elegyített restauráción. Már csak azért sem, mert a Kádár-korszak nyitányának Janus-arcú – „mézesmadzag és korbács” – politikájából ezúttal az első összetevő segít megvilágítani az imént történelmi fordulatként említett életnívó emelkedés faramuciságát. Nevezetesen azt, hogy ha az éppen lezajlott – akkor hivatalosított terminussal – „ellenforradalom kártevéséi” valóban olyan mértékűek voltak, mint amilyenek azt a propaganda hirdette, ugyan miből tellett 1957 elején rögtön nagyrányú, 19-27 százalékos általános fizetésemelést foganatosítani.

Az ország lakóit a megtorlás kibontakozása közepette „pénztárcáján és hasán keresztül” pacifikálni igyekvő politika nem volt eredménytelen. Hosszabb távon szemlélve pedig ezzel az aktussal jutottak (végre) oda a bérből és fizetésből élők milliói, hogy keresetük két évtized után újra elérte a világháború előtti utolsó békeév szintjét, az 1938-as megélhetési rátát. A fentebbi (3. számú) diagram hullámvasútja az évenkénti változásokat követve szemlélteti, hogy a Rákosi-korszak hadikommunista és üldözési mániás terroruralma egy teljes évtizeddel késleltette – halasztotta el – a háborúkra történelmi algoritmusként következő társadalmi regenerálódás lehetőségét. Mert – félreértés ne essék – itt sincs még szó a kommunista önlegitimáció népboldogító axiómájának beteljesüléséről. A volt uralkodó osztályokat – azok javait elkönfiskálva, vagyonukat eltékozolva – eltüntették ugyan, de a szocialista rendszer saját bázisának tartott „dolgozó tömegek” legfeljebb azt konstatálhatták, hogy előbb jutottunk ’56-ra, mint ötről hatra: legfeljebb ugyanott kezdünk tartani, ahol már voltunk – két évtizeddel ezelőtt.¹¹ Mindenesetre ez már annak a századunkban

⁹ Részletesebb elemzését lásd Belényi Gyula: Válság, 1953. Históriaantik Könyvkiadó, Budapest. 2011.; Gyarmati György: A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945-1956. ÁBTL – Rubicon, Budapest. 2011.

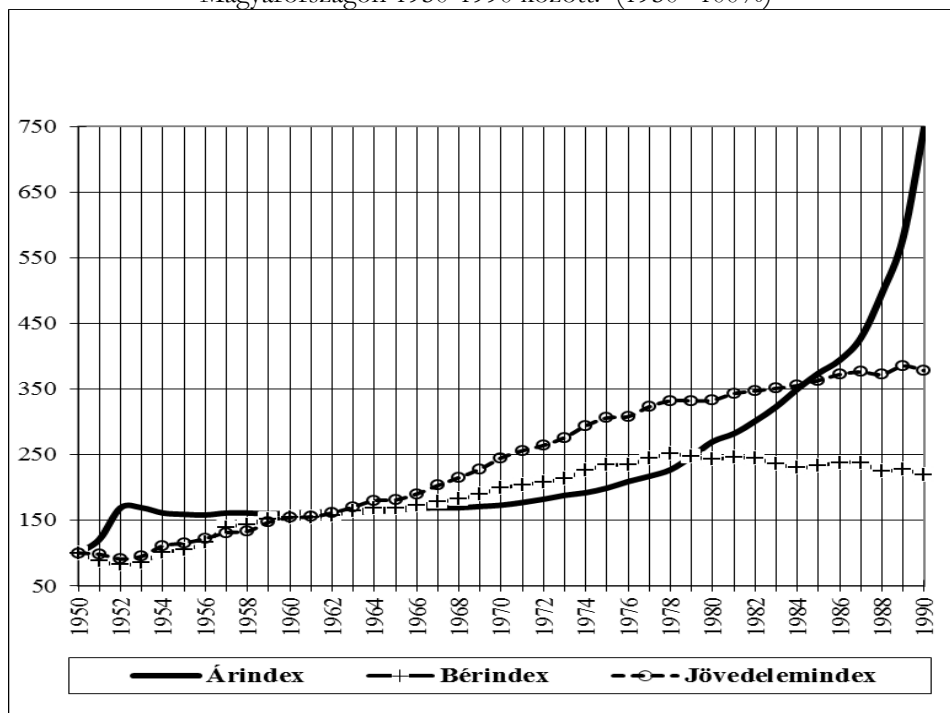
¹⁰ Winston S. Churchill: A második világháború. Európa Könyvkiadó, Budapest. 1989. 2. kötet. 161.

¹¹ Húsz év manapság és húsz év egykoron. A vizsgálódást indító 2009-es felvételre visszautalva, képzeljük el, hogy a Magyarországról éppen tíz éve (1948-ban) kitiltott Gallup Közvéleménykutató Intézet 1958-ban készített volna egy felmérést a „kalandvágyból itthon maradottak” akkori körében, s a válaszadók zöme – mert „jobbat” nem tudhatott, „rosszabbat” meg nem mert mondani – a közélet *ugyanúgy* rubrikát preferálta volna, ami (utólag már tudjuk) nem lett volna más, mint a valóság-közeli helyzet konstatálása. A korabeli

leghosszabb – negyedszázados – regenerálódási időszaknak volt a nyitánya, amilyen a honi társadalom egymást váltó generációinak korábban soha nem adatott meg. Lássuk immár, hogy milyen is volt az a konszolidált „hosszú Kádár-korszak”, s hogy mennyiben tértek el a – társadalmat leginkább érdeklő – megélhetési viszonyok a korábbiaktól.

4. A „hosszú Kádár-korszak” mint tartós társadalmi regenerálódási ciklus

4. ábra. Az egy főre eső bérek, jövedelmek, illetve a fogyasztói árak változása Magyarországon 1950-1990 között. (1950=100%)

Forrás: Gyarmati György: Magyarország a II. világháborútól napjainkig. In: Milleniumi magyar történet. (Szerk: Tóth István György) Osiris, Budapest. 2001. 614. old.

kommunista politikai elit éppúgy vérig lett volna sértve még az *ugyanúgy* válaszdömpingtől is, mint fél évszázaddal későbbi kortársaink a „rosszabbul” válaszok dominanciájától. A köpönyegforgató örök agitátor, Marosán György MSZMP KB titkár előbb „ellenforradalmi uszításként” értékelte volna az 1958-as privát közérzet 1938-cal való párhuzamba állítását, s csak utána ütötte volna meg a guta.

Az egymást számonkérő, megtagadó abzúgolással váltó politikai rendszerek mozaikosan töredezetté tették a társadalom – többnyire még tradicionális, többgenerációs nagycsaládi rendben együtt élő – történeti folytonosságát is. A rövid huszadik század egészét tekintve nemhogy négy évtized – a magyarországi államszocializmus jelenvalósága – számít hosszú időtartamnak, hanem annak már akár a fele is. A 4. számú diagram 1950-1990 között követi nyomon a bérek és a jövedelmek változásait, s a szintén változó árindex hozzájuk rendelésével jelzi azok mindenkori „statisztikai” vásárlóértékét. Ennek első éve szinkronban vannak a már korábban leírtakkal. Az ötvenes évekbe lépve, a hidegháború és Rákosi pártfőtitkárságának „jégkorszaka” a társadalom többsége számára újabb „öt szűk esztendő” kiszolgáltatottságával köszöntött be. Sztálin halála után az ehrenburgi „olvadás”¹² azzal kecsegtetett, hogy megfordulhat a nélkülözés trendje. De még csupán arról lehetett szó, hogy a kommunista hatalomátvétellel 1948 után elakadt posztvilágháborús regenerálódás mégiscsak folytatódhat, s – visszautalva a 3. diagramra – 1957-re tehető az 1938-as megélhetési szint (statisztikai) utolérése. A diagram 1954-1962 közötti éveire pillantva jól látható, hogy a bér és a jövedelem közelíti ugyan az árindexet, de egyelőre „alulról kapaszkodik utána”. Ne feledjük, ezekben az években Rákosi előbb még „a Sztálin nélküli sztálinizmus” életben tartásával próbálkozott, mígnem 1956-ban mégiscsak menesztették, amit gyors egymásutánban követett a nemzeti-demokratikus forradalom, annak bukása, majd a kádári restauráció, azaz: ellentétes előjelű és cunami erejű társadalmi-politikai fordulatok gyors egymásutánja. Utóbbi részeként viszik keresztül az ötvenes-hatvanas évek fordulóján a mezőgazdaság szinte teljes egészének kollektivizálását. Az egy évtizeddel korábbi brutalitásából helyenként már alább adó téveszesítés újabb nagy hulláma lényegében felszámolta a kommunista axióma szerint rendszeridegen paraszti magángazdálkodást. Mondhatnók úgy is, hogy míg Rákosi nyolcvényi terroruralommal is csupán felében-harmadában tudta keresztülérszakolni az államszocializmus e rendszerelemét, Kádár ezt – „jössz vagy viszlek” know-how alkalmazásával – fél évtized alatt abszolválta. Ezzel viszont már az alattvalók (szinte) egésze vált egzisztenciálisan státusfüggővé. Ezt a stációt, a társadalom államosítását rögzíthette úgy az egyeduralkodó MSZMP 1961-ben, hogy elvégeztetett „a szocializmus alapjainak lerakása”.

Megélhetés-történeti nézőpontból ekkortól számítható a Kádár-korszak „két jó évtizede”. A 4. diagram trendvonalai azt mutatják, hogy a bérindex 1979-ig, a jövedelemindex pedig egészen 1984-ig meghaladta az árindexet. Azaz, a társadalom keresőképes többsége minden évkörben egy csipetnyivel többet tudhatott saját háztartásában, mint amennyi a közvetlen napi megélhetéshez nélkülözhetetlen volt. Ezzel párhuzamosan teljesedett ki az állami paternalizmus szociális ellátási köre. Önálló egzisztenciájának elvétele fejében a szövetkezeti parasztság is részesévé lett a társadalombiztosítás egészségügyi rendszerének és az öregségi nyugellátásnak (a tsz-tagoknak ekkortól valóban fizetett ún. földjáradék mellett). A hatvanas évek elején

¹² Ilja Ehrenburg: *Olvadás*. I–II. Új Magyar Könyvkiadó, Budapest, 1955. A regény címe a maga idején változást jelentő szállóigévé, majd korszakjelző metaforává vált.

szűnik meg a velük – mint „maszekokkal” – szembeni kollektív diszkrimináció gyermekeik felsőfokú (egyetemi, főiskolai) továbbtanulása esetén, s ugyanekkor oldják fel ezt a hátrányos ideológiai-politikai megkülönböztetést az értelmiségi családból („x” ikszesek) felsőoktatásba jelentkezőkkel szemben. A hatvanas-hetvenes évtized fordulójától vezetik be és bővítik fokozatosan az alkalmazásban álló nők szülési-anyasági szociális ellátását (GYES) és a nyugdíjkorhatár gerekszámtól függő kedvezményét.

A kommunizmus projekt sztálinista archetípusához képest – amit Rákosi mindvégig hektikus (konszolidálatlan) rendszere próbált Magyarországra erőltetni – a Kádár-korszak mássága három pilléren nyugodott, s alighanem ettől vált hosszú évtizedekre konszolidált rendszerrel.

a) A korábban nyíltan brutális politikai diktatúra mérséklése. Az államosított alattvaló státust elfogadó, túlnyomó többséget jelentő társadalomhányaddal szembeni – a Rákosi-korban naponkénti – oktalan vegzálások nagyarányú mérséklődése. Leegyszerűsítve ezt fejezte ki egyfelől az „aki nincs ellenünk, az velünk van”, másfelől az úgynevezett 3T, a „támogatott – túrt – tiltott” politikai szlogen.

b) A szocialista „bővített újraelosztás”. A teljes körű foglalkoztatás keretében mindvégig alacsonyan tartották a béreket, azzal együtt, hogy azok hosszú időn át kiszámíthatóan emelkedtek. Ez volt az elemi megélhetési alap, amit szociális juttatások sokaságával bástyáztak körül. Gerekszámtól függő családi pótlék mellett ingyenes bölcsődék és óvodák; a kötelező, de alacsonyan megszabott társadalombiztosítási hozzájárulás fejében „ingyenes” betegellátás; minden szinten tandíjmentes oktatás; kedvezményes munkásszálló, illetve kollégiumi lakhatás, utóbbiaknál szociális és/vagy tanulmányi ösztöndíj; kedvezményes és tömeges szakszervezeti és/vagy vállalati üdülés; foglalkoztatás közepette megszerzendő szakképesítéshez, diplomához járó munkaidő-kedvezmény és/vagy tanulmányi szabadság; a kedvezményes bérlakáshoz jutás különböző formái, illetve kedvezményes – hosszúlejáratú és alacsony kamatszintű – állami lakásépítési kölcsön (gyakorta majdhogynem kamatmentes munkahelyi kölcsönrel kiegészítve).

c) Privát tevékenységi formáknak az államszocializmus praxisába szervesülése. Az elsődlegesnek tekintett (állami) „szocialista tulajdon” mellett a konszolidált Kádár-korszak intézményesített kiskapukkal – előbb túrt kategóriaként, majd egyre inkább a rendszer működési mechanizmusába szervesítve – legalizálta a (korlátozott) magántulajdont. Ezek eleinte önállóság- vagy tulajdonpótlékok voltak, idő múltával viszont fontos elemei lettek az ún. kádári „nagy kompromisszum” fennmaradásának. Közülük legkiterjedtebb és legemlékezetesebb a háztáji parcella – eredetileg a termelőszövetkezeti tagoknak, később az agrárgazdaságok alkalmazotti státusú foglalkoztatottai számára is. Ide sorolható a hétvégi házak egy része – főként a Balaton mellett és más üdülőövezetekben.¹³ A háztáji termelvényeknek – a saját fogyasztás

¹³ Külön tanulmányt igényelne a hetvenes években lezajlott magántulajdon-újraszabályozás. Az ún. tanácsi (kvázi állami) bérlakásban élők otthona nem volt sajátjuk, de olcsó bérleménynek számított, ugyanakkor a hétvégi ház saját tulajdon volt, s „Zimmer frei”-ként hirdetett bérbeadása már a magánjövödelmet gyarapította.

mellett – egyre komolyabb szerepe lett a városi háztartások élelmiszerellátásában, a frekventált helyen lévő víkendházaknak pedig az elégtelen szabadidős férőhelyhiány pótlásában úgy, hogy az ezzel foglalatostkodók számára mindkét esetben számottevő jövedelem-kiegészítést jelentett. Míg az előbb említett két változat magántulajdon alapú volt, a mellék- és másodállások egyre terebélyesedő rendszere a saját munkaerő/tudás bővített áruba bocsátását jelentette a hatvanas évek második felétől, majd a hetvenes-nyolcvanas évek fordulójától ezek zöme is intézményesült az ún. vállalati – majd azon kívül is létrehozható – gazdasági munkaközösségek (gmk) különböző formációiban. Ezek együttesen alkották a második gazdaságot. Azon lehet vitatkozni, hogy az említett tulajdon-, illetve pénzkereseti formák beilleszthetőek-e az államszocialista rendszerparadigmába vagy sem. A sztálinista, „rákosista” archetípusba aligha, a Kádár-korszak Magyarországon viszont szerves részei lettek a „létező szocializmus” működtetésének és a „részlegesen önfenntartó” kvázi-piaci társadalmi megélhetésnek. Az újabb szemléletű kommunizmus-kutatás egyik formuláját kölcsönözve azt is mondhatnók, hogy a magyarhoni államszocializmusnak a Kádár-korszakban lett „szocialista tartalma” (is).¹⁴

Itt érünk el a rendszerkronológiában a múlt század nyolcvanas éveire. A fentebbi 4. számú diagramon nyomon követhető, hogy az árindex egyre meredekebben emelkedik, s elszakad előbb a csökkenő bér-, majd a stagnálónvá váló jövedelemindextől is. Ez volt a fokozatosan adósságspirálba forduló külső állami eladósodás évtizede. Közelebbről vizsgálva viszont inkább egy sajátos rendszerparadoxon mutatkozott: az állam külföldi eladósodásának növekvő mértéke nem fordult át – nem háritották át – „társadalmi eladósodássá”. Összességében a korábbi „két jó évtizedhez” képest a társadalmi megélhetés-javulás, a gyarapodás íve kisebb emelkedésszöveget, illetve stagnálást mutat a harmadik évtizedben. Csak két példát említve: a magánháztartásokban mind a lakásépítés, mind a gépkocsi beszerzés „kiemelt nagyberuházásnak” számított ekkoriban. Miközben a nyolcvanas évtizedben látványosan csökken az állami lakásépítés, az ún. önerős fészekrakás révén teljesül a tervgazdasági lakásépítési program. A magán-gépkocsik száma Magyarországon 1980-ban lépte túl az egymilliós számot, s 1990-re – a hanyatlás évtizedében – megkétszereződött. A rendszer összeomlásakor kétmillió magánautó futott – vagy éppen dőcögött – meglehetősen rossz útjainkon. A hatvanas-hetvenes évek szocialista bővített újraelosztása után a mindinkább elterjedő „bővített önkiszákmányolás” – a második gazdaság, vagy közületi másod-, harmad-állások – révén szerzett jövedelem kínált lehetőséget arra, hogy az állam külső eladósodását és a makrogazdaság recesszióját a társadalom zöme legalábbis késleltetni, mérsékelni tudta saját „civil” szférájában. (A magánszféra pauperizálódása – főként az összeomlás előtti három-

¹⁴ Böröcz József: Kettős függőség és tulajdonvákuum: társadalmi átalakulás az államszocialista periférián. *Szociológiai Szemle*, 1992. 3-20. old.; Stephen Kotkin: *Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization*. Berkeley, 1995.; T. V. Volokotyina – G. P. Murasko – T. A. Pokiveljova: Moszkva i Vosztocsnaja Jevropa: *Szتانovlennyije polityicseszkih rezsimov szovjetszkego tupa, 1949-1953*. Roszpen, Moszkva. 2002.; Bartha Eszter: A sztálinizmus a régi és az új historiográfiában: a jelenség meghatározásának elméleti és módszertani problémái. In: *A sztálinizmus hétköznapjai*. Szerkesztette: Krausz Tamás. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 2003. 15-39. old.

négy évben – azok körében mutatható ki, akik az állami vállalatok „leépítési” programjának részeként kerültek utcára, holott egyedül ez biztosította egzisztenciájukat. A szegénységi küszöb környékén – vagy az alatt – élők korábban is csak fehér hollóként voltak a második gazdaság haszonélvezői, és ekkor sem tudtak oda átváltani.).

5. A társadalmi regenerálódás „időmértéke” és a szocialista bővített újraelosztás kamatainak késleltetett behajtása

A Kádár-korszak utolsó három évtizede – a rövid 20. század 40 százalékát kitöltve – érdemleges társadalmi megrázkódtatás, látványos politikai fordulat nélküli regenerálódási időszak volt. Ennek „időmértéke” akkor becsülhető fel, ha összevetjük két előzményének számító – virtuális – „harmincéves háborúval”, lett légyen szó akár az 1918-tól 1948-ig, akár az 1928-tól 1958-ig terjedő három dekádról, amikor öt-öt antagonisztikus rendszerváltó fordulat számolható össze, s a társadalom zöme válsággazdasági és/vagy háborús dűlásoknak volt kárvallottja. Ezek visszajáró kiszolgáltatottságához képest volt politikailag nyugodtabb, társadalmi nézőpontból kiszámíthatóbb – alkalmasint saját életút-stratégiát és életmódváltást is lehetővé tevő¹⁵ – a Kádár-korszak, ahol a munkavállalási kötelezettség különböző nívón bár, de tartós elemi létbiztonságot kínált és (ehhez kötötten) nyugdíjjal fedezett öregkorral kecsegtetett. (A rendszerkritikákban visszatérően és jogosan szóvá tett ún. „kapun belüli munkanélküliséget” a közületi szférában és a második gazdaságban való többszörös foglalkoztatási igénnyel-lehetőséggel összevetve inkább beszélhetünk keresleti és nem kínálati munkaerő piacról.)

Az érem másik oldala. Kádár rendszere az említett létbiztonságot nem polgári egzisztenciák sokasága, hanem státusfüggő alattvalók tömege számára kínálta. A rendszerszintű paternalizmus tudomásulvétele volt az ára „a holnap (jövőre) akár egy kicsit jobb is lehet”, majd „nyugdíjas ágyban halni meg” konszolidációs mindennapoknak. Kádárt már kortársai is „középutasnak, a kompromisszumok robotosának” tartották, s ez köszön vissza az utókori értékelésekben is. Ehhez képest inkább társadalompolitikai felfogásának érvényesítésében mutatkozott doktrinernek: az átlagember, „a munkás a szocializmus milyenségét saját boldogulásán méri”. A hangsúly az érvényesíteni próbált törekvésen van, mert e posztsztálinista paradigma lett a Kádár-kori államszocializmus rendszercsapdájának egyik előidézője azért, hogy

¹⁵ Itt most nem a második világháború után meginduló, a Rákosi-korban kényszer-mobilitással erőltetett életmódváltásra utalunk, hanem arra az inkább késleltetett – és a többedik generációváltással bekövetkező – „önrendelkező” fordulatra, midőn a „falvak átépítése során” a nagyszülék felújított (kitoldott) házaiban a hetvenes években kezdik el lecserélni a századfordulós tisztaszoba-berendezést, illetve elrendezést. Lásd erről *Valuch Tibor: Hétköznapi élet Kádár János korában*. Corvina, Budapest. 2006. 22-45. old.

ez a társadalmpolitikai irányelv akkor is érvényben maradt, amikor az ország mindinkább eladósodott, s az egymás után felvett hitelek nyomán egyre kevésbé tűnt túlzásnak, hogy „a létező szocializmust ideológiai ellenlábasa, a kapitalizmus finanszírozza.”¹⁶ A kapitalizmus történeti leírásából ismerhető bővített újratermelés a konszolidált államszocializmus kádári gyakorlatában „bővített újraelosztássá” transzformálódott – egy idő után úgy, hogy a termelés piaci hozama nem fedezte a redisztribúciós tételeket. A külföldi hitelek egy részét viszont az állami újraelosztás csatornáin átszivárogtatva próbálták „őrizni” az életszínvonalat. Noha a csak bérből és fizetésből élők számára ez is nadrágszív-megszorítással járt, Kádár rendszere abból következően maradt a hanyatlás évtizedében is „konszolidált”, számottevő politikai zavargásoktól, kiterjedt társadalmi elégedetlenség-demonstrációktól mentes, mert az állam által kötelezően teljesítendő adósságszolgálat terheit ostyába csomagolt pirulaként – mintegy alattvalói kamat-moratóriumot érvényesítve – adagolta.

Holott a rendszer „kamataival” Kádárnak is volt már dolga. Az ötvenes évekbeli előzményekre visszatekintve maga szólt arról az MSZMP KB 1958. decemberi plénumán, hogy „drága és súlyos kamatokat kellett fizetni ebben az időszakban korábbi hibákért. ... Meg kellett fizetnünk a kamatokat a mezőgazdaság fejlesztésének elhanyagolásáért, meg kellett fizetnünk a kamatokat az önkéntesség megsértéséért, meg kellett fizetnünk a kamatokat a helytelen, rossz árpolitikáért.”¹⁷ Harminc évvel később, a korszak alkonyán legalább annyira szorító volt – 1975 és 1990 között ötszörösére nőtt – a felhalmozott effektív adósság, miközben az látszott felderengeni a politikai horizonton, hogy azt már inkább egy rendszerváltással lehetne „megváltani”.

1. tábla. Magyarország konvertibilis külső adósságállománya 1975-1990 között

	1975	1980	Növe- kedés %-ban	1985	Növe- kedés %-ban	1990	Növe- kedés %-ban	Növekedés 1975-1990 között %-ban
Összes adósság*	3,9	9,1	233	14	153	21,3	152	546
Egy főre eső adósság**	369	850	230	1326	156	2057	155	557
	* milliárd USA \$				** USA \$			

Forrás: Gyarmati György: Politika és társadalom 1945-1989 között. In: Magyarország a 20. században, I. (Főszerkesztő Kollega Tarsoly István) Babits Kiadó, Szekszárd. 1996. 247. old.

¹⁶ Gyarmati György: Politika és társadalom 1945-1989 között. In: Magyarország a 20. században, I. (Főszerkesztő Kollega Tarsoly István) Babits Kiadó, Szekszárd. 1996. 246. old. Lásd erről legújabbban, Kornai János: Mit mond *A hiány* és *A szocialista rendszer* a mai magyar olvasónak. *Közgazdasági Szemle*, 2012. április, 426-443.

¹⁷ Rainer M. János: Helyezkedés a csúcson. In: *Ki volt Kádár?* (Szerkesztette Rác Árpád) Rubicon – Aquila, Budapest. 2001. 71. old.

6. Diktatúra alattvalókból – demokrácia páriák?

Nem így történt. Finanziális, megélhetési szempontból – legalábbis a társadalom nagyobbik hányada számára – nem. Ezt tükrözi a dolgozat elején idézett közvéleménykutatás eredménye (1. számú diagram.) Kádár rendszerének hátrahagyott adóssága az időközben megtapasztalt – és a tranzitológia művelői által leírt – transzformációs veszteséggel együtt szakadt a túlélő társadalom nyakába.¹⁸ Úgy tűnik, hogy mindmáig fizetjük az államszocializmus fél évszázada – ezen belül a Kádár-korszak – kamatait. Csak hogy az utóbbi a társadalom többségének adott esélyt a század első felében visszatérően elszenvedett és kiszámíthatatlanul rapszodikus megpróbáltatások – emberi életúttal mérve – hosszúnak is mondható kompenzálására. Ugyanezen többség nézőpontjából még csak „jólétnek” se nevezném a mindennapos nélkülözések fokozatos feledhetőségét. Inkább beszélhetünk a – gyakorta megtöbbszörözött – munkával elérhető, szükségét már nem szenvedő megélhetés biztonságáról, amely egyszerre kecsegtetett nyugdíjas öregséggel és a fiak, unokák generációjának is egzisztenciát kínáló „jövővel”. Szó se róla, Kádár mindezt – a kezdeti „nemzeti egybepofozás rendszere” után – alattvalóknak szánt paternalista kegyúri adományként nyújtotta. Az alattvalóságot és a rendszer paternalista velejét manapság aligha sírja vissza bárki. Ennyiben a Kádár-rendszer iránti nosztalgiát emlegetők alighanem konfabulálnak, sőt – akaratuk ellenére – gondolati-logikai „öngólt lőnek”, mivel az államszocialista puha diktatúra „rendszer-specifikus” jellemzőjévé magasztosítják a tartós munkabiztonságot és az ezáltal elérhető kínldásmentesebb megélhetést. Ami – „történelem alulnézetből” szemlélve – nem volt más, mint a század első felében visszatérően elszenvedett zord idők utáni békésebb, társadalmi regenerálódást lehetővé tevő periódus.

A magát a rendszerváltás vesztesének érző 72 százalékos társadalomhányad meghökkentő. Még akkor is sokkoló az arány, ha szubjektív közérzetet jelenít meg: így is két évtizednyi permanensen rendszert váltó politika hozadékának mutat görbe tükröt. Sőt mi több, nem csupán azoktól vonta meg – milliós nagyságrendben – a megélhetés kiszámíthatóságát, akik ténylegesen elvesztették egzisztenciájukat, hanem azokat a keresőkorú milliókat is folytonos bizonytalanságban (és öregkori perspektívátlanságban) tartja, akiknek ma éppen (még) van munkája. Nem szólva az időközben felcseperedett új generáció azon hányadáról, akik még pályakezdőkként sem tudták magukat kipróbálni „a munka világában”. Ilyen értelemben a rendszerváltási deficit immár demokrácia deficitként látszik tartósulni, mert saját helyzetükön túlmenően, az ország számára is „kockázati tényező” a diktatúra elboldoguló alattvalóiból képződött demokrácia páriák számossága. Ez nem dicséri a rendszerváltókat, de azon is legkevésbé nekik illik megbotránkozni, hogy a vesztes

¹⁸ Kornai János: Transzformációs visszaesés. *Közgazdasági Szemle*, 1993: 7-8. sz. 569-599.; Csaba László: A rendszerváltozás elmélete és/vagy a közgazdaságtan kudarca? *Közgazdasági Szemle*, 1999: 1. sz. 1-19.; Lóránt Károly: A magyarországi rendszerváltozás ára. *Magyar Nemzet Online* (MNO), 2000. június 6. (<http://www.mno.hu/portal/5057>). Letöltés: 2010.07.20.)

többség „nosztalgiazik”, mert ez a sokaság a demokráciában lett/maradt kiszolgáltatott kegyelemkenyér-alattvaló.

E tekintetben az aktuális érdekeltségű (politikus), az állampolgári érdekeltségű (megélési, közérzeti) pozíciók, és a múlt elemzésére vállalkozó (történelmi) kívülállás – illetve a státuskülönbségekből eredő magyarázatok és konklúziók – aligha juthatnak közös nevezőre. Szakmán mezsgyéjét át nem lépve a történelmi, történet-szociológiai látószög – és annak az idő előrehaladásából következő – változása kínál valamely fogódzót a „nosztalgiazás” fölötti értetlenkedés feloldására. Ha a rövid huszadik század folyamán kerékbe tört sorsokról, „ellopott életekről” kell lajstromot készíteni, akkor az emlékezet „tükör által homályosan” jellemzője kerül előtérbe. A Kádár-korszak felnőtt és felcseperedőben levő nemzedékeinek fölösen elég korábbi „rendszerátadomával” vagy éppen szörnyűséggel volt alkalmuk töltekezni a század első feléből – kezdve Trianonnal, a Horthy-korszakon át Rákosi évtizedes ámokfutásáig – saját tapasztalatukból, illetve a családi legendáriumból. A „nemzetismereti tantárgyak” ezekről szemérmesen hallgattak ugyan, de attól még a szűkebb-tágabb családtörténet fordulatai, alkalmasint tragédiái nem csupán ismerhetők, ismertek is voltak, persze „nem nyilvános” tudásként. A század második felét kitöltő Kádár-korszak nehezebb elbeszélhetősége elsősorban 1956 rendszertábu voltára vezethető vissza. A forradalom kibeszélhetetlensége miatt, a rákövetkező megtorlások sokasága sem volt pertraktálható – a hivatalos „ellenforradalom” narratíva meg a kutyát sem érdekelte. E krisztusi kort kitevő „szájjár” bőségesen elég volt ahhoz, hogy – meglehetősen keveseket leszámítva – a sokat emlegetett kollektív amnézia valóban jelentős mértékben erodálja a közelmúltat, még akár családi körben is. A politikai forogtagokkal, „sorsbalesetekkel” szabdalt több évtizednyi szükségben élés után nem magától értetődő-e, hogy a parkettás szobáért fizetett luxusadó (igen!) eltörlése, az első televízió megvétele, az első „orkánkabát-vadász” bécsi (szakszervezeti) kirándulás, az első széria kombináltszekrény-sor, vagy éppen az első Trabant (Moszkvics, Skoda, Wartburg) sokéves várakozás utáni „megérkezése” lettek jegyzett események a családi historia domusokban. A Kádár-korból a múltba révedő szemhatárán talán mégsem oktalanul tűnt elő több traumatikus emlékfoszlány, mint azoknak, akik a jelenből visszatekintve próbálják előhívni Kádár-kori kiszolgáltatottságuk toposzait. Az emlékezés eltérő idősíkjai erősen különböző sokkhatás-töltetű periódusokat pásztáznak, s úgy tűnik, hogy ez – a múlt század egészét szemrevételezve – manapság a Kádár-korszak javára billenti a köznapi memória mérlegét.

Történelmi nézőpontból számomra egy dolog teszi igazán rejtélyessé ezt a – nem is az – „nosztalgia”. Ennyire hatástalan lenne a negyvenöt éven át itt állomásozó szovjet megszálló csapatok 1991-es kivonulásáról szóló évenkénti megemlékezés? (Gyanítom igen.) Büszke magyar függetlenségi öntudatunkkal kalkulálva a „szovjet megszállottak voltunk” memoriternek önmagában kellene csírájában blokkolnia bármifajta nosztalgia gyanús merengést. Vagy talán abból ered ennek figyelmen kívül hagyása, hogy a Kádár-korban – ellentétben a Rákosi-kori erőltetett fraternizálás kampányokkal – nagy szövetségesünk magyarországi alakulatait szó szerint bezárták laktanyáikba, telephelyeikre. Nemzedéktársaim, vagy a nálam is több telet megérték

azért tudhatnak egy-egy jobb-rosszabb személyes sztorit mesélni „találkoztam szovjet kiskatonával” címszó alatt, mert azt rendkívülisége miatt őrizte meg az emlékezet. De lehet ennek egy épp annyira köznapi, mint amennyire általánosabb oka is. Krízissituációkat leszámítva inkább csak az értelmiségiek egy része és a politikai iránt kihegyezett attitűddel bírók együttesen is „törpe minoritása” figyel módszeresebben arra, amit magas politikának szoktunk volt nevezni. Konszolidált időszakokban a társadalmi sokaságnak ez aligha napi betevő falat. A Kádár-kor túlnyomó részét meg visszamenőlegesen is ilyennek tartjuk. Kataklizmáktól mentes mindennapjaiban az itt állomásozó szovjet hadsereg éppoly kevésbé tűnt fel a közember életvitelszerű tereiben – mert nem volt ott –, mint a külföldi hitelek felvételéért járó és törlesztésüket intéző bank-alelnök, mert ő sem volt a korabeli magyar televízió mindennapos vendége. Holott az államadósság – szóltunk róla – egy idő után inkább volt befolyással hogylétünkre, mint az országunkba telepített szovjet csapatok.

A humanizmus (huszadik századi) apostola címmel megtisztelt Tzvetan Todorov írja egy helyütt, hogy „az emlékezet egyáltalán nem hasonlítható a történetek mechanikus rögzítéséhez: formái és funkciói vannak, amelyek közül feltétlenül választani kell.”¹⁹ Nos, ebből most csak a terítéken lévő „nosztalgia” funkciójára reflektálok. A bevezetőben megidézett közvéleménykutatás egyértelmű kérdésre kapott meglehetősen egyértelmű válaszcokrot közölt. Miután ez vajmi kevésbé volt kedvező az elmúlt évtizedek rendszerváltó politikaformálóira nézve, ugyancsak funkcionálisan kezdték el félremagyarázni, úgy, hogy az a válaszadókat kompromittálja, s ehhez tűnt legkézenfekvőbb „médiumnak” a múlt század bőséges kínálatából a „legutolsó átkos”, a Kádár-korszak. Talán azért, mert nagyapám – boldog békeidő – fiatalságához képest a Ferenc József és Kádár János között feltűnt történelmi epizodisták bármelyikének hivatali idejéről nehéz lenne a társadalmi sokaság „jobbán élésére” asszociálni. Ennyi köze van az említett közvéleménykutatás fogadtatásának a Kádár-korszakhoz és a vele hírbe hozott „nosztalgiához”.

A részletező leírás után talán már megengedhető a leegyszerűsítő összegzés. Az emlékezet univerzumában a regnáló rendszereket a társadalom zöme saját boldogulása függvényében értékeli. A nekik megadatott kínálat alapján a rövid huszadik század Magyarországon nem a Kádár-korszak volt jó, – az összes többi volt annál is rosszabb.

¹⁹ Tzvetan Todorov: A rossz emlékezte, a jó kísértése. Mérlegen a XX. század. Napvilág Kiadó, 2005. 7-9. old.

Irodalom

- Ajtmatov, Csingiz: Az évszázadnál hosszabb ez a nap. Európa, Budapest. 1982.
- Bartha Eszter: A sztálinizmus a régi és az új historiográfiában: a jelenség meghatározásának elméleti és módszertani problémái. In: A sztálinizmus hétköznapijai. Szerkesztette: Krausz Tamás. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 2003. 15-39.
- Belényi Gyula: Válság, 1953. Históriaantik Könyvkiadó, Budapest. 2011.
- Böröcz József: Kettős függőség és tulajdonvákuum: társadalmi átalakulás az államszocialista periférián. Szociológiai Szemle, 1992. 3-20.
- Churchill, Winston S.: A második világháború. 1-2. Európa Könyvkiadó, Budapest. 1989.
- Csaba László: A rendszerváltás elmélete és/vagy a közgazdaságtan kudarca? Közgazdasági Szemle, 1999: 1. sz. 1-19.
- Ehrenburg, Ilja: Olvadás. I–II. Új Magyar Könyvkiadó, Budapest, 1955.
- Gyarmati György: Politika és társadalom 1945-1989 között. In: Magyarország a 20. században, I. Főszerkesztő Kollega Tarsoly István. Babits Kiadó, Szekszárd. 1996.
- Gyarmati György: Magyarország a II. világháborútól napjainkig. In: Millenniumi magyar történet. Szerkesztette: Tóth István György. Osiris, Budapest. 2001.
- Gyarmati György: A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945-1956. ÁBTL – Rubicon, Budapest. 2011.
- Jánossy Ferenc: A magyar gazdasági fejlődés trendvonalai. Magvető, Budapest. 1975.
- Kornai János: Transzformációs visszaesés. Közgazdasági Szemle, 1993: 7-8. sz. 569-599.
- Kornai János: Mit mond A hiány és A szocialista rendszer a mai magyar olvasónak. Közgazdasági Szemle, 2012. április, 426-443.
- Kotkin, Stephen: Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization. Berkeley, 1995.
- Lóránt Károly: A magyarországi rendszerváltás ára. Magyar Nemzet Online (MNO), 2000. június 6. (<http://www.mno.hu/portal/5057>. Letöltés: 2010.07.20.)
- Rainer M. János: Helyezkedés a csúcson. In: Ki volt Kádár? Szerkesztette Rácz Árpád. Rubicon – Aquila, Budapest, 2001. 64-71. old.
- Todorov, Tzvetan: A rossz emlékezete, a jó kísértése. Mérlegen a XX. század. Napvilág Kiadó, 2005. 7-9. old.
- Valuch Tibor: Hétköznapi élet Kádár János korában. Corvina, Budapest, 2006.
- Volokotyina, T. V. – Murasko, G. P. – Pokiveljova, T. A.: Moszkva i Vosztocsnaja Jevropa: Sztanovllenyije polityicseszkih rezsimov szovjetszkoگو tupa, 1949-1953. Roszpen, Moszkva. 2002.

SZABÓ ILDIKÓ

Folyamatosságok a változásban: kontinuitások a rendszerváltás utáni politikai szocializáció mintáiban¹

Bevezetés

A rendszerváltás nyomán alapvetően átalakult a hatalomgyakorlás struktúrája, a jogrend, a társadalmi, gazdasági és kulturális intézményrendszer, a nyilvánosság szerkezete és a társadalmi struktúra. Ha a változások nem is mentek végbe egyik napról a másikra, hatásuk kétségtelenül érvényesült a társadalom tagjainak reflexióiban, értékrendjében és magatartásában. Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy a korábbi időszak politikai szocializációja során kialakult identitások, világképek és az ezekre épülő életstratégiák nem omlottak össze egyik pillanatról a másikra. Kérdés tehát, hogy a társadalomban való élés megváltozott körülményei mit jelentettek a társadalmi magatartások szempontjából.

Mielőtt azonban rátérnék a jelen értelmezésére, nézzük meg, milyen típusú társadalomfejlődési utat járt be eddig Magyarország, s ez mit jelentett a politikai hatalomról megszerezhető kollektív tapasztalatok szempontjából. Az elmúlt másfél évszázadban Közép-Európában a politikai szocializáció sajátos, a nyugati világtól eltérő társadalmi feltételek között zajlott. A 20. század során már alapvetően evolutív társadalomfejlődési modellt követő nyugati demokráciákhoz képest a Közép-európai térség országaiban a revolutív társadalomfejlődés modellje volt jellemző. Ezekben az országokban a nyolcvanas évek végén végbement radikális rendszerváltás egyedülálló kollektív tapasztalatokkal járt. A rendszerváltás ugyan Magyarországon békésen, a rendszer felpuhulásával, tárgyalásos úton következett be, de lényegét tekintve a korábbi rendszerváltozásokhoz hasonlóan radikális változást jelentett.

A 20. század folyamán Magyarországon annyi idő leforgása alatt, amennyit az együtt élő generációk emlékezete még befog, kilenc olyan történelmi fordulat volt, amikor az uralkodó politikai értékrend is jelentősen megváltozott, és az új rendszerek

¹ Az MTA TTKK Politikatudományi Intézetének 1912. november 22-i konferenciáján (*A múlt jelene – a jelen múltja. Folyamatosság és megszakítottság a politikai magatartásformákban az ezredforduló Magyarországon*) elhangzott előadás bővített, szerkesztett változata.

nem egy esetben a korábbi teljes elutasításán alapultak.² Ráadásul közben négyszer változott meg az ország területe (Szabó I. [1991] 2000: 32). Az 1989-es rendszerváltás a kilencedik radikális fordulat volt. Ezek a történelmi cikk-cakkok felszabdalták a társadalmi idő perspektíváját, egyaránt megnehezítették a múltnak és a jövőnek a belátását, miközben a jelen társadalmi szabályaiban is alapvető változások mentek végbe. Nemcsak a mindenkori múlt íródott át rendre az éppen aktuális hatalomgyakorlási szakaszban, hanem a jövőbe vezető életstratégiák társadalmi támpontjai is kiszámíthatatlanok voltak.

Vannak-e, lehetnek-e kontinuous vonások a társadalmi magatartásokban, ha a modern kori társadalom történetét törések, diszkontinuitások, a hatalomgyakorlás módjának radikális változásai tagolják? Ha a hatalomváltásokat követően mindig átíródtak a társadalmi játékszabályok, a társadalomban élés politikailag kijelölt feltételei, az egyének mindennapi életét közvetlenül érintő törvények? Természetesen kell, hogy legyenek kontinuitások, már csak abból kifolyólag is, hogy a társadalmat nem lehet „leváltani” (bár egyes társadalmi osztályok, csoportok marginalizálására vagy éppen megsemmisítésére, radikális elitcserékre több példát is találunk). Azt is tudjuk, hogy a Kádár-rendszerbe a társadalom tagjainak jelentős hányada többé-kevésbé sikeresen integrálódott. A nyolcvanas években a rendszer elfogadása és elutasítása közötti határvonal már nem annyira az egymástól jól elkülönülő társadalmi csoportok között húzódtott, mint inkább az egyéneken belül. Az MSZMP-nek 1970-ben 662.000, 1987-ben 860.000 tagja volt. Ez azt jelentette, hogy a családok jelentős részében volt párttag. Az emberek egyszerre voltak a rendszer hívei és ellenfelei; egyszerre voltak „kint” és „bent”.³ A rendszerváltás küszöbén körülbelül 1,2 millió ember mondta, hogy az egykori MSZMP tagja volt.⁴ Ahogy Ralph Dahrendorf klasszikus bon mot-ja

² Az Osztrák–Magyar Monarchia, a Károlyi-féle polgári demokratikus köztársaság, a Tanácsköztársaság, a Horthy-korszak, a Szálasi-féle nyilaskeresztes uralom, a koalíciós időszak, a Rákosi-korszak, az 1956-os forradalom, a Kádár-korszak, az 1989-es rendszerváltást követő korszak politikai értékrendjében meglévő alapvető különbségekre gondolok.

³ A nyolcvanas évek közvélemény-kutatásaiban már sokan nyíltan fel merték vállalni, hogy nem bíznak a pártban. 1988-ban a lakosság 56, a párttagság 62 (!) és az értelmiség 59%-a mondta azt, hogy a bizalom kismértékű. E három csoport további 15, 8, illetve 22%-a pedig egyenesen azt mondta, hogy az emberek egyáltalán nem bíznak a pártban (Nagy L. G. 1989: 54–54).

⁴ Más kérdés, hogy a választások után a közvélemény-kutatásokban megkérdezettek egy része rendre másképpen emlékszik arra, hogy kire, melyik pártra szavazott. A ténylegesnél nagyobb arányban emlékeznek úgy, hogy a választás napján a győztes pártra vagy pártokra szavaztak (Angelusz Róbert, Tardos Róbert 1998).

A Medián első szabad választás idején végzett közvélemény-kutatásaiban a felnőtt lakosság közel 14 százaléka mondta azt, hogy az MSZMP-tagja volt, ami összesen kb. 1,2 millió embert jelent. Karácsony Gergely elemzéséből tudjuk, hogy az egykori párttagságra vonatkozó kérdésekre adott válaszokat 1990 és 2008 között befolyásolta, hogy baloldali vagy jobboldali kormány volt-e hatalmon. Amikor erősebb volt az antikommunista retorika, kevesebben vállalták párttag-múltjukat. Amikor Gyurcsány Ferenc lett a miniszterelnök, megnőtt az MSZMP-tagságukat vállalók aránya. Mint írja, „úgy tűnik, hogy az állampárt egykori tagjainak egy része annak függvényében vállalta a kérdezőbiztosok előtt életútjának ezt az elemét, hogy mennyire tartotta azt összegegyeztethetőnek a közbeszédet meghatározó véleményekkel.” A

foglalmaz: „Egy politikai rendszert hat hónap alatt le lehet váltani, egy gazdasági rendszert hat év alatt át lehet alakítani, a társadalmihoz hatvan év kell.”

Az egyének oldaláról tehát a kérdés az, hogy amikor alapvetően megváltoznak a társadalmi lét politikai, intézményi és jogi feltételei és átalakul az orientációt szolgáló társadalmi reprezentáció egésze (eszmék, nyilvános terek, a társadalmi és a média-kommunikáció tartalmi, minták, normák, képek, képzetek), akkor mit jelentenek a korábbi identitások, és mit jelent a személyes életet keretező múlt? Hogyan dolgozzák fel a korábbi és az újabb minták között meglévő esetleges feszültségeket, ellentmondásokat? Milyen életstratégiákat alakítanak ki a törésvonalak áthidalásához és a megváltozott viszonyok közötti érvényesülésükhöz? A társadalom egészének oldaláról pedig a kérdés az, hogy mit jelentenek a magatartásokat orientáló korábbi identitásminták, milyen politikai kultúra formálódik, a társadalom mit kezd a múlt örökségével.

Fogalmi keretek: állampolgári és politikai szocializáció, politikai kultúra

Az egyén állampolgári és politikai identitása, a politikai világhoz való viszonya, világképe és magatartása, azaz politikai és állampolgári kultúrája a szocializáció folyamatában formálódik. Az egyén egyszerre alanya és tárgya a szocializációs folyamatoknak. Nemcsak a társadalmi környezet hagy nyomot rajta, hanem ő is hat a társadalomra. Az egyén és a társadalom közötti interakciók során

„a társadalmi-politikai rendszer szervezeten és intézményesen ad át az új generációknak kész világképeket, világértelmezéseket (és ezek részeként ismereteket, értékeket, normákat, magatartási mintákat), hogy továbbörökítse bennük magát, és ily módon is biztosítsa az állampolgárok lojalitását. Ugyanakkor a közvetített tartalmak, minták, illetve tapasztalataik, társadalmi praxisuk alapján a felnövekvő nemzedékek is kialakítják az érdekeiknek legjobban megfelelő valóságértelmezéseket, a politikához való viszonyukat” (Szabó 2000: 28).

Az állampolgári és a politikai szocializáció között nincs merev határ: ugyanannak a folyamatnak a két dimenziója.⁵ Az állampolgári szocializáció a szélesebb fogalom, mely az együttélés alapértékeire, illetve az alapértékeknek megfelelő attitűdökre és magatartásformákra irányul. Ennek során alakulnak ki a társadalom tagjaiban a társadalomban éléshez szükséges ismeretek, értékek, emóciók és készségek.

szerző a vizsgált években hasonló konformitási trendet figyelt meg a rendszeres templomba járás gyakoriságára vonatkozó kijelentésekben is. Karácsony Gergely: Az előélet utóélete. Az egykori MSZMP-tagságra vonatkozó adatok megbízhatósága. In (Somlai Péter, Surányi Bálint, Tardos Róbert, Vásárhelyi Mária szerk.) (2009): *Látás-viszonyok. Tanulmányok Angelusz Róbert 70. születésnapjára*. Budapest, Pallas, 328–341. oldal

⁵ Az állampolgári és a politikai szocializáció értelmezésében korábbi munkáimra támaszkodom (Szabó I. 2000; 2009).

Nagy szerepe van benne a személyes és a kollektív tapasztalatoknak, és természetesen annak, hogy az adott életvilágban milyen magatartás bizonyul célszerűnek, az adott politikai rendszerben érvényes társadalmi normákkal összeegyeztethetőnek. Az állampolgári kultúra átfogja a szélesebb értelemben vett rendszerhez való állampolgári viszonyulás egészét.⁶ Itt csak utalok rá, hogy az állampolgári szocializációban a normativitás a mindenkori politikai rendszer értékvilágának és az állampolgári magatartások kulturális hagyományainak szövedékében kristályosodik ki.

A politikai és állampolgári identitás olyan, dinamikus folyamatban formálódik, amely egyrészt az egyén életét végigkísérő interakciókban realizálódik, másrészt a korokon átívelő minták és tapasztalatok közvetítésével, a kulturális hagyományozódás mechanizmusai révén. Az állampolgári szocializációnál szűkebb politikai szocializáció a politikailag azonosítható tárgyakhoz, jelenségekhez, eszmékhez, értékekhez, intézményekhez való viszony formálódásának folyamata. E folyamatban az egyén mintegy bevonódik a különböző, politikailag értelmezhető viszonyrendszerekbe, a továbbörökített politikai kultúrába, miközben folyamatosan reflektál az őt érő impulzusokra. Elsajátítja a politikai világképe megkonstruálásához szükséges ismereteket, értelmezési, értékelési sémákat és cselekvési mintákat, és felépíti a maga politikai világképét, amely reflexiói, tapasztalatai, az őt körülvevő diskurzusok alapján tovább is formálódik. Ezenközben társas viszonyulásai, interakciói, diskurzusai, politikai magatartása révén ő is nyomot hagy környezeté politikai kultúráján.

A politikai szocializáció a mindenkori politikai kultúrából táplálkozik, ugyanakkor reprodukálja, építi is azt. A politikai kultúra egyszerre forrásvidéke és sajátos, tárgyasult kimenete a szocializációnak. Így a politikai kultúra a maga kontinuum elemeivel valamelyest össze is köti a radikális politikai változások által kirajzolt történelmi szakadásokat, lecsiszolja a törésvonalak éleit, „domesztikálja” az új momentumokat. Építőelemei (ismeretek, értékek, emóciók, attitűdök, magatartási és gondolkozási sémák) az adott társadalom politikai kultúrájának különböző mintázatait rakják ki. Az egyén politikai kultúrája a politikai kultúra mintázataitól épül fel. A mintázatokat a szűkebb és tágabb társadalmi környezet kínálja számára.

A különböző korok és társadalmak politikai kultúrájában alapvető különbségek lehetnek. Egyazon társadalmon belül is különbözhet az egyes társadalmi csoportok politikai kultúrája. A társadalmi tudat mélyrétegeiben egy-egy rendszer- vagy kurzusváltás után is megőrződik a korábbi korszakok értékvilágának és magatartási mintáinak sok eleme. Ugyanakkor a rendszer- és hatalomváltások egyrészt módosítják vagy érvénytelenítik a korábbi domináns mintázatokat, másrészt új elemeket visznek a politikai kultúrába.

⁶ A gyerekek és a fiatalok az állampolgári szocializáció részeként sajátítják el a nemzettel, az állammal és a társadalommal a kapcsolatos történelmi, kulturális és politikai ismereteket, értelmezési sémákat és fogalmi kategóriákat. Az állampolgári szocializációban az iskolának van kiemelkedő szerepe. Az állam közvetlenül vagy közvetve hatással van az iskolai állampolgári szocializációra a tankönyvek, tantervek, kanonizált oktatási (irodalmi, történelmi, művészeti) tartalmak révén.

Bár a politikai szocializáció kitüntetett időszaka a gyermek- és a serdülőkor, különleges egyéni vagy társadalmi körülmények között a felnőttek identitásában is alapvető változások mehetnek végbe. A felnőttkori reszocializáció klasszikus esete az, amikor valaki az egyik országból egy másikba kerül. Az identitások radikálisan átalakulhatnak olyan esetekben is, amikor nem az egyén vált országot, hanem az adott országban változik meg alapvetően a politikai hatalomgyakorlás módja, s ezzel az egyén életútjának alakulása is. A történelmi fordulatok nyomán az új politikai normák vagy a korábbi időszakokban elfojtott, de az aktuális jelen gyakorlatában felerősödő korábbi normák keretei között az identitások lehetséges építőelemei: az ismeretek, értékek és magatartási minták is átfogalmazódnak. Az egyének maguk is különböző stratégiákkal próbálják kialakítani a maguk életvilágában a modus vivendit. A korábbi politikai korszakok aktív támogatói nem egyszer váltak a gyökeresen új hatalomgyakorlás aktív támogatóivá. Közép-Európában szélesek a damaszkuszi utak, és egyes időszakokban különösen forgalmasak.

A politikai szocializáció a diktatúrákban, a pártállami rendszerekben, a stabil demokráciákban, a posztkommunista rendszerekben alapvetően más mintákat követ. Minden politikai rendszerre, minden társadalomra jellemző a benne zajló politikai szocializáció modellje.

A szocializáció modelljét egyrészt a formális tényezők (iskola, szervezetek, egyházak) alkotják, másrészt a nem formális tényezők. Ez utóbbiakon belül találjuk a nem intézményes szemtől szembeni kapcsolatokat (család, kortársi csoportok, média, kapcsolatok hálózata), a kulturális tényezőket (kulturális minták, világkép-konstrukciók, gondolkozási, magatartási és cselekvési minták), a diszkurzív tényezőket (alaptematikák, különböző tematizációk) és a tapasztalatokat, élményeket. Míg a formális szocializáció tényezői az állampolgári magatartások kialakításában játszanak szerepet, addig a nem formális tényezők a politikai identitások alakulásában. A formális tényezőknek erős rendszerintegráló képességük van. Megszűrik, adaptálják a különböző valóságértelmezéseket, ideológiákat, tartalmakat. Integratív képességük és hatásaik révén közreműködhetnek az adott politikai rendszer stabilizálásában és fenntartásában, de a rendszer redukálásában és erodálásában is.

Felfogásom szerint a politikai szocializáció modellje azt írja le, hogy az adott politikai rendszer szintjén a politikai hatalom hogyan kezeli a társadalmi és politikai konfliktusokat. A politikai szocializáció modelljei között különbségek vannak a konfliktusokhoz való viszony mintáiban, az egyes tényezők (család, iskola, média, szervezetek, kulturális közvetítők stb.) közötti kapcsolatokban, a társadalmi, nemzeti, állampolgári közösségek mintáiban és a társadalmi, nemzeti, állampolgári közösségekbe való integráció sikerességében.

A rendszerhatások a politikai szocializáció modelljén keresztül érik el az egyéneket. Ez szűri meg és kanalizálja a hatásokat. A politikai szocializáció modellje részben a közvetlen személyközi kapcsolatokon keresztül (családi, iskolai, kortársi és egyéb személyes kapcsolatok), részben intézményeken (iskolarendszer, szervezetek, pártok, egyházak, médiumok), részben pedig a kulturális közvetítőkön (olvasmányok, filmek, zene, internetes tartalmak, különböző kulturális tartalmak) keresztül hat az identitásokra. Minden modellre jellemző, hogy a szocializációs intézmények milyen

autonómiával, milyen mozgástérrel rendelkeznek benne, hogy milyen identitásstratégiák húzódnak meg mögötte, valamint, hogy az adott társadalmi térben milyen tartalmak elsajátítására, milyen világképek felépítésére és milyen gondolkozási, magatartási és cselekvési minták követésére nyílik lehetőség. A politikai szocializáció adott modellje mögött felismerhető a politikai hatalom identitáspolitikája (Szabó I. 2009: 21–30). A centralizáció, a direkt hatások felfokozott jelentősége, az értékkinálat szűkössége, a személyes autonómiák korlátozása, a politikai lojalitás elvárása a diktatórikus, illetve autokratikus rendszerek identitásstratégiáit jellemzi.

A különböző politikai korszakokban szűkebb vagy tágabb az egyén lehetősége a minták és értékek közötti szabad „mozgásra”, a választásra, a tapasztalatok feldolgozására. Az egyén szabadságának foka, identitásának tudatossága társadalmi helyétől és mozgástérétől is függ, de a mozgástér tényleges határait az adott politikai rendszer jelöli ki. A politikai identitás formálódásában kiemelt szerepe van az egyént körülvevő mikrovilágnak: kapcsolati hálója összetételének, nyitottságának és a benne zajló kommunikációban az őt körülvevő vélemények sokféleségének.⁷

Ha megváltozik a politikai rendszer, az állam és az állampolgárok viszonya is változik. A rendszerváltásokkal együtt jár a politikai szocializáció modellváltása; a politikai szocializáció változásai pedig a politikai kultúra változásaiban fejeződnek ki. A rendszerváltások rendszerint identitásuk újragondolására, nem ritkán újrafogalmazására készítethetik a társadalom egyes tagjait vagy éppen csoportjait. A rendszerváltozások azonban nem járnak együtt automatikusan az identitásminták megváltozásával.

Korábbi munkáimban a pártállami rendszer kiépülésétől kezdődően napjainkig a politikai szocializáció három modelljét különítettem el. A Rákosi-rendszer modelljét konfliktustagadó modellnek tartom, mert legfőbb jellemzője az volt, hogy a hatalom a társadalmi és politikai konfliktusok pusztá létét is tagadta, és minden problémát a rendszer elleni politikai szembenállásként értelmezett („Aki nincs velünk, ellenünk van”). Nem véletlen, hogy a nyilvános kifejeződés lehetőségétől megfosztott feszültségek robbanáshoz vezettek, és a korszaknak az 1956-os forradalom vetett véget (Szabó I. [1988] 2000). A Kádár-korszakra a konfliktuskerülő politikai szocializáció volt jellemző. A hatalom immár nem tagadta a konfliktusok és a politikai vélemények különbözőségének létét,⁸ de a rendszerben nem voltak a konfliktusok legális megjelenítésére alkalmas intézmények. A politikai gyakorlat tehát a konfliktusok kikerülése, eliminálása volt („Aki nincs ellenünk, mellettünk van”) (Szabó I. [1988] 2000). A pártállami rendszer mindkét modelljében közös volt, hogy (a) az oktatási rendszertől az állampolgári identitás formálása helyett a politikai identitás formálását várták el; (b) az állampolgári magatartás mintája az engedelmes, meghatározott politikai értékekkel azonosuló állampolgár volt, valamint, hogy (c) az iskolának kitüntetett szerepet szántak a politikai identitások formálásában.

⁷ Lásd erről részletesebben is Murányi István, Szabó Ildikó (2007): Középiszólások előítéletességének egy lehetséges magyarázata: az életforma. *Educatio* 1. 38–49. oldal.

⁸ A nyílt politikai konfliktusokat azonban csak az utolsó évtizedben ismerte el.

A normatívnak tekinthető szocializációs modell a stabil demokráciákban hosszú idő alatt kristályosodott ki. A stabil demokráciák folyamatos megújulását és az egyének társadalmi integrációját hatékonyan elősegíteni képes konfliktuskihordó politikai szocializáció modellje a konfliktusok konszenzusereső megoldási módjaiban való közös érdekeltségen, valamint a közjó és a közérdek lényegi kérdéseinek közmegegyezést kereső értelmezésén alapul. Hatékony működésének háttérében két társadalmi konszenzus áll. Egyrészt konszenzus van abban, hogy a társadalomnak is, a társadalom tagjainak is az a legjobb, ha a társadalmi léttel együtt járó konfliktusok kezelésére alapvetően a szervezett, jogilag szabályozott intézményes keretek szolgálnak. Másrészt abban van konszenzus, hogy az állampolgári szocializáció a politikai szocializáció alapja; a politikai identitás a demokratikus keretek között magánügy, amely legfeljebb csak a családokra tartozik. Az iskola a politikai identitások önálló felépítéséhez az állampolgári identitások megalapozásával nyújt segítséget. A nemzeti szocializáció az állampolgári szocializáció része.

Magyarországon az 1989-es rendszerváltással átalakult az intézményrendszer és a jogrend, mások a hatalomgyakorlás alapelvei, és más jogi, valamint társadalomlélektani alapokon nyugszik a hatalom legitimitása. A demokratikus szocializáció lehetőségei megteremtődtek, a szocializáció demokratikus modellje azonban nem kristályosodott ki az elmúlt két évtizedben. A rendszerváltást követő két évtized politikai szocializációjának modellje fragmentált modellként írható le.⁹ A modellt a szocializáció tényezői (család, iskola, médiumok, kulturális közvetítők, tartalmak) közötti gyenge és esetleges kapcsolatok jellemzik. A fragmentált modellt meghatározta, hogy a nemzeti tematikát politikai pártok vezetik, a nemzeti tematizációk és a pártpolitikai célok összekapcsolódnak. A nemzet fogalma, „tagsága”, a nemzethez tartozás normarendszere diszkurzív politikai valósággá, a nemzeti identitás politikai befolyásolása a támogatottság növelésének eszközévé vált, így egyes társadalmi csoportok a politikai diskurzusokban kívül rekedtek a nemzet fogalmán. A fragmentált modellben nagy a konfliktusok kiéleződésének veszélye. Az állampolgári kultúra demokratikus elemei hangsúlytalanok és esetlegesek, ugyanakkor a pártokhoz kötődő tartalmak túlsúlyosak. A modell leképezi azt a tényt, hogy a társadalompolitikában a demokratikus állampolgári nevelés eszméje marginális, és hogy nincs konszenzuson alapuló állami stratégia az iskolai demokratikus állampolgári nevelésről. Nincs konszenzus a nemzet és az állampolgári közösség fogalmának újraépítéséhez szükséges tudás- és értékmintákban sem. A rendszerváltást követő két évtizedben az iskolai állampolgári nevelés és a nem formális tanulás kérdései a konszenzusok hiánya miatt sem váltak stratégiai kérdéseikké, ezért az iskolai demokratikus állampolgári szocializáció sem tudott hatékony lenni.

⁹ A fragmentált modell leírásában támaszkodom 2009-ben megjelent könyvem utolsó fejezetére (Nemzet és szocializáció. A politika szerepe az identitások formálódásában Magyarországon 1867–2006).

A politikai szocializáció aktuális modellje

A 2010-es kormányváltással a politikai szocializáció modelljében lényeges változások következtek be. Érdeemes röviden utalnunk az aktuális modell néhány szerkezeti sajátosságára.¹⁰

(1) Az egyik legfontosabb sajátosság továbbra is az, hogy a politikai szocializáció modelljéből hiányoznak a demokratikus alapértékek. A modellt alakító identitásstratégiában, kormányzati diskurzusokban, az ifjúságot érintő dokumentumokban alig-alig van nyoma a demokratikus állampolgár eszményének. A rendszerváltás óta a politikai diskurzusok fő motívuma nem a demokrácia, hanem a nemzet. A meghatározó tematika a nemzeti tematika (Szabó I. 2009). A demokratikus állampolgári nevelés célkitűzésének hiánya, a demokratikus tematika halványsága nem független attól, hogy az államhatalom és az egyén közötti egyenrangú viszony megteremtésének és biztosításának szükségessége nem jelenik meg igazán társadalmi problémaként sem a szakmai, sem a társadalompolitikai diskurzusokban.

(2) A másik, ugyancsak nem új sajátosság a konfliktusok kezelésére szolgáló intézmények és eljárások eliminálása. A 2010-es kormányváltás óta a konfliktusok, érdekellentétek intézményes megjelenítésének lehetőségei tovább szűkültek, a független civil szervezetek mozgásteret kevesebb. A konfliktusok kompromisszumos kezelésére a hatalomgyakorlás különböző szintjein alig találunk példát. A társadalompolitika a demokrácia egyik alapgaranciáját: a folyamatok átláthatóságát biztosító, a konfliktusok észlelésére teret biztosító társadalmi nyilvánosságot az elmúlt években több területen korlátozta (az új médiatörvények, a Nemzeti Média- és Hírközlési Hatóság átalakítása, a közszolgálati függetlenségének korlátozása,¹¹ a közmédia kormányzati kisajátítása stb.).¹²

¹⁰ Ebben a részben egy most készülő tanulmányom néhány eredményét foglalom össze. A források: a 2011-es nemzeti köznevelési törvény (www.gosz.hu/sites/default/files/a_nemzeti_koznevelesrol_2011-cxc_0.pdf) és a szakmai csoportok, szaktanári egyesületek reflexiói; a törvénnyel kapcsolatos szakmai konferencia anyaga (<http://www.tarki-tudok.hu/?page=hu/konferencia/53-mit-mondanak-a-tenyek-az-uj-kozoktatasi-torveny-kuszoben>); a szakképzési törvény; az önkormányzati iskolák államosításával kapcsolatos sajtóanyagok; az új Nemzeti Alaptanterv szövege (<http://www.ofi.hu/tudastar/uj-pedagogiai-szemle>) és a szakmai szervezetek sajtójából megismerhető reflexiói; a kötelező tagsággal járó Magyar Pedagógus Karral kapcsolatos dokumentumok; tankönyvek; a miniszterelnök és az EMMI vezető politikusainak identitásstratégiai szempontból értékelhető nyilvános diskurzusai; kormányzati reakciók a közoktatással és felsőoktatással kapcsolatos tiltakozásokra; Az Új Nemzedék Jövőjéért Program. A Kormány ifjúságpolitikai keretprogramja 1912 (http://www.ujnemzedek.hu/files/tiny_mce/keretprogram0116.pdf).

¹¹ Magyarországon a gazdasági hatékonyságra hivatkozva valamennyi közszolgálati médiumot a Médiaszolgáltatás-Támogató és Vagyonkezelő Alapba vonták össze. Nincsenek saját hírműsorok, a hírműsorokat központilag állítja elő a Magyar Távirati Iroda Hírcentruma.

¹² A nyilvánosság korlátozásáról lásd a Mérték Médiaelemző Műhely írásait: <http://mertek.eu/kapcsolodo-irasaink>.

(3) A harmadik sajátosság az aktuális modellben a szakmaiság alacsony árfolyama. A szellemi és anyagi javak újraelosztásából, a különböző pályázatokkal kapcsolatos gyakorlatból kirajzolódó kép szerint a politikai lojalitás szempontjai mögött háttérbe szorulnak a szakértelem szempontjai.

(4) Végül a negyedik fontos sajátosságot a szocializáció legfontosabb formális intézményében, az oktatási rendszer átalakításában leljük fel. A közoktatás államosításával, az identitások formálásában nagyobb szerepet játszó tantárgyak (irodalom, történelem) tankönyveinek újraírásával, a hittan és az erkölcsstan bevezetésével, a társadalomismeret tantárgy visszaszorításával, az iskolai és tanári autonómia megnyirbálásával és a demokráciára nevelés iskolai lehetőségeinek csökkenésével a demokratikus iskolai szocializáció esélyei romlottak. A köz- és a felsőoktatás átalakítása, a politikailag lojális állampolgár eszmények új mintája, a kultúra kanonizációja révén közvetített értékek együttese jól mutatja, hogy az új modell mögött tudatos szocializációs koncepció húzódik meg. A változások nyomán egy új modell körvonalazódik: az autokratikus politikai szocializáció modellje. Az a tény pedig, hogy különösebb társadalmi ellenállás nélkül lehetett elfogadtatni a modell jogi, intézményi, pénzügyi, szervezeti kereteit és tartalmi elemeit, érzékelteti, hogy a rendszerváltás előtti időszakra jellemző magatartási minták túlélték azokat a politikai rendszereket, amelyek kondicionálták őket.

Ahogy az eddigiekből is kitűnt, a politikai szocializáció aktuális modelljét egy normatív modellhez: a demokratikus szocializáció modelljéhez képest értelmezem. Ehhez képest állapíthatjuk meg az aktuális modell hiányosságait. A kialakuló új modell – a rendszerváltás utáni időszak fragmentált modelljéhez hasonlóan – nem annyira a stabil demokráciákra jellemző modell felé mutat, mint inkább a rendszerváltás előtti modellek felé. Elmozdult a fragmentált modelltől, de a demokratikus modelltől is távolabb került. A szocializáció aktuális modellje a hatalomgyakorlás autokratikus módjához kívánja igazítani a társadalmi magatartásokat. A modell a Kádár-korszak konfliktuskerülő modelljével mutat rokonságot. Mindkettőben közös az iskola kitüntetett szerepe a politikai identitások formálásában. Közös vonásokat találunk az állampolgári magatartás eszményeiben is. Mindkét esetben az engedelmes, kritikai attitűdökkel nem rendelkező, ugyanakkor meghatározott politikai ideológiai értékekkel azonosuló, lojális állampolgár az eszményi állampolgár.

A politikai kultúra néhány sajátossága

A szocializáció mindenkori modelljének jelentősége az, hogy erősíti és újratermeli a politikai kultúra azon sajátosságait, amelyek magával a modellel összhangban vannak. Ebből a szempontból tudjuk értelmezni azt a politikai kultúrát, amelyből táplálkozik a politikai szocializáció autokratikus modellje, és amelynek bizonyos vonásait újra és újra fel is erősíti.

Magyarországon történelmileg megoldatlan konfliktusok éleződtek ki és vezettek el egy sajátos, a társadalom politikai megosztottságát fenntartó és újratermelő

politikai kultúrához, amelynek a hagyományai sajátos folyamatosságokként több száz évre nyúlnak vissza.¹³ A megosztottság a politikai kultúra meghatározó vonása. A megosztottság a rendszerváltással és a pártstruktúra formálódásával felerősödött, a határvonalakat nyilvános diskurzusok fogalmazták át újra és újra (Szabó I. 2009: 168–209). Az egyéni és kollektív politikai önmeghatározások fontos része lett annak a választóvonalnak a meghúzása, amely a mindenkori másoktól elválasztja az érintetteket.

Úgy tűnik, 2010 után tovább mélyültek az árkok. A pártstruktúra átalakulásával, a pártok eszmei profiljának módosulásával, a választásokat megnyerő pártkoalíció nagyfokú támogatottságával sokak kényszerültek arra, hogy személyes politikai hovatartozásukat ismét végiggondolják. A politikai alapú megosztottság a mindennapi életet, a gazdasági és a kulturális életet egyaránt áthatja. Ezt a magyar politikai kultúrában kontinuosnak számító vonást a társadalmi gyakorlat politikailag értelmezhető feltételrendszere fenntartja és tovább erősíti. A szekértáborok és az ezeket elválasztó árkok elmélyülése szorosan összefügg azzal, hogy a politikai szocializáció adott modelljében a konfliktusok kompromisszumokon alapuló kezelésének nincs helye, és hogy az ezt elősegítő mechanizmusok, eljárások, technikák az előző modellekből is hiányoztak. A domináns politikai szereplők által megjelenített kül- és belpolitikai konfliktusokban nem a kompromisszumok megtalálása, hanem sokkal inkább az tűnik normának, ha a kompromisszumkésztségnek még a látszata sem vetődik fel. A konfliktusok élezése összekapcsolódik az igazság és a politikai erő sajátos felfogásával.

Ugyancsak nem előzmények nélküli a politikai kultúrában az a kétarcú társadalmi gyakorlat, amely a társadalmi élet legkülönbözőbb területein jellemzi a szereplők jogi szabályozottsághoz való viszonyulását. Napjainkban erős társadalmi evidenciának tűnik, hogy a különböző javak (pályázatok, pozíciók, vezető tisztségek, meghirdetett státuszok, ösztöndíjak, települési beruházások, beruházási támogatások) elnyerése a kormánypárt iránti lojalitás függvénye. Bár vannak visszamenőlegesen meghozott törvények és időről időre napvilágra kerülnek előre meghozott döntések, a törvényesség látszata azonban rendszerint nem vagy csak kevéssé sérül.¹⁴ A politikai

¹³ A társadalom megosztottságának sok évszázados hagyománya van. Arra a közismert tényre utalok, hogy a magyar társadalmat és különösen a mindenkori elitet már az ország három részre szakadása idején megosztottság jellemezte. Tanulságosak ebből a szempontból is Antonio Giovanni da Burgio pápai nuncius pápának írt levelei a mohácsi vész előtti magyar viszonyokról. Megosztott volt a magyar társadalom a reformáció és az ellenreformáció időszakában, a törökök elleni harcok és a Habsburg-ellenes függetlenségi küzdelmekben, a szövetségesek és a politikai alternatívák kérdésében is (kurucok, labancok). A modern magyar történelmet ugyancsak végigkísérte a megosztottság ténye, amelyet talán a legjobban a keleti–nyugati orientáció, illetve a „harmadik út” dilemmájával és a szövetséges rendszerekhez fűződő viszony dilemmájával tudunk a legáltalánosabban érzékelteni.

¹⁴ Ezt láthattuk a trafikpályázattal kapcsolatban (kiderült, hogy a koncessziót többségükben pártlojalitásukról ismert személyek és ezek cégei nyerték, eredetileg viszont családi vállalkozásokról, rokkantokról, gyedről visszatérőkről volt szó), vagy a 2013-as földberleti

kultúra olyan sajátosságáról van tehát szó, amelynek alapja egy kettős társadalompolitikai gyakorlat. Ez a társadalmi gyakorlat egyszerre számol a jogrend látszatok szintjén lejátszandó játékszabályaival és a játékszabályok mögött érvényesülő, a klientalizmus háttéralkuira és a politikai lojalításra épülő érdekérvényesítési eljárásokkal. Nem nehéz felismernünk ebben a magatartási mintában sem a korábbi korszakok, különösen a Kádár-korszak kétarcú, hipokrita társadalmi gyakorlatának továbbélő mintáját.

A megosztottság és a kétarcú társadalmi gyakorlat három további sajátossághoz kapcsolódik. Az egyik a bűnbakképzés, a mindenkori ellenfél ellenségként való megkonstruálása és kezelése. Ahol áthidalhatatlannak tűnő politikai megosztottság uralja a társadalmi létet, ott a felelősség kérdése is átértelmeződik. Éles határokat lehet húzni a „mi” és az „ők” közé, és a hibákért a felelősséget a mindenkori másik, ellenséges csoportba sorolt félre lehet hárítani. A bűnbakképzés és a felelősségáthárítás kedvez a társadalmi gyűlölet, az előítéletesség megerősödésének, a kisebbségekkel szembeni ellenséges magatartásoknak, a racionális beszédmódot kiszorító érzelmi, indulati, hitelvű értelmezések, összeesküvés-elméletek térhódításának. A másik sajátosság, amely a megosztottsággal és a kétarcú társadalmi gyakorlattal összefügg, a politikai előjogok kondicionálódása. Az egyenlőtlenségből és teljesítmények, az érdemek relativizálódásából logikusan következik az a sajátos társadalmi norma, hogy a politikai lojalítás, a nepotizmusra jellemző kapcsolati tőke előbbre való a szakmai szempontoknál. Végül a harmadik sajátosság a kognitív disszonancia-redukció mechanizmusainak társadalmi méretű működése. A kognitív disszonancia-redukció mechanizmusai erősíthetik a politikai igazodás kényszerét, de erősíthetik a közömbösséget is: a társadalmi magatartásokat a közsférához való közömbös és kívülálló viszonyulás felé tolják, hibernálják a szolidaritás érzését. A disszonáns tartalmak redukálásának kényszere a szolidaritás elutasítása irányába fordíthatja a politikai igazodást kereső magatartásokat: azok ellen, akik a hagyományos vagy hagyományostól eltérő tiltakozás formáit választják, azaz, azt teszik, amit mi nem teszünk meg, amit nem merünk megtenni.

Az intézmények iránti bizalom alacsony szintjében, a hatalom túlkapásaival kapcsolatos társadalmi passzivitásban, a közéletből való kivonódás formáiban az alattvalói magatartás, az „úgyis mi húzzuk a rövidebbet” évszázados kollektív tapasztalatai húzódnak meg. Ugyanakkor ez a sajátos passzivitás, a politikai lojalítás felértékelődése egyfajta társadalmi támogatást is nyújthat ahhoz, hogy a politikai kommunikációban a tiltakozás másoknak semmilyen kárt nem okozó formái is egyfajta normaszegésként, deviáns politikai magatartásként, társadalmi botránykeltésként tudjanak tematizálódni. A kognitív disszonancia-redukció fékező hatásai a politikai kultúrát eltávolítják a demokratikus politikai kultúra szolidaritás-felfogásától, a demonstrációk, tiltakozások normatív támogatottságától és az állampolgári szocializációban játszott szerepük társadalmi elfogadottságától.

törvénnyel kapcsolatban (a törvény a nagybirtokok kialakulásának kedvez, a kisbérőket, családi gazdálkodásokat hátrányos helyzetbe hozta).

A hasonlóságok konzerválódása és újratermelődése

Úgy vélem, a politikai kultúrában érvényesülő kontinuos sajátosságokat csak tudjuk értelmezni, ha az aktuális politikai hatalomgyakorlással összefüggő feltételeket, a generációkat összekötő szocializációs modelleket és a történelem hosszú korszakait összekötő hosszú hatásokat, a francia Annales Iskola által kimutatott és a magyar társadalomtörténetet is megjelölő „longue durée” hatásokat egyaránt figyelembe vesszük.

A mindenkori társadalmi tudat egyik törésvonala történelmileg abból származtatható, hogy a „leváltott” politikai rendszerekhez kötődő identitásminták tovább éltek az új politikai rendszerben is, miközben megerősödtek az új viszonyoknak megfelelő identitásminták is. A társadalmi tudat konzervatív a szónak abban az értelmében, hogy sokáig megőrzi az évtizedeken át bevesződött, védekező politikai reflexeket, kedvezőtlen tapasztalatokat. Ezek nem múlnak el nyomtalanul a változások hatására sem (Szabó I. 1989: 762). A politikai szocializáció rendszerváltás előtti és utáni mintáiban fellelhető hasonlóságok egyik magyarázatát abban találjuk, hogy a politikai szocializációban olyan viszonyulási módok, magatartási minták, reakciókészségek, politizálási stratégiák élnek tovább, amelyek a korábbi viszonyok között alakultak ki és bizonyultak használhatóknak.

A családi szocializáció közvetíti a társadalomtörténeti kontextusban formálódott, családtörténetbe ágyazódott, a politikai rendszer- és modellváltásokon átívelő, kontinuos, de korlátozott érvényű magatartási mintákat. A családnak a rendszerváltás előtt is volt egy bizonyos autonómiája: a kemény diktatúra éveiben sem lehetett teljesen kiiktatni a családi hatásokat, még, ha a rendszer mindent meg is tett visszaszorításuk érdekében, és keményen is harcolt érvényesülésük ellen.¹⁵ Az evolutív társadalomfejlődési utat bejáró, stabil demokráciákban viszonylag magas arányban egyeznek a szülők és gyermekeik politikai értékorientációi, akármelyik politikai értékvilágról van is szó, miközben a hétköznapi élet értékvilága tekintetében igen nagyok a generációs különbségek (Percheron 1989; Jennings & Niemi 1984). A huszadik századi magyar történelem sokszor radikális politikai érték- és ideológiaváltással járó fordulatait megélő magyar társadalomban természetesen nincsenek ilyen szoros összefüggések a nemzedékek politikai értékrendjében, hiszen a családok által közvetített értékrendek a politikai fordulatok nyomán többször is elveszíthették legitimitásukat, de azért vannak ilyenek.¹⁶ Ugyanakkor a család a nyilvánosság szintje alatt is tudja valamelyest őrizni és tovább adni a korábbi politikai korszakok formális (iskolai, intézményes) és diszkurzív (tematikák) politikai szocializáció ismereti, érzelmi, magatartási elemeit. A családi szocializációban

¹⁵ Jellemző például ezekre a törekvésekre, hogy az ötvenes évek olvasókönyveiben szerepelt a kis Pavel Morozov története, azé a kisfiúé, aki feljelentette szüleit az NKVD-nél.

¹⁶ Karácsony Gergely egy 2005-ös tanulmányában mutatta ki, hogy azok, akiknek a családja üldöztetéseket szenvedett el a kommunizmus évtizedeiben, jóval nagyobb arányban rokonszenveztek a jobboldali pártokkal, mint mások.

elsősorban a rejtett hatásokat fedezhetjük fel: a *longue durée*-hatásokat, az eredetileg rendszerszintű (például premodern, feudális, polgári stb.), de személyessé és familiárisá asszimilált hatásokat. A hosszútávon érvényesülő hatásokat mutatják például a családban szokásos konfliktuskezelési minták, az embereszmények és érdekérvényesítési stratégiák.¹⁷ „A család a valóság sajátos optikájú és szempontrendszerű társadalmi leképezésével (Berger, Luckmann 1967) járul hozzá a szocializációhoz: megnevez, újraértelmez, értéktulajdonításokat végez, legitimál, szabályoz, mérlegel, bátorít vagy elbátortalanít, instruál, tapasztalatokat összegez, elveket kristályosít ki. A családok különböző mértékben kidolgozott világképeket vagy legalábbis világfelfogásokat alkotnak és örökítenek tovább, s ezek feltehetően legkidolgozottabb része a társadalmi valóság képe.” (Csákó, Murányi, Sik, Szabó I. 2010). A család tehát lényegi konzervativizmusa, a múlt és a jövő közötti közvetítő szerepe révén a rendszerváltással járó „halmozott bizonytalanságok” nyomásában a viszonylagos folytonosság biztonságát tudta nyújtani.

A politikai kultúra rendszerváltás előtti és utáni mintáiban fellelhető hasonlóságok másik magyarázatát abban lelhetjük fel, hogy a társadalomban élés folytonossága révén az állampolgári kultúrában megőrződik a korábbi politikai korszakok értékvilágának és magatartási mintáinak sok eleme, miközben a rendszer- és hatalomváltások módosítják, új elemeket visznek bele. Az iskolai állampolgári szocializáció a Kádár-korszakban már alacsony határfokú volt, a rendszer reprodukálásában, a kettős szocializáció megtanulásában még szerepet játszott, de a rendszer folyamatos megújításában, mentális támogatásának biztosításában már nem (Szabó I. 2000). Az iskolai állampolgári szocializáció, az iskola rejtett tanterve révén azonban sikeresen közvetített olyan, a társadalmi tapasztalatokkal harmonizáló magatartási mintákat, amelyek lényege egyfajta kettősség, a kodifikált játékszabályok és a játékszabályok mögött zajló háttéralkuk, kijárások, informális érdekérvényesítések szimbiózisa volt.

Magyarországon a rendszerváltás utáni első években az evolutív társadalomfejlődést követő stabil demokráciákban ismeretlen helyzet állt elő: a társadalom tagjainak jelentős része kényszerült állampolgári identitása újrafogalmazására. Ebben a reszocializációs kényszerben csak kevés számíthattak a családra, és egyáltalán nem az iskolára. Elsősorban bizonytalan tapasztalataikra, a korábbi magatartási mintákra, valamint a politikai diskurzusokra, a pártokra és a pártok megszemélyesítőire, vezetőire tudtak támaszkodni. Több kutatás is kimutatta, hogy Magyarországon az állampolgárok identitásának formálására minden más tényezőnél nagyobb hatással vannak a pártok és a pártok vezetői (Karácsony 2006, Tóka 2006). Megnőtt a politikailag vezetett diskurzusok szerepe az identitásokban. Az identitások szempontjából nehéz időszak volt ez: a „halmozott bizonytalanságok” (Csanádi 1995) időszaka. A társadalomnak új feladatokkal, új pozícióban levőkkel, új normákkal, egymásnak ellentmondó és hézagos jogszabályok tömegével kellett

¹⁷ A családi szocializáció rejtett hatásaival kapcsolatos fejtegetéseimben támaszkodom a Csákó Mihállyal, Murányi Istvánnal és Sik Domonkossal közösen írt tanulmányunkra, mely a *Társadalomkutatás* 2010. 4. számában jelent meg.

megküzdnie (Csanádi 1995). Az embereknek egy sor fogalmat kellett megtanulniuk, el kellett igazodniuk a megváltozott társadalmi játékszabályok között, és újra el kellett helyezniük magukat egy átrendeződő társadalmi struktúrában. Hozzá kellett szokniuk a kitágult nyilvánossághoz anélkül, hogy ennek használatában lettek volna tapasztalataik, és ugyancsak hozzá kellett szokniuk ahhoz, hogy a politikai diszkurzív térben sokféle nézet, vélemény, érték válik láthatóvá, amelyek mögött egy hirtelen sokszínűvé vált politikai struktúra aktorai folytatnak egymással kíméletlen harcot a lelkükért (Szabó I. 2009).

A pártállami rendszer felpuhulása, a rendszerváltás tárgyalásos módja kedvezett annak, hogy a rendszerváltás jogi és intézményes struktúrái viszonylag rövid időn belül kiépüljenek. Ugyanakkor megnehezítette a tovább élő és az újonnan formálódó társadalmi magatartásminták közötti eligazodást és a múltbeli pozíciók társadalmi recepcióját, amely az új viszonyok között a társadalmi együttműködés nélkülözhetetlen társadalomlélektani feltétele lett volna. Az érintettek szemében nemcsak a közös múlt jelentéssrétegei, hanem saját múltbeli szerepeik is gyakran átértelmeződtek (Karácsony 2009).

A rendszerváltást követően a közeli és a távolabbi, a 20. század egészét átfogó kollektív múlt árnyalt és tényeken, elemzéseken alapuló feldolgozására lett volna szükség, hogy a társadalmi megbékélés közös alapja legyen. Erre azonban az átalakulás viharában, az aktualitások sodrában és a politikai, gazdasági és kulturális javak újraelosztásának forgalmában nem került sor. Nem került sor a múlt árnyalt feldolgozására akkor sem, amikor más az új hatalmi és gazdasági struktúrák kialakulni látszottak. Az identitásokat orientáló kategóriák (nemzet, állampolgári közösség, történelmi múlt, kívánatos hatalomgyakorlási és politikai közösségi minták, a köz, a közhatalom és a közjó fogalma) tisztázatlanok, képlekenyek maradtak vagy kiürültek, jelentéktelenné váltak. Így a 2010-es kormányváltás valóban több volt, mint kormányváltás: a politikai szocializáció modelljét, a társadalmi magatartások politikailag kívánatos mintáit is különösebb társadalmi ellenállás nélkül tudta alakítani.

A politikai kultúra alapvető klímája azonban 2010 után sem változott: ezt továbbra is a politika mindent átható jelenléte határozza meg. Tovább erősödött a „halmozott bizonytalanság” érzése: a strukturális változások (elitcsere, a gazdasági hatalom tulajdonlásának átalakítása, a jogrendszer és a politikai struktúra átalakítása) nyomán az életvilágra a „minden változik” élménye nyomja rá bélyegét, a társadalom működése nem látható át, a társadalmi gyakorlatot igazgató normák és a jövő pedig kiszámíthatatlan. A feldolgozatlan változások egymásra torlódtak. A 2010-es kormányváltás ugyan az evolutív társadalomfejlődési modellen belül zajlott, de a társadalom egészének strukturális és kulturális átalakítása a revolutív modell sajátosságait idézi fel. A revolutív társadalomfejlődési modellben pedig azzal, hogy állandóan újrafogalmazódik a jövő, el is vész a jövőkép. 2010 óta talán csak néhány jellegzetes közérzet mentén leírható csoport (például a dicsőség-narratívák mentén vagy éppen az ezek elutasítása mentén létrejövő érzelmi közösségek, a fenyegetettség pszichózisában összetartozó közösségek) vált láthatóbbá, köszönhetően a világháló közösségeket erősítő potenciáljának.

A szélsőjobbboldaliság megerősödése összefügg a változások feldolgozatlanságával, a halmozott bizonytalansággal, a demokratikus politikai kultúra megerősödésének elmaradásával. Itt csak utalok rá, hogy a szélsőjobbboldal szimbolikája, társadalmi válaszainak „fogyaszthatósága”, a társadalmi rendről alkotott felfogása, identitásmintáinak egyszerűsége, közösség-eszménye mind-mind sajátos válasznak tekinthető arra a társadalompolitikai gyakorlatra, amely a rendszerváltás óta nem tud megbirkózni a múlt feldolgozásának és a jövőre vonatkozó konszenzuális minták felvázolásának történelmi feladatával. Ugyanakkor a szélsőjobbboldalisághoz való viszonyulást megnehezíti, hogy a magyar politikai kultúrában tisztázatlanok a mások érzékenységét esetleg sértő kérdésekkel (vallás, különböző kultúrák, kisebbségek, politikai hovatartozások) kapcsolatos etikai normák.

Folyamatosságok az identitáspolitikákban

Talán az eddigiekből is kiderült, hogy az identitáspolitikáknak különleges felelősségük van a politikai szocializáció modelljének alakításában. Különösen nagy a felelősségük azokban a társadalmakban, amelyekre a revolutív társadalomfejlődés a jellemző. Az evolutív módon változó társadalmakban ugyanis a társadalmi beágyazottság, a múltbeli felelősségek feldolgozása, a társadalmi integráció sikerei, a konszenzuális identitásminták, az állampolgári és politikai kultúra kontinuos jellege, a politikai szocializáció kikristályosodott modellje és működőképessége eleve több garanciát jelentenek az identitáspolitika esetleges kisiklásainak ellensúlyozására.

Minden politikai rendszer arra törekszik, hogy a legszélesebb értelemben felfogott neveléssel biztosítsa az állampolgárok lojalitását. Identitáspolitikájával olyan magatartások kialakulását kívánja elősegíteni, amelyek révén az adott rendszer újratermelődik. Az identitáspolitikák azon a felismerésen alapulnak, hogy a modern állampolgári és politikai lojalitás forrásai az identitásban rejlenek. A politikai rendszerekre jellemző, hogy milyen identitáspolitikai törekvések érvényesülnek benne, valamint, hogy milyen tartalmakat közvetítenek a szocializáció formális intézményei: a fiatalokat szervezeten és hosszú időn át elérő iskolarendszer, a civil, az egyházi és az állami szervezetek. A különböző politikai rendszerek más-más módon próbálják befolyásolni a felnövekvő nemzedékek társadalmi és politikai magatartását és értékrendjét. A stabil demokráciák számára a demokratikus állampolgári szocializáció a fontos, a kevésbé demokratikus vagy éppen diktatórikus rendszerekben a politikai identitások formálása. Közös azonban bennük, hogy identitáspolitikáikkal racionális, politikai és érzelmi téren egyaránt be tudnak avatkozni a szocializáció adott modelljébe. A stabil demokráciákban az evolutív modellnek megfelelően elsősorban indirekt módon, a feltételek finomításával avatkoznak be a politikai szocializációba, a kevésbé demokratikus rendszerekben nem idegenkednek a közvetlen politikai beavatkozásoktól sem.

Az identitásstratégiák ki tudják használni az állampolgári szocializáció intézményes lehetőségeit (oktatáspolitikai, társadalompolitikai, médiapolitika, ifjúsáspolitikai), jogi és normatív szabályozással át tudják alakítani ezeket. A direkt vagy indirekt beavatkozásoknak egyaránt az a céljuk, hogy megpróbálják befolyásolni a társadalmi magatartások mintáit. Az identitáspolitikák a politikai szocializáció adott modelljén keresztül, az intézményes szocializáció lehetőségeit kihasználva alakítják az állampolgári mintákat: magatartási, viselkedési, gondolkodási mintákhoz rendelnek értékelő attribútumokat. Konfliktuskezelési mintákat kínálnak, és kijelölik a történelmi és politikai konfliktusok recepciójának értelmezési kereteit. Kanonizálják a múlt értelmezéseit (tankönyvek, curriculumok, ünnepek, megemlékezések, szimbólumok, igazodási pontok). Az identitáspolitikák hatókörébe a szimbolikus világ is beletartozik. Kijelölik a közösségi identitások szimbolikus tereit, az emlékezés helyeit és mintáit, eltörölhetik a régiókat, újakat teremthetnek.

Magyarországon a politikai korszakonként változó identitáspolitikákban több kontinuum elemet találunk. Az identitáspolitikák talán legérzékenyebb területét a történelmi identitás, a múlthoz való viszony kérdései alkotják. A magyar politikai kultúra sajátos öröksége, hogy a nemzeti identitás kérdései minden politikai korszakban összefonódtak a politikai identitás kérdéseivel. A magyar nemzeti identitásnak a pártállami időszakban sem volt, és a rendszerváltás óta sem alakult ki társadalmi konszenzuson nyugvó, a politikai intézményrendszer működésével támogatott és az intézményes (iskolai) szocializációban közvetített mintája. A rendszerváltás után sem fogalmazódott meg a nemzetnek, mint demokratikus politikai közösségnek a koncepciója.

A történelmi sérelmek, traumák, frusztrációk feldolgozatlansága a 20. század sajátos kulturális öröksége. A múlthoz való viszony tisztázását egyrészt az nehezíti, hogy a nagy, átfogó identitáskategóriák (nemzet, állampolgári közösség, társadalom) minden hatalomváltással újrafogalmazódtak. Az egymásnak ellentmondó, az előző korszakok vagy hatalmi szereplők értelmezéseit érvényteleníteni kívánó új értelmezések nem segítettek a múlt társadalmi integrációt erősítő funkciójának érvényesülését. Másrészt azért sem könnyű szembenézni a történelmi örökséggel, mert a 20. század eseményei elsősorban a bűnbakképzésre kínálnak példát, nem annyira a felelősség vállalására.

A kollektív identitásokban sajátos szerepet tölt be a múlthoz való viszony. A történelem orientációs szerepének érvényesülését azonban megnehezítette, hogy a történelem a 20. századi rendszerváltások során rendre az aktuális politikai jelen legitimálásának eszköze volt. Így a magántörténelmek és a kollektív élmények egy része feldolgozatlan maradt. A nemzeti kánon a különböző politikai korszakokban többször is átíródott. A történelem egyes mozzanatait, szereplőit a különböző politikai korokban alapvetően különbözően értékelték. Elég itt Dózsa, Kossuth, Széchenyi vagy Deák szerepére, a közelmúltból pedig Nagy Imre vagy Kádár János szerepére utalni. De a trianoni veszteség, a Horthy-kor, a Rákosi-korszak, a Kádár-korszak vagy az olyan fordulópontok, mint 1945, illetve 1956 megítélésében is radikális különbségek voltak. A különböző nemzedékek így az iskolai történelemoktatásban sokszor egymásnak ellentmondó értékelésekkel találkoztak. A történelmi emlékezet szálait a

gyakori rendszer- és hatalomváltások elvágják, a magántörténelmek továbbadásának csatornáit blokkolták. A revolutív társadalomfejlődési modell brutális szakadásokkal járt a történelmi emlékezésben is, a történelmi identitásban is, ugyanakkor a nem formális szocializációban tovább éltek a rejtett folyamatosságok is, amelyek aztán egy újabb korszakban megerősödve törtek a felszínre. Magyarországon az együtt élő nemzedékek közös tapasztalata, hogy egy-egy korszakváltást követően a történelem szimbolikus reprezentációja időnként lecserélődik (címer, utcanévek, ünnepek, ünneplések). A nemzeti szimbólumok integratív erejével sokszor visszaéltek. Talán a történelem politikai legitimációs erejének kihasználásával és a történelmi kánon többszöri átírásával magyarázható, hogy a nemzeti ünnepek integratív ereje gyenge, társadalmiasulásuk alacsony fokú, aktuálpolitikai kihasználásuk azonban hagyományosan erős.

Konklúziók

A magyar politikai szociológia fontos kérdése, hogy a pártállami rendszerben kialakult állampolgári és ezen belül a politikai kultúra hogyan változott a rendszerváltás után átmeneti néhány évet követő elmúlt két évtizedben. Ennek a kérdésnek a jelentőségét az adja, hogy a demokratikus jogállam akkor működőképes, ha az állampolgárok megértik alapelveit, azonosulnak ezekkel és közreműködnek fennmaradásában és folyamatos megújulásában. Az állampolgári kultúra a társadalmi rendszerek működésének fontos tényezője. Közreműködhet az adott politikai rendszer stabilizációjában és folyamatos megújulásában, de a rendszer eróziójában és dekonstrukciójában is. A demokratikus társadalmi rendszerek modernizációjának egyik garanciája éppen állampolgáraiknak a demokratikus játékszabályok mellett biztosított belső önállósága, a demokratikus viszonyokat fenntartó és biztosító mechanizmusok „önműködése”, valamint az állam és az állampolgárok közötti egyetértés a társadalom alapvető értékeiben.

A társadalom helyreállíthatja a politikai kultúrában a kontinuitást, különösen, ha a politikai hatalom nem ismeri fel a demokratikus politikai szocializáció jelentőségét, illetve, ha a politikai hatalom maga is a korábbi politikai korszakok hatalomgyakorlási és uralmi módozataival kontinuus szálakat kötözgeti.

A mai magyar társadalomban gyenge az állampolgári közösséghez tartozás tudata, gyenge az állampolgári kohézió, a szolidaritás. Ennek magyarázatát többek között abban látom, hogy a történelmi diszkontinuitások, a hatalomgyakorlási módok radikális változásai nagyon megnehezítették a társadalom nagy szimbolikus és valóságos közösségeibe: a nemzetbe és az állampolgári közösségbe.

Ralph Dahrendorfnek minden bizonnyal igaza van. A rendszerváltás nem, hogy nem hozta el automatikusan a jogrend, az intézményrendszer, a hatalomgyakorlási mód, a gazdasági rendszer megváltozásával a demokratikus politikai szocializáció modelljét, hanem huszonegy év sem volt elég ahhoz, hogy ez a modell kialakuljon. A politikai szocializáció fragmentált, a demokratikus alapértékekkel

kevésbé számoló modellje pedig maga is akadályt jelentett a demokratikus rendszer stabilizálódásának.

Irodalom

- Csákó Mihály, Murányi István, Sik Domonkos, Szabó Ildikó (2010): A családi politikai szocializációról. Társadalomkutatás 28. kötet 4. 419–446. oldal
- Csanádi Mária (1995): Honnan tovább? A pártállam és az átalakulás. Budapest, T–Twins Kiadó, MTA Közgazdaságtudományi Intézet
- Karácsony Gergely (2005): A történelem fogságában. Generációk, életutak és politikai preferenciák Magyarországon In (Angelusz Róbert és Tardos Róbert szerk.): Törések, hálók, hidak. Választói magatartás és politikai tagolódás Magyarországon. Budapest, Demokrácia Kutatások Magyarországi Központja Alapítvány 161–205. oldal
- Karácsony Gergely (2006): Árkok és légvárak. A választói viselkedés stabilizálódása Magyarországon. In (Karácsony Gergely szerk.): Parlamenti választás 2006. Elemzések és adatok. Budapest, Demokrácia Kutatások Magyarországi Központja Alapítvány 59–103. oldal
- Karácsony Gergely (2009): Az előélet utóélete. Az egykori MSZMP tagságra vonatkozó adatok megbízhatósága. In (Somlai Péter, Surányi Bálint, Tardos Róbert, Vásárhelyi Mária szerk.): Látás-viszonyok. Tanulmányok Angelusz Róbert 70. születésnapjára. Budapest, Pallas 328–341. oldal
- Nagy Lajos Géza (1989): A kettészakadt társadalom. A lakosság, az értelmiség és saját tagságának képe az MSZMP-ről. Jel–Kép 4. 52–64.
- Szabó Ildikó ([1991] 2000): A pártállam gyermekei. Tanulmányok a magyar politikai szocializációról. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó 235 oldal
- Szabó Ildikó (2009): Nemzet és szocializáció. A politika szerepe az identitások formálódásában Magyarországon 1867–2006. Budapest, L'Harmattan
- Tóka Gábor (2006): Vezérek csodálói. A magyar választói magatartás nemzetközi összehasonlításban. In (Karácsony Gergely szerk.): Parlamenti választás 2006. Elemzések és adatok. Budapest, Demokrácia Kutatások Magyarországi Központja Alapítvány 17–58. oldal

BÁRDI NÁNDOR

Magyarország és a kisebbségi magyar közösségek 1989 után

Ez a tanulmány fogalmak és viszonyok tisztázására törekszik, egy olyan helyzetben, amikor Magyarországon a határon túl élő magyarok problémakörére /ügyére, témájára/a szimbolikus beszéd, a retorikai megfelelésigény telepszik rá. Ilyen helyzetben a közbeszéd mindent a szimbolikus értéke szerint kezel és nem a dolgot önmagát, annak történelmi, társadalmi, gazdasági összefüggéseit vizsgálja. A fogalomtisztázás és az önreflektálás a meghatározó összefüggések alapján történő értelmezéshez való visszajutást segíti. Azt a kisebbségi magyar és magyarországi szemléleti háttérrel szeretném bemutatni, amely alapján érthetőbb /világosabb/ lehet a szereplők magatartása /viselkedése/ retorikájuk és döntéseik. Először a kisebbségi magyar közösségek fogalmi meghatározását vázolom, majd az utóbbi két évtized legfontosabb társadalmi változásait foglalom össze ezekben a közösségekben. Ezt követően arra keresem a választ, hogy miért foglalkoznak egyáltalán Magyarországon a kisebbségi magyar közösségekkel, külön kitérve a magyarországi jövőképekre illetve a kisebbségi magyarok legfontosabb elvárásaira. Az 1989 utáni kormányzatok magyarságpolitikai munkájának áttekintése után pedig, a legfontosabb alapelveket és a magyar politika főbb stratégiai irányvonalait összegezem. Végezetül arra keresem a választ, hogy a magyarországi politikai közösség építésben a kisebbségi magyarok ügye miért rendelődött alá a pártpolitikai versenynek?

1. A kisebbségi magyar közösségekről

A kisebbségi közösségek működéséről kialakult történelmi képünk azon alapszik, hogy a nemzetállami kihívásokra adott válaszok sorozatáról, védekező önszerveződésről van szó. A trianoni politikai döntés révén (1920) a magyar nemzetépítésből kiszakadt kényszerközösségek egy generáció illetve évtized alatt regionális sorközösségekké alakultak.¹ A kisebbségi elit ezeknek az életvilágoknak ad érvanyagot és szocializációs

¹ Kényszerközösségek, mert nem egy társadalomtörténelmi folyamat, hanem egy politikai döntés révén jöttek létre. Ebben az új helyzetben a magyar nemzetépítéssel párhuzamos

keretet egy saját közösségi „mi” tudat kialakításához. Ebben kulcskérdés az, hogy a kisebbségi magyar közösségek a saját régiójukban őshonosak. Tudatosan ragaszkodnak életvilágaik fenntartásához. „Beilleszkedésük” épp azáltal lehetséges, hogy saját lakóhelyükön mennyiben tudják az otthonosság érzetét megteremteni. A közösség reprezentánsai, az egységesítő, nemzetállami törekvésekkel szemben, nemzeti kisebbségként azonosították a két világháború között a csehszlovákiai, romániai, jugoszláviai magyarságot.² Egy adott nemzet (a magyar) más nemzetállamban kisebbségként élő részeként. E külön politikai entitás közösségi integrációjának a feltétele a közösségi önkormányzat, de minimum a közösséggel szembeni (nyelvi, gazdasági, intézményi) diszkrimináció megszüntetése lehetett volna. Ez azonban nem így történt.³ A többségi társadalmak pedig a közép-európai magyar kisebbségekre a mai napig, mint a történelmi Magyarország maradékára tekintenek és birodalmi kisebbségként (maradékközösségként) kezelik. Pozícióvédelme, önszerveződése, kapcsolata az anyaországgal egyben a történelmi Magyarországot idézheti meg és biztonságpolitikai kérdéseket vehet fel. Tehát az egyik tipológizáló lehetőség, hogy olyan őshonos kisebbségi közösségekről beszélhetünk, amely nemzetkisebbségi státuszt vár el, saját párhuzamos társadalmát szeretné kiépíteni és intézményesíteni, miközben országában birodalmi/maradék kisebbségként kezelik és önszerveződését, örökségvédelmét ez utóbbi kategorizáció miatt biztonságpolitikai kérdésnek tekintik. A magyar kisebbségek esetében azért nem „kisebbségi csoportról” beszélek, mert nem pusztán az egynyelvű emberek csoportjáról, hanem közös kulturális tudattal bíró közösségről van szó, amely 1918-ig a magyar nemzetépítés része volt. Majd a kisebbségi magyar elíttek, mint saját társadalmuk szervezői, kisebbségi nemzetépítőkként fogták fel a szerepüket.⁴ Gyakran használják a „kisebbségi társadalom” kifejezést, ez lényegében a kisebbségi elit elvárása, célja, de a magyar kisebbségek nem rendelkeznek sehol sem teljes társadalmi intézményi alrendszerrel és ezek autonómiájával. Ezért tartom pontosabbnak egy-egy adott országon belül kisebbségi magyar közösségről beszélni.

szomszédországi nemzetépítések diszkriminatív politikájával szembeni közös érintettség miatt kialakult védekezés hozta létre az új közösségi tudatokat, a történelmi Erdélyt leszámítva ahol nem voltak a regionális együvé tartozásnak mélyebb hagyományai.

² A kis létszámú Ausztriához került magyarság nem rendelkezett érdekvédelmi szervezetekkel, döntő része asszimilálódott.

³ A kisebbségi magyar közösségek átfogó történetét adja: Bárdi Nándor, Fedinec Csilla, Szarka László (szerk.) (2011) *Minority Hungarian Communities in the Twentieth Century*. (Boulder, Colorado; Highland Lakes, New Jersey: Social Science Monographs; Atlantic Research and Publications, Inc.) 859 p. (Atlantic Studies on Society in Change 138.)

⁴ Ha a térség utóbbi kétszáz évének történetét a birodalmak felbomlásaként és az egyes nemzetek intézményesüléseként (a nemzetállamokért folytatott küzdelmükként) fogjuk fel, akkor a magyar kisebbségi közösségek lényegében ezek közé szorultak és a „kisebbségi magyar társadalmak” építésének projektje kisebbségi nemzetépítésként/nacionalizmusként is felfogható. Z. Kántor: Nationalism, nationalizing minorities and kin-state nationalism. In Francois Ruegg, Rudolf Poledna, Calin Rus (eds) (2006) *Interculturalism and Discrimination in Romania: policies, practices, identities and representations*. (Berlin: LIT Verlag) pp. 249–276.

A közép-európai kisebbségeket, egymástól mereven nem elválasztva, három csoportba lehet besorolni.⁵ Az egyik a nemzeti közösségtudattal rendelkező, azt a nemzeti identitásukban meghatározó elemként megélő nemzeti kisebbségek csoportja. Ide sorolhatók – a kutatások és a tapasztalatok szerint a magyar nemzethez való kötődésüket elsődlegesnek tartó – romániai, szlovákiai, ukrainai és szerbiai magyarok.⁶ Ettől elkülöníthető az eredeti etnokulturális vagy nemzeti közösségtől tartósan különfejlődött, ahhoz elsősorban a származás, valamint a beszélt nyelv alapján kötődő etnikai kisebbségek csoportja. Ide sorolhatjuk a horvátországi és a szlovéniai magyarság meghatározó részét illetve a magyarországi nemzetiségek közül a cigányság jelentős részét.⁷ Végül abban az esetben, ha a csoportnak, amelyik már nyelvet váltott, nincs etnikai közösségtudata, de a többségi nemzettől eltérő a származástudata miatt azonosságtudatában a lokális sajátosságokhoz kötődik elsősorban, akkor regionális kisebbségekről beszélünk. Ilyenek Ausztrián belül a burgenlandi magyarok illetve ebbe a kategóriába sorolhatjuk be a magyarországi nemzetiségek döntő részét. Ugyanekkor beszélnünk kell egy negyedik kategóriáról, a bevándorlókról (munkavállaló migránsokról) is. Az ausztriai és németországi kb. 200 ezer fős magyar diaszpóra illetve a magyarországi nemzetiségeken belül a nem Magyarországon születettek jelentős csoportja tartozik ide.⁸

A már használt magyarságpolitika kifejezésen az 1918-ban Magyarországtól más országokhoz került magyarsággal kapcsolatos kormányzati tevékenységet értem Budapest, Bukarest, Belgrád és Prága/Pozsony kormányzatai részéről. A közép-európai kisebbségi elitek politizálását, kisebbségi politikának nevezem. Nemzetiségpolitikán pedig egy-egy kormányzat az országában élő nemzeti és etnikai kisebbségekkel kapcsolatos általános politikáját értem. A három együtt ad egy etnopolitikai viszonyrendszert. Értelmezésemben a magyarságpolitika Magyarország és a határon túli magyarok viszonylatában a magyar állam és a külföldi magyarok viszonyrendszerét fedi le. Ennek része a nemzetközi és kétoldalú kisebbségvédelem; a magyar–magyar /a kin-state ...rokonország és a magyar kisebbségek/ kapcsolatok

⁵ Szarka László (2004) *Kisebbségi létbelyzetek - közösségi alternatívák* (Budapest: Lucidus) pp. 113–128.

⁶ Részletesebben: Bárdi Nándor, Fedinec Csila, Szarka László (szerk) (2011) *Minority Hungarian Communities in the Twentieth Century* pp. 11–20. A legfontosabb erre vonatkozó vizsgálatok: Csepeli György, Örkény Antal, Székelyi Mária (2002) *Nemzetek egymás tükrében. Interetnikus viszonyok a Kárpát-medencében*. (Budapest: Balassi Kiadó) 180 p.; Dobos Ferenc (szerk.) (2001) *Az autonóm lét kihívásai kisebbségben. Kisebbségi riport*. (Budapest: Books in Print; Osiris) 394 p.; Gereben Ferenc (2005) *Olvassékultúra és identitás. A Kárpát-medence magyarságának kulturális és nemzeti azonosságtudata*. (Budapest: Lucidus) 215 p.;

⁷ Átfogó horvátországi vizsgálat: Kiss Tamás (2010) Drávaszögi mozaik: nemzetiségi egyenlőtlenségek és kisebbségi stratégiák Horvátország magyarlakta településein. *Regio*, 4, 109–162.; A magyarországi cigányságról: I. Kemény ed. (2005) *Roma of Hungary*. (Boulder, Colorado; Highland Lakes, New Jersey: Social Science Monographs; Atlantic Research and Publications, Inc.), 385 p.

⁸ A 2001-es népszámlálás szerint a 205 ezer cigány kötődésű közül közel ezren származtak külföldről, míg a többi 12 nemzeti kisebbséghez tartozó 237 ezer fő 14%-a született Magyarországon kívül. Tóth Ágnes, Vékás János (2004) *Barátság*, 5. pp. 4428–4429.

intézményes működtetése; a kisebbségi magyar közösségek támogatása. Ugyanez a szakpolitika a közép-európai országok kormányzatai és az adott magyar kisebbség közötti integrációs-, nyelv- és intézményi politikákra bontható.

Azt, hogy kít is tekintünk magyarnak, alapvetően az önbesorolás alapján szokás megadni. Ugyanakkor léteznek olyan magyar származásúak, akik nem tudnak magyarul és olyan magyar nyelvtudással bírók, akik nem magyar származásuk. Azaz létezik „a magyaroknak” olyan része is, amely nem csak a magyar kulturális és nemzeti azonosságot érzi a magáénak, hanem más kötődésekkel is rendelkezik. Ez különösen érvényes a magyarországi etnikai és nemzeti kisebbségekre, hiszen a magyar etnokulturális közösségen túl a magyar állampolgárok körének egészét is a magyarsághoz soroljuk. Tehát a magyarországi nemzetiségeket, mint magyar állampolgárokat és a magyar kultúrához is kötődő nem magyar állampolgárokat szintén a magyarság részének tekinti a magyarországi közgondolkodás. A 2001-es népszámlálás alkalmával Magyarországon 314 ezer fő nyilatkozott úgy, hogy a magyar mellett más kötődése is van. Ugyanakkor 2011-ben a népszámlálások során kb. 2,1 milliónyian vallották magukat magyarnak a Magyarországgal szomszédos országokban, illetve kb. 460 ezer magyar él a világ más tájain.⁹ (Magyarország lakossága 9,982 millió volt, a térségben általános népességcsökkenést ebben az esetben elsősorban a határon túli magyarok bevándorlása enyhíti.)

A következőkben azokat a társadalmi folyamatokat szeretném bemutatni, amelyekből a nemzeti azonosságtudat megőrzése körüli erős magyar bizonytalanságérzet fakad. Ezt egyfajta „veszteség narratívának”, az I. világháború terület és lakosságvesztesége miatt a múlt, mint „hanyatlástörténet” megélésének tekinthetjük. Mindez a magyar nemzeti közösségi tudat egyik fontos traumatizált elemévé vált.

⁹ Papp Z. Attila (2011) Some Social and Demographic Features of the Hungarian Diaspora in the West and Its Institutions In Bárdi Nándor, Fedinec Csilla, Szarka László (szerk.) (2011) *Minority Hungarian Communities in the Twentieth Century* pp. 642–660.

2. A kisebbségi magyar közösségek népessége és az utóbbi évtizedek legfontosabb társadalmi folyamatai

1. tábla. A Magyarországgal szomszédos országok magyarsága 1910–2011¹⁰

	1910		1930		1991		2001		2011	
Burgenland (Ausztria)	26 225	9%	10 442	3,5%	6 763	2,8%	6 641	2,4%		
Szlovákia ¹¹	884 309	30,2%	592 337	17,6%	567 296	11,5%	520 528	9,6%	458 467	8,5%
Kárpátalja (Ukrajna ¹²)	184 108	30,6%	116 898	15,9%	155 711 ¹³	12,5%	151 516	12%		
Vajdaság (Szerbia)	425 672	28,1%	376 176	23,2%	339 491	16,9%	290 207	14,2%	253899	13%
Horvátorsz.	119 874	3,5%	66 040	1,7%	22 355	0,5%	16 595	0,4%		
Muravidék (Szlovénia)	20 737	23%	15 050	–	7 637	8,5%	5 386	6,5%		
Erdély (Románia)	1653943	31,7%	1552563	25,8%	1603900	20,8%	1415800	19,6%	1224937	18,9%

Az összeállítás a népszámlálási adatok alapján készült.¹⁴

A fenti táblázatból kitűnik, hogy a szomszédos országokban élő magyarok lélekszáma az elmúlt kilenc évtized alatt több mint 1 millió fővel lett kevesebb. 1910-ben a Magyarországtól elcsatolt területeken élő magyar anyanyelvűek száma 3.175.000 fő volt, míg 2011-ben 2.100.000 fő. A népesedési térvesztés egyértelmű, akkor is, ha megfelelő forráskritikával kezeljük az 1910-es népszámlálási adatokat. Ez a folyamat még jobban megragadható, ha a Kárpát-medence népességén belül nézzük meg a nem magyarországi magyarok arányát, amely 1910-ben 32,1% volt, 2001-ben pedig 17,6%. Régióként pedig Kárpátalján, a Vajdaságban és Szlovákiában, 1/3-ról kb. 1/10-re, illetve Erdélyben 1/5-re csökkent az arányuk. Ugyanakkor elmondhatjuk, hogy a közép-európai országok etnikailag homogénebbek lettek, és ez leginkább Magyarországra érvényes.¹⁵

¹⁰ 1910 kivételével, amikor a magyarországi népszámlálás csak az anyanyelvre kérdezett rá, a népszámlálások nemzetiségi adatait közöljük.

¹¹ 1930-ban, 1991-ben Csehszlovákián belül.

¹² 1930-ban Csehszlovákián, 1989-ben Szovjetunióon belül Kárpátalja adatai.

¹³ 1989-es népszámlálás

¹⁴ Gyurgyík László, Horváth István, Kiss Tamás: Demográfiai folyamatok, etno-kulturális és társadalmi reprodukció. In B. Bitskey (szerk.) (2010) *Határon túli magyarság a 21. században. Konferencia sorozat a Sándor-palotában. Tanulmánykötet.* (Budapest: Köztársasági Elnöki Hivatal) 72. p.

¹⁵ Hoóz István (1996) A nemzetiségi struktúra átalakulása a Kárpát-medencében. *Statisztikai Szemle*, 11, pp. 930–939.; Kocsis Károly, Botlik Zsolt, Tátrai Patrik (2006) *Etnikai térfolyamatok a Kárpát-medence határainkon túli régióiban (1989–2002).* (Budapest: MTA Földrajztudományi Intézet) pp. 21–42.

2.1. Az utóbbi két évtized kisebbségi magyarokat érintő folyamatai közül első helyen a 600 ezer fős népfogyatkozást lehet kiemelni. Ennek okait a következő táblázat foglalja össze. De mindenek előtt hangsúlyozni kell, hogy a népfogyatkozás a magyar kisebbségtörténetben az utóbbi 10 évet leszámítva mindig történelmi kataklizmákhoz kapcsolódott.¹⁶

2. tábla. A kisebbségi magyar közösségek népfogyatkozásának okai 1991–2011¹⁷

Terület	Népességszám változása 1991–2001–2011	Természetes szaporodás/ fogyás 1991–2001–2011	Vándorlási egyenleg 1991–2001–2011	Asszimiláció
Erdély	- 193/ - 197 ezer	- 100/ - 60 ezer	- 106/ - 111 ezer	8 ¹⁸ / - 20 ezer ¹⁹
Szlovákia	- 47/ - 63 ezer	- 12/ - 23 ezer	- 2/ - 15 ezer	- 34/ - 24 ezer
Vajdaság	- 50/ - 40 ezer	- 30/ - 30 ezer	- 50 ²⁰ / - 5 ezer	- 5/ - 5 ezer
Kárpátalja	- 4/ - 9 ezer	- 5/ - 5 ezer	- 4/ - 2 ezer	5 ²¹ / - 2 ezer

¹⁶ 1918–1924 között: 350 ezren menekültek az elcsatolt területekről Magyarországra; 1940, a II. bécsi döntés után: Dél-Erdélyből 190 ezer magyar érkezett Magyarországra és Észak-Erdélyből 220 ezer román Romániába; 1944-ben: az 1938-tól visszacsatolt területekről kb. 350 ezer zsidó lett a holocaust áldozata; Magyarország II. világháborús katonai embervesztése 100-180 ezer fő között, a polgári áldozatok száma 45 ezer fő körül volt; 1944-ben Kárpátaljáról kb. 40 ezer főt vittek el munkatáborba, több mint fele nem tért vissza. 1944-ben a Vajdaságban a partizán megtorlásoknak kb. 20-40 ezer magyar áldozata volt; 1944–1946 között: Magyarországon maradt Erdélyből 100 ezer fő; 1946–1948: Csehszlovákiából Magyarországra a lakosságcsere során kitelepítettek 130 ezer magyart, Magyarországról pedig Csehszlovákiába telepítettek át 72 ezer szlovákot, kb. 50 ezer dél-szlovákiai magyart deportáltak Csehországba és 327 ezer csehszlovákiai magyart szlovákká minősítettek. 1946–1948 között 185 ezer magyarországi németet telepítettek ki Magyarországról és kb. 60 főt vittek el Szovjetunióba munkatáborba. 1956-ban 200 ezer fő hagyta el az országot. 1986–1992 között Romániából kb. 60 ezer magyar menekült Magyarországra. 1991–1995 között kb. 50 ezer magyar menekült el a délszláv háború elől Horvátországból és a Vajdaságból Magyarországra.

¹⁷ Gyurgyík László, Horváth István, Kiss Tamás: Demográfiai folyamatok, etno-kulturális és társadalmi reprodukció. In Bitskey Botond (szer.) (2010) *Határon túli magyarság a 21. században. Konferencia sorozat a Sándor-palotában. Tanulmánykötet.* (Budapest: Köztársasági Elnöki Hivatal) 95. p.

¹⁸ Ez a növekedés, tehát a természetes népmozgalmon felüli népszámlálási gyarapodás Romániában feltételezhetően azoknak a szatmári sváboknak köszönhető, akik vagy szüleik az előző népszámláláskor nem vallották magukat magyarnak. T. Kiss (2012) Demográfiai körkép. A kisebbségi magyar közösségek demográfiai helyzete a Kárpát-medencében. *Educatio*, 1, 45. p.

¹⁹ uo.

²⁰ Gyurgyík László, Horváth István, Kiss Tamás: Demográfiai folyamatok, etno-kulturális és társadalmi reprodukció. In Bitskey Botond (szerk.) (2010) *Határon túli magyarság a 21. században. Konferencia sorozat a Sándor-palotában. Tanulmánykötet.* (Budapest: Köztársasági Elnöki Hivatal) 95. p.

Ebből a táblázatból látszik, hogy miközben a romániai magyarság csökkenése alapvetően a természetes fogyásnak és a (döntően magyarországi) elvándorlásnak tudható be, addig a szlovákiai magyarok esetében a legfontosabb az intergenerációs nemzetváltás, az asszimiláció. Ez elsősorban a vegyes házasságokból adódik, ahol a született gyerekek kb. 2/3-a felnőve a többségi nemzethez tartozónak vallja magát. A szerbiai magyaroknál a legfontosabb népességsökkentő tényező a délszláv háborúk elől Magyarországra való menekülés volt. Az ukrajnai magyarság esetében stabil demográfiai viszonyokról beszélhetünk. Az ausztriai magyarokat két részre oszthatjuk, a 6 ezres előregedő burgenlandi magyarságra és az elsősorban bécsi és Bécs környéki Magyarországról, Romániából és Szerbiából érkezett magyar bevándorlók csoportjára és az előrejelzésekből itt várható egyedül komoly növekedés. A magyarországi alacsony népességsökkenés elsősorban a közel 300 ezres szomszédos országokból érkező magyar anyanyelvű bevándorlásnak köszönhető. A legnagyobb fogyással a két kisebb magyar közösségben számolhatunk (Szlovéniában és Horvátországban) ahol 50-60% fölött van a vegyes házasságban élő magyarok száma. Húsz év távlatában a magyarok fogyása az adott országos átlagokhoz képest Horvátországban, Szlovéniában és Szerbiában a legnagyobb (60%, 50%, 31%) Romániában és Szlovákiában mérsékeltebb (20%, 18%), míg Ukrajna a csökkenés 4% ponttal kisebb az országosnál, Ausztriában pedig 6 szoros növekedéssel kell számolnunk.

3. tábla. A kárpát-medencei magyarokra vonatkozó népességszám változás és előrejelzések²²

Ország/Év	1991	2001	2011	2021	1991–2021	Országos változások 1991–2021
Ausztria	33 459	40 583	48 592	56 852	69,9%	11,32%
Horvátország	22355	16595	11 106	7 785	- 65,1%	- 4,41%
Magyarország	10 138571	9 959 362	9 817 683	9 650 505	- 4,8%	- 5,78%
Románia	1 624 959	1 431 807	1 258 110	1 089 495	- 32,9%	- 12,18%
Szerbia	343 942	293 299	242 365	208 341	- 29%	2,24%
Szlovákia	567 296	520 328	480 655	443 287	- 14,8%	3,54%
Szlovénia	8 503	6 243	4 429	3 453	- 44,5%	6,54%
Ukrajna	163 111	156 600	143 475	124 929	- 20,2%	- 16,75%
Összesen	12 903 196	12 425 017	12 006 415	11 584 657	- 10,2%	- 9,53%
Összesen Magyarország nélkül	2 763 625	2 465 655	2 188 738	1 934 152	- 30%	

²¹ Ez a növekedés feltételezhetően azoknak a görög katolikusoknak köszönhető, akik vagy szüleik az előző népszámláláskor nem vallották magukat magyarnak. Uo.

²² Csete Örs, Papp Z. Attila, Setényi János: Kárpát-medencei magyar oktatás az ezredfordulón In Bitskey Botond (szerk.) (2010) *Határon túli magyarság a 21. században. Konferencia sorozat a Sándor-palotában. Tanulmánykötet.* (Budapest: Köztársasági Elnöki Hivatal) 128. p.

2.2. Három országban (Szlovénia, Horvátország, Ukrajna) döntően falusi környezetben él az előregedő magyar népesség.²³ De a többi kisebbségi magyar közösségre is jellemző az utóbbi évtizedben a kisvárosok felértékelődése és egyfajta reruralizáció. Ez utóbbi azt jelenti, hogy valamennyi Magyarországon kívüli magyar lakta régióban jelentősen csökkent a városi (5000 fő fölötti településeken lakó) magyar népesség aránya és ezzel nőtt a kis településeken, falvakban élőké. Több regionális központnak tekinthető város elvesztette magyar többségét (Szatmárnémeti, Marosvásárhely Romániában, Szabadka Szerbiában). A tömbmagyarság²⁴ döntően közepesen és alulfejlett régiókban él, az országos átlagoknál nagyobb munkanélküliségi mutatókkal. A burgenlandi, muravidéki, horvátországi magyar közösségi életben a falusi közösségek a dominánsak, Kárpátalján és a Vajdaságban a magyar kisvárosok szerepe nőtt meg nagyban a nagyvárosok rovására. Hasonló, a regionális központokból a vidéki magyar kisvárosokba való intézményi átrendeződés figyelhető meg Szlovákiában Šamorin, Kráľovský Chlmec (Somorja, Királyhelmece) felértékelődése, Bratislava, és Kosice (Pozsony, Kassa) befolyásának csökkenése Dunajska Streda, Komarno (Dunaszerdahely, Komárom) meghatározó szerepe). Ugyanígy Romániában Cluj, Oradea, Târgu-Mureș (Kolozsvár, Nagyvárad, Marosvásárhely) hagyományos központokkal szemben jelentősen megnőtt a Székelyföld szerepe a kisebbségi magyar közéletben, illetve kulturális-oktatási téren is Miercurea-Ciuc, Odorheiu Secuiesc (Csíkszereda és Székelyudvarhely). Az alábbi 2001-es adatokból az is látszik, hogy a magyarság elvesztette korábbi felülreprezentáltságát a városi lakosság körében.

²³ Gyurgyík László, Horváth István, Kiss Tamás: Demográfiai folyamatok, etno-kulturális és társadalmi reprodukció. In Bitskey Botond (szerk.) (2010) *Határon túli magyarság a 21. században. Konferencia sorozat a Sándor-palotában. Tanulmánykötet.* (Budapest: Köztársasági Elnöki Hivatal) 81. p.

²⁴ A romániai Székelyföld (Hargita, Kovászna és részben Maros megye) kivételével lényegében a szomszédországi magyarok a magyarországi határral párhuzamos 50 km-es sávban élnek, Dél-Szlovákiában, az ukrainai Beregszász környékén, a romániai Szatmárnémeti – Arad vonalon, Szerbiában pedig a Tisza mentén Szabadka, Magyarkanizsa, Ada, Zenta vidékén.

4. tábla. Magyarok aránya a városi lakosságon belül 2001-ben²⁵

	Teljes népességből városi lakos (%)	A magyar népességből városi lakos (%)
Erdély	56.2	52.7
Szlovákia	56.1	38.5
Vajdaság	55.6	58.2
Kárpátalja	36.7	35.4

Ugyanakkor a kisebbségi magyarok több mint fele olyan településeken él, ahol a magyarság van többségben (2001: Erdély 56,6%; Szlovákia 76,1%; Vajdaság 48,8%; Kárpátalja 61,9%). Egytizedük azonban olyan szórányszórási helyzetben él (a településen belül 10% alatt), ahol nem sok lehetőség van az etnokulturális önazonosság fenntartására (2001: Erdély 8,5%; Szlovákia 7,5%; Vajdaság 14,7%; Kárpátalja 14,1%).²⁶ A kettő között, tehát a helyi szinten kisebbségben, de mégsem szórányszórási helyzetben élő magyarság önazonosságának megőrzésére van a legnagyobb hatással az adott ország kisebbség- illetve magyarságpolitikája. A magyar többségű településeken a nyelvi, sajátos intézményi gondokat a bővülő önkormányzati jogosítványok révén sokkal könnyebb kezelni, mint ahol a többségi nemzet adja az önkormányzati vezetést.

2.3. Hasonló társadalmi pozíció-vesztésről beszélhetünk, ha a kisebbségi magyar közösségek középosztályosodását vizsgáljuk. Az oktatási rendszerből adódó hátrányok és a kivándorlás miatt arányaiban szűkül a kisebbségi magyar középréteg. A középosztályosodás az 1989 előtti időszakra visszavezethető kulturális, kapcsolati és gazdasági tőkehiány miatt is csak nagyon szűk magyar kisebbségi rétegeket érintett. A potenciális városi, fiatal szakképzett csoportokat pedig a jobb magyarországi és külföldi lehetőségek szívták el. Miközben a középfokú oktatás terén csak kis lemaradást mutatnak a magyarok mutatói az országos átlagokhoz képest addig a diplomások között már erősen alulreprezentáltak a magyarok, a felsőoktatás tömegessé válása ellenére. Ebből a szempontból Ukrajnában és Szlovákiában a legrosszabb a helyzet.

²⁵ Szarka László (2001) *A városi magyar népesség számának alakulása a Magyarországgal szomszédos országokban (1910–2000)*, *Kisebbségkutatás*, 4, 57–67.; Gyurgyík László, Horváth István, Kiss Tamás: Demográfiai folyamatok, etno-kulturális és társadalmi reprodukció. In Bitskey Botond (szerk.) (2010) *Határon túli magyarság a 21. században. Konferencia sorozat a Sándor-palotában. Tanulmánykötet*. (Budapest: Köztársasági Elnöki Hivatal) 102. p.

²⁶ uo. 90. p.

5. tábla. Románia, Szlovákia, Szerbia es Ukrajna lakosságának es magyar lakosságának iskolai végzettsége a legutóbbi (2001, 2002. évi) népszámlálási adatok szerint²⁷

Iskolai végzettség (ISCED)	Románia		Szlovákia		Szerbia/Vajdaság		Ukrajna	
	összes %	magyarok	összes	magyarok	összes	magyarok	összes	magyarok
Általános iskolai (1,2 A)	47,7	49,3	26,4	36,3	41,3	53,9	31,5	40
Szakiskolai (3 C)	15,3	17,7	29,4	30,1			52,6	53,2
Középiskolai-érettségivel (3 A, 3 B)	21,4	21,6	32,1	26,3	43,9	37,6		
Főiskolai, egyetemi (5, 6)	10,0	7,8	9,8	5,4	9,4	6,1	12,4	5,2
Iskolázatlanok, ismeretlenek	5,7	3,7	2,4	1,3	7,8	2,2	3,5	1,6
Összesen	100	100	100	100	100	100	100	100

Ha a foglalkoztatottak gazdasági ágazatok szerinti megoszlását nézzük, akkor a mező- és erdőgazdálkodásban Szlovákiában és a Vajdaságban messze felülreprezentáltak a magyarok (Szlovákiában 7% az országos arány, míg a magyarok körében 13%). Az ipari szektorban sokkal kiegyenlítettebb a helyzet. Ellenben a szolgáltató szektoron belül, Romániában és a Vajdaságban pénzügyi és gazdasági szolgáltatások terén az országos átlag kétharmada a magyarok mutatója, a közigazgatás, belügy, honvédelem terén pedig csak az országos arány fele.²⁸ Ugyanitt a legnagyobb a magyarok alulreprezentáltsága a szolgáltató szektoron belül.

²⁷ Csete Örs, Papp Z. Attila Setényi János: Kárpát-medencei magyar oktatás az ezredfordulón. In Bitskey Botond (szerk.) (2010) *Határon túli magyarság a 21. században. Konferencia sorozat a Sándor-palotában. Tanulmánykötet.* (Budapest: Köztársasági Elnöki Hivatal) 129. p.

²⁸ Gyurgyík László, Horváth István, Kiss Tamás: Demográfiai folyamatok, etno-kulturális és társadalmi reprodukció. In Bitskey Botond (szerk.) (2010) *Határon túli magyarság a 21. században. Konferencia sorozat a Sándor-palotában. Tanulmánykötet.* (Budapest: Köztársasági Elnöki Hivatal) 102–103. p.

6. tábla. A foglalkoztatottak megoszlása gazdasági ágazatok szerint Romániában, Szlovákiában és Vajdaságban, 2001-ben²⁹

Gazdasági ágazat		Románia		Vajdaság		Szlovákia ³⁰	
		Összes	Magyar	Összes	Magyar	Összes	Magyar
Primér szektor	Mezőgazdaság, halászat és erdőgazd.	27,1	17,6	23,3	33,6	7	13
Szekundér szektor	Bányászat	1,9	1,9	0,5	0,3		
	Gyártóipar	24,2	34,7	26,7	27,9		
	Energetikai ipar	2,3	2,1	1,4	1,6		
	Építőipar	6,2	7	4,8	4,9		
	Összesen	34,7	45,6	33,5	34,7	42,4	39,4
Tercier szektor	Kis- és Kereskedelem	10,5	12,4	13,2	9,9		
	Vendéglátás	5	4,8	2,4	1,6		
	Szállítás és kommunikáció	1,9	1,3	5,2	3,3		
	Pénzügyi szektor és gazdasági szolgáltatás	3,6	2,6	4,1	2,4		
	Közigazgatás, belügy, honvédelem	5,7	3,2	4,6	2,3		

2.4. Az etnokulturális reprodukció nehézségei legmarkánsabban a szórványosodásban /diaszpórává válásban, (saját intézményvesztésben)/ és a vegyes házasságokban válnak nyilvánvalóvá. Az utóbbi két évtizedben folyamatosan nőtt a többes (nyelvi-kulturális-nemzeti) kötődések szerepe. A szórványosodás /diaszpórává válás/ nem pusztán a magyarság lélekszámának csökkenését jelenti egy adott régióban vagy településen, hanem azt is, hogy ennek következtében az ilyen viszonyok között élők nem képesek saját anyanyelvű intézményeik fenntartására. Az anyanyelvhasználat a családi közösségbe szorul vissza és a párválasztás esetében is nagy az esélye a vegyes házasságnak, ami szórványhelyzetben a leszármazottak jó részének

²⁹ Uo. További részletes feldolgozások a *Regio*, 2008. 4. számában jelentek meg: Gyurgyík László: A szlovákiai magyarság társadalomszerkezete a 90-es években. 77–101. p.; Papp Z. Attila: Átmenetben: a romániai magyarok társadalmi pozíciójának alakulása 1992–2002 között. 155–230. p.; Badis Róbert: A vajdasági magyar népesség társadalmi szerkezete két népszámlálás tükrében 1991, 2002. 102–154. Történetileg és a pozíciókat az adott ország társadalmi rétegződésében értelmezte: Kiss Tamás: Támpontok az erdélyi etnikai rétegződési rendszer vizsgálatához, I-II. *Pro Minoritate*, 2010. nyár, 3–28. p.; 2010. ősz, 3–42. p.

³⁰ Szlovákiában igen jelentős (20 százalék fölötti) az adathiány. Ennek oka minden bizonnyal, hogy a kérdőív itt önkéntes volt. A hiányzó válaszokat a táblázatban nem vettük figyelembe.

asszimilációjához vezet. Az utóbbi évtizedekben a vegyes házasságok aránya némileg növekedett. Szlovákiában a magyarok által kötött szlovák-magyar házasságok aránya 15,5% volt 1980-ban, ma kb. 20% körül van.³¹ A romániai magyarok 12,5 %-a élt vegyes házasságban 2001-ben. A szerbiai magyaroknál ez az arány jóval magasabb, 2009-ben 29,73% volt.³²

A vegyes házasságokból születő gyerekek nemzeti hovatartozásának alakulása a kisebbségi asszimilációs folyamatok legerősebb hajtóereje. Erdélyben és a Vajdaságban az eltérő nemzetiségű szülők gyermekeinek kb. kétharmada a többségi etnikai csoporttal azonosul, Szlovákiában az arány kb. 80%. A szlovákiai vegyes házasságok aránya, ahhoz képest, hogy a leginkább egy tömbben élő magyarságról van szó, annak köszönhető, hogy itt a legkisebb a társadalmi és kulturális távolság a két etnikai csoport között. A családon belüli nemzetváltás magasabb aránya pedig azzal függhet össze, hogy magas a többségi társadalmi-kulturális pozíciók presztízse a magyar kisebbségen belül, és sokan úgy vélik, hogy a társadalmi mobilitást elősegíti a többségi etnikai-nyelvi közösséggel való azonosulás.³³

Azokon a településeken és régiókban ahol a vegyes házasságok aránya 50–60 százalék körül mozog, kérdéses a magyar közösségek hosszú távú fennmaradása – ebben a legérintettebbek a szörványban élő magyarok, illetve a nagyobb városok kisebb magyar közösségei. (Ilyen például Romániában Máramaros, Arad, Temes megye, Horvátország, Szlovénia.) Társadalmilag pedig a lakótelepeken élő és munkásként foglalkoztatott magyar kisebbség a legelhanyagoltabb.

2.5. Az utóbbi évtizedben került előtérbe a magyar kötődésű romák problémája a kisebbségi magyar közösségeken belül. Ebben a vonatkozásban Kelet-Szlovákiában a magyar intézményrendszerben megjelenő roma túlsúly és az ezzel együtt meglévő regionális, társadalmilag leszakadt (underclass) csoportok kialakulása a legsúlyosabb probléma. Szlovákiában a magukat magyarnak vallók 12,5%-ára, 65 ezer főre becsülik a cigányok arányát. Erdélyben a magukat magyarnak vallók 6,5%-áról, közel 90 ezer főről van szó. Kárpátalján az ott élő magyarság 9%-ára, 14 ezer főre tehető a magyar-romák aránya az ottani 32 ezres roma népességen belül.³⁴ A magyar kisebbségi iskolarendszerben egyre nagyobb gondot jelent, hogy az oda járó romák miatt a magyar szülők inkább többségi iskolába adják a gyerekeiket. Másrészt a többségében magyarok lakta településeken és régiókban olyan roma csoportok jelentek meg akik

³¹ uo. pp. 90–94.

³² Badis Róbert (2011) *A vajdasági magyar szörványban élők demográfiai helyzete* (Zenta: Identitás Kisebbségkutató Műhely) pp. 14–15.

³³ Gyurgyík László (2004) *Asszimilációs folyamatok a szlovákiai magyarság körében* (Pozsony: Kalligram) 109 p.

³⁴ Gyurgyík László, Horváth István, Kiss Tamás: *Demográfiai folyamatok, etno-kulturális és társadalmi reprodukció*. In Bitskey Botond (szerk.) (2010) *Határon túli magyarság a 21. században. Konferencia sorozat a Sándor-palotában. Tanulmánykötet*. (Budapest: Köztársasági Elnöki Hivatal) 106–114. p.

nem beszélnek magyarul illetve nem integrálódtak a helyi társadalomba és ebből adódóan egyre több a roma-magyar konfliktus.³⁵

2.6. A kilencvenes évek közepétől a határon túli magyar fiatalok szocializációja alapvetően a magyar médiatérben zajlik, döntően magyarországi tv és rádió csatornákat nézik illetve hallgatják, az ottani internetes honlapokat használják.³⁶ Ennek egyik következménye, hogy a többségi nyelv elsajátítása egyre nagyobb gondot jelent az általános és középiskolás korúak számára a magyar többségű területeken. Egy másik fontos jelenség, hogy egy olyan virtuális világban tájékozódnak, ahol – döntően budapesti terméként – nincs jelen a többségi nemzet kultúrája, saját országa politikai élete stb. Ugyanakkor ezzel részükről Magyarországgal szemben is megnövekedtek az emancipációs igények, hiszen a médiafogyasztás révén átlépve a határt a hazaérkezés, az otthonosság érzetének elvárása is megerősödött. Ezzel párhuzamosan azonban, épp a magyarországi média túlsúlyának köszönhetően, nem alakultak ki országoként a regionális közvélemény fórumai, hanem a legtöbb esetben a kisebbségi politikai elit is a magyarországi médiákon keresztül próbál saját választóinak üzeni. (2002-ben épp a határon túli magyarok tájékoztatása érdekében hozták létre Magyarországon a Duna Televíziót, mint műholdas televíziós csatornát. Később minden jelentősebb magyarországi kereskedelmi és köztévé megjelent az erdélyi médiapiacra.)³⁷

Miközben a magyar kisebbségi közösségek 1989 után egy óriási revitalizációs folyamaton estek át, és ma hét országban több ezer oktatási és kulturális intézménnyel rendelkeznek³⁸, mégis az előbbi folyamatokat érzékelve sok vonatkozásban sorsukat egyfajta hanyatlástörténetként élik meg. Bizonytalanok abban, hogy miként sikerül saját regionális etnokulturális közösségeiket megtartani, illetve fejleszteni. Tehát egyszerre van jelen a magyar közgondolkodásban az utóbbi húsz évben az elért eredményekre támaszkodva a párhuzamos „kisebbségi magyar társadalom” építésének projektje, a kulturálisan megosztott társadalmak konszociális berendezkedésében bizakodva. Ugyanakkor a népesedési, társadalmi folyamatokat és a szomszédos országos magyarság doktrínái a kilátásokat elbizonytalanítják. Ez a bizonytalanság és egzisztenciális félelem alapvetően meghatározza önképüket, jövőképüket, önmaguk és gyerekeik életstratégiáját. Ez a közösségi jövőért érzett aggodás, régióként más-más formában és jelentőséggel, a többség-kisebbség viszonyrendszer is erősen befolyásolja.

³⁵ Papp Z. Attila (2012) Romák és magyar cigányok a Kárpát-medencében. Demográfiai áttekintés. *Pro Minoritate*, 3, pp. 53–79.

³⁶ Dobos Ferenc (2012) Nemzeti identitás, asszimiláció és médiahasználat a határon túli magyarság körében, 1999–2011 (Budapest: Médiatudományi Intézet) 217 p.

³⁷ <http://www.hirado.hu/rovatok/inenglish.aspx> A médiahasználat társadalmi összefüggéseiről: Papp Z. Attila, V. Veress (eds) (2007) *Kárpát Panel 2007. A Kárpát-medencei magyarok társadalmi helyzete és perspektívái. Gyorsjelentés.* (Budapest: MTA Kisebbségkutató Intézet) 308 p.

³⁸ Blénesi Éva, Mandel Kinga, Szarka László (2005) *A kultúra világa. A határon túli magyar kulturális intézményrendszer* (Budapest: MTA Kisebbségkutató Intézet) 292 p.

Míndez természetesen a magyarországi közvélekedésnek is része lesz és visszahat az államközi kapcsolatokra.

3. A kisebbségi kérdés Magyarországon és a jövőképek változása

A kisebbségi kérdés magyarországi sajátossága az, hogy ehhez a témához öt különböző csoport problémái tartoznak: a magyarországi nemzetiségek; a határon túli magyarok; a cigányság; a zsidóság; a bevándorlók. Bár a budapesti kormányzatok etnopolitikai tevékenysége így nem szűkíthető le a kisebbségi magyarságra, de ez a fejezet csak ezt a témát vizsgálja.

3.1. Arra kérdésre, hogy miért is foglalkoznak Magyarországon a kisebbségi magyar közösségek problémáival sokféle személyes és hivatalos válasz létezik. Az erre vonatkozó vélekedések első csoportjába a történeti Magyarországhoz kapcsolódó, a magyar nemzet és a magyar állam határainak eltéréséből adódó történeti megfontolások tartoznak. A határon túli magyarok létezése ugyanis a történeti Magyarországot idézi fel: a kisebbségi magyar közösségek szülőföldjének kulturális öröksége a történeti Magyarország hagyatéka. Ez a kulturális nemzet tényének magától értetődő elfogadása.

Vannak ezen túl a pragmatikus érvek. Magyarországon több tízezer olyan család él, amely a határon túl családi, rokoni kapcsolatokat ápol. Az odafigyelés mintegy társadalmi igényként is megjelenik. Másrészt a kisebbségekkel kapcsolatos kérdések a környező országokkal kialakított kétoldalú kapcsolatokban is meghatározóak. A magyar kisebbségek helyzete, politikai lépéseik közvetve a térség stabilitására is hatással lehetnek.

A nyugati országszél kivételével a migrációs folyamatok több évszázada a Kárpát-medence közepe felé tartanak. Magyarország munkaerő-piaci és gazdasági érdeke, hogy ennek során leginkább képzett, magyar nemzetiségű munkaerő érkezzen az országba. A magyarországi demográfiai csökkenést az utóbbi évtizedekben folyamatosan enyhítette a határon túli magyarok bevándorlása. Az országnak ugyanakkor az is érdeke, hogy ún. migrációs rendszer alakuljon ki környezetében, mely alatt egy olyan oda-vissza működő folyamatot értünk, amelyben a magyarországi munkavállalás, tartózkodás időleges, és az itt felhalmozott tudás és tőke visszakerülhet a Kárpát-medence egy másik régiójába, mintegy a térség belső reintegrációs folyamatainak részeként. Hasonló érdekeltség áll fenn a kulturális és oktatási javak piacán is, amelyet behatárol a magyar nyelv, mely ezeket a piacokat Magyarországhoz is köti. A határon túli magyarok egyrészt fogyasztóként jelennek meg ezen a piacon, másrészt maguk is kulturális javakat hoznak létre, amely Magyarországon lehet piacképes.

Végül meg kell említeni a morális érvelést, mely a magyar állam történelmi felelősségéből indul ki. Magyarország két világháborúból vesztesként került ki,

döntően ennek köszönhető a határon túli magyar kényszerközösségek létrejötte. A magyar állam 1918 előtti polgárainak egy része (az öntudatos nemzetiségi csoportok) az első világháború után nem kívánt a magyar állam fennhatósága alatt élni, és a nemzetközi viszonyok révén ez a szándéka meg is valósult. Ám azok iránt a főleg magyar nemzetiségű személyek iránt, akik a lakóhelyükkel együtt el lettek szakítva Magyarországtól, a magyar állam felelősséggel tartozik, hiszen (1918-ban és 1945-ben) a hibás politikai döntéseknek eredményeképp kerültek új állami fennhatóság alá.³⁹

3.2. A magyarságpolitika fogalma csak az utóbbi két évtizedben terjedt el. A két világháború között ismeretlen volt a „magyarságpolitika” mint külön fogalom, mert a határon túli magyarokkal való törődés és a trianoni békeszerződés revíziója összefonódott. Az 1918-tól napjainkig tartó időszakot nézve, a határon túli magyarokkal kapcsolatos politikálást nézve a revízió, mint megoldás és jövőkép csak ekkor, 1944-ig volt meghatározó a kormányzati politikában.⁴⁰ Ezt követően a kérdés a rendszerváltásig a mindenkori nagyhatalmi (szovjet) érdekeknek rendelődött alá. Az 1970-es években megoldásként a nemzetiségek híd szerepét és a kettős kötődést hangsúlyozták, a marxista-leninista nemzetiségpolitikára hivatkozva. Ezt a jövőképet a magyar kisebbségi elitiek jobb híján elfogadták, de a Magyarországgal szomszédos országok közül egyedül a jugoszláv vezetés tette magáévá a kérdés valóban kölcsönös alapon történő kezelését.⁴¹ A hetvenes évektől a homogenizációs politikák megerősödése a kisebbségi intézményrendszer leépülését hozta magával. A határon túli magyar kulturális, oktatási intézmények ügyében a legkomolyabb konfliktusok Magyarország és Románia illetve Csehszlovákia között alakultak ki. (Jugoszláviában mintáértékűnek tekintették a magyarság helyzetét, a Szovjetunió esetében pedig igazából nem volt napirenden a kárpátaljai magyar kérdés.)⁴²

A probléma súlya a nyolcvanas évek második felétől nőtt meg, megterhelve a szomszédos kapcsolatok. A magyar külpolitika ekkor már egyre jobban önállósodott, de ezen belül a kilencvenes évek közepéig az euroatlanti integráción volt a hangsúly. 1988-tól amikor elindult kormányzati szinten a külhoni magyarokkal kapcsolatos tevékenység intézményesítése. Ezt követően beszélhetünk magyarságpolitikáról, mint szakpolitikáról, amelyet a politikai osztály „nemzetpolitikaként” tart számon. A nemzetpolitika az egyes országokban a helyi sajátosságoknak megfelelő önálló kisebbségi intézményrendszer működtetésén

³⁹ 1938-ban Szlovákia déli része, 1939-ben Kárpátalja, 1940-ben Észak-Erdély, 1941-ben a Vajdaság egy része került vissza Magyarországhoz. Ezen régiók hovatartozásáról és fogalmáról: Introduction In Bárdi Nándor, Fedinec Csilla, Szarka László (szerk.) (2011) *Minority Hungarian Communities in the Twentieth Century* pp. 5–10

⁴⁰ M. Zeidler (2007) *Ideas on territorial revision in Hungary 1920-1945* (Boulder, Colorado; Wayne, N.J.: Social Science Monographs; Center for Hungarian Studies and Publ.) 440 p.

⁴¹ Földes György (2007) *Magyarország, Románia és a nemzeti kérdés, 1956-1989* (Budapest; Napvilág) pp. 113–187.; Bárdi Nándor (2004) *Tény és való. A budapesti kormányzatok és a határon túli magyarság kapcsolattörténete.* (Pozsony: Kalligram) pp. 93–100

⁴² Bárdi Nándor (szerk.) (2003) *Iratok a szomszédos szocialista országok magyarságának kulturális támogatásáról. Magyar Kisebbség, 4,* pp. 132–166.

keresztül tartja kezelhetőnek a kisebbségi magyarok problémáit.⁴³ Mindezt az elvárás – mint jövőképet – általánosságban autonómiaként fogalmazzák meg a politikai közbeszédben.

3.3. A kisebbségi magyar közösségekben 1989 után megfogalmazott programokban a következők voltak a legfontosabb célok⁴⁴:

- a) Szeretnék elérni a magyar nyelv, mint regionálisan hivatalos nyelv státusát.
- b) Maguk kívánják igazgatni oktatásügyüket és kulturális életüket. Az oktatásügyben saját oktatási intézményrendszerük ellenőrzésére tartanak igényt. A kulturális életben a többségi intézményekkel azonos finanszírozáshoz és a szabad intézményfejlesztéshez ragaszkodnak.
- c) Az adott ország illetve régió közigazgatási beosztását úgy szeretnék befolyásolni, hogy a magyarok minél kisebb arányban váljanak regionális kisebbséggé.
- d) A gazdaság- és területfejlesztésben egyrészt azt kívánják, hogy a magyarok lakta régiók fejlesztése ne maradjon el más régiókéétól. Másrészt ellenzik, hogy az állami fejlesztések megbontsák településszerkezetüket és felboruljanak a nemzetiségi arányok.
- e) Szeretnék elérni, hogy a magyar kisebbség szimbólumai hivatalossá váljanak. Ezzel államuk szimbolikusan is jelét adná nemzeti méltóságuk tiszteletének.
- f) Minden szinten (parlament, önkormányzati) szeretnének politikai képviselőkhöz jutni. Folyamatosan megfogalmazódik az igény a kormányzati részvételre is.
- g) Magyarországon a magyarországi állampolgárokkal azonos elbírálást várnak el, és az ottani oktatási, kulturális életben szeretnék az intézményesen biztosított esélyegyenlőséget.

Mindehhez társult 1989 után a magyar kisebbségi elitek által megfogalmazott, társnemzeti pozíciót célzó nemzeti autonómia. Ez egyrészt politikai integrációs jövőkép volt (ideológiai elvárás és pártpolitikai hívó szó) a nemzeti alapon szerveződő kisebbségi közösségekben, másrészt ennek intézményesítésében egyfajta védgátat láttak és látnak a regionális és etnikai egyensúly megőrzése érdekében. Harmadrészt pedig az „autonómia” révén létrejövő intézményességtől várták a kisebbségi hátrányok

⁴³ Szarka László, Bárdi Nándor (2006) Az új magyar külkapcsolati stratégia előmunkálatai. *Magyar Kisebbség*, 3-4. pp. 5--235.; Ódor Bálint, Szesztay Ádám (szerk.) (2009) *Nemzetpolitikai konszenzus dokumentumokban. A KMKF nemzeti együttműködési stratégiája és szakpolitikai koncepciói 2004–2009.* (Budapest: KMKF) 181 p.; Bakk Miklós, Öllös László (2010) Politikai közösség és kulturális identitás. Magyarország és a szomszédos országok magyar kisebbségeinek viszonyában. In Bitskey Botond (ed) *Határon túli magyarság a 21. században.* (Budapest: Köztársasági Elnöki Hivatal) pp. 41–68.

⁴⁴ A programok megtalálhatók: Bárdi Nándor, Éger György, (2000) *Válogatás a határon túli magyar érdekvédelmi szervezetek dokumentumaiból 1989-1999* (Budapest: Teleki László Alapítvány) 837 p.; a pontokban közölt összefoglalás bővebben – a g) pont kivételével – Öllös László (2008) *Az egyetértés konfliktusa. A Magyar Köztársaság alkotmánya és a határon túli magyarok.* (Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet) pp. 67--73.

mérséklését. A jövőképen belül a szülőföldön való maradás szlogenje az ezredforduló után kiüresedett azzal, hogy Magyarországról kiderült, nem képes a kisebbségi közösségeket alapvetően érintő társadalmi folyamatokban lényegi változást elérni. A kettős állampolgárságról szóló népszavazás kampánya 2004-ben pedig megkérdőjelezte a „virtuális haza” képzetét, illetve felszínre hozta az áttelepülés és a magyarországi egyéni emancipáció nehézségeit.

4. Az 1989 utáni budapesti kormányzatok magyarságpolitikája

4.1. Az Antall- (majd Boross-) kormány (1990–1994) magyarságpolitikáját három célkitűzésben összegezzük. A külpolitika felvállalta a magyar kisebbségek védelmét a nemzetközi fórumokon az ember- és kisebbségjogi normákra alapozva, a kollektív jogok biztosításáért. Emellett a hazai nemzeti- és etnikai kisebbségek számára egy, egész Közép-Európa számára mintaadó önkormányzati modellt kívántak létrehozni az 1993-as kisebbségi törvénnyel. A harmadik meghatározó alapelve a határon túli magyar pártoknak az adott közösségek reprezentatív érdekképviseleti szerveiként való elismerése, az őket érintő ügyekben álláspontjuk figyelembe vétele volt.⁴⁵

A kormányzati munkában ekkor épültek ki a magyarságpolitika intézményes keretei, az előző, Németh-kormány (1988–1990) Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Kollégiumára és Titkárságára alapozva. Ebben a meghatározó intézmény a Miniszterelnökségen belül létrehozott Határon Túli Magyarok Titkársága lett, országos hatáskörű szervként létrehozva a Határon Túli Magyarok Hivatalát (HTMH, 1992 júniusában). Ezzel párhuzamosan létrejött az Illyés Közalapítvány a határon túli magyarság kormányzati-költségvetési támogatásának közvetítésére, valamint az Oktatási Minisztériumban is külön osztályt hoztak létre szakmai problémáik kezelésére. A legnagyobb új intézményi program a Duna Tv létrehozása volt (1992-ben), külön televíziós csatornát biztosítva a határon túli magyarságnak.⁴⁶

4.2. A Horn-kormány (1994–1998) nemzetközi politikáját az euroatlanti integrációhoz szükséges alapszerződések és az ezekről folytatott viták határozták meg. Az ukrán-, horvát- és szlovén- magyar alapszerződés esetében a szerződő felek külön nyilatkozatban, illetve egyezményben kötelezték magukat a kisebbségi jogok

⁴⁵ Tóth Judit (2000) Az elmúlt évtized diaszpórapolitikája. In Sík Endre, Tóth Judit (szerk) *Diskurzusok a vándorlásról*. (Budapest: Nemzetközi Migrációs és Menekültügyi Kutatóközpont – MTA Politikatudományi Intézete) pp. 218–251.; Dunay Pál, W. Zeller (1998) (1998) *Ungarns Aussenpolitik 1990-1997. Zwischen Westintegration, Nachbarschafts- und Minderheitenpolitik* (Baden-Baden Nomos Verlagsgesellschaft) 490 p.; Jeszenszky Géza (2005) Antall József a nemzetpolitikus *Valóság*, 2, pp. 79–94.

⁴⁶ Mák Ferenc (2000) Az új nemzeti politika és a Határon Túli Magyarok Hivatala (1989–1999). *Magyar Kisebbség*, 3, pp. 237–293.

biztosítására. Ennek előfeltétele volt, hogy ezekkel az újonnan függetlenné vált országokkal rendezettek voltak a kapcsolatok, és állami szuverenitásuk nemzetközi elismertetése érdekében szükségük volt az európai emberi- és kisebbségjogi normák deklarálására.⁴⁷ Szlovákia és Románia vonatkozásában azonban a helyi magyar pártok autonómia- és kisebbségvédelmi törekvései miatt konfliktusos volt a helyzet, amit épp az alapszerződésekkel próbáltak rendezni. A Horn-kormány szomszédságpolitikáját e két szerződés körüli vita határozta meg. A kormányzatnak 1994 után, a NATO-csatlakozás (1997) előtt, az euroatlanti integráció érdekében a konfliktusok kezelésére képes szomszédságpolitikát kellett felmutatnia. Ezért a külhoni magyarsággal kapcsolatos politizálás látszólag sem veszélyeztethette a térség stabilitását. Így a kérdés az integrációs prioritásoknak rendelődött alá. Nagy viták után, az 1995-ben megkötött magyar–szlovák alapszerződésbe bekerültek a legfontosabb európai kisebbségjogi normák. Ezek azonban egyéni emberi jogok voltak, nem a határon túliak által kért kisebbségi közösségi jogok, és érvényesülésük ellenőrzésére csak ajánlási jogokkal rendelkező bizottság létrehozását javasolták. 1996-ban a romániai magyar párt (RMDSZ) ellenkezésén túllépve aláírták a magyar–román alapszerződést, aminek melléklete tartalmazza a relevánsnak elismert kisebbségvédelmi dokumentumokat. De itt, a szlováktól eltérően, külön lábjegyzet formájában rögzítették, hogy az Európa Tanács 1201. sz. ajánlása nem vonatkozik az etnikai alapú területi autonómiára. A szerződések kisebbségvédelmi garanciájának mondott vegyes bizottságok működése nem sok eredményt hozott.⁴⁸ Ezzel párhuzamosan a magyar–magyar viszonyban és a támogatáspolitikában is komoly változások történtek. A kormányzat alapvetően hátrányos helyzetű csoportnak tekintette a határon túli magyarságot, amelyért alkotmányos felelősséggel tartozik. A problémák kezelése kapcsán az autonómiát váró jövőkép helyett a szülőföldön való boldogulás retorikáját használták. Ennek keretében a gazdasági háttér megteremtésének szükségességére, az önkormányzati, regionális politizálás fontosságára és legfőképpen a modernizációs és társadalomépítő kezdeményezések megerősítésére helyezték a hangsúlyt a HTMH vezetői. A támogatáspolitikán belül a gazdaságfejlesztésre szakosodott Új Kézfogás Alapítvány és az Illyés Közalapítvány döntéseibe a határon túliak bevonása révén próbálták mindezt elősegíteni. A magyar–magyar viszony terén pedig elsősorban azokkal a határon túli magyar elitcsoportokkal keresték a kapcsolatot, amelyek a többségi politika irányába és az önkormányzatok szintjén is tárgyalóképesek voltak. Ilyen volt a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetséggel (KMKSZ) szemben létrejött Kárpátaljai Magyar Értelmiségiek Fóruma; a Vajdasági Magyarok Demokratikus Közösségével (VMDK) szemben létrejött Vajdasági Magyar Szövetség; a szlovákiai magyar pártok

⁴⁷ Győri-Szabó Róbert (2000) A parlamenti pártok és az alapszerződések 1994–1997. *Magyar Kisebbség*, 4, 168–201.

⁴⁸ Sidó Árpád, Fiala János, Vincze Dávid, Jarábik Balázs (2003) A szlovák-magyar alapszerződés hatásvizsgálata *Regio*, 1, pp. 11–119.; Bakk Miklós (1999) Az RMDSZ mint a romániai magyarság politikai önmeghatározási kísérlete 1989 után. *Regio*, 12, pp. 81–116.

közül a Magyar Kereszténydemokrata Mozgalom; és a Romániai Magyar Demokrata Szövetség (RMDSZ) ún. mérsékelt szárnya.⁴⁹

4.3. Az Orbán-kormány (1998–2002) külpolitikai mozgásterét alapvetően meghatározta, hogy a szomszédokat megelőzve elsőként nyerte el Magyarország a NATO-tagságot. Így megváltozott az ország geopolitikai súlya. Ebből adódóan, illetve a magyar kisebbségi pártok euroatlanti elkötelezettsége, kormánykoalíciós szerepvállalása miatt a magyar kisebbségek kérdését már nem lehetett nemzetközileg instabilizáló tényezőként beállítani. Ehhez kapcsolódott a magyar gazdasági növekedés megindulása, amely az előző kormánynál előnyösebb helyzetet teremtett a támogatáspolitikában.⁵⁰

Ezeket a lehetőségeket kihasználva az addigi kényszerűen válságmenedzselő, helyi intézményépítést támogató politikával szemben a programfinanszírozásra helyezték a hangsúlyt. Létrehozták az Apáczai Közalapítványt, kifejezetten oktatás- és képzési támogatásra (1998 decemberében), a felsőoktatásban önálló magyar intézményeket alapítottak⁵¹, illetve a meglévőket rendszeres költségvetési támogatásban részesítették.⁵² Az Illyés Közalapítvány költségvetését jelentősen megnövelve a határon túli médiát (hírszolgáltatás, Duna Tv) fejlesztették.

A schengeni egyezmény életbe lépése azzal fenyegetett, hogy a kárpátaljai, erdélyi, vajdasági és horvátországi magyarság kapcsolattartása Magyarországgal megnehezül. Ekkorra az is kiderült, hogy a határon túli magyar autonómia-törekvések rövid távon sikertelenek, tehát jogilag sem lehet megragadni a határon túli magyarságot mint regionális közösségeket. Ezeknek a problémáknak a megbeszélése és egy pártpolitikán felüli nemzetpolitikai konszenzus kialakítása érdekében még a Horn-kormány időszakában, 1996. júliusban, összehívták az első hivatalos magyar–magyar csúcstalálkozót. 1999 februárjában, tehát már az első Orbán-kormány idején konferenciát rendeztek Budapesten a kormány, a határon túli és a magyarországi pártok részvételével. Létrehozták a kapcsolattartás folyamatossága érdekében a Magyar Állandó Értekezletet (MÁÉRT).⁵³ Ez a politikai konzultatív testület évente legalább

⁴⁹ Bárdi Nándor (2000) Törésvonalak keresése és összehasonlítása a határon túli magyar politikában 1989–1998. *Regio*, 1, pp. 47–68.

⁵⁰ N. Bárdi (2004) Tény és való. A budapesti kormányzatok és a határon túli magyarság kapcsolattörténete. (Pozsony: Kalligram) pp. 143–146.

⁵¹ Erdélyi Magyar Tudományegyetem, Cluj–Târgu-Mureș–Miercurea-Ciuc/Kolozsvár–Marosvásárhely–Csíkszereda/ 2001 júniusában; Selye János Egyetemi Központ, Komárno/Komárom, 2001-ben)

⁵² Beregszászi Tanárképző Főiskola Beregovo/Beregszász; Partiumi Egyetem, Oradea/Nagyvárad/.

⁵³ A legfontosabb MÁÉRT dokumentumok: Kántor Zoltán (szerk) (2002) A státustörvény: dokumentumok, tanulmányok, publicisztika (Budapest: Teleki László Alapítvány) pp. 158–181. Elemzések: Hegedűs Dávid (2008) Hatékony nemzetpolitika? Magyar Állandó Értekezlet (MÁÉRT) szakértői bizottságai munkájának elemzése az 1998 és 2002 közötti kormányzati ciklusban közpolitikai eszközökkel

egy alkalommal ülésezett a mindenkori magyar miniszterelnök vezetésével. Legfontosabb hozadéka a szaktárcák szerinti, évente többször, államtitkári vezetéssel ülésező szakértői egyeztető fórumok megtartása volt. A kormányzati apparátus átfogóan ezekben a bizottságokban foglalkozott legérdemibb módon a határon túli magyarság problémáinak Magyarországról kezelhető részével. A II. MÁÉRT konferencián, 1999 decemberében, fogalmazódott meg a határon túli magyar pártok részéről a külhoni magyarok magyarországi jogállását rendező törvény igénye. A jogszabályt – törvény a szomszédos államokban élő magyarokról (2001/LXII.) – másfél éves előkészítés után, 2001 júniusában fogadta el az Országgyűlés. Hatálya Ausztria kivételével a szomszédos államokban élő, magukat magyarnak valló személyekre terjedt ki. Ezen személyek alanyi jogon részesülhetnek a törvény biztosította kedvezményekben a kultúra, a tudomány, az oktatás, a munkavállalás, az egészségügyi ellátás és az utazás területén. Mindezek igénybevételére a „Magyar igazolvány” jogosít fel, amelyet a magyar hatóságok állítanak ki a magyar kormány által „ajánló szervezetként” elfogadott intézmények ajánlása nyomán. A magyarországi pártok közül egyedül az SZDSZ nem szavazta meg a törvényt. Románia és Szlovákia kivételével a többi szomszédos ország tudomásul vette a jogszabályt. Az előbbi az állami szuverenitás megsértésére és az etnikai diszkriminációra hivatkozva az Európa Tanács Velencei Bizottságához fordult. A Bizottság 2001 októberében kimondta, hogy az anyaországnak joga van a más állampolgárságú nemzettársait kulturális támogatásban részesíteni, ennek során törekedni kell a többségi állam beleegyezésére és a diszkrimináció elkerülésére. A román fél 2001 végén külön egyetértési nyilatkozatot is kötött a magyar kormánnyal, amelynek legfőbb pontja az volt, hogy a 3 hónapos kedvezményes munkavállalói engedélyt minden román állampolgárra kiterjesztették. A szlovákiai alkalmazásról az Orbán-kormánynak már nem sikerült a kedvezménytörvény ügyében megegyeznie.⁵⁴

4.4. A Medgyessy-kormány (2002–2004) a nemzeti közmegegyezést hirdető politikájának részeként jelenítette meg a határon túli magyarok kérdését. Legfontosabb célkitűzése a kedvezménytörvény alkalmazásának elfogadtatása volt a szomszédos országokkal. Ennek érdekében a törvényt 2003 júniusában módosították, a FIDESZ és az MDF ellenszavazataival. A preambulumból kikerült az egységes magyar nemzetre való utalás; kimaradtak a társadalombiztosítással, egészségügyi ellátással és a munkavállalással kapcsolatos kedvezmények. Az oktatási-nevelési támogatás azonban már egy gyerek után is jár – nemzetiségtől függetlenül – mindenki után, aki magyar iskolában tanul.

(Budapest: EÖKIK) 70 p.; Duray Miklós (2005) *Miért szakadt ketté a MÁÉRT a legutolsó ülésén?* Hítel, 2,

⁵⁴ Ieda Osamo, Majtényi Balázs, Kántor Zoltán, Vizi Balázs, Halász Iván, S. Deets (eds) (2006) *Beyond Sovereignty? From Status Law to Transnational Citizenship*. (Sapporo: Slavic Research Center, Hokkaido University) 412 p.

Ekkoriban a határon túli magyar pártvezetőknek jelentősen megnőtt a beleszólása a magyarságpolitikába. Ez annak köszönhető, hogy az akkori kormányzat szerint a határon túli magyarok támogatásáról elsősorban a külföldi magyarság képviselőinek kell döntenük.

4.5. Az első Gyurcsány-kormány (2004–2006) időszakának magyarságpolitikáját alapvetően a kettős állampolgárságról szóló vita határozta meg. 2003 nyarától került előtérbe a határon túli magyarok áttelepülés nélküli magyar állampolgársága, az ukrainai és a szerbiai magyarok vízumkötelezettsége miatt. Az ezt a külföldi, magyarországi – letelepedés nélküli – állampolgársággal kezelni akaró vajdasági magyar szervezetek ennek érdekében indított aláírásgyűjtési akciójára épült rá a Magyarok Világszövetségének népszavazást kezdeményező kampánya. Így 2004. december 5-én referendumot tartottak arról, hogy az Országgyűlés alkosson-e törvényt annak érdekében, hogy kedvezményes honosítással – egyéni kérelemre – magyar állampolgárságot kapjanak a magukat magyar nemzetiségűnek valló, nem Magyarországon lakó, nem magyar állampolgárok.

A kettős állampolgárság azonban a pártpolitikai vetélkedés kulcstémája lett. Valójában a nem a határon túli magyarokról szólt, hanem arról, hogy a 2004 őszén az MSZP illetve a kormány élére került új vezető Gyurcsány Ferenc képes-e legyőzni Orbán Viktort az ellenzék képviselőjét, ezzel saját politikai legitimitását biztosítani a baloldali választók körében. Orbánnak pedig szintén mozgósítási céllal volt fontos ez a népszavazás, amely pusztán arról szólt, hogy a parlament tárgyalja-e a határon túli magyarok állampolgárságának ügyét. De ha a FIDESZ győz akkor a közvélemény előtt a nemzetietlenség vádját tematizálhatja a kormányzattal szemben. Gyurcsány Ferenc miniszterelnök egyértelműen elutasító álláspontot képviselt. Érveit a várható szociális következményekkel; a potenciális áttelepülők problémájával; a nemzetközi elutasítással; a magyarországi politikai egyensúly felborulásával indokolta. A kettős állampolgárság kérdését a határon túli magyarok magyarországi jogi emancipációja helyett szociális és munkaügyi problémaként mutatta be a balliberális oldal a magyarországi közvélemény előtt. A FIDESZ, korábbi fenntartásai ellenére, a kampányban a határon túli magyar legitim szervezetek álláspontját fogadta el meghatározónak, amelyek egyértelműen támogatták a kettős állampolgárság megadását.⁵⁵

4.6. A második Gyurcsány-kormány (2006-2010). A népszavazás eredménytelen volt, pártpolitikai következménye Gyurcsány Ferenc megerősödése és a jobboldalról a nemzetesítő retorika visszavonása lett. A határon túli magyar pártok és a közvélemény elidegenedett az MSZP–SZDSZ kormánykoalíciótól; nemcsak az elutasító álláspont miatt, hanem a riogató stílus miatt, ahogy a határon túli magyarok tömeges áttelepülését és így a szociális rendszer szétesését vizionálták.⁵⁶ 2005 januárjában,

⁵⁵ Duray Miklós (2005) Miért szakadt ketté a MÁÉRT a legutolsó ülésén? *Hitel*, 2,

⁵⁶ Maga ez a politikai kényszerhelyzet úgy jött létre, hogy az autonómia törekvések, a státustörvény illetve a kormánykoalíciós részvételeket sikertelennek érző csoportok illetve a

mintegy kárpotháziaként a miniszterelnök meghirdette a Nemzeti Felelősség Programját, benne a Szülőföld Programcsomagot. Ezek azonban alapvetően kommunikációs kampányokká váltak és nem képeztek koherens koncepciót. A terület a kormányzati munkán belül leértékelődött és elszigetelődött, szimbolikusnak tekinthető a Határon Túli Magyarok Hivatala és a Teleki László Alapítvány⁵⁷ megszüntetése is. A kisebbségi magyar politikusok felé az Országgyűlés vezetése a Kárpát-medencei Magyar Képviselők Fórumán keresztül, a köztársasági elnök pedig a magyar kisebbségi civil társadalom és a helyi közösségek irányában tett komoly gesztusokat. Sólyom László, mint a nemzet egységének képviselője alapvetően három elemet jelenített meg vonatkozó megnyilatkozásaiban. Egyrészt folyamatosan a kulturális nemzet egységét és többközpontúságát hangsúlyozta. Másrészt a Kárpát-medencét, az egykori történelmi Magyarországot, mint közös hazát ajánlotta a térség párhuzamos emlékezetpolitikai építkezései számára. Harmadrészt egyszerre próbálta meg szimbolikus gesztusokkal enyhíteni a kettős állampolgárságról szóló népszavazással megromlott magyar-magyar viszonyt, ugyanakkor határozottan lépett fel nemzetközi- és emberjogi alapon a kisebbségi jogokért, esélyegyenlőségért.⁵⁸

Mivel 1989 után a Duna-tv majd a kereskedelmi televíziók illetve az internet révén a kisebbségi magyar közösségek is egy közös magyar nyelvű média-tér fogyasztói lettek, óhatatlanul a magyarországi politikai kultúra és a belpolitikai viták nagy hatással voltak a külföldi magyarság közgondolkodására. Ebben a kettős állampolgárságról szóló 2004. decemberi népszavazás meghatározó töréspontnak számít: a FIDESZ népszerűsége egyértelmű a határon túli magyarság körében. Ugyanakkor a kisebbségi politikai elitek tartanak a budapesti politikusok és kormányzatok beleszólásától – a politikailag, regionálisan, személyileg megosztott – közösségük ügyeibe. Ki és hol dönti el, hogy mi is az érdeke az adott kisebbségi magyar közösségnek?

4.7. A második Orbán-kormány (2010–). A kettős állampolgárságról szóló népszavazás után a FIDESZ vezetőnek is nyilvánvalóvá vált, hogy a nemzeti és az antikommunista retorikával nem lehet a protest szavazókat megnyerni. Ráadásul a párt törzsszavazóinak egy ötöde nemmel szavazott az határon túli magyarok

szerbiai magyarok utazási problémáinak megoldására szolgáló megoldás összeecsúszott az MSZP és a FIDESZ pártpolitikai küzdelmével. Ebben az utóbbi párt vereséget szenvedett és a határon túli magyarság nagy tömegei előtt is világossá vált, hogy Magyarország nem képes segíteni a mindennapi problémáik megoldásában. Tehát a kérdésnek van egy ilyen jellegű *fejlődéstörténete*. Bárdi Nándor (2005) *Mumusok és a kék madár* In Haris T.Csaba(szerk.) *Magyar külpolitika az Európai Unióban*. (Budapest: Manfred Wörner Alapítvány) pp. 32–58. valamint Adatok, elemzések, dokumentumok a kettős állampolgárság vitáról: <http://www.kettosallampolgarsag.mtaki.hu/>

⁵⁷ A határon túli magyarokkal és a közép-európai kisebbségekkel foglalkozó kutatóintézet és támogatási programok lebonyolító intézmény volt.

⁵⁸Ódor Bálint, Szesztay Ádám (szerk.) (2009) *Nemzetpolitikai konszenzus dokumentumokban. A KMKF nemzeti együttműködési stratégiája és szakpolitikai koncepciói 2004–2009*. (Budapest: KMKF) 181 p.; Bitskey Botond (ed) *Határon túli magyarság a 21. században*. (Budapest: Köztársasági Elnöki Hivatal) 269 p.

állampolgárságának tárgyalásáról. Ezért a magyarságpolitika terén a legfontosabb feladat egyfajta magyarországi nemzetesítés lett. Ennek egyik célja az, hogy ne ismétlődhessen meg a 2004-es nemzeti megosztottság, másrészt a gyorsított honosítással (a magyarországi lakóhely nélküli állampolgárság megadásával) a határon túli magyaroknak egyfajta elégtételt próbálnak biztosítani. Harmadrészt az új nem Magyarországon élők választójogának megadásával egy jelentős támogatói bázisra tehetnek szert. Ugyanakkor a más országokban élőkre hivatkozva a választójogot előzetes regisztrációhoz kötötték, amely a magyarországi ellenzéki pártok és szakmai körök szerint e jog korlátozását jelenti.⁵⁹

A kormány 2010-ben nemzetpolitika címén olyan programot indított el, amely elsősorban Magyarországnak és nem a határon túli magyar közösségek önépítkezéséről szól. Az egyik a már említett gyorsított honosítással megszerezhető állampolgárság, amely révén eddig 370 ezerrel bővült a magyar állampolgárok köre.⁶⁰ A másik a határtalanul iskolai utaztatási program, amelynek az a célja, hogy minden magyarországi középiskolás tanulmányai során legalább egyszer eljusson a szomszédos országok valamelyik magyar kisebbségi közösségébe, megismerje az ottani magyar kulturális örökséget, személyes tapasztalatokra tegyen szert.⁶¹ A harmadik inkább szimbolikus kezdeményezés a trianoni békeszerződés aláírásának napját (1920. június 4.) a nemzeti összetartozás emléknapjának nevezték el és ekkor hivatalos megemlékezésekre kerül sor a magyar kisebbségek helyzetét tematizálva.⁶² A negyedik projekt az eddigi kisebbségi magyar támogatásokat kezelő Szülőföld Alap helyett a Bethlen Gábor Alapkezelő (BGA) létrehozása és egy un. Magyarság Háza kialakítása a budai vár egyik legreprezentatívabb épületében. Ennek az intézménynek a feladata volna a kisebbségi magyar közösségek történetének, kultúrájának budapesti reprezentációja. Másrészt a BGA bonyolítja központilag a határon túli magyar intézményrendszer támogatását, a kedvezménytörvény által a kisebbségi magyar iskolásoknak biztosítandó oktatási nevelési támogatás folyósítását és egyéb projektek finanszírozását. Például 2011-ben a kisebbségi magyar óvodákat kiemelten támogatták, 2012-ben pedig a támogatáspolitikai fókuszába az általános iskolai alapoktatás (1-4. osztály) kerül.⁶³

⁵⁹ Eötvös Károly Intézet: Amicus curiae levél az Alkotmánybíróság részére a választói regisztráció tárgyában

<http://www.ekint.org/ekint/ekint.news.page?nodeid=563>

⁶⁰ Részletes leírás: <http://allampolgarsag.gov.hu/images/angol.pdf>

⁶¹ A program honlapja: <http://www.hatartalanul.eu/>

⁶² 2010-ben az elhangzott politikai beszédekből kiemelkedett Sólyom László koncepciózus beszéde, amely egy új magyar nemzetfelfogást tükröz: http://www.solyomlaszlo.hu/events20100604_festive_parliamentary_session.html

⁶³ A kormányzati program: *Magyar nemzetpolitika. A nemzetpolitika stratégiai keretei.* <http://www.nemzetiregiszter.hu/download/9/a2/00000/Magyar%20nemzetpolitika%20A4.pdf>

5. A budapesti magyarságpolitikai stratégiák

5.1. A rendszerváltás utáni másfél évtizedben alapvetően három stratégia fogalmazódott meg a magyarságpolitikában. Ezek egyike sem kizárólag a jobb- vagy a baloldalhoz kapcsolódik.

A kisebbségvédelmi megközelítés a nemzetközi normákra, mintákra való hivatkozásokon túl abból indul ki, hogy előbb az adott szomszédos országgal kell megteremteni a jó viszonyt, és azt követően lehet a magyar kisebbség problémáit kezelni. Ez határozta meg az alapszerződés-politikát, amelyben a kisebbségi vegyes bizottságoktól várták a problémák kezelését. Ebben a megközelítésben különösen hangsúlyos, hogy az adott kisebbségi közösségnek saját országában kell megtalálnia helyzete rendezésének lehetőségeit. Kiváltképp, ha az ottani magyar párt kormányzati partner is. Ebben Magyarország döntően diplomáciai eszközökkel segíthet. Ugyanide tartozik a magyar kisebbségi társadalmak gazdasági, társadalmi megerősítésének gondolata: hogy önálló intézményeik útján valósíthassák meg öngazgatásukat. Ezek a megfontolások alapvetően a baloldali kormányzatok magyarságpolitikáját befolyásolták a kapcsolódó antinacionalista (a szimbolikus politizálást, nemzeti retorikát elítélő) közbeszédrel együtt.⁶⁴

A nemzetegyesítési ideológia a magyarság országhatárokon átívelő egységéből indul ki, amely a nemzetállami határok lebontásával (EU-integráció) intézményesülhet. A magyar kisebbségi társadalmak ebből a pozícióból nézve a magyar nemzet más országokban élő elszakított részei. A magyar etnikulturális közösség politikai egységét szimbolizálta a MÁÉRT és az egyén szintjén a magyar állammal kapcsolatot létesítve a Magyar igazolvány intézménye.⁶⁵ Az össznemzeti látószög mellett a 8 különböző országban élő magyar regionális közösségek Magyarországtól való szétfejlődését és sajátos érdekeinek érvényesítését javasolja intézményesíteni a szerződéses nemzet koncepciója. Ez abból indul ki, hogy a magyar kormányzatnak az egyes regionális közösségekhez külön-külön is meg kellene fogalmazni a viszonyát és viszont is szükség volna erre.⁶⁶ Az előbbi nemzetkonceptióval párhuzamosan ebben a gondolatkörben ugyanakkor jelen van az a politikai megközelítés is, amely egy közös politikai térnek látja, illetve szeretné látni a magyar lakta területeket. Ebben a megközelítésben a határon túli magyar politikai eliteknek alárendelt szerepük van, ha azok a nagyobb geopolitikai, európai politikai pártcsalád érdekekkel szemben állnak. A határmódosítás nélküli nemzetegyesítés gondolatköre, a szimbolikus gesztusokra

⁶⁴ Fontos összefoglalásai: Tabajdi Csaba(1998) Négy év kormányzati munkájának mérlege, s a jövő feladatai. In uő *Az önazonosság labirintusa*. (Budapest: CP Stúdió) pp. 587-608.; Kis János (2004) Nemzetegyesítés vagy kisebbségvédelem. *Élet és Irodalom*, december 17.; E. Törzsök (ed) (2005) *Szülőföld Program. Stratégiai tanulmány*. (Budapest: MEH Európai Integrációs Iroda)

⁶⁵ Németh Zsolt (2002) *Magyar kibontakozás*. (Budapest: Püski) 241 p.

⁶⁶ Szarka László (2002) Szerződéses nemzet. In Kántor Zoltán (ed) *A státustörvény: előzmények és következmények*. (Budapest: Teleki László Alapítvány) pp. 407--409.; Zs. Németh (2002) *Magyar kibontakozás*. (Budapest: Püski) pp. 123--129.

hangsúlyt helyezõ retorikával együtt elsõsorban a magyarországi jobboldali politikusok körében meghatározó.

A harmadik megközelítés az EU-integrációból kiindulva a regionalizációra helyezi a hangsúlyt, abban bízva, hogy a közös regionális érdekek felülírják az etnikai ellentéteket.⁶⁷ Szakpolitikusok a határ menti területek fejlesztésében és az egyes országok regionalizációjában látják a kisebbségi magyar közösségek integrációs lehetőségeit saját országuk és a magyar kulturális intézményrendszer vonatkozásában. Ennek megvalósítása érdekében a fejlesztési régiókat, és a határmenti régiókat a helyi igényeknek (történeti, etnikai adottságoknak) megfelelően kívánják létrehozni. Vannak, akik úgy gondolják, e régiókból alakulhatnak ki azok az autonómiával rendelkező regionális intézmények, amelyekre szükség lehet a nemzeti azonosság megőrzéséhez, a nemzetállami beavatkozással szemben.

Ezen a három stratégiai modellen túl még létezik két fontos szemléleti megközelítés. A magyar kisebbségi politikában a kilencvenes évek második felétől meghatározóvá vált az az elgondolás, hogy a sikertelen autonómia-követelések helyett az adott ország kormányzati munkájában való részvétel biztosíthatja a legtöbb lehetőséget a kisebbségi érdekek képviselésére.⁶⁸ Egy másik, magyarországi nyíltan nem vállalt megközelítés abból indul ki, hogy akár ötven év múlva, a demográfiai és migrációs folyamatok eredményeképpen jelentősen csökken a szomszédos országokban élő magyarok száma, és ezzel a probléma is lekerül a napirendről, elveszti jelentőségét.

5.2. Az előbbieken a kisebbségi pártprogramok alapján megpróbáltam összegezni a kisebbségi magyar politikai törekvéseket. Most a magyarországi párt és kormányzati programok alapján a következőkben lehetne összegezni a budapesti magyarságpolitika utóbbi két évtizedének legfontosabb – a jelszavak mögött a részletkérdésekben vitatott – tételeit.

Az erőszakmentesség elve. A magyar kisebbségek érdekeik védelmében soha nem nyúltak erőszakos eszközökhöz. A megosztó dilemma abban van, hogy az kisebbségi érdekképviselő (a magyar etnikai párt) mennyiben kérdőjelezheti meg az adott állam politikai vezetését, politikai-közigazgatási berendezkedését avagy az állami

⁶⁷ Provincia folyóirat: <http://www.provincia.ro/index.html> ; Bakk Miklós (2003) Kerettörvény a régiókról, 2003, http://www.adatbank.ro/html/cim_pdf503.pdf; Törzsök Erika (2003) *Kisebbségek változó világban*. (Kolozsvár: A Református Egyház Misztófalusi Kis Miklós Sajtóközpontja) 271 p.

⁶⁸ Szarka László: A kormányzati szerepvállalás hatása a kisebbségi magyar pártok önkormányzati politikájára. In Blénesi Éva, Mandel Kinga (szerk.) (2004) *Kisebbségek és kormánypolitika Közép-Európában (2002--2004)* (Budapest: Gondolat – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet) pp. 231--258.;

Bárdi Nándor, Kántor Zoltán (2000) Az RMDSZ a romániai kormányban, 1996–2000. *Regio*, 4, 150--187.; Hamberger Judit (2004) A magyar–szlovák viszony esélyei az MKP kormányzati helyzetének tükrében. *Külföldi Szemle*, 1–2, 29–47.

hovatartozást? Ez utóbbi, az állami lojalitás kérdése, amely megoldatlan a politikai integráció ellenére.

Az egyetemes magyar közösséghez való tartozás joga. Ebből adódóan a szabad és akadálymentes kapcsolattartáshoz való jog. A megosztó dilemma egyrészt abból adódik, hogy a határon túli közösségek nyolcvan év alatt egymástól és Magyarországtól is szétfejlődtek. Sajátos önálló kulturális, habituális tartalmakat teremtettek és kérdéses, hogy ezeket miként integrálják és használják fel a Budapestről meghatározott média térben és a mindennapi előítélet rendszerekben. Mennyiben lesznek ezek a közösségek a nemzetesítésnek alárendelve? A dilemma másik része emancipációs probléma: elismerik-e a határon túliak jogát a szabad áttelepüléshez; a magyarországi munkavállaláshoz vagy magasabb történelmi érvelés alapján az otthonmaradás történelmi köteleességét hangsúlyozzák. Jelenleg az otthonmaradásról beszélnek, de a migrációs adatok magukért beszélnek.

Nem a határok helyét, hanem azok minőségét kell megváltoztatni. Ebben az alapelvben a – kisebbségekre hivatkozó – határmódosításról való lemondáson túl ott van ezeknek a határoknak a lebontása. Ez részben az európai integráció során folyamatban van. Ellenben két régió számára a schengeni határok új zártságot hoznak (Kárpátalja, Vajdaság). De ennél fontosabb, hogy a határ menti magyar lakta területek hátrányos helyzetű régiók, másrészt az EU-n belüli országokban sem rendelkeznek a magyar kisebbségek Európai Unió fejlesztési kompetenciával (nyelvtudás, képzettség, intézményes érdekérvényesítő tehetetlenség).

Az adott országon belüli jogegyenlőség az önkormányzati jogokon keresztül lehetséges. Itt három probléma emelhető ki. Miközben Magyarország a szomszédos országok regionális közigazgatási decentralizációját várja el – bízva abban, hogy ez kezeli a kisebbségi problémák jelentős részét – ugyanezt, a saját megye rendszere átalakítását nem vállalta. Ugyanez a példa-elvárás probléma jelenik meg a magyarországi nemzeti és etnikai kisebbségek önkormányzati rendszerének kulturális autonómia irányába tett fejlesztésének megtorpanásában is. A 2012-es alkotmány már nem beszél kisebbségekről, csak nemzetiségekről. A magyarországi nemzetiségek egyáltalán nem gondolják, hogy a létező önkormányzatiságuk kultúraautonómiát jelentene a számukra. A harmadik jelenség pedig a szlovéniai, horvátországi és a szerbiai felülről létrehozott (döntően az állami integrációt szolgáló) kisebbségi magyar önkormányzatok működési és elfogadottságbeli problémái.

A szomszédos országokban élő magyarság mint töredéktársadalom, illetve mint önálló politikai közösség önazonosságának megőrzése érdekében önálló intézményrendszerre jogosult. Ezt az intézményrendszert (közigazgatás, politika, egyház, nyilvánosság, oktatás, művelődés, civil társadalom) azonban a magyar kisebbségi társadalmak nem képesek önerőből fenntartani. Az azonosságtudat és a társadalmi érvényesüléshez szükséges kvázi állami feladatokat ellátó intézmények finanszírozásának elérése az MKP illetve a HÍD-MOST és az RMDSZ stratégiai célkitűzése. De ennek bizonytalan és hosszú távú eléréséig csak a magyar kormányzati támogatások biztosíthatják ennek működtetését.

A kisebbségi magyar politika képviselőinek egyenrangú kezelésének elve. A határon túli magyar politikusok csak akkor egyenrangúak magyarországi partnereikkel, ha hasonló kormányzati pozíciót töltenek be. Egyébként a forráselosztásban gyenge, szimbolikus befolyással bírnak. Ennek kompenzálására szolgál a határon túli elitekben a magyarországi pártpolitikai kapcsolatok erősítése és a budapesti kormányzati apparátuson belüli pozícionálás. Így két évtized alatt a magyarországi pártpolitikának kialakultak a kisebbségi magyar politikai eliteken belüli kapcsolathálói.

A határon túli magyarság érdekeinek nemzetközi fórumokon való képviselete a nemzetközi jogi normák keretei között a mindenkori magyar kormányzatok feladata a nemzetközi fórumokon. Az EU-n belül világossá vált, hogy a közösségnek nincs külön kisebbségpolitikája. A kisebbségvédelem terén pedig magyar vonatkozásban elérték az általános jogi követelményeket. Az autonómia törekvések a három jugoszláv utódállamban formálisan okafogyottá váltak. Romániában az RMDSZ, Szlovákiában az MKP kormányzati pozíciójában önkorlátozó stratégiát követett, de ez sem járt a törvényhozásban eredménnyel. Ukrajnában – az orosz kérdés miatt – inkább a magyar lakta területek közigazgatási összevonása van napirenden a kulturális/nemzeti autonómia helyett.

A magyar költségvetésnek és a közalapítványi struktúrájának folyamatosan része a határon túli magyarság támogatása. Itt azonban a politikai retorikában felvetett célokhoz (pl. szülőföldön való boldogulás) nem rendelkezik a magyar állam a szükséges forrásokkal. A támogatások funkciója nem tisztázott: segélyezésről; működtetés finanszírozásról; fejlesztésről van egyszerre szó. A támogatások összege és egyes területek forrásadottsága költségvetési évenként változó és a politikai alkufolyamatoknak kiszolgáltatott.⁶⁹

6. A magyar–magyar kapcsolatok mai tehertételeinek gyökerei

6.1. A pártpolitikai verseny felülírta a magyarságpolitikát és annak részét a magyar–magyar kapcsolatokat.

A rendszerváltás során a bős-nagymarosi vízlépcső elleni tiltakozás és a négy igenes népszavazás mellett a romániai falurombolás elleni tiltakozás illetve az 1989 karácsonyi romániai segélyakciók voltak a legnagyobb tömegélmények. Ebből is adódott, hogy az ezredfordulóig úgy tűnt, hogy konszenzus van a magyarországi pártok között a határon túli magyarok kérdésében.

Ennél azonban meghatározóbb az a tény, hogy a Kádár korszakba, más szocialista országoktól letérően nemigen használták a nemzeti kérdést legitimációs céllal. Csak a nyolcvanas évek első felétől jelent ez meg, de a határon túli tematika a rendszer-

⁶⁹ Bárdi Nándor, Misovicz Tibor: A kisebbségi magyar közösségek támogatásának politikája. In B. Bitskey (ed.) (2010) *Határon túli magyarság a 21. században. Konferencia sorozat a Sándor-palotában. Tanulmánykötet.* (Budapest: Köztársasági Elnöki Hivatal) pp. 199–232.

ellenzékiesség egyik elem is volt egyben. Az MSZMP reform szárnya is magáénak érezte ezt a kérdést. Csakhogy a rendszerváltás után az MSZP elitet sokkal inkább a technokrata közgazdász elit határozta meg illetve az Antall-kormány történelmi identifikációs retorikájának a kritikája. A Demokratikus Charta mozgalommal (1993) az SZDSZ is ehhez csatlakozott. S az Antall-kormánnyal szemben kialakított antinacionalista kritikai beszédmód teremtette meg a két párt közös platformját. Így állt elő az a helyzet, hogy míg a környező országok posztkommunista elitjei lényegében nemzeti retorikát használnak, épp úgy, mint a jobboldal, addig Magyarországon ez másként alakult. Így itt a nemzeti kulturális, történelmi közösségre való hivatkozás nem írja felül a gazdasági, jogi, külpolitikai érvrendszereket.⁷⁰

Magyarországon a kilencvenes években megkezdődött az addig nem létező nagy politikai identitásközösségek (jobb és bal) felépítése és ebben, mint szimbolikus és érzelmi kérdést felhasználták a kisebbségi magyarság ügyét is: ez történt 1993-ban a magyar–ukrán alapszerződés vitájában, ahol Csurka István kivált az MDF-ből. De ennek oka nem az alapszerződés tartalma volt, mint ahogyan ezt hivatalosan megjelenítették, hanem az MDF-en belüli ideológiai ellentétek.

1996-ban Orbán Viktor a magyar–román alapszerződés vitájában – a történelmi távlatokba emelve az elutasítást – teremtette meg a jobboldal egységét. Ebben az esetben is a romániai magyarok ügye másodlagos volt, retorikai eszköz volt a jobboldal ideológiai koherenciájának megteremtéséhez.

2004-ben pedig Gyurcsány Ferenc a kettős állampolgárságról szóló népszavazás kampányában igazából egy pártpolitikai versenyben azt mutatta fel, hogy új vezetőként képes politikailag Orbán Viktor legyőzésére. Tehát itt sem a határon túli magyarok helyzete volt az elsődleges, hanem csak ideológiai-retorikai eszközként használták a problémát.

Ebben a pártpolitikai helyzetben a konkurens politikai retorikák nyomán a magyarországi és a határon túli politikai elitekben hamis kép alakult ki a nemzeti egységről és a reintegrációról. (Lebecsülték az egyes kisebbségi magyar közösségek közti különbségeket és az egymással és Magyarországgal szembeni érdekellentéteiket. A „nemzeti egységet”, mint létezőt kérték számon a kisebbségi magyar politikusoktól, ha azok különböző politikai kompromisszumokra kényszerültek.) Minden szereplő túl nagy reményeket fűzött a NATO és az Európai Unióhoz való csatlakozáshoz és ezzel a nemzetállami törekvések ellensúlyozáshoz. S végezetül a „szülőföldön való maradás” programját, mint elvárás is úgy hirdették hosszú ideig, hogy az ahhoz szükséges forrásokkal és intézményrendszerrel Magyarország nem rendelkezik. Tehát a valóságképek eltorzulása a mai problémák egyik oka.

6.2. Két évtized alatt a kiindulópontként használt un. Antall-doktrína is megváltozott. Ennek elemei: 1. Az összmagyarság felfogást, amelynek része a Kárpát-

⁷⁰ Ezzel magyarázható az, hogy a határon túli politikai elitek, amelyek egy-egy másik ország politikai életében látták, hogy miként lehet a kettős állampolgárság kérdését kezelni, nem értették a magyarországi vitákat illetve az általuk reprezentált közösségek leértékeléseként élték meg mindezt.

medencén kívül diaszpórában élő magyarság; a közép-európai magyar nemzeti kisebbségek, amelyek Trianon után jöttek létre és ma nyolc országban élnek; és a magyarországi nemzetállami keretek között élők csoportja. A magyar kormányzat pedig, amely csak az utóbbit képviseli politikai és jogi értelemben felelősséget érez a másik két a magyar nemzethez tartozó csoportért is. 2. A közép-európai magyar nemzeti kisebbségek helyzetének kezelésére az európai nemzeti autonómia modelleket tartotta megvalósíthatónak. Ennek érdekében a magyar alkotmány – a térségben a Szlovénhoz hasonlóan, de másoktól eltérően – nem az egységes magyar nemzetből indul ki. Ugyanígy a szomszédos országok számára mintaként kívánták létrehozni a magyarországi nemzeti és etnikai kisebbségek országos önkormányzatait. 3. A nemzetközi kisebbségvédelmi fórumokon való fellépéssel és az alapszerződésekkel Magyarországnak védőhatalmi szerepet kívántak elérni a szomszédos országokban élő magyarok vonatkozásában. 4. A határon túli magyarok politikai szervezeteinek vezetőit, mint az adott közösség legitim képviselőit ismerte el a budapesti kormányzat és támogatta nemzetközi szereplőkként való pozicionálásukat is, mint a kétoldalú kapcsolatokban, mind a nemzetközi fórumokon.

Ez a négy célkitűzés, két évtized alatt szükségszerűen megváltozott. 1. A határon túli magyarságért vállalt politikai felelősség bevett politikai alapelvevé vált. A közép-európai magyar nemzeti kisebbségek együttes kezelése az eltérő adottságok és az adott országok más-más magyarságpolitikai viszonyai miatt inkább hátráltatja mintsem segíti a problémák kezelését. A „mozaik nemzet” metafora után, megjelent a „szerződéses nemzet” toposz, amely azt tematizálja, hogy mind a nyolc közép-európai magyar nemzeti kisebbségi csoportnak sajátos viszonya van Magyarországhoz és ebből adódóan sajátos kapcsolatokat kell kialakítania a mindenkor magyar kormányzatokkal. Egyben önálló entitásnak is tekinti ezeket.⁷¹ 2. Az autonómia politika tekintetében az egyik nagy változás, hogy négy országban felülről létrehozták különböző elnevezéssel a magyar nemzeti tanácsokat (Ausztria, Szlovénia, Horvátország, Szerbia). Egy másik fontos jelenség, hogy Romániában és Szlovákiában a magyar pártok kormányzati részvételének eleve feltétele volt az autonómia követelések levétele a napirendről. Ezért az autonómiát átértelmezve a szlovákiai és a romániai magyar politikai elit és magyarországi baloldali politikusok egyre gyakrabban az eddig kormányzati részvétellel elért közigazgatási, önkormányzati, gazdasági pozíciókat és a magyar nyelvű intézményességet tekintik az autonómia mozaik elemeinek és elsősorban nem egy kisebbségekre vonatkozó külön törvényben gondolkodnak. 3. A védőhatalmi szerep az alapszerződésekkel sem valósult meg, hiszen a kisebbségi vegyes bizottságok önálló hatáskör nélkül működnek és leginkább a problémafelvetésig jutnak el. Az EU tagsági felvételi procedúra fázisain átjutva pedig már a tagjelöltektől sem lehet számonkérni a kisebbségvédelmi intézkedéseket. Az EU-nak pedig nincs külön kisebbségvédelmi

⁷¹ Csoóri Sándor meghatározása „a mozaik minden kockája önálló, különálló rész, de csak a többivel együtt teljes”. Csoóri Sándor: A negyedik világtalálkozó megnyitója. In uő. (1997) *Szálla alá poklokra*. (Miskolc: Felsőmagyarország) 90.p.; Szarka László: Szerződéses nemzet. In Kántor Zoltán (szerk.) (2002) *A státustörvény: előzmények és következmények*. (Budapest: Teleki László Alapítvány) pp. 407--409.

normarendje. 4. A határon túli magyar közösségek politikai egysége és vezetőik legitimitása az utóbbi öt évben sorra megkérdőjeleződött és ezek a pártok egyre inkább részesei nem csak az adott ország pártpolitikájának, hanem a magyarországinak is. 5. A határon túli magyarság intézményrendszere kiépült, de alapvető fenntartási és hatékonyságbeli gondokkal küzd. Az adott szakpolitikai tevékenység legnagyobb gondja épp ennek az intézményességnek a sorsa, amely konkrét cselekvési programot igényel.

6.3. 1996 illetve 1998 után a romániai, szlovákiai, jugoszláviai magyar kisebbségi pártok az adott ország kormánykoalícióinak részeseivé váltak ezzel megváltozott kisebbségpolitikai elitek szerepe. Az addigi magyar döntően kulturális érdekvédelem kiszélesedett és országos gazdasági, társadalompolitikai érdekérvényesítésben is részt kellett venni. Így a kulturális kérdések helyett az egyes régiók fejlesztési, gazdasági érdekeinek képviselője került előtérbe. Ezekben a forráselosztó alkufolyamatokban pedig maguk a pártok is átalakultak gazdasági és regionális érdekcsoportok hálózataivá. A néppárti fejlődés helyett etnoregionális választási pártokként működnek, csökkenő mozgósítási készséggel. Megnőtt a magyar többségű régiók, települések önkormányzati vezetőinek döntési pozíciója. A kisebbségi elit egyre inkább a jogi, politikai alkukkal, rendeletekkel látja kezelhetőnek a kisebbségi kérdést és a társadalmi önszerveződés leértékelődik vagy csak a pártpolitika szempontjából lesz érdekes. Ugyanakkor nő a helyi magyar közösségekben a politikai apátia és a magárahagyottság érzése. Ugyanígy folyamatosan emelkedik a nem szavazó vagy a más pártokra szavazó magyarok aránya is.⁷² A kisebbségpolitikus új típusa már nem a kulturális érdekvédelemben tűnik ki, hanem legitimitását az biztosítja, hogy milyen fejlesztési és finanszírozási forrásokat tud szerezni a választói számára.

6.4. A magyar–magyar kapcsolatok utóbbi 15 évében meghatározó szerepet kapott a támogatáspolitikai. Az alapvető probléma abban foglalható össze, hogy a létrehozott határon túli magyar intézményességet ki és hogyan finanszírozza? A kilencvenes évek elején az volt az elképzelés, hogy a kisebbségi társadalom saját erőforrásaiból, az adott ország állami támogatásaiból és a magyarországi támogatásokból ezt az intézményrendszert fenn lehet tartani. Az ezredfordulóra kiderült, hogy a magyar kisebbségi társadalmak nem tudják eltartani saját intézményrendszerüket. A honország és a rokonország támogatása pedig döntően a kisebbségi politikai elitek forráselosztásának függvénye. A növekvő közösségi igényeket pedig Magyarország nem tudja hatékonyan biztosítani. A szakmailag szükséges normatív egységes támogatási rendszer bevezetése az EU konform minőségbiztosított forráselosztás,

⁷² A vajdasági magyar szavazói magatartásról: http://www.budapestanalyses.hu/docs/Hu/Elemz%C3%A9sek_Arch%C3%ADvum/analys_s_142_hu.html

A romániai magyar szavazói magatartásról: <http://itthon.transindex.ro/?cikk=18971>

amelynek a modellje benne volt a 2006 előtti támogatáspolitikában áldozatul esett mind a Gyurcsány, mind az Orbán kormány időszakában a politikai alkuknak.⁷³

6.5. A volt szocialista országokban az elmúlt két évtizedben a többpárti politikai intézményrendszerrel egy jogi forradalom, majd a kapitalista piacgazdaság kiépülése történt meg illetve az euroatlanti integrációra került sor. Az új állampolgári közösségek (mint politikai identitás-közösségek) kialakítása pedig most van soron. A térség országainak egy részében eleve az új államiság és ennek építése, az ezzel való érzelmi azonosulás határozta meg ezt a folyamatot (Baltikum, Szlovákia, Ukrajna, a volt jugoszláv tagköztársaságok).

Magyarországon ennek az új állampolgári közösségi tudat kialakulásának egyik akadály a 1989 előtti politikai rendszerhez való viszony tisztázatlansága. Az emlékezetpolitika szintjén az 1956-hoz való viszony, az identitáspolitikában pedig az a kérdés: hogy jogállamnak tekinthető-e a kádári Magyarország? A másik nehézség a rendszerváltáshoz, a létrejövő új politikai rendszerhez kapcsolódó közös élmények és szimbólumok hiánya. Ezt paradox módon épp a politikai közösségen túlmutató jelenség a kisebbségi magyarok ügye iránti figyelem (az etnikulturális közösség intézményesítése) pótolja.

A Magyarországgal szomszédos országokban ezekben az években dől el, hogy az adott ország politikai közössége miként integrálja a magyar kisebbségi közösségeket. Három országban (Ausztria, Szlovénia, Horvátország) a társadalmi adottságok és az ország magyarságpolitikája révén a magyarországi nemzetiségek integráltságához hasonló helyzet látszik kialakulni: többes kötődésű, regionális közösségek integrálása, külön politikai entitás nélkül. A másik négy országban más és más a helyzet, de mindenhol állampolitikai törekvés, hogy a magyar kisebbségi közösségek ne legyenek egyben önálló politikai közösségek is. (Mert ebben az esetben a többnemzetiségű állam jövőképevel kellene számolni.) Ennek a konzociális modelleket megkerülő stratégiának egyik eleme, hogy a magyar pártokat nem tekintik az adott ország magyarságának képviselőjének, annál is inkább, mert mindenhol több, egymással szembenálló szervezetről van szó. Egy másik módszer a többségi, országos pártokon belül magyar politikusok helyzetbehozása, a magyar szavazók megnyerése érdekében.⁷⁴ Ugyanakkor a kormányzatok közvetlenül is tárgyalnak a forráselosztásról a magyar önkormányzati vezetőkkel, amely egyben a folyamatos különalkuk lehetőségét hozzák magukkal.

A döntő kérdés nem az, hogy magyar etnikai pártok működnek-e az adott országban, hanem sokkal inkább az, hogy a kisebbségi politikai elit az adott ország magyarságpolitikáján belül akarja az érdekeit érvényesíteni vagy önálló politikai közösséget (és e mellett párhuzamos magyar intézményrendszert) épít. De ez az

⁷³ Itt az Apáczai Közalapítvány minőségbiztosított támogatástechnikája számított példaértékűnek.

⁷⁴ A Szerbiai Demokrata Pártnak van a legtöbb magyar képviselője a vajdasági magyar kisvárosokban.

utóbbi – kisebbségi nemzeti mozgalom -- is csak abban az esetben működik, ha mögötte társadalompolitikai elképzelések és önszerveződések állnak.

7. A határtalanítás nehézségei -- ami elválaszt a magyar-magyar viszonyban

A magyar-magyar viszonyban az utóbbi 20 év során – hivatalosan -- mindvégig a kisebbségi magyarok esélyegyenlőségének biztosítása állt a középpontba és ebből adódóan az együttműködést segítő tapasztalatokon volt a hangsúly. A magyar-magyar partnerség nehézségeiről, az egymásról kialakított és a közösségek határait újraépítő tapasztalatokról kevés szó esik. Pontosabban a kisebbségi magyar sajtóban és közírásban a kilencvenes évek közepétől jelen volt a „magyarországi?": politika, az intézményrendszer, a nemzeti nemtörődomség bírálata. (Itt többek között Balla D. Károly, Bíró Béla, Grendel Ágota, Végel László publicisztikájára hivatkozhatunk.) Majd a kettős állampolgárságról szóló népszavazás után általános lett a Magyarországgal szembeni kritika.⁷⁵ A szociológiai és szociolingvisztikai kutatásokon túl a kisebbségi magyar közösségek Magyarországhoz viszonyított másságát azonban mélyebben nem tárták fel. A következőkben sem vállalkozhatom erre, pusztán néhány fontos történeti támpontot (akár mint kutatási kérdést) szeretnék felvetni.

7.1. A magyarországi keretek között nézve Trianon következménye: az ország területi megcsonkítása, majd az ezt felülírni akaró revíziós jövőkép és kultusz létrejötte. Közvetetten: a magyar nemzetépítés 1918-tól egyfajta restaurációs gondolatkörbe kerül, mert a viszonyítási pont újra és újra a történelmi Magyarország illetve a felbomláshoz vezető hibák oknyomozása lesz. A magyarországi közvélekedés elfogadta ezt a történelmi helyzetet, minimális (a közvéleménykutatások szerint 1-3%) a revízióban gondolkodók aránya.⁷⁶ Tehát ez a kérdés a történeti múlthoz tartozik, ugyanakkor, mint kulturális kód beépült a magyar emlékezet és identitáspolitikába.

A kisebbségben élő magyaroknak ellenben Trianon léthelyzetük eredetét jelenti, hiszen ezen politikai döntés nyomán változott meg őseik állampolgársága.⁷⁷ Ez pedig mindenkor a politikai hatalomnak való alárendeltségre, kiszolgáltatottságra emlékeztet. Ehhez kapcsolódik a kisebbségi helyzet egyik legnagyobb teherterele: a saját közösség jövőjéért érzett egzisztenciális félelem és bizonytalanság. Amely mindenkor az adott közösség otthonosságérzetének függvénye, amelyet meghatároznak a történelmi

⁷⁵ http://www.kettosallampolgarsag.mtaki.hu/sajto_gyujtemenyek.html

⁷⁶ Lázár Guy: A felnőtt lakosság nemzeti identitása a kisebbségekhez való viszony tükrében. In uő. (szerk.) (1996) *Többség – kisebbség. Tanulmányok a nemzeti tudat témaköréből.* (Budapest: Osiris – MTA-ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport)

⁷⁷ Kb. 200 ezer embernek ez sem sikerült, rendezetlen állampolgársággal élt az új országban s ezen túl 350 ezren menekültek át Magyarországra 1918 után.

tapasztalatok. Ebben az esetben a többségi nemzetépítések nyílt vagy közvetett szupremácia igénye.⁷⁸

Mivel a kisebbségi közösségeknek nem egyszerűen a politikai túlhatalomról van tapasztalatuk, hanem a nemzeti szupremáciák akarásáról ezért merül fel újra és újra, az a dilemma, hogy kisebbségként nem lehet emberhez méltó életet élni.⁷⁹ Ugyanakkor a kisebbségi magyarok hét országban elfogadták a történelemileg kialakult helyzetet és ezek között a viszonyok között élik életüket. Társadalmi közösségeik, intézményességük alapvetően nyelvi-kulturális (nemzeti) alapon szerveződik. Azonosságtudatukban meghatározó szereppel bír az adott magyar közösséghez való tartozásuk, míg a magyarországiak számára a magyarsághoz való tartozás, magától értetődő adottság. Így mindenféle nemzetesítő programban a külföldi magyarok, mint minta jelenhetnek meg.

Tehát míg a magyarországiak számára Trianon döntően egy emlékezetpolitikai, történelmi kérdés, addig a külföldi magyarok számára ezen túl ez léthelyzetük kiindulópontja. A két dolog akkor kapcsolódik egybe, amikor a magyar etnokulturális közösség intézményesítéséről van szó. Mivel mindkét magyar csoport elfogadta a történelmileg kialakult helyzetet ebben az esetben csak a történelmi trauma feloldására lehet törekedni, a detrianonizálásra. Azaz a trianonnal előállt esélyegyenlőtlenségek kezelésére illetve a kisebbségi magyar közösségek értékeinek, ismereteinek az összmagyar tudáskészletbe való beemelésére lehet törekedni (oktatás, média). Ezzel lehet a Kárpát-medence olyan közös haza, amelyben a magyarság széles regionális ismeretekkel rendelkezhet.

Ez a közép-európai látószög igény merül fel akkor is, amikor magyarországi jelenségeket akarunk megérteni, de szomszédországi és kisebbségtörténelmi összefüggések nélkül ez nem lehetséges.⁸⁰

⁷⁸ Ezek közül a kataklizmák: romániai lakásrekvirálások, 1920; dél-erdélyi menekülés 1940; holocaust a visszacsatolt területeken; kárpátaljai, csehszlovákiai deportálások; vajdasági partizánbosszú 1944; erdélyi menekülés 1944; csehszlovákiai lakosságcsere és a reszlovakizáció; 1956-os megtorlások Romániában; a Ceuşescu-korszak magyarellenes kampányai 1986–1989; vajdasági mozgósítások /és menekülés/ a délszláv háborúk, 1991.

⁷⁹ Elsőként Makkai Sándor fogalmazta meg a „Nem lehet” dilemmát. Lásd Cseke Péter, Molnár Gusztáv (szerk.) (1989) *Nem lehet. A kisebbségi sors vitája*. (Budapest: Héttorony) 267 p.

⁸⁰ Néhány példa: Feldolgozható-e a magyar zsidóság viszonya a magyar államhoz és az asszimilációhoz, ha nem vizsgáljuk a kisebbségi magyarsággal más országokhoz került zsidóság válaszait az új államhatalmi helyzetre? Ez abból a szempontból érdekes, ha tudatosítjuk, hogy a zsidóságot épp a magyarságról való leválással vádolták és erre a szomszédországi példákat hozták fel. Majd a magyarországi holocaust áldozatává vált a visszacsatolt területek zsidósága.

Tisztázhatjuk-e a magyar baloldal nemzeti kérdésben kialakított nézeteit a két világháború közötti *Korunk* c. folyóirat illetve a kisebbségi magyar baloldali elitek hatvanas-hetvenes években kialakított magyarországi nyomásgyakorlásának tisztázása nélkül? Tisztázhatjuk-e a kettős állampolgárságért folytatott kampányokat, ha nem ismerjük ezzel kapcsolatban a posztjugoszláv gyakorlatokat; ha nem ismerjük Borbély Imre és Patrubby Miklós – a magyarországi kettős állampolgárság melletti kampány vezetőinek – romániai fejlődéstörténetét?

7.2. Magyarország a térség nemzetileg leghomogénebb állama. Bizonyos értelemben a szomszédos országok nemzetépítőinek ideálja, hiszen a magyarországi nemzetiségek nem képeznek önálló politikai közösséget és kötődnek a magyar államisághoz és kultúrához. Ebben jelentős szerepe van az 1920 illetve 1944 utáni asszimilációs folyamatoknak, az egyházi és oktatási intézményeik elsorvadásának, a lakosságcsere és kitelepítéseknek. De ezek számbavételével együtt nem feledhetjük a kisebbségi magyar közösségek és a magyarországi nemzetiségek közti két nagyon lényeges adottságbeli különbséget: A magyarországi nemzetiségek nem alkottak összefüggő településterületeket (a határon túli magyarok több mint fele olyan településen él ahol helyi többséget alkot) és a legjelentősebb két csoport a németiség és a szlovákság nem a nyelvországokkal határos területeken él. A magyarországi nemzetiségek nem vettek részt nyelv/anyaországuk nemzetépítésében, mozgalmaira a XIX-XX. századi magyarországi polgárosodás volt nagy hatással, míg a határon túli magyarok elődei 1918-ig a magyar nemzetépítés és a kollektív élmények (1848) részesei voltak, majd 1938–1944 között egy már kisebbségben szocializálódott generáció újra többségi helyzetbe került.

A mai kisebbségi magyar közösségek alapvetően kétnyelvű közösségek. Ez azt jelenti, hogy az ebben élők számára a kulturális pluralizmus napi tapasztalat. (Ezt az oktatás, a média és a hivatalos ügyintézés révén a tömbmagyarságban sincs másként.) A magyarországi népesség alapvetően egynyelvű és a kulturális pluralizmusról (kulturálisan megosztott társadalmi intézményrendszerről), arról, hogy párhuzamos kultúrák létezhetnek egymás mellett nincs sok tapasztalata. A magyarországi politikai elit hagyományos aufklerista szemléletével saját országát homogén társadalomként szeretné megjeleníteni. Miközben ha nyelvileg nem is, de a lokális és rétegsajátosságokat tekintve jelentős regionális és társadalmi egyenlőtlenségekkel terhelt országban élünk. Ez a magyarországi homogenitást igénylő világkép hajlamos arra, hogy a magyar kisebbségeket illetve a magyar etnokulturális közösséget is egységes közösségként konstruálja meg. Mindez nem csak országonként egységesíti a regionális sokféleség ellenére, hanem általában a „határon túli magyar” képe az erdélyi (székelyföldi vagy a szórvány) tapasztalatok alapján formálódik. Ebben egyszerre van jelen az kolonizációs szemléletre jellemző eredetiség és elmaradottság kép.

A folyamatos egységesítésből következik az a torz beállítódás, hogy, ha egy adott jelenség, helyzet nem egyezik a megkonstruált képpel, akkor egyből valamiféle veszélyes közösségrombolásként élik meg, miközben ugyanaz a jelenség Magyarországon is általános. Ilyen például a kisebbségi politikusok érdekellentéteinek, hatalmi játszmáinak nyilvánosságra kerülése. Más jelenségek pedig be sem kerülnek a magyarországi kisebbségi magyarokról kialakult képbe.

Fontos magyarországi beállítódás, hogy önmagunk helyzetét, problémáink középpontba állításával, csak azon keresztül vagyunk képesek értelmezni és nemigen tudjuk önmagunkat, gondjainkat egy nagyobb szerkezetben, kívülről látni és láttatni. Miközben a kisebbségi élethelyzetből jött ember számára ez a viszonyulás igény, épp a kulturális másság folyamatos jelenléte miatt, magától értetődő.

A kisebbségi magyarok jövőképe, elvárásainak része, hogy Magyarországon a magyar állampolgárokkal azonos bánásmódban részesüljenek. Hiszen az anyaország egyben a kisebbségi létből való kilépést jelentheti a számukra, mert egy többségi társadalom részesei akarnak lenni. Csakhogy ők mégis egy-egy másik ország polgárai és a magyarországi idegenjogok vonatkoznak rájuk. A külföldi magyarok ebben a helyzetben lesznek különösen érzékenyek arra, hogy a történetileg szerencsésebb helyzetbe élő magyarországiak „többségiként” viselkednek velük, vagy tudatlanok helyzetükkel kapcsolatban. („Hol tanultál meg ilyen jól magyarul?”) De itt ma már alapvetően nem ismerethiányról van szó, hiszen generációról generációra egyre növekszik Magyarországon a külföldi rokonsággal, baráti, ismerősi kapcsolatokkal illetve turista élményekkel rendelkezők száma. Sokkal inkább a hétköznapi viszonyok a meghatározóak: versenyhelyzetekben, érdekkonfliktusokban a határon túli magyar bevándorlóvá⁸¹, munkavállalóvá, vállalkozóvá stb. minősül át. Majd itt működésbe lépnek a sztereotípiák: „román” „jugó” „szlovák” stb.

A mai, külföldi magyaroknak biztosított állampolgárság körül épp az a legnagyobb félreértés, hogy míg ezt a külföldi magyarok egyfajta emancipációs lehetőségként élik meg addig Magyarországról ezt identitáspolitikai és pártpolitikai eszköznek és egyben a kisebbségi kérdés kezelésének tekintik. Miközben az szomszédországi magyar állampolgároknak a szavazati jog biztosítása megosztja a magyarországi közvéleményt.⁸²

7.3. Míg a magyarországiak jó része számára a haza és az ország/állam ahol él egybeesik, addig a határon túli magyarok haza fogalmába ez szétválik. Számukra a szülőföldön túl a magyarsághoz (a magyar kultúra egészéhez való) tartozás is része a haza fogalmának. Ez egy virtuális haza/magyarság/Magyarország azonosság-képzet. Ebből adódik, az az érzékenység, amely magyarországi megjelenésüket körülveszi.

A határon túli magyarok saját közösségükben általában nem, mint kisebbségek szerepelnek. A mindennapi életben a lokális sajátosságok, a rutinok és szokások a meghatározóak és nem az átpolitizált, nemzetesített szint, amelyet általánosítani szoktunk Magyarországon. A kisebbségi magyarok országukban általában „magyarok” majd Magyarországon vállnak „erdélyivé”, „vajdaságivá”, „felvidékivé” stb.

⁸¹ A kisebbségi magyarok azonosságtudatának és az államhoz való lojalitásának mérésére léteznek különböző vizsgálatok, de ezek elsősorban a viszonyulásokat mutatják be és nem az állampolgári tudat vagy az önazonosság képzet tartalmát. Valószínűleg itt egy-egy többnemzetiségű régió reprezentatív vizsgálata segíthetne, amely a megkérdezettek államhoz, a politikai rendszerhez, kulturális értékekhez való viszonyát mérné, majd ennek nyomán lehetne megnézni, hogy a magukat magyarnak vallók mennyiben különböznek, másoktól. Országokénti áttekintést ad többek között erről: Papp Z. Attila, Veres Valér (szerk.) (2007) *Kárpát Panel 2007. A Kárpát-medencei magyarok társadalmi helyzete és perspektívái. Gyorsjelentés.* (Budapest: MTA Kisebbségkutató Intézet) 308 p.

⁸² 2011 decemberében az összes magyarországi választókorú fele nem értett egyet a határon túli magyarok szavazati jogának biztosításával. <http://www.valasztasirendszer.hu/?p=1940384>

Tehát a magyar kulturális közösségen belül kölcsönös a virtualizáció: míg a külhoni magyarok a magyar kulturális teret, mint közös hazát fogják fel, miközben egy másik ország állampolgárai, addig a magyarországiak pedig a kisebbségi magyar élethelyzeteket nemzetesítik, teszik abban központivá a magyar nyelvet és kultúrát, miközben ez döntően magától értetődően működik. (Épp úgy, mint a nyelvhasználat sztereitől függő nyelvváltás.) Mindez azzal jár, hogy mindkét csoport a másikat társadalmilag és kulturálisan magához közelállóbbnak gondolhatja, annál, mint ahogyan egy-egy konkrét együttműködés során ez működik. Ekkor már a státus identitások (más országok állampolgárai, eltérő oktatási szerkezetekben szocializálódtak, a kisebbségek más nemzeti kultúrából származó jogi, habituális szerkezet részesei stb.) legalább annyira fontosak lesznek, mint a kulturális azonosságképzetek.

A magyarországi rendszerváltás és az itteni politikai közösségépítés sajátosságai miatt az állampolgári és a lokális közösségépítésben, a „nemzeti egység” fogalma elsősorban a határon túli magyarokkal való közösségre utal. Ez annak köszönhető, hogy Magyarországon a jobb és baloldal (mint két identitáspolitikai közösség) építése egymást kizáró beszédmódokra épült. Az állampolgári közösség eszméjében a magyar állam határon túli magyarok iránti felelőssége központi szerepet tölt be. Azaz egy olyan csoporthoz való elkötelezettség, amely nem tartozik az állam joghatósága alá. A mindennapi életben pedig a nemzetesítő szimbólumrendszer alapvetően a székelyföldi, erdélyi motívumokra épít és regionális hagyományokat tesz országossá (pl. kopjafa, székelykapu).

7.4. Az egyenrangúság és kompenzáció: külhoni magyarokkal kapcsolatos kérdésekben, miközben minden 1989 utáni budapesti kormányzat deklarálta, hogy nélkülük, ellenükben soha nem hoznak döntést, már az alapszerződések megkötésekkor megsértették ezt az elvet. Kilencven éves dilemma, hogy a magyarság és kisebbségpolitikában a magyar állam tapasztalatai és tágabb érdekei az elsődlegesek vagy az adott kisebbségi közösség szempontjai (magyarországi vagy kisebbségi magyar politika)?

Például a határon túli magyar felsőoktatás fejlesztés terén az 1990-es évek második felében az erdélyi, szlovákiai, ukrainai meddő belső kisebbségi viták után, a budapesti kormányzat lépett a magyar egyetemek ügyében, majd az egyetem megalósítás és működtetése már a helyi intézményrendszer dolga lett. Az intézmények fejlesztése ügyében az akkreditációs követelményeken túl hol határozzák meg a fejlesztési irányokat? A finanszírozó magyar állam mit és hogyan kérhet számon?

Ugyanez a dilemma fenn állt a státustörvény illetve a kettős állampolgárság vagy épp a támogatáspolitikai átszervezése ügyében is. A magyar-magyar viszonyban a döntően forráselosztás meghatározta helyzetekben alakult ki az „adófizető” és az „áldozat” konfliktusa. Ezek a szerepek eleve az aszimmetrikus helyzetre adott válaszként jönnek létre. Az előbbi a magyarországi fél, aki vagy saját adójára utalhat (annak hatékony felhasználását kérheti számon) vagy arra, hogy a támogatások hatékony elköltése az ő felelőssége. Míg a kisebbségi magyar fél úgy veheti, hogy neki ezek a támogatások járnak kárpótlásként, a történelmileg szerencsésebb magyaroktól.

Itt a többség-kisebbség helyzetnél markánsabban jelenik az egyenlőtlen helyzet. Így a közös célokat elsődlegesen arra lehetne korlátozni, hogy ezeket az egyenlőtlen helyzeteket miként is lehetne kezelni. Valószínűleg az egyik lépés a magyarországi támogatások depolitizálása lehetne.

De a döntő kérdés az, hogy képesek vagyunk-e reflektálni az utóbbi évtizedek magyar viszonyainak változásaira? Most arra tettem kísérletet, hogy mindezt egy olyan beszédmódban végezzem el a nacionalizmusról, amely nem nemzetközpontú, történetpolitikai célú, hanem a jelenségek, folyamatok működésére, az érdekviszonyokra és a funkcionalításra koncentrálna.

Irodalom

- Badis Róbert (2008): A vajdasági magyar népesség társadalmi szerkezete két népszámlálás tükrében 1991, 2002. *Regio*, 4, 102–154.
- Badis Róbert (2011): A vajdasági magyar szórványban élők demográfiai helyzete (Zenta: Identitás Kisebbségkutató Műhely)
- Bakk Miklós (1999): Az RMDSZ mint a romániai magyarság politikai önmeghatározási kísérlete 1989 után. *Regio*, 12, 81–116.
- Bakk Miklós (2003): Kerettörvény a régiókról, 2003, http://www.adatbank.ro/html/cim_pdf503.pdf;
- Bárdi Nándor – Éger György (szerk.) (2000): Válogatás a határon túli magyar érdekvédelmi szervezetek dokumentumaiból 1989-1999 (Budapest: Teleki László Alapítvány)
- Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László (eds) (2011): *Minority Hungarian Communities in the Twentieth Century*. (Boulder, Colorado; Highland Lakes, New Jersey: Social Science Monographs; Atlantic Research and Publications, Inc.) (Atlantic Studies on Society in Change 138.)
- Bárdi Nándor – Kántor Zoltán (2000): Az RMDSZ a romániai kormányban, 1996–2000. *Regio*, 4, 150–187.
- Bárdi Nándor (2000): Törésvonalak keresése és összehasonlítása a határon túli magyar politikában 1989–1998. *Regio*, 1, 47–68.
- Bárdi Nándor (2004): Tény és való. A budapesti kormányzatok és a határon túli magyarság kapcsolattörténete. (Pozsony: Kalligram)
- Bárdi Nándor (szerk.) (2003): Iratok a szomszédos szocialista országok magyarságának kulturális támogatásáról. *Magyar Kisebbség*, 4, 132–166.
- Bitskey Botond (ed) (2010): Határon túli magyarság a 21. században. Konferencia sorozat a Sándor-palotában. Tanulmánykötet. (Budapest: Köztársasági Elnöki Hivatal)
- Blénesi Éva – Mandel Kinga – Szarka László (2005): A kultúra világa. A határon túli magyar kulturális intézményrendszer (Budapest: MTA Kisebbségkutató Intézet)
- Blénesi Éva – Mandel Kinga (eds) (2004): Kisebbségek és kormánypolitika Közép-Európában (2002–2004) (Budapest: Gondolat – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet)
- Cseke Péter – Molnár Gusztáv (szerk.) (1989): Nem lehet. A kisebbségi sors vitája. (Budapest: Héttorony)
- Csepeli György – Örkény Antal – Székelyi Mária (2002): Nemzetek egymás tükrében. Interetnikus viszonyok a Kárpát-medencében. (Budapest: Balassi Kiadó)
- Csoóri Sándor (1997): Szállá alá poklokra. (Miskolc: Felsőmagyarország)
- Dobos Ferenc (2012) Nemzeti identitás, asszimiláció és médiahasználat a határon túli magyarság körében, 1999–2011 (Budapest: Médiatudományi Intézet)
- Dobos Ferenc (szerk.) (2001): Az autonóm lét kihívásai kisebbségben. Kisebbségi riport. (Budapest: Books in Print; Osiris)

- Dunay Pál, W. Zeller (1998): Ungarns Aussenpolitik 1990-1997. Zwischen Westintegration, Nachbarschafts- und Minderheitenpolitik (Baden-Baden Nomos Verlagsgesellschaft)
- Duray Miklós (2005): Miért szakadt ketté a MÁÉRT a legutolsó ülésén? *Hitel*, 2.
- Földes György (2007): Magyarország, Románia és a nemzeti kérdés, 1956-1989 (Budapest; Napvilág)
- Gereben Ferenc (2005): Olvasáskultúra és identitás. A Kárpát-medence magyarságának kulturális és nemzeti azonosságtudata. (Budapest: Lucidus)
- Győri-Szabó Róbert (2000): A parlamenti pártok és az alapszerződések 1994–1997. *Magyar Kisebbség*, 4, 168–201.
- Gyurgyík László (2004): Asszimilációs folyamatok a szlovákiai magyarság körében (Pozsony: Kalligram)
- Gyurgyík László (2008): A szlovákiai magyarság társadalomszerkezete a 90-es években. *Regio*, 4, 77–101.
- Hamberger Judit (2004): A magyar–szlovák viszony esélyei az MKP kormányzati helyzetének tükrében. *Külföldi Szemle*, 1–2, 29–47.
- Haris T. Csaba (szerk.) (2005): Magyar külpolitika az Európai Unióban. (Budapest: Manfred Wörner Alapítvány)
- Hegedűs Dávid (2008): Hatékony nemzetpolitika? Magyar Állandó Értekezlet (MÁÉRT) szakértői bizottságai munkájának elemzése az 1998 és 2002 közötti kormányzati ciklusban közpolitikai eszközökkel (Budapest: EÖKIK)
- Hoóz István (1996): A nemzetiségi struktúra átalakulása a Kárpát-medencében. *Statisztikai Szemle*, 11, 930–939.
- Jeszzenszky Géza (2005): Antall József a nemzetpolitikus. *Valóság*, 2, 79–94.
- Kántor Zoltán (szerk.): A státustörvény: előzmények és következmények. (Budapest: Teleki László Alapítvány)
- Kemény István (ed) (2005): *Roma of Hungary*. (Boulder, Colorado; Highland Lakes, New Jersey: Social Science Monographs; Atlantic Research and Publications, Inc.,)
- Kis János (2004): Nemzetegyesítés vagy kisebbségvédelem. *Élet és Irodalom*, december 17.
- Kiss Tamás (2010): Drávaszögi mozaik: nemzetiségi egyenlőtlenségek és kisebbségi stratégiák Horvátország magyarlakta településein. *Regio*, 4, 109–162.
- Kiss Tamás (2010): Támpontok az erdélyi etnikai rétegződési rendszer vizsgálatához, I-II. *Pro Minoritate*, nyár, 3–28.; ősz, 3–42.
- Kiss Tamás (2012): Demográfiai körkép. A kisebbségi magyar közösségek demográfiai helyzete a Kárpát-medencében. *Educatio*, 1, 24–48.
- Kocsis Károly – Botlik Zsolt – Tátrai Patrik (2006): Etnikai térfolyamatok a Kárpát-medence határainkon túli régióiban (1989–2002). (Budapest: MTA Földrajztudományi Intézet)
- Lázár Guy (szerk.) (1996): Többség – kisebbség. Tanulmányok a nemzeti tudat témaköréből. (Budapest: Osiris – MTA-ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport)
- Mák Ferenc (2000): Az új nemzeti politika és a Határon Túli Magyarok Hivatala (1989–1999). *Magyar Kisebbség*, 3, 237–293.

- Németh Zsolt (2002): Magyar kibontakozás (Budapest: Püski)
- Ódor Bálint, Szesztay Ádám (szerk.) (2009): Nemzetpolitikai konszenzus dokumentumokban. A KMKF nemzeti együttműködési stratégiája és szakpolitikai koncepciói 2004–2009. (Budapest: KMKF)
- Osamo, Ieda – Majtényi Balázs, Kántor Zoltán – Vízi Balázs – Halász Iván – Deets, S. (eds) (2006): Beyond Sovereignty? From Status Law to Transnational Citizenship. (Sapporo: Slavic Research Center, Hokkaido University)
- Öllös László (2008): Az egyetértés konfliktusa. A Magyar Köztársaság alkotmánya és a határon túli magyarok. (Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet)
- Papp Z. Attila (2008): Átmenetben: a romániai magyarok társadalmi pozícióinak alakulása 1992–2002 között. *Regio*, 4, 155–230.
- Papp Z. Attila (2012): Romák és magyar cigányok a Kárpát-medencében. Demográfiai áttekintés. *Pro Minoritate*, 3. 53–79.
- Papp Z. Attila, Veress Valér (szerk.) (2007): Kárpát Panel 2007. A Kárpát-medencei magyarok társadalmi helyzete és perspektívái. Gyorsjelentés. (Budapest: MTA Kisebbségkutató Intézet)
- Ruegg, Francois – Poledna, Rudolf – Rus, Calin (eds) (2006): Interculturalism and Discrimination in Romania: policies, practices, identities and representations. (Berlin: LIT Verlag)
- Sidó Árpád – Fiala János – Vincze Dávid – Jarábik Balázs (2003): A szlovák-magyar alapszerződés hatásvizsgálata. *Regio*, 1, 11–119.
- Sík Endre – Tóth Judit (szerk.): Diskurzusok a vándorlásról. (Budapest: Nemzetközi Migrációs és Menekültügyi Kutatóközpont – MTA Politikatudományi Intézete)
- Szarka László (2001): A város magyar népesség számának alakulása a Magyarországgal szomszédos országokban (1910–2000). *Kisebbségkutatás*, 4, 57–67.
- Szarka László (2004): Kisebbségi léhelyzetek - közösségi alternatívák (Budapest: Lucidus)
- Szarka László (szerk.) (2006) Az új magyar külkapcsolati stratégia előmunkálatai. *Magyar Kisebbség*, 3–4, 5–235.
- Tabajdi Csaba (1998): Az önazonosság labirintusa. (Budapest: CP Stúdió)
- Tóth Ágnes – Vékás János (2004): A 2001. évi népszámlálási adatok rövid összefoglalása. *Barátság*, 5, pp. 4428–4429.
- Törzsök Erika (2003): Kisebbségek változó világban. (Kolozsvár: A Református Egyház Misztófalusi Kis Miklós Sajtóközpontja)
- Törzsök Erika (szerk.) (2005): Szülőföld Program. Stratégiai tanulmány. (Budapest: MEH Európai Integrációs Iroda)
- Zeidler Miklós (2007): Ideas on territorial revision in Hungary 1920-1945 (Boulder, Colorado; Wayne, N.J.: Social Science Monographs; Center for Hungarian Studies and Publ.)

CSIZMADIA ERVIN

*Demokratizálódási hullámok és politikai programok.
Az 1989 utáni magyar és az 1945 utáni német
átmenet összehasonlító perspektívában¹*

Egy Kádár-rendszerrel szülő összeállításban talán meglepő, hogy magáról a Kádár-rendszerrel esik majd a legkevesebb szó. Ez nem azért van, merthogy nem tartom nagyon lényegesnek a Kádár-rendszer sokoldalú megismerését, leírását és a róla való ismereteink növekedését². Ugyanakkor, nem tagadom: úgy látom, hogy a Kádár-rendszer kutatásának csak akkor van érdemi hozadéka, ha azt nagyobb összefüggések kontextusába helyezzük bele. Ilyen nagyobb összefüggésnek tekintem, ha a Kádár-rendszert, illetve annak végső, már nem is igazán hozzátartozó stádiumát, az átmenetet nem önmagában, hanem más demokratizálódási hullámokkal összehasonlítva vizsgáljuk. Erre teszek majd kísérletet ebben a tanulmányban. Mindezt nem teljes körűen, hanem egyetlen elemre, az adott demokratizálódás legfontosabb politikai irányaira és programjaira koncentrálva.

A politikatudomány szempontjából újszerű kihívásnak tekinthető annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy egy adott átmenet (rendszerváltás stb.) során miért éppen olyan politikai programok keletkeznek, amilyenek. Erre a kérdésre a politikatudósok ritkán kérdeznak rá, vagy ha rákérdéznek, természetesnek, egyértelműnek tekintik a válaszokat. A leggyakrabban adható „természetes” válasz, hogy egy demokratikus átmenetben demokratikus programok születnek, amelyek a demokratikus átmenet során felmerülő kérdésekre „válaszolnak”. Csakhogy ezzel messze nem válaszoltunk meg számos kérdést. Mert milyen kérdések merülnek is fel egy átmenet során? Hogyan specifikálhatóak ezek a kérdések? Van-e közöttük valamiféle hierarchia vagy egyformán fontosak? Rangsorolhatók a felmerülő kérdések a szerint, hogy politikaiak, gazdaságiak vagy éppen társadalmiak? És folytathatnánk.

Éppen emiatt az alábbi dolgozat nem elégszik meg kényelmes és felületi válaszokkal, hanem abból indul ki, hogy egy átmenetben a politikai és/vagy pártprogramok erőteljesen kötődnek az adott körülményekhez és kihívásokhoz. Ha

1 A tanulmány a 84075 számú (A magyar pártfejlődés történelmi perspektívában című) OTKA-kutatás keretében készült.

2 A Kádár-rendszer számos aspektusát magam is feldolgoztam. Lásd: Csizmadia, 1995; Csizmadia, 2001; Csizmadia, 2013/b.

elfogadható az a megközelítés, hogy az átmenet maga is tele van bizonytalansággal, kiszámíthatatlansággal, véletlenszerűségekkel, akkor ebből az következik, hogy az ilyen körülmények között létrejövő programoktól sem várható bizonyosság, tökéletes kiszámíthatóság és mindenoldalú tudatosság. Turbulens időszakokban a programok is turbulensek vagy inkább: leszűkítő jellegűek.

Felfogásom szerint az 1989-90-es magyar rendszerváltás is tekinthető egy ilyen „leszűkítő” projektnek. Természetesen a rendszerváltás sodrában ez egyáltalán nem tűnt fel, sőt ellenkezőleg: az átmenet „kiteljesítő” folyamatként, a demokrácia győzelmeként jelent meg a benne résztvevők számára. Ám mai optikából már feltűnnek a folyamat – akkor nem érzékelt – momentumai, például olyanok, amelyek ebből hiányoztak, miközben más, korábbi demokratizálódásoknak integráns elemei voltak. Nagyon leegyszerűsítve tehát az izgat minket, hogy miért „maradt ki” az 1989-90-es átmenetből mindaz, ami például az 1945 utáni demokratizálódás szerves tartozéka volt. Miért nem rendelkeztek a magyar rendszerváltó pártok – a demokratizálódás fontos elemeként – társadalom-integráló programokkal, s miért nem ismerték fel (mint a hatékony demokrácia kiépítésének fontos eszközét) a demokráciára nevelés fontosságát?

Az első részben tisztázni kívánom az átmenetek általánosítható szabály-és törvényszerűségeit és ezek hatását a programalkotásra. A második részben az 1945 utáni német példát mutatom be röviden, választ keresve arra, hogy miért került ennek a demokratizálódásnak a centrumába a politikai nevelés. A harmadik egységben foglalkozom a magyar rendszerváltással, és igyekszem megmutatni, milyen körülmények és feltételek egymásra hatása következtében alakult ki a pártprogramoknak egy sajátos, „közmegegyezésszerű” felfogása, amelynek centrumában a politikai alapintézmények kialakítása állott. Végül elméleti következtetéseket vonok le a két „esettanulmányból” s arra a következtetésre jutok, hogy a demokratizálódásoknak nagyon különböző logikájuk és lefolyásuk van, így az 1989-90-es magyar átmenet – ha számos vonásában hasonlított is – alapjában eltért a korábbi variánsoktól.

Átmenetek és politikai program-alkotás: a helyzetfüggőség problematikája

A történelem során rengeteg-féle átmenetről beszélhetünk, amelyek közül az egyik legismertebb a forradalmi átmenet; egy korábbi rendszer erőszakos úton való eltávolítása. A 20. század második felére az ilyen típusú átmenetek lehetősége (legalábbis Európában) nagymértékben csökkent, sőt az állam-szocialista diktatúrák egyik fő jellemvonása volt, hogy a bennük megjelenő ellenzéki csoportok stratégiája nem az erőszakra, hanem a békés megoldásokra épült. Magyarország esetében ez konkrétan olyan ellenzéki politizálást jelentett, amely nem zárta ki az állampárttal való kompromisszumot, annak érdekében, hogy a demokrácia zökkenőmentesen kiépülhessen és abba a volt állampárt utódpartja is betagozódhasson.

Az átmenet (transition) egy korábbi rendszerből egy újabb felé vezető út, amelynek jellemzője, hogy pontosan még nem tudjuk, milyen lesz ez az új. Nem véletlen, hogy a szakirodalom a „demokratizálódás” kifejezést használja arra az esetre, amikor az 1980-as évek végének (hol puhuló, hol kevésbé puha) diktatúrai irányt vettek a demokrácia felé. A demokratizálódás (democratization), önálló fejlődési szakasz, amely egyaránt különbözik az ún. „normál” demokrácia-előtti (pre-democratization) szakasztól és a már megszilárdult, beágyazódott demokráciától (embedded democracy, liberal democracy) is. Ebből adódóan a diktatúrából a demokráciába való átmenet, a demokratizálódás idején a politikai programok státusa, szerepe is nagymértékben függ a kitűzött feladatoktól, illetve attól, hogy az adott országban milyen a „kiinduló” diktatúra típusa. Egészen más programok következnek ugyanis akkor, ha a diktatúra az átmenet előtt nem puhult fel, mint akkor, ha a demokratizálódást megelőzően az adott országban már puha diktatúra volt (Bozóki 1995, Csanádi 1995.)

Ha netán azt hinnénk, hogy a demokratizálódást során jelentkező – sokszor forradalmi –átmenetek élesen különböznek a klasszikus demokráciákban jelentkező belső változási procedúráktól, akkor nem árt emlékeztetni magunkat Philippe Schmitter tanulmányára, amelyben a szerző – visszautalva Robert Dahl munkásságára – felhívja figyelmünket a stabil demokráciákon belül is jelentkező folyamatos transzformációra, amelyeken olyan forradalmi változásokat ért, amelyek nem erőszakosak és nem szakítják meg az intézmények folytonosságát (Schmitter 2012.) A demokráciák tehát folyamatosan változó, olykor radikális belső változásokon keresztül menő rendszerek. Ott azonban ezeket a belső változásokat megszokták, természetesnek, a demokrácia lényegi meghatározójának tekintik. Ezzel szemben Kelet-Közép-Európában az 1989-90-es átmenet idején éppen a forradalom szó volt a legkevésbé kurrens, s bár a rendszerváltó elitek radikális változásokat akartak, a diktatúrát demokráciával akarták felcserélni, fontos belátásuk volt, hogy ezzel párhuzamosan kísérletük ne tűnjön forradalminak. Ezért is alakultak ki a tárgyalásos átmenet vagy a (Bibó István 1945-ös kifejezésével) „határolt forradalom” stratégiái.

Így tehát mégis csak van különbség a demokráciákon belüli forradalmi átalakulások és a diktatúrákat felváltó demokratizálódások során létrejövő forradalmi változások között. Ám abban a tekintetben megint hasonlóság van, hogy a forradalmi átalakulások kitüntetett szereplője itt és ott is az elit: a változások irányítása soha nem csúszik ki egy jól körülhatárolható elit kezéből.³ A negyedik típusú demokratizálódásnak⁴ is megvoltak tehát a reprezentatív elitjei, amelyek elkészítették a legfontosabb programokat, megadták az átmenet uralkodó eszméit, és megtervezték az átmenet utáni demokrácia szerkezetét is⁵. Az elmúlt két évtizedben számosan írták le

³ Az eliteknek a demokratizálódásban és a demokráciában betöltött szerepéről lásd: Higley-Burton, 2006.

⁴ Negyedik típusúnak nevezi manapság a szakirodalom egy része az 1989-90-es átmenetet. Ez a megközelítés a kelet-közép-európai átmeneteket nem vonja össze az 1970-es évek dél-európai átmeneteivel és a kettő közötti különbségeket hangsúlyozza. Lásd például: McFaul, 2002.

⁵ Egyáltalán nem véletlen, hogy a magyar rendszerváltásban a Bibó-féle „határolt forradalom” koncepciót érvényesülő SZDSZ felértékelődött. Ennek az értelmiségi elitnek volt talán a legkidolgozottabb forgatókönyve az átmenetre. Lásd erről: Csizmadia, 2013/b. Továbbá a

ezeknek a csoportoknak az átmenet stabilitását meghatározó szerepét, amely azután szorosan összefüggött a stabil demokratikus kormányzás kialakulásával is. Jóval kevesebb figyelem fordítódott azonban arra, hogy ez a kitüntetett elit-pozíció milyen mértékben kötődött az adott helyzethez, s ez által a korai párt-programok milyen korlátokkal bírtak. Először vegyük sorra röviden, melyek voltak azok a tényezők, amelyek elsősorban befolyásolhatták a rendszerváltó elitek programalkotását. Három ilyen tényezőt említhetünk meg: a külső mintát, a párthagyományokat és a stratégiai tervezés kérdését.

Külső minták

A mai szakirodalom egyre gyakrabban veti fel, hogy az egyes nemzeti keretek között zajló átalakulásoknak nagyon erősek a külső ösztönzőik (Mansfeld-Pevehouse 2008; Pevehouse 2002.; Yilmaz 2002.). Ez az 1989-90-es évek átmenetére és demokratizálására fokozottan igaz. A fejlett nyugati országok tanácsadói révén erőteljesen determinálták az adott országok átmenetét, s például kihatással voltak arra, hogy Magyarországon 1988-89-ben hogyan kezelték a hatóságok a szerveződő ellenzékét. De a gyakorlaton túlmenően elméleti modellt is jelentett a Nyugat, hiszen a rendszerváltó elitek a nyugati politikatörténet tanulmányozása során alakították ki véleményüket saját szerepükről, s fogalmazták meg programjaikat. Itt leginkább a legkülönbözőbb nyugati intézmények tanulmányozásáról és honosításáról van szó. Gondoljunk csak arra, hogy mind a demokrácia modellje, mind a kormányforma, mind az alapintézmények vonatkozásában a nyugati modellek széleskörű tanulmányozása alapján döntöttek.

Párthagyományok

Nyugat-Európában a Schmitter által említett forradalmi átalakulások természetes módon többpártrendszer keretei között és a változást igénylő politikai kultúra által megtámogatottan valósulnak meg. Magyarországon ugyanakkor a rendszerváltás környéki politikai programalkotás jellegét meghatározta az egypárti közelmúlt, illetve az, hogy a távolabbi múltban sem igazán létezett egy a folyamatos belső változásra ösztönző többpárti versengés. Nagyjából azt mondhatjuk, hogy akár egypárti, akár egy dominánspárti keretben, de az a szisztéma érvényesült, amelyben a változások mindig egy párt kormányzásához kötődtek. 1956 és 1988 között lényegében nem kaphatnak teret rivális politikai elképzelések, s amikor (1988-ban) az új pártok megjelennek,

kelet-közép-európai ellenzéki mozgalmak szerepéről az *East European Politics and Societies* című folyóirat 2011. májusi tematikus számát a kelet-közép-európai ellenzéki mozgalmakról és azok örökségéről.

túlságosan kialakulatlanok és diffúzak, illetve túlságosan csak a diktatúra – egyezményeken keresztüli – leépítésére koncentrálnak. A pártprogram-hagyományok hiányára tehát fel kell hívnunk a figyelmet, mert később ennek még jelentősége lesz. Túl sok mindent kellett a pártoknak hirtelen megtanulniuk, s ezért bizonyos (mai szemmel fontosnak tűnő) témák óhatatlanul kikerültek a rendszerváltó eliték és pártok érdeklődési köréből.

Hierarchikus politikai tervezés

A stratégia tervezés szerepét azért kell említenünk, mert ez szorosan összefügg az átmenet „fő” feladatával. Ha igazunk van abban, hogy minden demokratizálódás során célok és feladatok hierarchiájáról van szó, akkor ezt 1989-1990 összefüggésében úgy konkretizálhatjuk, hogy a hierarchia csúcsán álló talán legfontosabb feladat: az új elitnek biztosítania kell az intézményes stabilitást, végső soron az átmenet sikerét. Ehhez képest minden más feladat a hierarchia alacsonyabb szintjén áll. Látjuk majd a későbbiekben, hogy az 1945 utáni második demokratizálódási hullámban egészen más feladat áll az átmenetet levezénylő eliték előtt (a náciellenítés és a német társadalom átnevelése), ezért ehhez a célhoz szabott programok is fogalmazódnak meg a politizáló elitben. A magyar rendszerváltásban a fő stratégiai cél hármas: 1. A régi elitet radikálisan vissza kell szorítani; 2. A régi elitet nem szabad ellenérdekeltté tenni a rendszerváltásban; 3. Stabil demokratikus intézményeket kell létrehozni a rendszerváltás vívmányainak megvédésére. Ezért az átmenet során a domináns politikai/stratégiai cél e három elem kényes egyensúlyának kimunkálása; végső soron az intézmény-építés. Azok az aktorok emelkednek tehát ki, amelyeknek a legátfogóbb programjuk van ezen célok képviselőit, s szerepük még akkor is meghatározó marad, ha 1990-ben nem is nyerik el a kormányzati hatalmat. A kormányzati hatalom mellett a demokratizálódás nyomán megjelenik a szellemi hatalmat birtoklók köre is, s a kettőnek valamiféle koegzisztenciája biztosítja az új magyar demokrácia stabilitását.⁶

A helyzetfüggőség tehát egyszerre jelenti két meghatározó tényezőnek (a külső mintának és a belső „determináló” körülményeknek) való „alárendeltséget”. E kettő sajátos kombinációja okozza a pártprogramoknak – mai szemmel – eléggé szűk és fixált jellegét. De ezt itt nem kritikailag említhetjük. Hiába várnánk el ugyanis a programoktól, hogy olyan kérdésekre is reflektáljanak, amelyek ma talán nyilvánvalóak, akkor azonban nem voltak azok. 1989-90-ben valószínűleg nagyon kevesen érzékelték és tudták, hogy a külső mintaátvételtől nem csak az intézmények a lényegesek, hanem például a politikai kultúra is. 2012-ben azonban egyre világosabb számunkra (és a záró fejezetben vissza is térünk rá), hogy egy fejlődőképes demokráciának vannak

⁶ Véleményem szerint ennek a kettős szerkezetnek a megtörésére tett kísérletet már az első Orbán-kormány, de még inkább a második. Az az érzet tehát, ami ma uralkodik, hogy ti. „alkotmányos válság” van, abból ered, hogy a kormányzó magyar jobboldal valóban szembemegy a rendszerváltás során kialakított stratégiai modellel, amelynek lényege a kormányoldal és az ellenzék latens együttműködése, illetve, hogy a hatalomgyakorlásból a hatalmon kívüli szellemi ellenzék is kiveszi a részét.

társadalmi előfeltételei. A rendszerváltás idején a reprezentatív eliteknek egészen egyszerűen nem volt annyi Nyugat-tudásuk, hogy ezt a tényezőt súlyának megfelelően kezelhették volna. Így hát nem csoda, ha számukra a demokratizálás az egyébként nagyon is lényeges intézményteremtést jelentette. E nélkül azonban valószínűleg nem lehetett volna sikeres a rendszerváltás.

Németország példája: a politikai (át)nevelés centrális helye a demokratizálódásban

De mielőtt részletesebben taglalnánk a magyar demokratizálódás "intézmény-építő" variánsát, egy korábbi demokratizálódási folyamatról, a „második hullámos” demokratizálódás meghatározó szereplőjéről, Németországról ejtünk szót.

Máris fölvetődhet persze, hogy szerencsés-e nagyon különböző időkben bekövetkező átmeneteket összehasonlítani, s valóban igaz, hogy a külső és a belső közeg könnyen beláthatóan más volt a 40-es évek közepén, mint a 80-as évek második felében. Az összehasonlítás mégis azért tehető meg, mert – mint utaltam rá –: a rendszerváltó magyar elitek az átmenet során mintákat kerestek maguknak, s a minták közé bekerültek a nyugat-német jóléti állam által elért eredmények is. Természetesen a mintakeresés soha sem objektív, hanem mindig szelektív, de tisztában kell lennünk vele, hogy amikor a magyar rendszerváltók kialakították az intézményes átmenetre vonatkozó elképzeléseiket, felhasználták a német modellben rejlő lehetőségeket is.

Azonban a német modell nagyon sok mindent jelentett; helyesebb, ha azt mondjuk: a magyar rendszerváltás során csak nagyon csekély mértékben jelentett irányt ennek a modellnek az indulása, annál inkább a működő, a kifejlett német demokrácia. Bennünket azonban most éppen az előbbi érdekel. Az tehát, hogy amikor a német demokratizálódás bekövetkezett, milyen politikai célok kerültek előtérbe, és miért éppen azok.

Feltételezésünk az, hogy a német demokratizálódásnak volt egy minden mást megelőző feladata, s ez a német társadalom átnevelése. Természetesen a németeket is érdekelte a demokratikus intézmények létrehozatala, viszont azt is tudták, hogy az intézmények csak akkor lesznek erősek, ha ezekhez az emberek kötődnek majd és bíznak is bennük. De máris jön a következő kérdés: vajon miért kerül ilyen frekvencián (talán más ország által nem is ismételt) helyre Németország 1945 utáni fejlődésében a politikai nevelés tematikája? A választ – véleményem szerint – demokratizálódást megelőző diktatúra természetében kell keresnünk. A német nemzetiszocialista rendszer kőkemény diktatúra volt, az 1945 utáni demokratizálódást pedig hosszú és embertelen háború előzte meg. A szélsőségesen brutális diktatúra és a tragikus pusztítással járó háború pedig olyan kombináció volt, amelyből semmiképpen sem lehetett a múlt bármilyen folytatásával tovább indulni. Ebben a modellben csak a teljes újrakezdés lehetett a kiindulópont, ami persze nem azt jelenti, hogy a múlt bizonyos személyiségei ne találhattak volna maguknak helyet az új demokráciában. Itt azonban

az a fajta önmérséklet, amely a kelet-közép-európai – és ezen belül a kádári – ellenelitéket jellemezte az 1980-as évek végén, nem volt reális opció.

Ezt a hatalmas újrakezdést azonban csak egy „nemzetközi” projekt keretében lehetett megoldani, s ebben a múlthoz sok szálon kötődő nemzeti elit nem játszott domináns szerepet. A hazai diskurzusban jó részt e nemzetközi szerepnek csak a gazdasági-pénzügyi aspektusairól tudunk, nevezetesen a Marshall-segélyről.⁷ Közismert, hogy a nagyfokú amerikai tőkeberuházások alapozták meg a későbbi Nyugat-Németország gazdasági fellendülését és politikai stabilizálódását is. Azonban volt a folyamatnak egy másik oldala is (s minket most inkább ez érdekel), mégpedig a demokratizálás magatartásbeli és mentális feltételeinek megteremtése. Mit sem ért volna ugyanis a Marshall-segély egy teljes rekonstrukciós program, Németország „újra nevelése” nélkül (Webben-Liikanen eds 2001; Fay 1994.) Ahogy alapvető tanulmányában egy német szerzőpáros megjegyzi: Németországban minden másnál fontosabb feladat volt a totalitarizmus visszatérésének megakadályozása. (Buck-Geissel 2009). A „denácifikáció” egy minden mást „fömlülő” program volt tehát, amelyben persze nem csupán az Egyesült Államok (mint győztes hatalom) és a világ demokráciái közé belépni igyekvő Németország sajátos önérdekei tükröződtek, hanem a tartós béke és fejlődés megteremtését, a további szélsőséges politikai rendszerek kialakulását megelőzni szándékozó összeurópai igények is. Noha – utólag nézve talán meglepő módon – a háború utáni Németország „újraalkonstruálása” sok kortárs számára negatív szaldójú folyamat volt⁸, tagadhatatlan, hogy a német sikertörténet kiindulópontja mégis itt, az oktatás- és nevelésügybe való kiterjedt és sokoldalú beruházással teremtődött meg.

Ezt az összetett és tudatos változtatás-sorozatot (s annak a német társadalomra gyakorolt elementáris hatását) a legátfogóbban Brian M. Puaca kiváló monográfiája elemzi (Puaca 2009). A szerző sorra veszi az oktatás- és nevelésügyre vonatkozó korabeli elméleti premisszákat valamint bemutatja a gyakorlatban meghozott reform-intézkedéseket. Ami az elvi-elméleti dimenziót illeti: a német nevelésügy újraszervezése során nagymértékben támaszkodtak a 20. század első felének uralkodó amerikai nevelésfilozófiájára, jelesen John Dewey-nek az „iskola, mint közösség” szemléletmódjára (Puaca 2009). Puaca a pedagógiai reformok egy korai „csendes forradalmáról” beszél, amelynek során a német iskolák szellemiségét – amerikai eszmények nevében – drasztikusan átalakították. De persze ezt nem rövid idő alatt és nem egy területre koncentrálva érték el, hanem körülbelül másfél évtized leforgása alatt. Nagyjából a 60-as évek elejére jutott el oda Németország, hogy demokrácia megszilárdulásáról beszélhetünk. Ebben pedig nagy szerepet játszottak a különféle oktatás- és neveléspolitikai reformintézkedések.

A könyv részletesen foglalkozik azzal az öt alapvető fontosságú reformmal, amely hozzájárult a német demokrácia megszilárdulásához. Csak nagyon röviden, távirati stílusban említem őket: 1. Hallgatói önkormányzat kérdése. 2. Tankönyvreform. 3.

⁷ Lásd például: Payne, 2006; James, 2003; Wexler, 1983.; Zink, 1957.

⁸ Mint például Herz, 1948; Gurland, 1949.

Csereprogramok. 4. A tanárképzés reformja; 5. A politikai nevelés diszciplínájának meghonosítása. Ennek segítségével iktatták ki a régi szemléletmódot az oktatásból. Aztán a tanárképzés reformja következett, amelyben alkalmazták a gyermekpszichológia modern felismeréseit, mindenekelőtt a kooperációra és a csoportmunkára való nevelését. S megemlíthetjük az 1948-tól életbe lépő amerikai cserprogramok témakörét is. Ezeket az Amerikai külügyminisztérium szervezte, tanárok és diákok ezrei számára. Vagy a Német Tanár Tréning Programot, amely 1950-től fiatal némettanárok látogattak az USA-ba, akik az amerikai iskolarendszer tanulmányozásán túl részt vettek a helyi közösségében is. Nyugat-Berlinben például már egészen korán bekerült a tantervbe a „Bevezetés a társadalomtudományba”, amely a nagypolitika és a civil társadalom kapcsolatainak fontosságára hívta fel a figyelmet.

1. tábla. Vizuálisan a következőképp ábrázolhatjuk ezt a demokratizálódást:

Örökség	A demokratizálás célja	A demokratizálás fő aktorai	Reformok
Totális háború	A német társadalom átnevelése	Angolszász nemzetközi elit	Komplex oktatási-nevelési lépések, átképzés

Természetesen az indulás körülményei a későbbi fejlődést is meghatározták. Az amerikai típusú oktatási-nevelési rendszer kiépítése megalapozta a politikai nevelés centrális helyét nem pusztán csak a 40-es-50-es évek intézményes konszolidációjában, hanem azt követően is. A már említett szerzőpáros tanulmánya – interjúk és egyéb adatfelvételek alapján – kimutatja, hogy a nevelési eszmények hogyan változtak a 60-as években, majd hogyan alakulnak a továbbiakban. Tanulmányuk összefoglalásaképpen megállapítják, hogy noha a demokratikus és kritikus polgár korai eszménye ma is tovább él, de vele szemben (vagy mellette) új politikai nevelési eszmények jelentek meg, mint például a gazdaságilag kompetens állampolgár ideája (Buck-Geisel 2009)

Magyar átmenet: az intézményépítés és az elit-alkuk centrális helye a demokratizálódásban

A Kádár-rendszer végén bekövetkező átmenet – noha minden szempontból nyugatias jellegű volt – nem emlékeztet az 1945 utáni német demokratizálódásra, hiányzik belőle például az oktatási-nevelési rendszer megváltoztatására irányuló szándék. Mindez a körülmények nagyfokú változására hívja fel a figyelmünket. Ahogyan az elején már

utaltam rá: a demokratizálódás jellegét nagyban befolyásolják külső és belső körülmények. Időközben a demokráciák Nyugat-Európában nemcsak kifejlődtek, de számtalan változáson is keresztülmentek, így nem annyira nevelési rendszerükkel, mint (kelet-közép-európai perspektívából) stabil intézményes rendjükkel jelentettek vonzerőt a térség demokratizálódására. Ahogyan 1945 után Németország sikeres demokratizálásához, úgy az 1989-90-es sikeres átmenethez is szükség volt az uralkodó eszmények egy világos sztenderdjére. Claus Offe az új intézményes rend valamilyen modelljéről beszél, amelyet az átmenet folyamatában importálni lehetett. (Offe 1994) Ennek a jelentősége még akkor is alapvető, ha a nyugati demokratikus rendszerekről való politikai ismeretek szintje ebben az időszakban elég alacsony, viszont a korlátozott ismeretek egyben meg is kímélik a rendszerváltókat a részletekkel való foglalkozástól, ami segíti őket, hogy magára az intézményteremtésre, ne pedig az ezzel kapcsolatos – az egyes szereplők közötti felfogásbeli különbségeket kielező – részletkérdésekre koncentrálnak. Az átmenet időszakában a legkurrensebb tranzitológiai ágazat – a kormányrendszerek összehasonlító vizsgálata keretében – annak eldöntése, hogy az újonnan létrejövő demokráciák egyáltalán milyen kormányformát intézményesítsenek. Magyarországon is zajlik egy vita a rendszerváltás időszakában, amely arról szól, hogy a rendelkezésre álló nyugat-európai kormányzati modellek (elnöki, félelnöki, parlamentáris) közül melyik lenne a legadekvátabb Magyarországon. (Lásd a vitát a Politikatudományi Szemle, 1992/1. és 2. számában). A magyar politikai osztály a parlamentáris rendszert választotta, bár – mint később kiderült – annak inkább a kancellári demokráciához közelítő változatát (Schiemann 2004., a kormányformák és a hagyományok összefüggéséről: Whitehead 1993)

Ha a nyugati intézmények átvétele mélyen determinálta is a rendszerváltást, sokkal kevesebbet tudunk arról, hogy az ún. „negyedik hullámos” kelet-közép-európai demokratizálódás tágabban milyen nemzetközi feltételekre támaszkodott s mennyiben tért el például a demokratizálódás korábbi hullámaitól. A „harmadik hullámos”, dél-európai és a „negyedik hullámos” kelet-közép-európai demokratizálódások közötti különbséget például John McFaul abban látja, hogy míg a korábbi demokratizálódás egy bipoláris világrendben, addig a későbbi a későbbi egy unipoláris világrend körülményei között következett be. (lásd. McFaul 2002.). Nem belemenve most a részletekbe, egyetlen elemként annyit rögzítünk, hogy míg a korábbi demokratizálódásokban a nemzetállam-építés nagyobb szerepet játszott, addig az 1989-90-es átmenetekben a nemzeti függetlenség kivívása nem feltétlen a folyamat egyetlen és talán meghatározó iránya; inkább egyszerre jelentkezik a nemzetállam meg- és dekomponálódásának tendenciája. (A nemzetállam-építés új megközelítéséről: Allen 2010.; a kozmopolita nemzetről lásd: Beck 2013.)

A komparatív modellkövetés mellett az átmenet során lényeges szerep jutott a magyar politikatörténet reprezentatív gondolkodási modelljének alkalmazására is. Igazolva azt a tételt, hogy egy új rendszer strukturális alapjainak megteremtésében fontosak az előre megtervezett gondolatok, a magyar rendszerváltásban a domináns elitnek Bibó István „határolt forradalom” elméletét vették át. Ezt az elméletet Bibó 1945-ben fogalmazta meg s ez a gondolati modell azért kerülhetett a rendszer-átalakító elit gondolatkörébe, mert nem egy totális forradalom, hanem egy rendezett-tárgyalásos

átmenet lehetőségét igazolta vissza. Bibó a forradalom három fajtáját (egyetemes-dinamikus; megegyezéssel; és határolt-tervezett) különíti el egymástól és közülük kizárólag a harmadikat ajánlja az 1945-ös Magyarország politikai osztálya számára (Bibó 1986. II: 55.). A klasszikus utcai forradalmak kora az angol vagy a francia forradalom korával elmúlt; a megegyezéssel forradalom pedig azért nem lehetséges opció Bibónál, mert 1945-ben – amikor szerinte a feudalizmus maradványainak felszámolása van soron – a régi rend tagjai közül nincs kivel és miben megegyezni. Ezért az egyetlen lehetőség a határolt forradalom, amely jó néhány területen radikálisan, más területeken mérsékelten jelent változásokat. Más szavakkal, de a Bibó-i gondolat lényegét követve fogalmazta meg az 1989-es helyzet sajátosságát Kis János, amikor a legalitás folytonosságának fenntartásáról és a legitimitás megszakításáról beszélt. (Kis 1993)

Fontos itt hangsúlyoznom, hogy ennek a politikai programnak a dominánsá válása nagymértékben függvénye volt az 1980-as években kialakuló értelmiségközi erőviszonyoknak. Konkrétan a magyar demokratikus ellenzék mozgalmára gondolok. Ez volt az a kör, amely nem nagy számarányának köszönhette a befolyását, hanem informális hatalmának. Az ellenzéki mozgalom Magyarországon – nem lévén más terepuma – ezt az informális elvet tette szerveződése középponti elemévé, ez által pedig egy rugalmas „ellenstruktúrát” hozott létre az államhatalom rugalmatlan formális struktúrájával szemben. Ez nem pusztán csak (mint akkoriban sokan írták) egy „párhuzamos államot” jelentett, hanem inkább egy szabad, gyors és mozgékony szervezetet, amely éppen gyorsaságának és hálózatoságának köszönhette sikerét. Ha arra gondolunk, hogy az internet korában a gyorsaság, az információk rapid áramlása milyen nagy szerepet játszik, akkor talán visszamenőleg is képesek vagyunk felmérni az internet előtti politikai korszaknak ezt a meghatározó sajátosságát, amikor is az államhatalommal szemben álló elitcsoportok nem csupán egy ellen-ideológiát, de egy hatékony ellen-hálózatot is képesek voltak megteremteni.

S éppen ennek köszönhetően értékelődhetett fel az 1977 után még csak néhány száz, később néhány ezer ellenzékinek a szerepe, hiszen ők olyan erőforrások birtokába jutottak, amilyenekkel a hivatalos kormányzat – hiába volt a pártinak fénykorában 800 ezer tagja – nem rendelkezett.

A néhai ellenzék „hálózatelméleti” megközelítése ugyanakkor magyarázatot adhat arra a rendkívül érdekes jelenségre, hogy vajon miért áldozik le ezen csoportok csillaga szinte mindenütt Kelet-Közép-Európában nem sokkal az 1989-90-es átmenet után. A válasz a professzionalizmus fogalmának átalakulásában keresendő. A 80-as években informális ellenzéki sejtek létrehozása a politikai professzionalizmus szinonimájának számított. A magyar ellenzék szocializációja is erre épült. Ám az 1990-es években, demokratikus keretek között a politikai aktorok egyrészt felépítették a maguk új típusú hálózatait, másrészt ezzel párhuzamosan le is értékelődött a korábban a demokratikus ellenzék privilégiumának számító sejtyszerű szerveződési forma. A magyar ellenzékéből 1988 végén létrejövő Szabad Demokraták Szövetsége kudarcát tehát – e megközelítésből – az magyarázza, hogy korábbi szervezeti erőforrásai elértéktelenedtek, ideológiai mondanivalója pedig nem volt vonzó szélesebb társadalmi rétegek számára.

Azt látjuk tehát, hogy a magyar átmenetben volt egyfelől egy uralkodó gondolkodási irányzat (a demokratikus intézmények megteremtése), és volt egy olyan értelmiségi szubkultúra, amely az intézményes programalkotásnak a többiénél hatékonyabb („hálózatosodott”) formáját teremtette meg. Ugyanakkor azt is meg kell állapítanunk: hiába rendelkezett a demokratikus ellenzék, majd az SZDSZ több erőforrással, mint a népi ellenzék, illetve a belőle megszerveződő MDF, utóbbinak az MSZ(M)P-re való befolyása és az állampárttal való interakciója – formális értelemben – egészen 1990-ig privilegizált volt, s ez meghatározta, hogy nem az SZDSZ, hanem az MDF került kormányzati pozícióba. Viszont éppen az aktorok közötti dominanciaviszonyok, a tartalmi és a szervezeti erőforrások egyenlőtlen eloszlása magyarázza, hogy kormányra kerülve az MDF-nek miért volt elengedhetetlen szüksége az SZDSZ külső támogatására, amit a két párt közötti paktum biztosított. A paktum egyetlen szempontból, a kormányzati rendszer stabil alapjainak megteremtése szempontjából érdekes számunka, de mielőtt erre, és a stabil kormányzás lehetőségét megteremtő törvények rövid számbavételére térnénk, először ennek elvi aspektusát, a demokratikus intézményalapítást kell érintenünk. Az új intézmények létrehozatala az új demokratikus rendszer egyik legkurrensebb „mérőszáma” volt a 90-es évek első felében (Lásd: Stephan-Skach 1993, Greven 1995, Plasser-Ulram 1995), aminek okát Claus Offe pontosan adja meg: működőképes intézményeket kell létrehozni, amelyek „társadalmilag elfogadott sztenderdekkel látják el a cselekvőket azt illetően, hogy mifélek azok a preferenciák és célok, amelyek megengedettek és várhatóan jóváhagyással találkoznak” (Offe 1994: 6.) Offe az átmenet intézményeinek tervezése kapcsán felhívja a figyelmet az ún. „robotpilóta-hatásra”: „Ha egyszer az intézmények meghonosodtak és széles körű támogatást élveznek, működésük egy robotpilóta vezette repülőgéphez hasonlítható” (7) Ebben a definícióban egyaránt fontos az intézmények „meghonosodása” és azok „széles körű támogatása”; ez utóbbi azonban nyilván lényegesebb hosszabb folyamat, mint maga az intézményalapítás. A rendszerváltó aktorok az előbbi viszonylag magas szinten képesek voltak teljesíteni, de – mint később kiderült – éppen a kormányzás terjedelmének „kijelölésében” nem sikerül olyan hatékony megoldásokat intézményesíteniük, amelyek a tartós kormányzati stabilitást biztosíthatták volna.⁹

2. tábla. Vizuálisan is ábrázolva a demokratizálódás négy aspektusát, ezt kapjuk:

Örökség	A demokratizálás célja	A demokratizálás aktorai	Reformok
Puha diktatúra	Demokratikus intézmények alapítása	Nyugati tanácsadók+ intézményépítő elitek	Jogállam-csomag

⁹ Az intézményalapítás részeként a következő tényezők sorolhatók fel: a függetlenség elnyerése, az új alkotmány elfogadása (vagy a régi módosítása), az első szabad választás, az első demokratikus kormány megalakítása. Ezek a tényezők valamennyi poszt-szocialista országban meghatározták az átmenetet.

Átmenetek és politikai programok: a demokratizálódások változó természetének megértése felé

Az 1945-ös német és az 1989-90-es magyar demokratizálódás röviden felvillantott összehasonlító elemzése felhívja a figyelmünket arra, hogy a demokratizálódásoknak nincsen egy minden helyzetben és időben érvényesíthető forgatókönyve. Az 1945-ös verzióban meghatározó szerepet játszott a demokráciára nevelés, az 1989-esben ez azonban jószérivel teljesen kimaradt. Ugyanakkor azt is látnunk kell – s ezzel foglalkozunk ebben a részben –, hogy a demokráciára való nevelés elmaradása a magyar demokratizálódásban olyan deficit, ami –legalábbis 2012-es perspektívából – az egész demokratikus átmenet megszilárdulását nehezíti.

Mielőtt annak okait vizsgálnánk meg, hogy miért is nem kapott kitüntetett szerepet a demokratikus politikai nevelés a magyar átmenetben, röviden utaljunk vissza a Németországról mondottakra. Németországban –mint láttuk – a demokratizálódás döntően külső forrásokból következett be, s az átmenet során maximálisan hasznosították a 20. század első felében felhalmozott nevelési ismeretanyagot is. John Dewey munkássága nélkül elképzelhetetlen német demokratizálás, mint ahogy erre a nevelési fundamentumra építették rá magukat az intézményeket is. A merőben új belátás itt az volt, hogy nem elég intézményeket létrehozni; ezeket az állampolgárok csak akkor fogják elfogadni, ha előzőleg megtanították nekik a demokrácia alapjait. A szó szoros értelmében vett (s fentebb röviden jellemzett) szocializációs folyamat során ugyanakkor nem pusztán a magánemberek szintjén kellett változást elérni, hanem meg kellett teremteni a citizenship (állampolgár) kategóriáját, ami jóval több, mint emberek összessége. Lényegében a német demokratikus társadalomfejlődés állampolgári alapjait hozták létre, s nem véletlen, hogy a politikai kultúrát vizsgáló híres könyvében az Almond-Verba szerzőpáros az 1960-as évek elején (szemben a 40-es évek végével) már egy megszilárdult demokratikus állampolgári kultúrát konstataál Németország vonatkozásában is (Almond-Verba 1963).

A magyar rendszerváltásnak még csak nyomokban sem volt ilyen „neveléspolitikai” tartalma. Hogy miért nem, azt három körülménnyel magyarázhatjuk. Az egyik a kádári diktatúra puhuló természete. A magyar átmenetben senki nem érezte azt, hogy a magyar társadalmat át kellene nevelni, hiszen a társadalom tagjai (beleértve magát a pártvezetést is) úgymond azon dolgoztak, hogy a rendszer, ha óvatosan is, de átalakuljon. Azaz: az 1980-as évek második felében már „rendelkezésre állt” egy demokratikus magatartáskészlet. A másik körülmény az, hogy az átalakulást levezénylő, befolyásos politikai éltek éppenséggel az állami monopóliumok ellenében, s a szabadság nevében léptek fel, s egy „felülről meghatározott” demokrácia a szabadság eszményével ellenkezett. Másképpen szólva: a demokratizálódás főszereplői a liberális demokrácia liberális elemére tették a hangsúlyt, azaz a jogállam megteremtését tartották elsődlegesnek s ehhez a feladathoz képest egyáltalán nem foglalkoztak azzal, hogy a jogállamot létrehozható-e egy szélesen megépített citizenship-alap nélkül. Végül a harmadik szempont: a magyar (és tágabban a kelet-

közép-európai) demokratizálódás külső, nyugati védnökei sem kívánták meg, hogy az átmenetek során ez a demokratikus társadalmi alapzat létrejöjjön¹⁰. Mindezek eredményeképpen – s ez dolgozatunk e szakaszának fő állítása – a magyar demokrácia a második hullámos nyugat-európai demokráciáktól merőben eltérő karakterrel jött létre.

Mindennek a jelentősége pedig óriási, különösen, ha a téma tárgyalásába bekapcsoljuk a demokrácia teljesítőképességének, hatékonyságának kérdését is. A nemzetközi irodalom a hatékonyságot és a versenyképességet, mint a demokráciák mérésének egyik fontos indikátorát említi. Erre a hatékonyságra azonban egy demokrácia csak akkor képes, ha „tervezett” és tudatosan létrehozzák állampolgári alapzatát is. A magyar rendszerváltásban azonban (mint azt külföldi megfigyelők helyesen rögzítik), csak az intézményeket „tervezték” meg¹¹, ellenben a társadalmi élet alapjait nem igazították hozzá a liberális demokrácia kívánalmaihoz. Elmondtuk, miért nem. Ez által viszont az új demokrácia magában hordozta a társadalmi versenyképességi deficitet. Hogy ez mennyire akut probléma volt az újonnan demokratizálódó térség számára, Zon már 1994-ben jelzi, amikor megállapítja, hogy a társadalmi kohézió hiánya a térség döntő problémája (Zon 1994). Viszont a társadalmi kohézió elérése nem történik automatikusan, hanem az ugyanolyan „tervezett”, mint a demokratikus intézmények létrehozatala. Mivel azonban a tervezésnek ez a fajtája kimaradt a negyedik hullámos demokratizálásból, ezért a magyar társadalom percepciójában kezdettől csak az rögzült, hogy a demokrácia a/ intézményes rend; b/ az csak a politikai elit elkülönült osztályára vonatkozik.

Azt kell tehát megfogalmaznunk, hogy a magyar demokratizálódás nyomán azért lett olyan az új demokrácia, amilyen, mert a rendszerváltás idejének uralkodó eszméi nem tartalmazták azokat a követelményeket, amelyeket 20-25 évvel a rendszerváltás után kezdünk evidenseknek tekinteni. Az átmenet idején sem a német példa konkrét lefolyása nem volt ismert, sem azok a nemzetközi tapasztalatok, amelyek a politikai nevelésnek a társadalmi kohézióra gyakorolt hatásáról, illetve egy kohézív társadalomnak a politikai intézményekbe vetett bizalmáról tanúskodnak. Ily módon a rendszerváltó magyar pártok programjaiban is hiába keressük a társadalom újraintegrálására vonatkozó elképzeléseket.

Ha az induló évek pártprogramjai nem is beszéltek politikai nevelésről vagy társadalmi kohézióról, valamifajta ideológia azonosságát mégis csak adtak¹². S ezzel meg is feleltek az átmenet minimál-követelményeinek, hiszen – még egyszer hangsúlyozom – a fő feladat itt egy konszolidált intézményes átmenet biztosítása volt. Ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy az 1990-es évek második felétől már jelentkezik a megtorpanás, mégpedig két területen: a gazdasági versenyképesség csökkenésében és a demokrácia megszilárdulásának megtorpanásában. Felületes válaszképpen e két

¹⁰ Az Inglehart–Welzel szerzőpáros több írásában is bemutatja, hogy az 1989-90-es átmenetekben a társadalmi tényezők (az ő fogalmukkal: a „közönséges emberek”) alulpreferáltak. Lásd: Inglehart–Welzel, 2008.

¹¹ Lásd például Greven, 1995.

¹² Lásd Tóth István János és Kovács Éva tanulmányát a korai pártprogramokról: Kovács-Tóth, 1992.

deficitre szokás azt a politikai választ adni, hogy ezek összefüggenek a Fidesz pálfordulásával, azzal, hogy nevezett párt a liberális pozíciót feladva a konzervatív pólusra helyezte át magát. Ezt a magyarázatot azonban nem fogadhatjuk el, mert hiszen a probléma forrása egészen másutt keresendő: magában a demokratizálás induló modellben.

Az induló modell tehát fontosabb, mint gondolnánk. A német példában láthattuk, hogy az induló modell „fejlődőképes” volt s képes volt integrálni a nevelési eszmények változásait. Messze nem arról van tehát szó, hogy az induló modell eleve elrendelten csak „jó” lehet. Lényege az adaptivitásban, az alkalmazkodóképességben rejlik. A magyar demokratizálás induló modelljében nem volt benne a demokráciára nevelés és a társadalmi kohézió-teremtés szükségessége, de – mint láttuk – ez meghatározott történelmi okokból maradt ki belőle. Viszont a modell a későbbiekben sem fejlődött tovább, s emiatt már joggal mondhatjuk, hogy a fejlődés gátjává vált. Ráadásul nemhogy a fejlődés gátjává, de a visszafejlődés keretévé lett; a fejlődésképtelen modell a magyar politikai közéletet visszavitte a történelmileg jól ismert konfliktusok mezejére, ahol a meghatározó törésvonal alkotmányvédők és alkotmányellenesek között van. Ahelyett, hogy a konfliktusok átkerültek volna a politikai nevelés-társadalmi kohézió-állampolgárság hármasság új területére (Lásd erről: Csizmadia 2013)

Így tehát a demokratizálódást korántsem csak egy rövid szakasznak, hanem egy hosszabb folyamatnak kell tekintenünk, amelyben van lehetőség korrekcióra, de csak akkor, ha az adott országban az erre irányuló szándékok megvannak és a külső kényszerítések is nagyok. Magyarországon napjainkban egyik ösztönző sincs meg: a politikai aktorok nem érdekeltek egy új társadalmi szerződés megkötésében; a Nyugat (Európai Unió) pedig megelégszik az általános értékek számonkérésével és láthatólag nem érdekli, hogy a nyugatias nevelési és társadalmi eszményeknek megfelelő szerkezet jöjjön létre a térségben és Magyarországon.

Befejezés

A fenti dolgozatban amellet érveltem, hogy a Kádár-rendszer értelmezése fontos feladat, de a Kádár-rendszer kutatásában komparatív fordulatra van szükség. Azt az állítást tettem, hogy különböző időszakokban történő demokratizálódásokat érdemes összehasonlítani egymással, igazolandó azt a másik állítást, hogy maga a szó (demokratizálódás) történelmi koronként változó fogalom, nincs egy állandó jelentése.

A német és a magyar demokratizálódás példáinak összehasonlításával arra jutottam, hogy a sikeres demokratizálódásnak fontos komponense a társadalom demokratikus újraorientálása. Németországban 1945 után ez megtörtént, Magyarországon 1989 után nem. Megmutattam az okokat is. Fontos különbségnek látom, hogy miközben a dolgozatban emlegetett „társadalmi alapok” (a citizenship) egyaránt hiányoztak

mindkét országban, ezt a német demokratizálódásban külső erőforrásokból (a tanárok átnevelésével, csereprogramokkal stb.) pótolták, Magyarország esetében azonban ez a fajta külső „segítség” elmaradt. Természetesen a magyar átmenetben is nagy szerepet játszottak a külső tanácsadók (s maga a Nyugat), de ez a támogatás nem terjedt ki a társadalom újraorientálására, hanem megmaradt az intézmények újratervezése szintjén.

Az intézmények egy ideig be is váltották a hozzájuk fűzött reményeket, ám egy idő után fejlődésképtelennek bizonyultak. Ebből arra következtethetünk, hogy maga a rendszerváltó modell nem volt elég teherbíró vagy inkább eléggé komplex. A dolgozatban szándékosan nem tértem ki a folyamat aktuálpolitikai összetevőire, például arra, hogy a 2010-ben hatalomra kerülő Fidesz-kormány egész politikája egy 1945-ös típusú demokratizálódáshoz kíván visszatérni, amikor az állam felső instanciái maguk kívánjuk újraorientálni a társadalmat. Ha tetszik: német mintát akarnak Magyarországon, vagy másképpen az 1945 utáni állampolgári nevelést akarják bevezetni a 2010 utáni Magyarországon. Egy másik dolgozat tárgya lehetne a Fidesz kormányzását ebből a szempontból is mérlegre tenni, és felvetni azt a kérdést, hogy vajon lehet-e társadalmi kohéziót teremteni állami eszközökkel.

Irodalom

- Allen, Daniel (2010): *New Directions in the Study of Nation-Building: Views through the Lens of Path Dependence*. *International Studies Review*, September, 413-429.
- Almond, Gabriel–Verba, Sidney (1963): *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Princeton University Press.
- Beck, Ulrich (2013): *Cosmopolitanized Nations: Re-Imaging Collectivity in World Risk Society*. *Theory, Culture and Society*, 2. 3-31.
- Bibó István (1986): *A magyar demokrácia válsága*. In. Uő: *Válogatott tanulmányok, 1945-1949*, Magvető Kiadó, II. 15-79.
- Bozóki András (1995): *A magyar átmenet összehasonlító nézőpontból*. In.: Uő: *Konfrontáció és konszenzus*. Savaria University Press, Szombathely, 131-176.
- Buck, Alexy–Geissel, Brigitte (2009): *The Education Ideal of the Democratic Citizen in Germany*. *Education, Citizenship and Social Justice*, 3. 225-243.
- Csanádi Mária (1995): *Honnan tovább? A pártállam és az átalakulás*. T-Twins Kiadó–MTA Közgazdaságtudományi Intézet.
- Csizmadia Ervin (1995): *A magyar demokratikus ellenzék. I-II-III*. T-Twins Kiadó.
- Csizmadia Ervin (2001): *Diskurzus és diktatúra. A magyar értelmiség vitái Nyugat-Európáról a késő Kádár-rendszerben*, Századvég.
- Csizmadia Ervin (2013/a): *Miért „alaptalan” a magyar demokrácia?* *Élet és Irodalom*, április 5.
- Csizmadia Ervin (2013/b): *The Hungarian Opposition in the Kádár-era. External examples and political strategy in the 1970s and 80s*. Before publication Warsaw.
- Dobbins, James (2003): *America’s Role in Nation-building: From Germany to Iraq*. Monica, California: Rand.
- Fay, Jennifer (2008): *Theaters of Occupation: Hollywood and the Reeducation of Postwar Germany*. University of Minnesota Press.
- Greven, Michael T. (1995): *Demokratizáció és intézményépítés*. *Politikatudományi Szemle*, 1. 9-20.
- Gurland, R. L. (1949): *Why Democracy is Losing Germany*. *Commentary*, September. 227-237.
- Herz, John H. (1948): *The Fiasco of Denazification in Germany*. *Political Science Quarterly*, December. 569-594.
- Higley, John–Burton, Michael (2006): *Elite Foundations of Liberal Democracy*. Lanham, MD: Rowman
- Inglehart, Ronald–Welzel, Christian (2008): *Democracy as Human Empowerment : The Role of Ordinary People in the Emergence of Democracy*. *Center For the Study of Democracy*, 1-15.
- Kis János (1993): *Reform és forradalom között. Három hipotézis a rendszerváltás természetéről*. *Világosság*, 11. szám.
- Kovács Éva–Tóth István János (1992): *Ki mit mondott 1990-ben? Választási pártprogramok tartalomelemzése*. *Politikatudományi Szemle*, 1. 99-124.

- Mansfeld, Edward, D –Pevehouse, Jon C: (2008): Democratization and the Varieties of International Organizations. *The Journal of Conflict Resolution*. April, 269-294.
- McFaul, John (2002): The Fourth Wave of Democracy and Dictatorship: Noncooperative Transitions in the Postcommunist World. *World Politics*, January, 212-244.
- Offe, Claus (1994): A kelet-európai átmenetek intézményeinek tervezése. *Politikatudományi Szemle*, 3. 5-32.
- Payne, James L. (2006): Did the United States Create Democracy in Germany? *The Independent Review*. Fall, 209-221.
- Pevehouse, Jon, C (2002): Democracy from the Outside-in? *International Organization and Democracy*. *International Organization*, Summer, 515-549.
- Plasser, Fritz–Ullrich, Peter A. (1995): Demokratikus konszolidáció Kelet-Közép-Európában. *Politikatudományi Szemle*, 1. 21-42.
- Puaca, Brian M. (2009): *Learning Democracy: Education Reform in West Germany, 1945-1965*. New York: Berghahn Books
- Schiemann, John W (2004): Hungary: The Emergence of Cancellar Democracy. *The Journal of Legislative Studies*, 2-3. 128-141.
- Schmitter, Philipp (2012): The Future of „Real-Existing” Democracy. http://iis-db.stanford.edu/evnts/5844/SchmitterFUTURE_OF_Democracy3.pdf
- Stephan, Alfred–Skach, Cindy, (1993): Constitutional Frameworks and Democratic Consolidation. *Parliamentarism versus Presidentialism*. *World Politics*, October, 1-22.
- Webben, Stephen–Liikanen, Ilkka eds. (2001): *Education and Civil Culture in Postcommunist Countries*. Palgrave.
- Wexler, Immanuel (1983): *The Marshall Plan Revisited: The European Recovery Program in Economic Perspective*. Westport Conn.: Greenwood Press.
- Whitehead, Laurence (1993): Kormányforma és hagyományok. *Politikatudományi Szemle*, 1. 137-146.
- Yilmaz, Hakan (2002): External-Internal Linkages in Democratization: Developing an Open Model of Democratic Change. *Democratization*, 2. Summer, 67-84.
- Zink, Harold (1957): *The United States in Germany 1944-1955*. Princeton, N.J.: D. Van Nostrand.
- Zon, Hans von (1994): The lack of cohesion as the crucial problem for post-socialist societies. *AI and Societies*. 2. 151-163.

SZABÓ ANDREA – OROSS DÁNIEL¹

*A múlt jelene –
a Kádár-korszak megítélése a fiatalok körében*

*„Múltunk mind össze van torlódva
s mint szorongó kivándorlókra,
ránk is úgy vár az új világ.”*

(József Attila: Hazám)

Bevezető

Tanulmányunk nem elsődlegesen a Kádár-korszak negatív vagy éppen pozitív politikai szocializációs, politikai magatartásbéli vagy politikai attitűdinális következményeiről szól, hanem a Kádár-éra megítéléséről. Az azonban kétségtelen, hogy látens módon, közvetetten mégiscsak a tanulmány fő témája, hogy mit és hogyan adott át a kollektív emlékezet a Kádár-korszakról a fiataloknak, azaz a tanulmánynak a politikai szocializáció valós működése a témája.

A tanulmány alapvető hipotézise, hogy a rendszertranszformációt követően felnőtt fiatalok körében a Kádár-korszak „teljesítményének” megítélése több ponton eltér attól a képtől, amit Kádár-éráról a rendszertranszformáció politikai elitje kialakított. Vizsgálatunk homlokterében az a kérdés áll, milyen képet örökít tovább a Kádár-korszakról a magyar politikai szocializáció rendszertranszformációt követően kialakult új modellje? És hogyan hat ez a fiatalok múltjára, kifejezetten a Kádár-korszakról alkotott véleményére, attitűdjére? Létezik-e „nosztalgia” a vizsgált korosztályban, s ha igen, az mely kérdésekben érhető ez tetten?

Azt is feltételezzük továbbá, hogy a Kádár-korszak teljesítményének politikusok és fiatalok körében eltérő megítéléséhez hasonlóan a demokráciáról kialakított kép terén is tapasztalható eltérés. Mindezzel arra kívánunk utalni, hogy az 1990 után felnőtt korosztályok esetében kulcsfontosságú „a demokráciáról általában

¹ A tanulmány alapjául Szabó Andrea és Oross Dániel *A múlt jelene – a Kádár-korszak megítélése a fiatalok körében* című konferencia-előadása szolgált. Szervező: a MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézet.

alkotott kép” és a Magyarországon létező, 1989 után létrejött „létező demokrácia”² fogalmi megkülönböztetése. A két kép ugyanis valójában elválik, ám ennek tudatosítása máig hiányzik mind a közbeszédben, mind a tudományos diskurzusban. Kutatásunkban azt feltételezzük, hogy mindennél világosabban szembesít bennünket e kettő elválásáról a rendszerváltozást követően felnőtt generáció.

Elemzésünkben a túlnyomórészt 1989 után született, nappali tagozatos főiskolai vagy egyetemi tanulmányokat folytató fiatalokat vizsgáljuk. Az adatok forrása egy, két hullámban elkészített empirikus társadalomtudományi kutatás, amely 2011/2012 fordulóján,³ illetve 2013 tavaszán készült az Aktív Fiatalok Kutatócsoport⁴ közreműködésével (továbbiakban Aktív Fiatalok 2012 és Aktív Fiatalok 2013). Mindkettő online és személyes megkérdezéssel készült, ún. kombinált adatfelvételi vizsgálat, amely alapvetően a fiatalok politikai érdeklődését, affinitását, politikai attitűdjeit és viselkedését vizsgálta.⁵ A két kutatáson túl egy pilot projekt eredményeit is bedolgoztuk a tanulmányunkba. Nappali tagozatos budapesti és debreceni társadalomtudományi szakos egyetemisták egy al csoportjával⁶ külön a Kádár-korszakkal kapcsolatos rövid, több nyitott kérdést tartalmazó kérdőívet töltöttünk ki 2012 őszén. Ez a vizsgálat nem reprezentatív, hanem egyfajta feltáró jellegű kvalitatív próbálkozás annak érdekében, hogy jobban megértsük a teljes egyetemi, főiskolai vizsgálat során kapott eredményeket.⁷

1. Fragmentált, félperifériás politikai szocializáció

A Kádár-korszak bukását követő rendszertranszformáció olyan nagy horderejű változásokat hozott magával, amelyek az élet minden területére kihatottak. E változások politikai szocializációban játszott hatásait számos kutatás vizsgálta (Szabó I.–Csepeli 1984, Csanády–Lux 1992, Erős–Murányi–Plichtová–Varga 1997, Szabó I.–Örkény 1997, Szabó I.–Falus 2000, Csákó–Berényi–Bognár–Tomay 2000, Laki–Szabó A.–Bauer 2001, Bauer–Szabó A. 2005, Bauer–Szabó A. 2009). Az 1990 óta eltelt 23 év

² A létező szocializmus parafrázisa. A létező demokrácia kifejezést Laki László és Szabó Andrea használta először.

³ Ennek eredményeiről, illetve a vizsgálat paramétereiről részletesen lásd: (Szabó A. 2012).

⁴ Lásd: www.aktivfiatalok.hu.

⁵ A második adatfelvétel mintanagysága 1300 fő, amely reprezentatív a nappali tagozatos főiskolai és egyetemi hallgatókra intézmény típusa, jellege, valamint intézményen belüli karok, nemek, képzési szint szerint.

⁶ A vizsgálatba 167 fiatal került (73 fő ELTE ÁJK politológia, 34 fő BCE politológia, 47 fő Debreceni Egyetem szociológia és szociálpolitika, valamint 13 fő ELTE Tanító és Óvóképző ifjúságsegítő). A hallgatók politika iránti érdeklődése kiemelkedően magas, az 1-től 5-ig terjedő skálán közel 4 pont. Több mint 50 százalékuk számára a demokrácia jelenti a legjobb rendszert, mintegy negyedük tartja bizonyos körülmények között elfogadhatónak a diktatúrát. A vizsgált társadalomtudományi szakos hallgatók mérsékelt beállítódásúak, kevésbé konzervatívok és a középtől enyhén jobbra állnak. Az egész főiskolás, egyetemista réteghez képest a pilot projektünk tagjai mérsékelt, demokratikus gondolkodású és politikailag erősen involvált (lásd Szabó A. 2012).

⁷ Mivel a vizsgálat nem reprezentatív a közlésre kerülő adatok alapvetően tendenciákat jeleznek, ezért százalékra pontos adatokat nem is közlünk.

alatt egy olyan új korosztály nőtt fel, amelynek már kevés közvetlen kapcsolata van a Kádár-korszakkal, ugyanakkor az újkapitalizmussal kapcsolatos attitűdjei legalábbis ambivalensek (Gazsó–Laki 2000, Szabó A.–Kern 2011, Laki–Szabó A. 2012). Az Aktív Állampolgárság Alapítvány témában rendezett konferenciájának főbb állításait összefoglaló kiadvány (Kende 2008, 6) egyenesen így jellemzi a kialakult helyzetet:

„A rendszerváltás óta felnőtt Magyarországon egy új generáció, amelynek társadalmi aktivitása, kormányzattal szembeni attitűdje, demokráciához fűződő viszonya nem tér el jelentősen a felnőtt társadalométól. Egy új generációnyi „homo kádárikusz” nőtt fel, alapvetően paternalista elvárásokkal, rövid távú koncentráló, erős fogyasztói igényekkel, közösségi szolidaritás hiányával, ugyanakkor egy szabadabb, de bizonytalanabb közegben”.

Bár az új rendszer sem intézményrendszerében, sem működésében nem vállal közösséget az előzővel, ideológiája pedig a korábbi hivatalos ideológia antitézise (Szabó I. 1994, 62–63) a demokratikus átmenet több generációs folyamat jellegéből adóan máig tovább élő minták terén számos azonosság mutatkozik a Kádár-korszak és a rendszertranszformációt követően kialakult politikai rendszer között. A rendszertranszformációt követően felnőtt korosztályoknak közvetlen élménye a Kádár-éráról nincsen, így módon körükben az államszocializmussal kapcsolatos értékítéletek a rendszertranszformációt követően kialakult politikai szocializációs modell különböző ágensei (pl. család, iskola, kortárs csoportok, média) által átadott információk segítségével öröklődnek tovább.

Szabó Ildikó *Nemzet és Szocializáció* című munkájában részletesen kifejti, mik az okai annak, hogy a rendszerváltás után Magyarországon a kollektív identitással kapcsolatos kérdések megőrizték átpolitizáltságukat. Értelmezésében a

„szocializációs hatások együttese az adott kultúrára vagy csoportkultúrára jellemző szövedék, amely egyfajta virtuális valóságként benne van a társadalmi közgondolkodásban. A kultúra része, amely a történelem során folyamatosan „szövedik”. Mintázata változik, de megőrződnek benne régi elemek, alakzatok is. (Szabó I. 2009, 26.)

A szerző a rendszertranszformáció utáni időszak politikai szocializációs modelljét, mint fragmentált, „félperifériás” modellt írja le. A modellt a szocializáció tényezői (család, iskola, médiumok, kulturális közvetítők, tartalmak) közötti gyenge és esetleges kapcsolatok jellemzik. Egyszerre és párhuzamosan zajlik az egyes ágensek le- és felértékelődése, és nem szinergiákról, hanem fragmentálódásról beszélhetünk. Mivel ugyanakkor a politikai szocializációs ágensek kölcsönhatásban vannak egymással, fontossági sorrendjük a felnövekvő egyén számára állandóan változik, ezért fontos, hogy a különböző intézmények hatását ne egymástól függetlenül, hanem egymás függvényében kezeljük (Somlai 1997).

A modern tömegkommunikációs eszközök megjelenésével mára az információ-áramlás rendkívüli mértékben felgyorsult, a politika üzeneteinek

közvetítésében ma egyértelműen a média játssza a főszerepet, hiszen hatása gyorsabb és tágabb spektrumú, mint bármelyik másik ágensé. (Szabó I. 2009). Ugyanakkor a rendszerváltozást követően hazánkban kialakult, társadalmilag aluldeterminált médiatér létrejött a média hatásainak egyre erősödő kontextusfüggőségéhez, kiszámíthatatlanságához vezet. A népszerű, mediatizált nyilvánosságban a médiahatásokat egyre inkább az elköteleződés és a távolságtartás kiszámíthatatlan dinamikája mozgatja (Csigó 2005).

Csákó Mihály 2005-ben és 2008-ban végzett, *Iskola és társadalom* című vizsgálataiban azt kutatta, hogyan vélekednek a demokrácia fogalmáról a diákok. Csákó szerint a magyar társadalom egyik sajátos ellentmondása, hogy éppen a család szocializációban betöltött funkciója gyengült meg a rendszertranszformációt követően, míg előtte éppen a család játszotta a kulcsszerepet a szocialista ideológia ellensúlyozásában (Csákó 2004). Ma Magyarországon az iskolai nevelés csupán korlátozottan alkalmas értékek átadására. Az iskola nem a társadalom közös kultúráját közvetíti, hanem az adott intézménytípus zárt, saját maga számára elkülönített társadalmi kultúráját. Legtöbbször nem kerül sor a politikai rendszertranszformációval kapcsolatos történések, események tudatosítására, feldolgozására, az összefüggések feltárására.

A fragmentált és disszonáns szocializációs ágensek nem állnak össze egységes rendszerré, és ebben a félperifériás szisztémában minden arra mutat, hogy a diákok kevéssé látják át érdekeik, igényeik érvényesítése, sérelmeik orvoslása és a rendelkezésükre álló demokratikus formák közötti kapcsolatot. Ha a kibocsátó család gyenge és az iskolai demokrácia gyakorlata elégtelen, akkor kevéssé tudja segíteni a demokráciával kapcsolatos igények világos megfogalmazását (Csákó 2004). Miközben a fiatalokkal, ifjúságüggyel kapcsolatos hazai tudományos munkák a nem formális oktatás szerepét emelik ki, valamint a szocializációs közegek elméleteire alapozva hangsúlyozzák a fiatalok bevonását a harmadlagos, iskolán túl, szabadidőben (Nagy–Székely 2010, 23), addig a nyolcvanas évekhez hasonlóan mára ismét oda jutottunk, hogy „...a direkt iskolai szocializáció elsősorban a makroszintű politikáról szóló ismereteket, információkat adja át [a fiataloknak], és pontosan a napi gyakorlatban jól használható, a mikroszintű konfliktusokat feloldani képes, a történelem és osztályfőnöki órákon egyébként át nem adható készségeket, ismereteket, mintázatokat nem nyújtja a magyar fiatalok számára.” (Szabó A.–Kern 2011, 46)

A szocializáció folyamatának változását tekintve Szabó Andrea és Kern Tamás (2011) tanulmánya arra következtetésre jut, hogy a rendszer-transzformáció óta eltelt évek alatt alapvetően deficités politikai szocializációs mechanizmusok épültek ki, a már a Kádár-korszakban is elégtelenül működő szocializációs ágensek az elmúlt két évtized alatt még nyilvánvalóbb diszfunkciós működésmód jeleit kezdték mutatni.

A fragmentált politikai szocializáció hatásai kimutathatók saját főiskolás, egyetemista vizsgálatunkban is. Nem egyszerűen arról van szó, hogy adott esetben kevés ismerettel rendelkeznek a magyar főiskolások és egyetemisták a politikai, közéleti kérdésekről, hanem ezek nem állnak össze koherens képpé. Meglehetően magas körökben a bizonytalanság, és nagy az ideológiai zűrzavar. Olyan, látszólag egymást kizáró válaszokat adtak a kutatás különböző blokkjai során, amelyet nem

tudunk magyarázni a hagyományos szocializációs módszerek eszköztárával. Az feltétezzük, hogy a fiatalok politikai gondolkodásában minden korábbihoz képest nagyobb az affektív, érzelmi alapú megközelítés. Hogy konkrétan jelezzünk ilyen inkoherens, egymással – látszólag – össze nem illő példákat, a fiatalok egyszerre tudnak diktatúra pártiak, a jelenlegi demokráciával elégedettek és mondjuk LMP-szavazók lenni. Gondolkodásukban megfér az államilag finanszírozott felsőoktatási képzési helyek csökkentése elleni tüntetésen való részvétel és a Fideszre való szavazás (amely a csökkentést elrendelte).

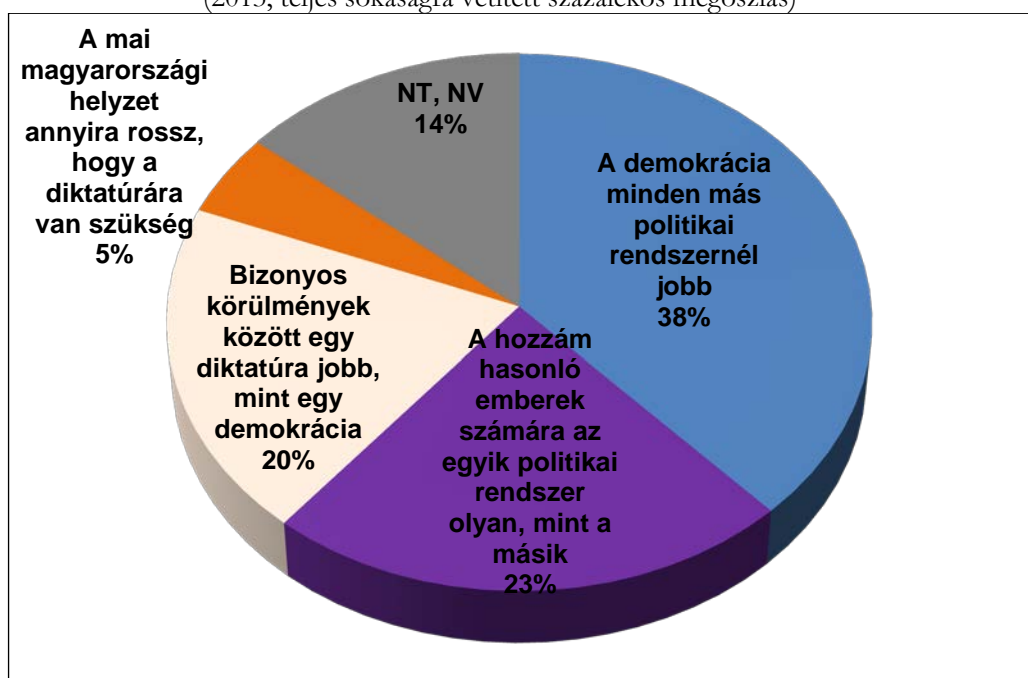
A fragmentált, félperifériás szocializáció létrejötte nyilvánul meg tekintetben is, hogy az egyetemisták és főiskolások vajmi keveset tudnak a családjuk Kádár-korszakbeli életéről. A speciális vizsgálati etapunkban (kvalitatív pilot vizsgálat) a társadalomtudományi szakos hallgatók – akiről azt feltételeztük, hogy az átlagosnál jobban érdeklődnek a politikai, közéleti problémák iránt, valamint fogékonyabbak a társadalmi kérdésekkel kapcsolatban – mint egy negyede állította, hogy vagy nem beszélgetett egyáltalán otthon a Kádár-korszakról, vagy nem emlékszik beszélgetett-e erről a kérdéstről családjában, középiskolás korában. A múlt tehát még ezen, egyébként az egyetemista, főiskolás rétegen belül kifejezetten aktív, politikailag involválódott (lásd: Szabó A.–Oross 2012) fiatalok körében is feldolgozatlan.

És még ha történik is beszélgetés a családon belül, nem biztos, hogy az információk precízen ülednek le a fiataloknál. Erre utal, hogy a társadalomtudományi szakos fiatalok mintegy egyötöde nem tudja megítélni, hogy családja jelenleg jobban, ugyanúgy, vagy rosszabbul él-e, mint a Kádár-korszakban és ez független attól, hogy beszélgettek-e otthon erről az időszakról vagy sem. Egyébként azok, akik beszélgettek a családon belül erről a történelmi időszakról úgy emlékeznek, hogy a szülők többnyire pozitív kontextusban emlegették a Kádár-érát, kb. egyharmaduk emlékezete szerint a véleményekben a negatívumok domináltak, míg kb. a hallgatók egynegyede szerint a szülők semleges viszonyultak az előző rendszerhez. Bár kicsi a mintánk, és ahogy korábban jeleztük nem is reprezentatív, mégis annyi kijelenthető az elemzés alapján, hogy statisztikai értelemben erős összefüggés mutatható ki a szülői álláspont és annak megítélése között, hogy a család most vagy a Kádár-érában élt-e jobban. Akik jobban éltek akkor, azok egyértelműen jobb kontextusban emlékeznek erre az időszakra, ill. fordítva, azok a szülők, akik pozitívabban nyilatkoztak a Kádár-korszakról, azok a hallgatók véleménye szerint jobban is éltek, mint manapság.

Elrémisztő adat és nagyon is pontosan mutatja az intézményes szocializáció deficitét, hogy a társadalomtudományi szakos hallgatóink mintegy egyharmada – emlékezete szerint – a középiskolában osztályfőnöki vagy társadalomismereti órákon vagy nem beszélgetett, vagy nem emlékszik rá, hogy beszélgetett volna a Kádár-korszakról. Ha se otthon, se az iskolában nem került szóba, akkor mégis honnan kellene a fiataloknak információt gyűjteniük egy általuk már nem ismert időszakról. Költői a kérdés, de nem éppen az lenne-e az iskola egyik fontos funkciója, hogy az ilyen kérdésekben is támaszkodót, fogódzó pontot nyújtson a fiatalok számára? Ha egy fiatal nem ismeri az államszocializmus pozitív és negatív oldalait, ha nem tudja, hogy mi volt benne a jó, és mi volt az, amiért a diktatúrák közé

soroljuk, hogyan tudja kontextusba helyezni az újkapitalizmust? Ezek alapján persze nem meglepő – és jól jelzi a félperifériás szocializáció következményeit –, hogy a magyar nappali tagozatos főiskolások és egyetemisták 14 százaléka nem tudja vagy nem akarja megmondani, hogy álláspontja szerint melyik a legjobb politikai rendszer, a demokrácia vagy a diktatúra. Itt még nem magáról az adatokról beszélünk – az is nagyon érdekes és tanulságos –, hanem általában a demokrácia versus diktatúra megítéléséről. 2013-ban a magyar nappali tagozatos hallgatók egyhete számára ennek a kérdésnek a megítélése olyan bonyolult, vagy olyan problematikus esetleg annyira lényegtelen, hogy még csak gondolkodni sem hajlandóak a kérdésen.

1. ábra. Az egyes rendszertípusok megítélése
(2013, teljes sokaságra vetített százalékos megoszlás)

Forrás: Aktív Fiatalok, 2013. Saját számítás.

Talán nem véletlen, hogy a Kádár-éráról a társadalomtudományi szakos hallgatóknak első blikkre meglehetősen sematikus, mondhatni könyvszagú kifejezések jutnak eszébe, alig egy-két fő írt ötletes, fiatalos vagy éppen személyes jellegű megjegyzést. Minden hallgatónak azt az egy szót kellett leírnia, ami először eszébe jut arról, hogy „Kádár-korszak”. A kifejezések a negatívtól a pozitívig terjedő skálán helyezkednek el.

Az alábbi táblázatból kitűnik, hogy a leggyakoribb a gulyás, frizsider kommunizmus, illetve a „legvidámabb barakk” kifejezések voltak, amelyek a Magyarországon kialakult államszocializmus „Béketábor”-on belüli – állampolgárok szempontjából – relatíve kedvezőbb helyzetével, az életszínvonal cáfolhatatlan

emelkedésével áll összefüggésben. Ez a Kádár-korszak kisegzisztenciájának, a „kádári kisember” kultusznak a továbbélése, vagy másképpen a rendszer és az életvilág között ideiglenesen és hallgatólagosan megkötött szerződés meglétének, eredményének az igazolása. Erre utal, hogy több hallgatónál egyértelműen megjelennek a fogyasztásra, a jólétre utaló (kolbász, Trabant) kifejezések is. A Kádár-korszakból összességében a társadalmi felemelkedés biztonságos és kiszámítható lehetősége hagyományozódott tovább leginkább a fiatalok számára.⁸ Érdemes utalni a konszolidáció, az enyhülés, a biztonság, a kiszámíthatóság, a paternalizmus, teljes foglalkoztatás kifejezések meglétére is.

A szóasszociációban a második helyen két kifejezés a szocializmus és ettől lemaradva a kommunizmus áll. Mindkettő – elvileg – értéksemleges kifejezés, a rendszerformára utal. Véleményünk szerint ezt a két kifejezést a hétköznapi nyelvre úgy is lehetne fordítani, hogy „tulajdonképpen semmi se jut eszemre a Kádár-korszakról”. „Tanultunk valamit, hallottam valamit, de nincs ehhez a korszakhoz viszonyom”.

A harmadik leggyakoribb kifejezés a Kádár-korszakot negatív aspektusból mutatja be: „diktatúra/elnyomás/puha diktatúra”. Ezeket a kifejezéseket elsősorban azok a hallgatók emlegették, akik egyébként is több szempontból negatívan nyilatkoztak a vizsgálat során, a családi emlékezet a korszak diktatórikus vonásait örököltette tovább. Ezt a vonalat erősíti a következő negatív jelzőkből álló szócsoport is: merev, rossz, korlát, „szívás”, stb., illetve a besúgókra, ügynökökre támaszkodó hatalomgyakorlási technika felemlítése is (megfigyelés, nemzetbiztonság, megtévesztés).

Mindent egybe véve véleményünk szerint a szóasszociációt inkább a pozitív töltetű, a Kádár-korszakról inkább kedvező képet festő szavak dominálják. Ezután következnek a semleges, a rendszer egészére vonatkozó kifejezések, a negatív oldal pedig inkább kisebbségben lévőknek tekinthető.

1. táblázat. Mi az az első (egyetlen) szó, ami eszébe jut erről a kifejezésről, Kádár-korszak?

szó	N
gulyás (frizsider) kommunizmus, „legvidámabb barakk”	24
szocializmus	20
kommunizmus	14
diktatúra/elnyomás/puha diktatúra	13
szigorúság, fegyelem, konzervatív, merev, rossz, feszélyezettség, korlát, szégyen, „szívás”, semmittevés, pangás	11
munkalehetőségek, teljes foglalkoztatottság	8

⁸ Nem állítjuk azonban, hogy erre a szerződésre tudatosan utalnak a szülők. A kollektív emlékezetben ugyanakkor kétségtelenül a gazdasági szempont dominál.

jobb élet, jólét, evés/kolbász, Trabant, fogyasztás	8
elvtárs, nomenklátúra, MSZMP, munkásőr, egypártrendszer, rezsím, Kádár János	7
konzolidáció, enyhülés	6
megfigyelés, nemzetbiztonság, megtévesztés, szalámi taktika	6
biztonság, kiszámíthatóság, paternalizmus	5
adósság	5
kultusz, május 1., múlt, történelem	4
gyermekévek, anyu, nagymama	3
Összesen	134

1. 1. A félperifériás szocializáció generációs megközelítése

A Kádár-korszakhoz való viszonyt egy másik aspektusból, generációs szempontból vizsgálva fontos annak tisztázása, milyen tulajdonságokkal írhatók körül a rendszerváltozást követően felnőtt magyar fiatalok, beszélhetünk-e a rendszerváltozás generációjáról? A legtöbb nemzedéket a nagyobb történelmi események, korszakok meg- és átélése definiálja. Míg a Kádár-korszak aranykorában (1960-as, '70-es években) felnőtt nemzedéket a konfliktuskerülő politikai kultúra és a materializmus jellemzi (Karácsony 2005, Szabó I. 1991); addig az úgynevezett X-generáció⁹ tekinthető a rendszerváltó generációnak, hiszen fiatalkorukat a szocialista rendszer széthullása határozta meg – többségük az ellenzéki mozgalmak felé orientálódott és meghatározó ideológiai töltetük az antikommunizmus volt (Stumpf 1994). A rendszerváltás után felnőtt Y-generáció tagjainak nincsenek ilyen kollektív élményeik és emlékeik, az ő kohéziójukat alapvetően a technikai újítások biztosítják (Csepeli 2006, Strauss–Howe 2000). Ezek inkább globális jellegűek, mintsem nemzet-specifikusak: szocializációjukat a közös identitásformáló események hiánya jellemzi. Ezek a szocializációs mechanizmusok a mai napig kihatnak a különböző generációk értékvilágára (Mannheim 1969).

A rendszertranszformáció időszakában illetve az azt követően felnőtt X és Y-generáció politikai szocializációjának folyamatát összehasonlító szempontból vizsgálva van egy nagyon fontos sajátosság, amiben azonosság mutatkozik a Kádár-korszak és a rendszertranszformációt követően kialakult politikai rendszer között. Májig nem sikerült ugyanis kialakítani a polgári forradalmakat sikerre vivő országokban általánossá vált evolutív politikai szocializációs modellt, amely során az egyén és hatalom viszonya kiegyensúlyozott fejlődés eredményeként alakul, s amelyben a

⁹ Az elnevezés és a meghatározott időintervallum a McCrindle-Wolfinger szerzőpárostól (2010) származik.

hatalom fölötti társadalmi kontroll abban teszi érdekeltté a függőségi viszonyok szereplőit, hogy ezeket a viszonyokat lélektani értelemben egyenlő viszonyokként realizálják. Az evolutív szocializációs modellben a különböző csatornákon közvetített értékek nem mondanak ellent egymásnak, inkább kiegészítik egymást, ezáltal az adott közösség közös történelméről továbböröklődik egy mindenki által elfogadott közös narratíva (Szabó I. 2009 22).

A rendszertranszformációt követően Magyarországon azonban továbbra is az ún. revolutív szocializációs modell domináns. Ebben a modellben a társadalom nagy része időről időre politikai identitásának újrafogalmazására kényszerül. Az újrafogalmazás alapját nem kollektív cselekvésen alapuló szerves társadalomfejlődés jellemzi, hanem a változásokat keresztülvivő politikai erők gyakran a kényszer eszközével élve, az egyén autonómiáját sértő módon erőltetik a társadalomra akarataikat. Részben ebből adódik, hogy a politikai magatartást a politikához való aszimmetrikus viszony határozza meg, az egymást váltó identitásstratégiák pedig rendszerint kétosztatúak – a korszakokként különbözőképp definiált „jókra” és „rosszakra”, elsődrendű és másodrendű állampolgárookra – különülő társadalomkép jegyében fogalmazódnak meg. A közélet kérdései így az egyént feszélyező morális kérdésekké válnak. Míg a harmonikusabban alakuló politikai szocializációk során az értékekbe ágyazott ideológiák, kulturális világképek hozzák létre a politikai érzelmeket, (Hammer 2005: 20) addig e viszonyok között az egyéni szorongásból fakadó passzivitás következtében a problémák felülről való megoldását, a felmerülő problémákért a bűnösök megnevezését és megbüntetését várja. A politika rendszer legitimitásának alapja a problémák kompromisszumos megoldása helyett a konfliktusok kielezése, az ellenség leleplezése és hatalomból való kiszorítása (Bihari 2009: 436).

Kvalitatív kutatásunkban a nappali tagozatos társadalomtudományi szakos fiataloknak arra a kérdésre is választ kellett adnia, hogy érte-e a családot represszió a Kádár-korszakban. Meglehetősen tanulságos, miszerint a hallgatók több mint egyharmada semmiféle információval nem rendelkezik ezen kérdéssel összefüggésben. Mintegy negyedük számolt be arról, hogy tudomása szerint a család valamely tagját érte represszió az államszocializmus alatt, kétötödük pedig arról vallott, hogy ismeretei szerint a családot nem érte semmiféle hátrány. A hallgatók ideológiai beállítódása ugyanakkor nem mutat érdemi összefüggést a vélelmezett represszióval. A mérsékelt/radikális, a bal/jobboldali vagy éppen a liberális/konzervatív skála különböző pontjain található fiatalok nagyjából azonos arányban vallanak a családot ért represszióról, másképpen nem attól lesznek radikálisok és/vagy jobboldaliak, mert a családjuk elnyomásban élt a Kádár-korszakban. Ideológiai hovatartozásukat sokkal inkább a jelen helyzet megítélése, illetve a jelenből a múltba kivetített álláspontok, vélekedések magyarázzák, mint önmagában a múlt.

Az is elgondolkodtató, hogy a 2013-as egyetemista, főiskolás kutatásunk adatai szerint a fiatalok rendkívül szélsőségesen gondolkodnak azokról a pártokról, amelyek nem állnak közel hozzájuk. Tökéletesen működik körükben a „mi” és „ők” felosztás. Az én pártom nagyjából rendben lévő, de a többi – különösen, ha az a legnagyobb

politikai ellenfél – penetránsan¹⁰ rossz, elfogadhatatlan, szinte diszkreditálandó. Nincs átmenet, nincs kompromisszumra lehetőség. Ha nem az én pártom, akkor semmi. A szélsőségségre való hajlam egyébként több más kérdés kapcsán is megjelenik. A magyar egyetemisták és főiskolások döntő többsége, több mint fele szerint fokozott szigor szükséges a közrend védelmében: a rend fontosabb, mint a bűnelkövetők jogai, több mint egyharmaduk úgy vélekedik, hogy a bűnözési hajlam a cigányok vérében van, és szintén meghaladja az egyharmadot azok aránya, akik úgy vélik, hogy a gyerekeknek meg kell tanulniuk, hogy a legfontosabb az engedelmesség és a tekintélytisztelet.

1.2. A Kádár rendszer örökségének eltérő politikai és társadalmi megítélésében

A politikai szocializációt fenntartó tényezők között kiemelt szerepet játszik a múlthoz való viszony lezáratlansága. A Kádár rendszer zárványként marad a társadalmi tudatban.

„A rendszer bukására ugyanakkor nem sokan számítottak, de csupán keveseknek volt ellenükre. A fordulat azonban nem katarzist váltott ki – mint az NDK-ban vagy Romániában, ahol hirtelen omlott össze a rendszer -, hanem inkább megkönnyebbülést, hiszen a folyamatos változás fokozatos adaptációs lehetőséget vont maga után, összességében pedig békés átmenetet kínált. A társadalom többségének aktív közreműködése nélkül valósult meg a rendszerváltás (Szabó I. 2000: 2009).

Az egyének, családok, csoportok életét közvetlenül elérő és közvetlenül fenyegető, együttes élménnyé fonódott traumák végigkísérték a 20. századi magyar történelmet (Erős 2001). A 20. század történetét Erős Ferenc egyenesen kollektív traumák sorozataként nevezi meg (Erős 2007, 7). Nem úgy, mint Németországban, ahol ezt 1968 óta folyamatosan teszik, nálunk ezek a traumák máig kibeszéletlenek, feldolgozatlanok. Feldolgozatlanságuk, szőnyeg alá söprésük és az ebből fakadó feszültségek pedig a pártidentifikációs stratégiák részévé, törésvonalképző jeggyé váltak.

A nemzedékek közötti választóvonal a rendszerváltás után leginkább a múlthoz való viszony mentén bontakozott ki (Karácsony 2005). Miközben az 1945 és 1990 közötti üldözöttség kapcsán Kádár személye mutatja a legerősebb összefüggést, addig a Kádár személyénél jóval kevésbé osztja meg a közvéleményt a kádári konszolidáció éveinek a megítélése. A hétköznapi életkörülmények tekintetében erről a korszakról él a legkedvezőbb kép a közvéleményben. (Karácsony 2005: 7).

Karácsony Gergely elemzéseinek fényében különösen érdekes Hunyadi György kutatása a XX. századi korszakok (traumák) megítéléséről. Hunyadi szerint a

¹⁰ És itt ténylegesen a legszélsőségesebb, a legdurvább, nyomdafestéket gyakran nem tűrő kifejezések használatáról van szó egy nyitott kérdésblokkban, ahol kifejezéseket kellett társítani hat parlamentben lévő párthoz.

rendszertranszformációt követően a fiatalok és az idősebbek is differenciáltabban és realisabban látják Magyarország XX. századi történelmének alakulását, mint azt feltételeznénk. 1994-ben végeztek egy országos reprezentatív vizsgálatot, amelyben azt kérdezték, hogy „...miként éltek hazánkban az emberek 1900-ban, 1925-ben, 1950-ben, 1975-ben és miként fognak élni 2000-ben” (Hunyadi 2010, 162). A kapott eredmények az ország XX. századi fejlődésének sajátos ívét rajzolják fel. 1990-1925-1950-1975-2000 egymást 25 évvel követő időpontok, pontosan lehetett belőle a különböző történelmi korszakokat követni. 2000-ben megismételt vizsgálat során hasonló fejlődésvonalat tudtak leírni, mint közel egy évtizeddel korábban: „... az 1900-as évek átlagos világához képest a század első felét hanyatlásként ítélték [a kérdezettek] az 1950-es mélypontra, majd egy jelentős javulás látható 1975-ig, melyet rendszerváltó tapasztalatok nyomán ismét visszaesés követ. Vagyis a Kádár korszak 1975-ös éve kimagaslik a történelmi dátumok közül, első helyét még a jövő optimista kilátásai sem kérdőjelezik meg. (Hunyadi 2010, 184)”. Hunyadi és Erős Ferenc kutatásai arra utalnak, hogy a XX. század társadalmi traumáinak tengerében a Kádár-konzolidáció rövid időszaka a kollektív emlékezet számára fontos értéként, rövid nyugalmi periódusként rögzül, amelyet azonban a napi pártpolitikai csatározások, a pártok szavazatmaximalizásra való törekvése gyakran átír, átértékel, illetve átírat, átértékeltet.

A nagymintás ifjúságkutatások sorában 2008 folyamán nyílt először lehetőség, hogy a 15–29 év közötti magyar fiatalok véleményt mondjanak a Kádár-korszakról és ezzel párhuzamosan a jelenlegi rendszerről.¹¹ Az eredmények azt jelezték, hogy az ifjúsági korosztályok meglehetősen megosztottak, polarizáltak és egyben tanácstalanok voltak a kérdést illetően, hiszen a kérdésre választ adók fele 9 szempont¹² figyelembe vételével a jelenlegi, másik fele a Kádár-korszakot tekintette inkább kedvezőbbnek, jobbnak (Szabó A.–Kern 2011, Laki–Szabó 2012).

Az akkori, az 1980-as évek végén született¹³ egyetemisták és főiskolások ugyanakkor differenciáltabban értékelték a Kádár-korszakot és a jelenlegi rendszert.

¹¹ Az eredeti kérdés így szólt: Sokan szokták összehasonlítani a mostani és Kádár-rendszert, korszakot. Véleménye szerint a következő szempontok szerint összehasonlítva melyik rendszer jobb: az előző, Kádár-korszak vagy a jelenlegi rendszer? (Tudom, hogy nem élt az előző rendszerben, de azért lehetnek elképzelései.)

¹² A Kádár-korszak vagy a mostani jobb a következő szempontból: szociális biztonság?
A Kádár-korszak vagy a mostani jobb a következő szempontból: szabadságjogok (szólás-, vallás-, gyülekezési jogok)?

A Kádár-korszak vagy a mostani jobb a következő szempontból: munkalehetőség?

A Kádár-korszak vagy a mostani jobb a következő szempontból: fiatalok érvényesülése?

A Kádár-korszak vagy a mostani jobb a következő szempontból: szórakozási lehetőségek?

A Kádár-korszak vagy a mostani jobb a következő szempontból: felsőoktatásban való részvételi lehetőség?

A Kádár-korszak vagy a mostani jobb a következő szempontból: lakáshoz jutás lehetősége?

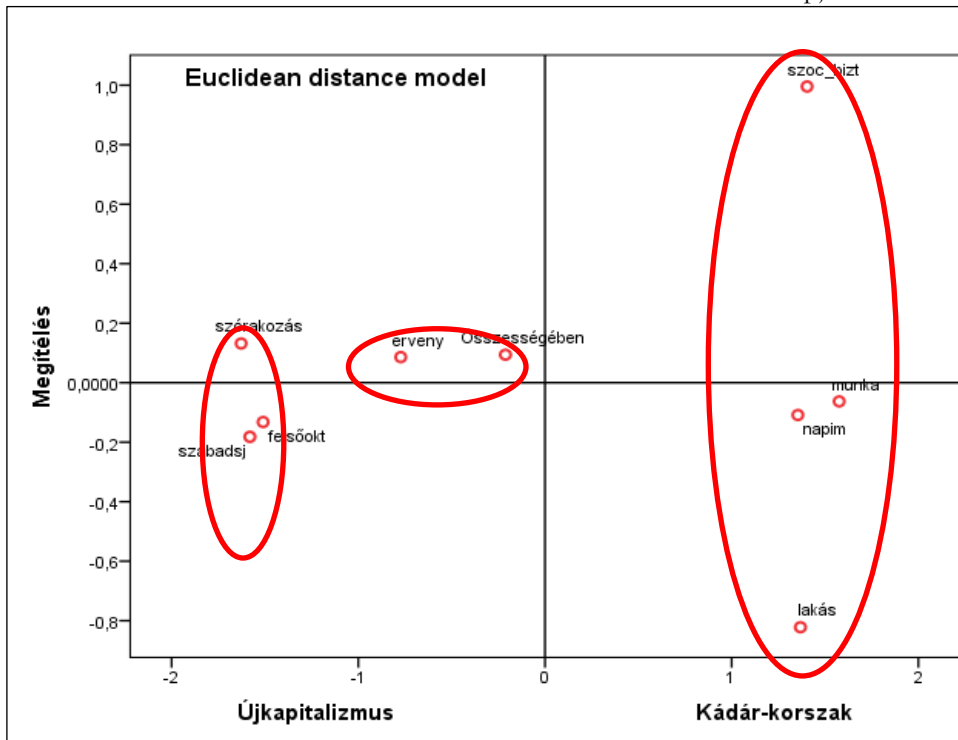
A Kádár-korszak vagy a mostani jobb a következő szempontból: napi megélhetés?

És mindent egybevetve melyik korszak (volt) a jobb?

¹³ Többségében 1983 és 1989 között születettek.

Többdimenziós skálázás révén¹⁴ nyert adatok szerint 4 tényező, a szociális biztonság, a munkalehetőségek, a napi megélhetés valamint a lakáshoz jutás egyértelműen inkább a Kádár-korszakhoz kötődött, míg a szórakozási lehetőségek, a szabadságjogok érvényesülése, valamint a felsőoktatáshoz való hozzájutás pedig a jelenlegi rendszerben volt kedvezőbb a hallgatók álláspontja szerint. Látható az alábbi adatokból, hogy 2008-ban a legegységesebb, leghatározottabb és legkedvezőbb megítélés alá a szociális biztonság esett, amely kétséget kizáróan – a hallgatók véleménye szerint – a Kádár-korszak meghatározó karaktere volt. A két élesen eltérő struktúra között középen két kérdés megítélése tartozott: ezek a fiatalok érvényesülése, és a két rendszer/korszak összesített megítélése. A két rendszert összehasonlítva a főiskolai és egyetemi hallgatók 2008-ban úgy vélekedtek, hogy a jelenlegi rendszer kedvezőbb, ezért is került a koordináta rendszer bal és pozitív oldalára a fiatalok érvényesülésével együttesen.

2. ábra. Hallgatók a Kádár-korszakról és a jelenlegi rendszerről, 2008
többdimenziós skálázás a kérdésre választ adók válasza alapján

Forrás: Ifjúság2008.¹⁵ Saját számítás.

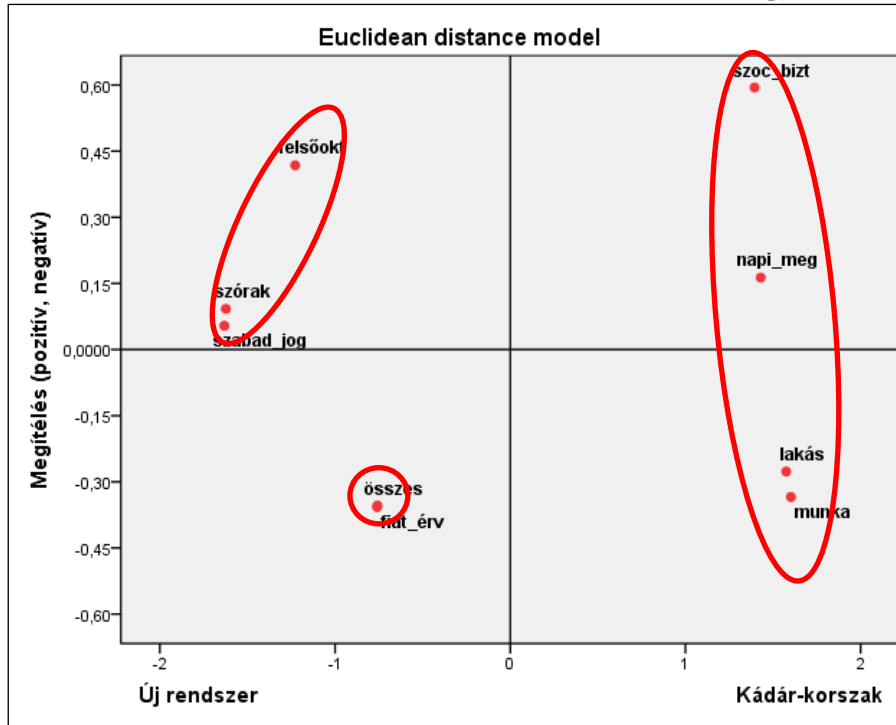
¹⁴ Az eljárás lényege, hogy egy többdimenziós térben helyezi el a szubjektív, vélemény (többnyire skála) típusú válaszokat hasonlóság és különbözőség alapján. A többdimenziós skálázás során abból indulunk ki, hogy a kérdezettek döntéseit valamilyen kognitív illetve affektív struktúrák befolyásolják.

¹⁵ A vizsgálatról részletesen lásd (Bauer–Szabó A. 2009.).

2013-ban, azaz 4–5 évvel a nagymintás ifjúsági felvételt követően a reprezentatív egyetemista és főiskolás vizsgálatok során újra megkérdeztük a hallgatókat a fenti 9 szempont alapján a Kádár-éra és a jelenlegi rendszer összehasonlításáról. A 2013-ban megkérdezett fiatalok túlnyomó többsége a rendszertranszformáció korai időszakában, 1990-1993-ban született, azaz többségük számára az előző időszak pusztán történelem. Rég múlt, „özönvíz előtti idők”, amelyet nem ők, hanem a szülők, nagyszülők éltek meg. Nos, a változás látványos.

1. A legnagyobb változás a két rendszer együttes megítélése és a fiatalok érvényesülése tekintetében mutatható ki. Jól látható, hogy a fiatalok érvényesülése teljesen összecsiszolt a két rendszer együttes értékelésével (korábban csak együtt mozogtak). Az adatok alapján a mostani fiatalok számára a Kádár-korszak valamint a jelenlegi rendszer megítélésének alapja a fiatalok érvényesülési lehetősége. 2008-hoz képest mindkettő határozottan az Újkapitalizmus felé billent el. De, és ez is nagyon fontos, a két rendszert összehasonlító változó az erősen negatív tartományba került. Engedtessék meg, hogy ezt úgy interpretáljuk, hogy a fiatalok inkább már a mostani világot ismerik, elfogadják, azt, adott számukra, de ezzel a világgal egyáltalán nem elégedettek, nem tetszik nekik, nem tudnak azonosulni.
2. Látható, hogy a skála jóval szűkebb lett. Míg 4 éve -1 és +1 között értéken belül szóródtak az eredmények, 2013-ban a hallgatók véleményét a statisztikai eljárás -0,6 és +0,6 közötti értéktartományban helyezte el, azaz a különbségek csökkentek.
3. A Kádár-korszakon belül a szociális biztonság prioritása továbbra is megmaradt, de a magyar főiskolások és egyetemisták véleménye szerint – „az idő mindent megszépít” – a napi megélhetés is nagyon kedvező volt a rendszertranszformációt megelőzően. Ezzel párhuzamosan a lakáshoz jutás és a munkalehetőségek egymáshoz közel kerültek, mintha a Kádár-korszakban legalább annyira könnyen vagy éppen nehezen letett volna lakáshoz jutni, mint munkához. E téren teljes félreértés uralkodik a nappali tagozatos hallgatók körében.
4. Átalakult az Újkapitalizmus oldala is. Kétségtelen, hogy ugyanazok a faktorok maradtak a pozitív oldalon, de a felsőoktatásba való jutás lehetősége elvált a szabadságjogoktól, valamint a szórakozási lehetőségektől, és némileg önálló szemponttá vált.

3. ábra. Hallgatók a Kádár-korszakról és a jelenlegi rendszerről, 2013
többdimenziós skálázás a kérdésre választ adók válaszaival alapján

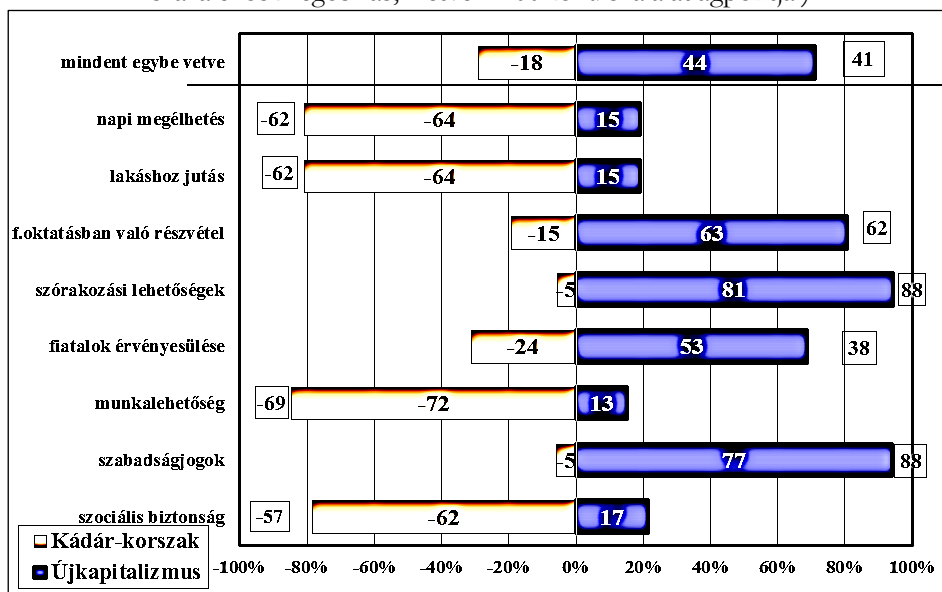
Forrás: Aktív Fiatalok 2013. Saját számítás.

A fenti sarkos állításunkat bizonyítják a részletesebb adatok. 4–5 év alatt érdemben növekedett azon hallgatók aránya, akik már nem tudták vagy nem akarták megítélni, összehasonlítani a rendszereket. 14 és 24 százalékpont között mozog a bizonytalanok és válaszmegtagadók aránya, amely korábban 10 százalékpont körül mozgott. A legkisebb a bizonytalanság egyébként a munkalehetőségek (Kádár-korszak), illetve a szórakozási lehetőségek (Újkapitalizmus) terén volt.

Az idő előre haladtával a fragmentált szocializáció okán megszűnt az összehasonlítási alap (nincs viszonyítási pont, nincsenek középső értékek). Az előző korszakkal összefüggésben maradt a családi visszaemlékezés, vagy éppen az iskolai oktatás, ezen szocializációs ágensek működéséről viszont korábban bizonyítottuk, hogy meglehetősen korlátozott a működésük még a társadalomtudományi szakos – politikailag sokkal involváltabb – hallgatók esetében is. Mindennek tetőzéseként a két rendszer összehasonlításakor a legkevésbé egyértelműek a válaszok. A magyar egyetemi és főiskolai hallgatók 38 százaléka vagy nem tudta, vagy nem akarta megmondani, hogy az Újkapitalizmus vagy a Kádár-korszak-e a jobb. Ráadásul mind az online mind a személyes kérdezés során százalékokban mérhető „egyik se” megjegyzést kaptunk, amelyet – zárt kérdés révén – nem tudtunk értékelni a feldolgozás során. Összességében a magyar egyetemista fiatalok 44 százaléka a

mostani, 18 százaléka a korábbi érárt tekintette jobbnak. Véleményünk szerint mégsem ez, hanem a közel 40 százalékos bizonytalan (válaszmehtagadó) arány a legérdekesebb.

4. ábra. Véleményed szerint a következő szempontok szerint összehasonlítva melyik rendszer a jobb: az előző, vagy a mostani? (2013, teljes sokaságra vonatkozó százalékos megoszlás, illetve ±100 fokú skála átlagpontjai)

Megjegyzés: Az ábrában (-) előjellel szerepelnek a Kádár-korszak százalékos értékei. Ennek kizárólag ábrázolástechnikai okai vannak, nem értékítéletet jelöl!

Forrás: Aktív Fiatalok 2013. Saját számítás.

2. A szembenézés elmaradásának következményei, negatív hatásai a „létező” demokrácia megítélésére

A fragmentált szocializáció következményei azonban nem csupán a Kádár-korszak megítélésére, hanem a jelenleg működő újkapitalizmus teljesítményének megítélésére, a politikai rendszerrel kapcsolatos elvárások formálódására is kihatnak. Miután a demokratikus politikai rendszerben felnövekvő korosztályoknak nincsenek közvetlen emlékeik a diktatúráról, és a politikai szocializáció fent jelzett hiányosságai miatt arról a legalapvetőbb információk sem jutnak el hozzájuk, viszonyítási alapként az általuk megélt, demokratikus politikai rendszert tekintik. Véleményük megfogalmazásakor azonban nem a demokráciáról, mint értékről vagy kívánatos politikai berendezkedésről alkotnak véleményt, hanem a rendszerváltás utáni modern magyar demokrácia teljesítményéről. Mindez „a demokráciáról általában alkotott kép” és a Magyarországon létező, 1989 után létrejött demokráciáról kialakult vélekedés közötti különbség kialakulásához is vezet.

Kutatásunk eredményeinek ismertetése előtt azonban érdemes röviden kitérni arra, mi jellemzi a rendszerváltás politikai elitjének demokráciához való viszonyát. A rendszerváltó politikai elitről valamint a politikai elit és a demokrácia viszonyával kapcsolatban Ilonszki Gabriella és Lengyel György (2009) felvetik azt a kérdést, hogy mennyire őszinte a politikai elit demokratikus elkötelezettsége, illetve mennyiben tekinthető a mai magyar politikai berendezkedés színlelt demokráciának. A szerzők azt állítják, amennyiben a demokratikus intézmények feltételei közt az elit és a társadalom jelentős csoportjai nem tanúsítanak norma követő magatartást, annyiban e jelenség megragadására alkalmasnak látszik a színlelt demokrácia fogalma. Állításuk alátámasztásához a populista tendenciák bátorítását, a transzformatív elemek túlsúlyát, a politika perszonalizációját és tabloidizációját, a hétköznapi élet és a szakmai kérdések átpolitizálását, a közpénzek nem transzparens felhasználását, a széles körben elterjedt adóelkerülést és normaszegést, valamint az ellenfelek legitimációjának megkérdőjelezését, a köz és az elit számára eltérő tartalmú üzenetek küldését hozzák fel példaként, mint a magyar demokratikus elitizmus zavaró aspektusait. A szerzők aláhúzzák, ezek azért különösen kirívóak ezek nálunk, mert rosszul működő intézményekkel és alacsony bizalmi szinttel társulnak.

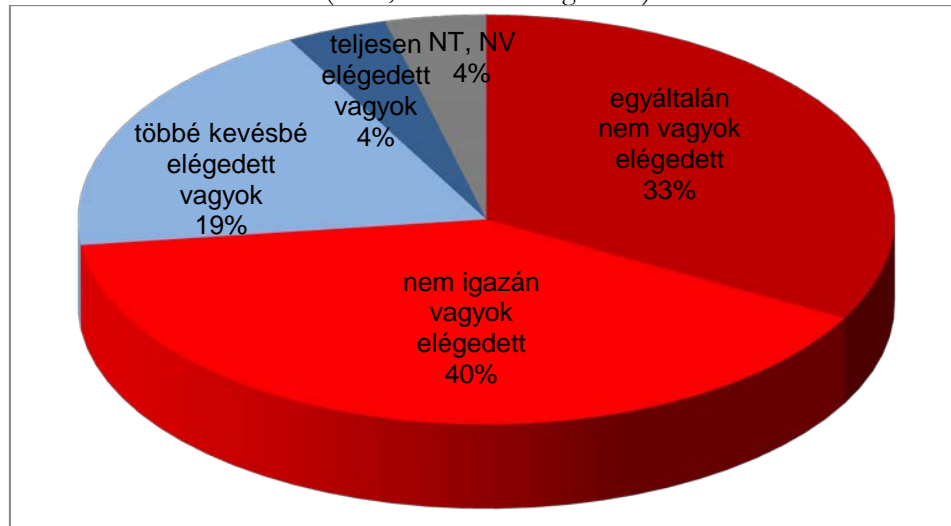
„A színlelt demokrácia feltételei között a társadalom jelentős csoportjai és az elit csak imitálják a szabályok elfogadását, ami kiegészül a demokratikus játékszabályokat illető elitkonszenzus hiányával, valamint a politikai vezetőréteg és a társadalom kapcsolatában a szimbolikus képviselő dominanciájával – a tartalmi képviselő és a felelősség helyett.” (Ilonszki–Lengyel 2009, 8).

A rendszerváltást követően kialakult politikai rendszer által közvetített értékek kapcsán Laki László és Szabó Andrea 2012-es cikkükben egyenesen azt állítják, hogy a rendszer-transzformáció után kialakult demokratikus politikai szocializációra – hasonlóan a Kádár-korszakhoz – a dualitás jellemző. Csakúgy, mint a Kádár-érában, a hivatalos, intézményes szocializáció mellett létezik egy másik, amely a háttérben, rejtetten adódik tovább. A szerzőpáros szerint ebben a duális modellben az egyén tapasztalatai és a „létező demokrácia” (a létező szocializmus kifejezés nyomán) saját, hivatalos öndefiníciója között súlyos ellentmondás feszül (ezt nevezik a szerzők félperifériás szocializációnak). A feszültség eszkalációjának következményei pedig súlyosak lehetnek: akár a rendszerrel szembeni állampolgári lojalitás felmondása, és a társadalmi, politikai válság kialakulása is lehetséges.

A magyar egyetemisták és főiskolások sem 2012-ben, sem 2013-ban nem voltak elégedettek a demokrácia működésével. Legfrissebb, 2013 tavaszi adataink szerint – a Kádár-korszak és a jelenlegi rendszer összehasonlításával szemben – meglehetősen karakteres és egyértelmű a fiatalok véleménye. Közel háromnegyedük elégedetlen vagy teljes mértékben elégedetlen a magyarországi demokrácia jelenlegi működésével, az elégedett oldalon pedig kevesebb mint egynegyedük áll. Ráadásul, a demokrácia teljesítményének megítélése egyértelműen a politikai hovatartozástól függ, és az ideológiai törésvonalak mentén történik. Elégedettebbek a Fidesz-szavazók, még

rendkívül elégedetlenek a baloldali, ellenzéki szimpatizánsok. Újra csak a korábban jelzett fragmentáció, a „mi” „ők” felosztás érvényesül.

5. ábra. Mennyire vagy elégedett a demokrácia működésével az országban?
(2013, százalékos megoszlás)

Forrás: Aktív Fiatalok 2013. Saját számítás.

Álláspontunk szerint a létező demokrácia negatív felfogása visszahat a demokráciáról versus diktatúráról való gondolkodásra is. Ahogy fentebb jeleztük, amikor a demokráciáról gondolkodnak nem egy idáltipikus rendszert mérlegelnek a diktatúrával szemben, hanem éppen a félperifériás, fragmentált szocializációból fakadó ismerethiány okán a jelenlegi helyzetet vetítik ki. Ahogy az az 1. ábra adataiból kitűnik a magyar nappali tagozatos egyetemisták és főiskolások mindössze 38 százaléka vélekedik úgy, hogy a demokrácia minden más politikai rendszernél jobb, 23 százalékuk rendszerszkeptikus választ ad (a hozzám hasonló emberek számára az egyik politikai rendszer olyan, mint a másik), míg egynegyedük (!) diktatúra párti. 20 százalékuk „csak” bizonyos körülmények között, 5 százalékuk pedig a mostani kialakult viszonyokra vonatkoztatja a diktatúra iránti igényét. A 2012-ben elkészített első hullám eredményeihez képest¹⁶ a legfontosabb változás a bizonytalan és válaszmegtagadó csoport jelentős növekedése.

¹⁶ A 2012-es eredmények nyilvánosságra kerülése, a magyar egyetemista és főiskolások társadalom kiábrándult, demokrácia-ellenes vagy éppen demokrácia-szkeptikus vélekedése komoly média és politikai visszhangot generált.

A diktatúrapárti nappali tagozatos hallgatók inkább jobboldali orientációjúak, konzervatívok leginkább pedig radikális beállítódásúak. Azt, hogy a létező demokráciaképből vezetik le a demokráciáról vagy a diktatúráról való általános gondolkodást statisztikai adatokkal is bizonyítható, hiszen érdemi összefüggés mutatható ki a két változó között.¹⁷ Azok körében, akik úgy vélik, hogy a mai helyzet annyira rossz, hogy diktatúrára van szükség, a legmagasabb a létező demokrácia elutasítása (másképpen többen vannak az egyáltalán nem elégedettek, mint az átlag). Ha pedig pártpreferencia alapján vizsgáljuk a kérdést megállapítható, hogy a diktatúra (legyen ez akár a prompt akár a vélelmezett diktatúra) elfogadottsága a legmagasabb a Jobbik szavazói körében, de az átlagnál magasabb a Fidesz hívei körében is.

Konklúzió

A szocializációs ágensek érték- és információ átadási nehézségeit mutatja, hogy feltűnően nagy arányban szerepelnek a mintánkban azok, akik a két politikai berendezkedés összevetését célzó kérdésre nem tudtak választ adni, és számos megállapításuk szembemegy mind a történelmi hitelességgel (például az a vélekedés, miszerint a fiatalok számára Kádár-korszakban a lakhatás egyszerűbb volt) mind a létező, demokratikus politikai rendszer által hivatalosan vallott értékekkel. A megkérdezett fiataloktól kapott válaszokból a demokratikus politikai szocializáció modellje helyett egy ki nem beszélt konfliktusoktól terhes, félderfűzéses szocializáció nyomai látszanak.

Nincs feldolgozva a múlt, nem világos az, hogy mit mihez kellene a főiskolás és egyetemista fiataloknak viszonyítaniuk, mit milyen értéken tarthatnak számon. Jól példázza ezt, hogy a magyar nappali tagozatos hallgatók mintegy harmadának fogalma sincs arról, vagy éppen mi kell az érvényesüléshez, melyik rendszerben volt könnyebb egy fiatal számára sikert elérni. Miközben a szabadságjogok, a szórakozás és általában mindent egybevetve, az életviszonyok terén a jelenlegi, demokratikus rendszert tartják jobbnak a hallgatók, némely mutatók, így a lakhatás, a szociális biztonság és a munkalehetőségek terén 23 évvel a Kádár-korszak bukása után is pozitív kép él tovább. Bár a kapott eredmények alapján összességében a létező politikai rendszert ítélik jobbnak, alapvetően mind a Kádár-korszakról, mind az Újkapitalizmusról negatív kép él a hallgatókban.

Nincs feldolgozva, értékelve, kibeszélve a jelen sem, és az sem kibeszélt, hogy az 1990-et követően Magyarországon megvalósult demokráciának milyen a viszonya egy „ideális” demokráciához, valamint a demokrácia által vallott értékekhez. Ebből adódik, hogy miközben a rendszertranszformáció kezdete óta folyamatosan futunk önmagunk után egy véget érni nem akaró felzárkózási versenyben, folyamatosan csökken a „létező demokráciával” való elégedettség, csökken a rendszer legitimitása, ezzel párhuzamosan nem a demokrácia reformjáról, egy jobb, működőbb demokráciáról szól a diskurzus, hanem az egyre növekvő elégedetlenség hatására egy

¹⁷ A Pearson féle χ^2 próba értéke 63,51, szignifikancia szint: 0,000, Phi értéke: 0,186.

más, diktatórikus rendszer iránti igény kezd kialakulni. Az elégedetlenséget részben az is magyarázza, hogy a magyar fiatalok demokrácia-felfogása gazdasági alapú: azt, hogy a demokrácia jól vagy rosszul működik-e, elsősorban az ország gazdasági teljesítőképességének – és személyes élethelyzetüknek – rendelik alá.

Irodalom

- Bauer Béla – Szabó Andrea (2005) (szerk.): Ifjúság2004 Gyorsjelentés. Budapest, Mobilitás.
- Bauer Béla – Szabó Andrea (2009) (szerk.): Ifjúság2008 Gyorsjelentés. Budapest, Szociálpolitikai és Munkaügyi Intézet.
- Bibó, István (1948): Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem. Válasz, 8. (4) 289–319.
- Bihari, Mihály (2005): Magyar politika 1944-2004. Politikai és hatalmi viszonyok. Budapest, Osiris.
- Csanády Márton – Lux Ambrus (1992): Rendszerváltás és értéktudat: 300 budapesti középiskolás társadalmi és politikai értékrendje. Budapest, Oktatókutató Intézet.
- Csákó Mihály – Berényi Eszter – Bognár Éva – Tomay Kyra (2000): Politikai szocializáció Magyarországon a kilencvenes években. In: Szociológiai Szemle, 2000/1, 50–68.
- Csákó Mihály (2004): Ifjúság és politika. In: Educatio, 2004/4, 535–550.
- Csákó Mihály (2011): Állampolgárokat nevel-e az iskola? In: Bauer Béla – Szabó Andrea (szerk.) (2011): Arctalan (?) nemzedék: Ifjúság 2000-2010. Budapest, Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet, 101–114.
- Csigó Péter (2005): Közéleti diskurzusok és identitások a népszerű média terében. Miért nincs hatásuk a kereskedelmi híradóknak? Médiakutató, 2005/4. Forrás: http://www.mediakutato.hu/cikk/2005_04_tel/02_kozeleti/01.html?q=Csigó%F3 Utolsó letöltés: 2012. október 2.
- Erős Ferenc – Murányi István – Jana Plichtová – Varga Rita (1997): A társadalmi átalakulás és a demokrácia szociális reprezentációja öt posztkommunista országban. In: Politikatudományi Szemle, 1997/4, 5–26.
- Hammer Ferenc. 2005. Miért utálják a politikát Magyarországon. Budapest: DEMOS Magyarország Alapítvány.
- Ilonszki Gabriella Lengyel György: Válaszúton: konszolidált vagy színlelt demokrácia? Politikatudományi Szemle 2009/1. 7–25.
- Gazsó Ferenc – Laki László (2000): Esélyek és orientációk – fiatalok az ezredfordulón, Budapest, Okker Kiadó.
- Gazsó Ferenc – Laki László (2004): Fiatalok az újkapitalizmusban. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Karácsony Gergely (2005): A történelem fogságában. Generációk, életutak és politikai preferenciák Magyarországon. In: Angelusz Róbert – Tardos Róbert (szerk.): Törések, hálók, hidak. Budapest, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 161–206.
- Kende Ágnes (szerk.) (2008): Alattvaló vagy polgár? Az aktív állampolgárságra nevelés: hozzáadott érték a közoktatási rendszer sikeres reformjához Aktív Állampolgárságért Alapítvány, Budapest, 2008.
- Kéri László (1987) (szerk.): A politikai szocializáció elméleti kérdései. Budapest, Társadalomtudományi Intézete.

- Kéri László (1988) (szerk.): Hazai politikai szocializációs folyamatok. Budapest, Társadalomtudományi Intézete.
- Laki László – Szabó Andrea – Bauer Béla (2001) (szerk.): Ifjúság2000 Gyorsjelentés. Budapest, Nemzeti Ifjúságkutató Intézet.
- Laki László – Szabó Andrea (2012a): Fiatalok, demokrácia, jelen és múlt (1.) Egyenlítő, 2012/4.
- Laki László – Szabó Andrea – (2012b): Fiatalok, demokrácia, Jelen és múlt (2) Egyenlítő, 2012/5.
- Percheron, A. (1971): Az egyén politikai formálódása. In: Szabó Ildikó – Csákó Mihály (1999) (szerk.): A politikai szocializáció: Válogatás a francia nyelvterület szakirodalmából. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó. 18—43.
- Somlai Péter (1997): Szocializáció. A kulturális átörökítés és társadalmi beilleszkedés folyamata. Budapest, Corvina Kiadó.
- Szabó Andrea – Kern Tamás (2011): A Magyar fiatalok politikai aktivitása. In: Bauer Béla – Szabó Andrea (szerk.) (2011): Arctalan (?) nemzedék: Ifjúság 2000-2010. Budapest, Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet, 37–80.
- Szabó Andrea – Oross Dániel (2012): A demokratikus részvétel tendenciái a magyar egyetemisták és főiskolások körében. In: Szabó Andrea (szerk.) (2012): Racionálisan lázadó hallgatók. Szeged, Belvedere-Meridionale Kiadó.
- Szabó Andrea (szerk.) (2012): Racionálisan lázadó hallgatók. Szeged, Belvedere-Meridionale Kiadó.
- Szabó Ildikó – Csepeli György (1984): Politikai érzelmek iskolája. In: Jel-Kép, 1984/2, 26–31.
- Szabó Ildikó (1991): Az ember államosítása. Politikai szocializáció Magyarországon. Budapest, Tekintet Könyvek.
- Szabó Ildikó (1992): Kollektív élmények a politikai szocializációban. In: Új Pedagógiai Szemle, 1992/4, 21–33.
- Szabó Ildikó (1994): Minden másképpen van. Politikai reszocializáció Magyarországon. Világosság, 1994/3, 61–73.
- Szabó Ildikó – Örkény Antal (1997): Magyar középiskolások politikai érzelmei és ismeretei. In: Politikatudományi Szemle, 1997, 3. 31–69.
- Szabó Ildikó – Örkény Antal (1998): Tizenévesek állampolgári kultúrája. Budapest, Minoritás Alapítvány.
- Szabó Ildikó (2000): A pártállam gyermekei. Tanulmányok a Magyar politikai szocializációról. Budapest, Hatodik Síp Alapítvány Új Mandátum Könyvkiadó.
- Szabó Ildikó – Falus Katalin (2000): Politikai szocializáció közép-európai módra: a magyar sajátosságok. In: Magyar Pedagógia, 2000/4, 383–400.
- Szabó Ildikó (2009): Nemzet és szocializáció. A politika szerepe az identitások formálódásában Magyarországon 1867-2006. Budapest, L'Harmattan.
- Szalai Erzsébet (2011): Koordinátákon kívül. Fiatal felnőttek a mai Magyarországon. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó.

TÓTH ANDRÁS

A kádárizmus búvópatakaként való visszatérése a kádárizmus csődje után a munkaügyi kapcsolatok és a szakszervezeti érdekvédelem területén (1989-2013)

Kádár János névadójává vált egy történelmi korszaknak, a kádárizmusnak, ami alatt vezette az országot. A kádárizmusnak sok jelentése van. Érthetjük alatta a kádári stílust, a néppel összekacsintó paternalista diktátort,¹ a kompromisszumok robotosát.² Érthetjük alatta azon elvtelen és hazug kompromisszumok korszakát, amely korrumpálta, erkölctelenné tette a népet.³ Érthetjük alatta a folyamatosan liberalizálódó puha diktatúrát, az élhető gulyásszocializmust, a jólétet és biztonságot biztosítani kívánó paternalista államot, az állami túlsúly és a kispolgárosodást engedélyező és kisszerű piacodosást lehetővé tevő engedmények vegyes rendszerét, amely elég sokáig fenntarthatónak tűnő egyensúlyt biztosított.

Ebben a cikkben a kádárizmust a harmadik meghatározáshoz hasonlóan értelmezem, annak érdekében, hogy a kádárizmus használható elemzési kategória legyen a poszt-kádári, nem szocialista korszakban is. A kádárizmus alatt annak az állam által uralt társadalom metaforáját értem, amelyben az állam a hozzá hűségesen igazodóknak paternalista módon előnyöket, esélyeket biztosít, másoknak pedig különböző területeken eltérő arányú, éppen ezért nehezen meghatározható mértékű, de bizonyosan létező, ámbar korlátozott szabadságot engedélyez. A korlátozott szabadság azt is jelenti, hogy akik bizonyos, néha nehezen kiszámítható, csúszkáló határt túllépnek a szabadságuk gyakorlásában, azok számíthatnak az állam valamilyen formában jelentkező megtorlására.

A történelmi kádárizmus, a valamikor volt létező kádárizmus ugyanúgy fenntarthatatlannak, versenyképtelennek és illegitimnek bizonyult, mint az összes többi szovjet szatellit állam politikai rendszere. 1989 a kádárizmus csődjének az éve is volt, az összes többi hasonló szovjet stílusú szocialista rendszerével együtt. 1989-ben úgy tűnt: névadójával együtt eltemettük a kádárizmust is. Ennek ellenére nem tűnt el a kádárizmus. Mai napig hat, velünk él. Elég csak beütni a kádárizmus szót egy internetes keresőbe, s írások, publicisztikák özönét dobja ki a program, amelyek arról

¹ Lásd: Valuch (2001)

² Bár Kádár tiltakozott ez ellen a jelző ellen. Lásd: Gyurkó (1983).

³ Lásd: Béládi (én).

értésítik az olvasót, hogy a kádárizmus nem tűnt el, tovább él,⁴ továbbra is meghatározóak a kádári kisember kicsinyes vágyai,⁵ életünket befolyásolják a kádári hatalom továbbélő uralkodó körei,⁶ vagy éppen most térnek vissza a kádári hatalomgyakorlás rendőrállami módszerei.⁷

Ebben a cikkben a szakszervezetek és a munkaügyi kapcsolatok intézményrendszerének történetén keresztül azt kívánom bemutatni, hogyan tért vissza először bűvópatakként, majd mindent meghatározó erőként állami befolyás, s miként sorvasztja el a független érdekképviseletet az erőre kapott állam annak ellenére, hogy 1989 értelme és célja az állami befolyás felszámolása volt a munka világában. Vagyis, azt akarom bemutatni, hogy tért vissza a kádárizmus a kádárizmus csődje után, először, mint stílus, s annak csődje után, mint domináns állami szerepvállalás az államtól független érdekvédelmet megfojtással fenyegető állami irányítás.

A cikk szerkezete a következő. Először a poszt-kádári kor kezdetéről, a rendszerváltás értelméről és céljáról írok. Utána leírom miként született meg a munkaügyi kapcsolatok poszt-kádári intézményrendszere és hogyan formálódott ki az a történelmi kompromisszum, amely kialakította az államtól független önálló érdekképviseleti intézményrendszert, s amely meghatározta a rendszerváltás követő 20 évet a munkaügyi kapcsolatok területén. A cikk harmadik részében azt mutatom be, hogyan lopódzott vissza bűvópatakként a kádárista kompromisszumkereső stílus, s vele együtt maga az államtól való egyre nagyobb függőség az érdekegyeztetés csendes válsága és az állam egyre növekvő szerepvállalása nyomán. A cikk utolsó negyedik része tárgyalja, hogy a 2006-os válság miként vetett véget ennek a kompromisszumkereső korszaknak, s miként vezetett el a válság az állami irányítású válságkezelési kísérlet visszatéréhez, s az állam egyre nyomasztóbb túlsúlyához, az egy hangsúlyosabb állami dominanciához a munkaügyi kapcsolatok területén. Vagyis azt, hogyan formálódik ki az állam által uralt társadalom jelensége.

⁴ <http://fn.hir24.hu/itthon/2013/04/05/a-kadarizmus-nyomaban/>

⁵

http://kerdem.blog.hu/2012/08/10/hagyjuk_ezt_az_egesz_kapitalizmusdit?utm_source=mandiner&utm_medium=link&utm_campaign=mandiner_201307

⁶ http://mandiner.hu/cikk/20120530_tokeczki_laszlo_esely_a_pusztai_vandorlas_utan

⁷ http://cink.hu/a-nap-amikor-magyarorszagon-hivatalosan-is-visszatert-462655870?utm_source=mandiner&utm_medium=link&utm_campaign=mandiner_201307,

I. A poszt-kádári kor kezdetéről, a rendszerváltás értelméről és céljáról

1989 a csodák, az égisz érő remények éve – s egyben a csalódások kezdete.⁸ A történelmi 1989 hosszú év volt, hosszabb, mint a naptári 1989. A történelmi 1989 valójában 48 hónapos év volt. Valamikor 1988 kora tavaszán kezdődött, amikor megindult az első szabad, demokratikus és független szervezetek megalakulása,⁹ s 1990 kora nyarán, az első szabad parlamenti választásokkal végződött. Ez alatt a 48 hónap alatt az egypártrendszer uralkodó eliteje kénytelen-kedvetlen, vonakodva, majd egyre inkább elfogadva hogy nincs más út, belement előjogai feladásába és megegyezett egy maroknyi bátran fellépő ellenzéki csoportosulással a békés átmenet játékszabályaiban és az új demokratikus rend legfontosabb alapintézményeiben és törvényeiben.¹⁰ A politikai rendszerváltással párhuzamosan sorra születtek meg azok a törvények, amelyek azt célozták, hogy helyreállítsák a vállalkozási szabadságot lebontva a szocialista tulajdonformák egyeduralmát, szabad teret engedjenek a vállalkozó szellemnek a piacot gúzsba kötő szocialista szabályozás felszámolásával.

Már régóta érett a magyar társadalomban a nemzeti függetlenség helyreállításának vágya, a demokratizálódás és a piacosodás iránti igény, a nyitás a „Nyugat” felé, az hogy Magyarország visszatérhessen Európába. A rendszerváltás célja és értelme az volt, hogy megvalósítsa ezeket az elvárásokat. 1989-re, mint a rendszerváltás évére emlékszünk, s nem, mint a forradalom évére, bármennyire is forradalmiak voltak a változások. A rendszerváltás nem volt forradalom abban az értelemben, hogy nem volt népfelkelés. Nem kelt fel a nép, hogy tenger dühével törje össze a felül levők düledező gályáját, mint 1953-ban Berlinben vagy 1956-ban Budapesten. S nem is mozdult meg az egész ország, mint 1980-ban Lengyelországban, hogy tiltakozásával kényszerítse ki a demokratikus átalakulást. Nem is volt szükség erre, mert a hatalom birtokosai maguk vesztették el hitüket a szocializmusban, maguk is felismerték, hogy már nem lehet a régi módon kormányozni, s maguk is egyre jobban felszabadulva a korábban sérthetetlennek számító tabuk alól keresték a fenntarthatatlan szocialista rendszerből való kilábalás útját. A rendszerváltás nyomán forradalmian átalakult Magyarország. Szovjet katonai erővel fenntartott szocialista rendszer, egypártrendszer és mindenre kiterjedő állami tulajdon helyébe lépett a független és demokratikus Magyarország, amely célul tűzte ki, hogy helyreállítsa a joguralmat és a piacgazdaságot.

Békés átmenet történt. Annak minden előnyével és hátrányával. Előnye volt, hogy egy csepp vér se omlott, senkinek nem kellett feláldozni az életét, senki nem maradt özvegy és árva, senki sem vesztette el gyermekét. Nem semmisültek meg épületek, gyárak, közintézmények, nem égtek el hosszú évtizedek vagy évszázadok munkájával felhalmozott vagyonok. Ugyanakkor a békés rendszerváltás csalódást jelentett azok számára, akik többet, mást vártak. Elmaradt a viharos eseményekkel járó tisztító tűz és a remélt erkölcsi megújulás. Nem következett be a forradalmi igazságtétel sem. Sőt, a

⁸ Ezt a fordulatot Hankiss (1988) címe alkalmazta először.

⁹ A szakszervezeti rendszerváltás 1988. május 17-én a TDDSZ megalakulása napján kezdődött el.

¹⁰ Lásd: Bozóki (szerk.), Kukorelli (2013) Alkotmányozó Nemzetgyűlésnek nevezte a kerekasztalt.

békés átmenet lehetőséget adott a páli fordulatra a bukott rendszer egyes intézményeinek, számos korábbi transzmissziós szíj szerepet betöltő szervezetnek és azok vezető pozícióban levő azon káderei számára, akik akartak és tudtak alkalmazkodni a születő új világhoz, arra, hogy megújulva megtalálják a helyüket az új rendben.¹¹

Baloldali nyugat-európai megfigyelők, de néhányan itthon is, remélték, hogy '89 forradalma folytatja a magyar '56, a csehszlovák '68 és a lengyel '80 hagyományát, munkásönkormányzatokat, szakszervezeti kettős-hatalmat követelő nép-mozgalmát.¹² Nem így történt. 1989 mozgatórugója nem egy „igazibb”, emberarcú szocialisztikus kísérlet álma volt, mint ami részben mozgatta 1956 forradalmárait.¹³ Habermas csalódottan jegyezte meg, hogy '89 semmilyen új ideát nem hozott, semmi új eszmével nem járult hozzá az emberiség fejlődéséhez, a változást kiharcolók eszme-mentesek voltak, s nem voltak kreatívak.¹⁴ Igen, kétségkívül, '89-ben nem született új magasztosabb nyilatkozat az emberi jogokról, mint 1789-ben, nem született új magasztosabb állameszme, mint ami formát öltött az 1776-os Függetlenségi Nyilatkozatban. De '89 mégis fontos volt, mert leszámolt véglegesen egy hazug álommal, '17 álmával, a szocializmus, a kommunizmus álmával, amely megvalósítása érdekében oly sok szenvedést okoztak és oly sok vért ontottak. '89 után szinte senki nem maradt - se nyugaton, se keleten - a szocializmus és kommunizmus – hamisnak bizonyult – zászlója alatt.

1989 igazi mozgatórugója a szocializmus csődje volt és a vonzereje a Nyugat-Európai szociális piacgazdaságoknak. 1989-ben Nyugat a béke, a boldogság, a kiegyensúlyozott, civilizált élet eszményképét jelentette. Akkor a Nyugat a reálisan elérhető világok legjobbikának tűnt.¹⁵ Az 1989-ben változást akarók a célként a Nyugat – sikeres, gazdag, békés és vonzó – demokratikus modelljére, szociális piacgazdaságára és jóléti államára tekintettek, amely hosszú évszázadok társadalmi küzdelmei nyomán kialakult a közvetlen szomszédságukba, s ahova talán el is juthattak volna, ha 1945-ben nem a szovjet megszállási zónába veti az országot a forgandó történelmi szerencse, pontosabban szólva, a történelmi szerencsétlenség. S ebből a szempontból '89 utópiája nemcsak a fogyasztás, a fogyasztói társadalom volt, hanem mindaz a társadalmi eredmény, emberi méltóság és jogbiztonság, ami egyedülálló módon biztosított a szociális Európai modellt.

A rendszerváltás sajátos értelme a sikeres nyugat-európai modell meghonosítása, a szociális piacgazdaság, a jóléti állam, az emberi jogok és az emberi méltóság helyreállítása volt. S ebből fakadóan új identitás teremtése: az európai magatartási stílusé, a kompromisszumkereső, a másik felet tiszteletben tartó, nem ellenségként,

¹¹ Erről beszélt Csoóri Sándor (2002) is.

¹² Lásd: Szalai (1994).

¹³ 1956-ról mint az utolsó szocialista forradalomról írt Lomax.

¹⁴ Idézi: Lucas (2008)

¹⁵ Akkoriban még az „európaiság” még távlatot, ígéretet és kihívást jelentett – emlékezett vissza 2010 késő őszén '89-re Bod Péter Ákos (2010).

hanem ellenzékként kezelő attitűdé, amely oly ismeretlen volt e véráztatta, éles társadalmi és etnikai konfliktusokkal szagatos régióban.

'89 szintén az éve volt a felszínre kerülésének az elnyomott, ki nem beszélt, s meg nem oldott sérelmeknek. Ennek nyomán bukkantak fel olyan nézetek is, amelyeket a volt szocialista országokban elfedett a diktatúra nyomasztó csendje: ultranacionalizmus, anti-kommunizmus, antiszemitizmus, cigányellenesség, nemzeti és etnikai feszültségek, határkérdések. Problémák, amelyeket Európa boldogabbik fele már jórészt meghaladott, mert a jólét és a kompromisszumok békés évtizedei nyomán jórészt behegedtek azok a sebek, amelyeket bal és jobboldal polgárháborúja okozott,¹⁶ s amelyeket a megfigyelőkben jórészt a harmincas évek meghaladott forrongó, ellenségeskedő, gyűlölködő világát idézték fel. De akkor még e nézeteket jórészt elnyomta az Európához, a világ e békés, civilizált, gazdag, tiszta és boldog szigetéhez, a „klubhoz” való csatlakozás reménye.

1989 nem volt forradalom, nem jelentett cezúrát, nem számolt fel egyik napról a másikra mindent, ami az előző szocialista rendszerhez kapcsolódott. A tárgyalásos átmenet azt jelentette, hogy történelmi kompromisszum született a szocialista rendszer megújulást kereső elitje és az újonnan születő demokratikus mozgalmak és pártok között. A történelmi kompromisszum azt jelentette, hogy 1989 egy hibrid-rendszer kiépítésének kezdete volt,¹⁷ amely kombinálta a magyar történelmi hagyományokat, jogi és intézményi előzményeket, emberi magatartási módokat a történelmi pillanatokban meghatározó szerepet játszó politikai szereplők vágyaival, elképzeléseivel, preferenciáival. Emellett az új rendszer építői igyekeztek átvenni mintaadó fejlett nyugati megoldásokat, intézményeket, jogi technikákat, és azokat hozzáigazítani a létező magyar valósághoz, megfeleltetni a különböző szereplők érdekeinek elvárásainak. Így 1989 sajátos amalgámja lett a megmaradásnak, megújulásnak és új intézmények születésének. Amalgám volta ellenére az újonnan formálódó intézményrendszer teljesen új cél elérését kívánta lehetővé tenni, azt, hogy Magyarország meghaladhassa a szocializmust, a kádári modellt, visszatérhessen „Európába”, s kialakulhasson az Európai modellbe versenyképes, magántulajdonon alapuló szociális piacgazdaság és demokratikus politikai rendszer.¹⁸ Az egész folyamatot segítette a „nyugat” II. világháborút követően kialakult nemzetek feletti intézményeinek hálózata, amelyek persze szorgalmazták a maguk sajátos érdekeiknek, hagyományaiknak megfelelő intézmények átvételét. Különösen fontos szerepet kapott e folyamatban annak a vágya, hogy Magyarország megfelelhessen az Európai Közösségbe (1992 után Európai Unió) való bekerülés feltételeinek.

¹⁶ Az európai polgárháború fogalmát Nolte-től vettem át (Nolte, 2003).

¹⁷ A hibrid rendszer fogalmát, mint egy másik kulturális rendszerben kidolgozott működési rendszer átvételét és a helyi sajátosságokhoz való igazítását lásd az autóipar példáján: Tóth (1999).

¹⁸ Ahogy Tamás Pál (2011) megfogalmazta egy írásában: Az 1989-es projekt a szabadságot és a piacot összekapcsolva ígért több sikert és boldogságot.

II. A felemás szakszervezeti rendszerváltás és az új történelmi kompromisszum a munkaügyi kapcsolatok területén

Szakszervezetek a kádárizmusban

A szociáldemokrata szakszervezetek érdekvédelmi eljárásai és ethosza, a munkaadói és munkavállalói érdekképviselők érdekegyeztetésének gyakorlata nyomtalanul eltűnt az 1944-1950-es évek katalizmájában és a felejtés homályába veszett az azt követő évtizedekben. Talán csak néhány idősebb munkás emlékeiben és túlélő magatartásminta töredékben maradtak fenn az elsüllyedt érdekvédelmi ethosz maradványai.¹⁹

A szakszervezetek sztálinista átszervezése nyomán alakult ki az a centralizált, ágazati szervezetekre tagolt szakszervezeti struktúra, amelynek legelső építőköve (alapja) volt a vállalati szintű szakszervezet. A vállalati szakszervezeteket irányította az ágazati és országos szakszervezeti központok hierarchikus és centralizált szervezete.²⁰ A szakszervezetek felülről irányított szervezetrendszer illeszkedett az ötvenes évek szélsőségesen központosított gazdaságirányításhoz.

A Kádár korszak részleges decentralizációja és liberalizációja nyomán új szerepet kaptak a munkahelyi szintű szakszervezetek, miközben érintetlen maradt a centralizált központi szervezetrendszer. Az új gazdasági mechanizmus bevezetését kísérő, az 1967. évi IV. törvénnyel életbe léptetett Munka Törvénykönyve visszaállította a munkahelyi kollektív szerződés szerepét a munkaviszony szabályozásában. A törvényi szabályozás logikája szerint a munkahelyi kollektív szerződés szerepe az volt, hogy lehetőséget adjon vállalati szinten a törvénytől való eltérésre azokban a kérdésekben, amelyekre a törvény kimondottan felhatalmazta a szerződéskötő feleket a törvény által meghatározott kereteken belül. A kijegecesedő szakszervezeti érdekvédelmi gyakorlat az egységes szabályozástól való eltérésre, az általános szabályozástól eltérő kivételek megteremtésére, és ezzel a partikuláris vállalati munkaerőpiacok kialakítására irányult. A decentralizált, vállalati szintű kollektív szerződés intézménye formálisan is alátámasztotta a munkahelyi szakszervezetek növekvő autonómiáját a szakszervezeti felső szintjeivel szemben. Az ágazati szakszervezetek irányító szerepe egyre csökkent a munkahelyi szervezetek vonatkozásában. A munkahelyi szintű szakszervezeteknek a vállalat specifikus szabályozásra irányuló decentralizált érdekvédelmi stratégiája pontosan ellentéte volt a piacgazdasági körülmények között működő szakszervezetek érdekvédelmi stratégiájának. A piacgazdasági körülmények között működő szakszervezeteknek, a célja, hogy a minél nagyobb hatókörű kollektív szerződésekkel azonos munkavállalói csoportokra azonos feltételeket állapítsanak meg - vagy legalábbis közelítsék az eltérő feltételeket - függetlenül a munkavállalót foglalkoztató vállalattól, illetve az egyes vállalatokon belül az adott munkavállalói csoport speciális helyzetétől. A vállalati szintű érdekvédelmi gyakorlatot meghatározta az, hogy a

¹⁹ Ezt a megfogalmazást Kemény Istvántól (1986) vettem át. Hasonlóképpen látta Dávid János (1988) is.

²⁰ A munkaügyi kapcsolatok sztálini modelljének leírását lásd: Pravda-Ruble (1986), Héthy-Csuhaj (1989).

vállalati szakszervezet vezetése része volt a vállalatvezetésnek. Nemcsak a szakszervezeti vezetőket kooptálta a rendszer vállalatvezetésbe, de a maguk a szakszervezeti vezetők is vezetői posztokat töltöttek be, vagy karrierük során vezetőkből lettek szakszervezeti vezetők, illetve szakszervezeti vezetői posztjuk csak egy közbeeső állomás volt a felfelé irányuló mobilitásuknak. Ez nemcsak az első számú vezetőkre volt jellemző, hanem már bizalmiak egy jelentős része is valamilyen szintű vezetői posztot töltött be.²¹ A feudális függőségi típusokat metaforaként használva, azt lehet mondani, hogy a vállalati szakszervezeti titkárok függősége a szakszervezeti központ vazallusából a vállalatvezetés familiárisává alakult át a kádárizmus évtizedeiben. Ez azt jelenti, hogy míg az ötvenes évek tipikus szakszervezeti titkára a központ által delegált, jóváhagyott, a szakszervezeti-párt karrier vonalon mozgó, a szervezeti hierarchiának kiszolgáltatott vazallus volt, addig a hetvenes-nyolcvanas évek tipikus titkára már a vállalatvezetés része. A szakszervezeti titkárok már tipikusan vállalaton belüli karriert futnak be, s a vállalatvezetéstől függött jelentős részben az előre menetelük. A vállalatvezetés és a munkahelyi szakszervezeti vezetés összefonódása nyitott utat a kádárista alkukra és lobbizásra épülő érdekvédelmi gyakorlatnak. A szakszervezetek a terv-szabályozó és a költségvetési erőforrásokért való alkuban a vállalatvezetéssel összhangban képviselték a vállalat érdekeit, s a szakszervezetek a maguk társadalmi-politikai eszközeivel, a vállalati érdekeket abba csomagolva, alkudoztak a vállalattal. A vállalaton belül az egyes vállalatrészek, munkaterületek belső alkujának terepét jelentette a szakszervezet a vállalati központi források elosztása során. A különböző szintű gazdasági vezetők számára pozíciójuk megkettőzése, s a szakszervezetben való aktivistáskodás újabb alku-terepet nyitott meg, immár szakszervezeti mezben küzdve a vállalati erőforrásokért. A vállalaton belüli belső alkuk rendszerében való részvétel azzal a következménnyel járt, hogy a szakszervezetek nemcsak a vállalatközi, külső munkaerőpiac egységes szabályozása ellen dolgoztak, hanem a vállalaton belül is pozitíve és negatíve privilegizált belső munkaerő-piaci csoportok kialakulását segítették elő vagy éppen legitimizálták. Részben a függés miatt, részben a szocialista rendszer politikai korlátai miatt a szakszervezeti vezetés és a vállalat vezetés összefonódása miatt a szakszervezetek érdekvédelmi gyakorlatára a vállalattal való azonosulás, a bürokratikus koordináció, az informális problémamegoldás, a vállalatvezetéssel való nyílt konfliktusok elkerülése volt a jellemző.

A magyar szociológiai irodalom egyik legkidolgozottabb témája az egyéni és kiscsoportos informális alkukra, valamint az első gazdaságban, a belső vállalati munkaerőpiacokon elfoglalt pozícióra és második gazdaságban munkavégzésre és a munkahely-változtatásra alapozott különböző individualizált munkavállalói megélhetési stratégiák leírása.²² A teljes foglalkoztatottság és a virágzó második gazdaság együttélése lehetővé tette, hogy a munkavállalók rejtetten, informálisan különféle munkavállalói stratégiák kialakításával tudják érdekeiket védeni függetlenül a formális érdekképviseleti lehetőségektől, a hivatalos szakszervezeti hierarchiától. A

²¹ Lásd: Haraszti (1980), Hegedüs-Márkus (1966), Héthy és Makó (1972, 1978), Tölgyessy (1988).

²² Héthy – Makó (1972, 1978), Kemény (1990.), Kertesi-Sziráczy (1989), Neuman (1987)

gyáranként-termelési technológiákként eltérő kulcspozíciójú munkáscsoportok a termelés megakasztásával érhettek el alkalmi erőpozíciókat és bocsátkozhattak informális munkaharcba. Ennek következtében vállalatról-vállalatra eltérő, - a vállalat termékeitől, technológiájától, termelési feladataitól, belső menedzsment politikájától és belső munkaerőpacától függő -, helyi munkáscsoportok kerülhettek kulcspozícióba. A vállalati belső munkaerőpiacon nemcsak a szakmailag különböző típusú munkásrétegek között alakultak ki eltérő stratégiák, de azonos szakmán, azonos munkáscsoporton belül is megtalálható a második gazdaságra, a külső munkaerőpiacra építő stratégia csak úgy, mint a belső munkaerőpiacon való munkabér kiegészítésre, VGMK-zásra, túlórázásra, prémiumok kiküzdésére irányuló stratégia. Alkalmanként és esetenként persze előfordulhatott, hogy a szakszervezet felkarolt egyes kérdéseket, vagy éppen a bizalmi is az alkudozó munkavállalói csoport tagja volt.²³ De a szakszervezeti tag munkavállalónak lényegében már egyedül kellett megbirkóznia a vállalatvezetéssel. A szakszervezeteknek a vállalati hatalomba való betagozódása, illetve a munkavállalók önszerveződésének tilalma lezárta az utat az informális, alkalmi érdekvédelmi szövetségek megszilárdulása, kikristályosodása elől.

A kádári korszakra jellemző egyedi kombinációja a teljes foglalkoztatottságnak, jóléti államnak, egyéni és kiscsoportos alkunak, munkahelyi és munkahelyen kívüli munkavégzésnek, a formális és informális gazdaságban való részvétel együttesen teret nyitott egy sajátos kombinációjának a fogyasztói és mikro-vállalkozói kispolgárosodásnak, amely egyszerre biztosított politikai stabilitást a rendszernek, biztonságot és előrehaladás lehetőségét az embereknek. Ugyanakkor a mikro-vállalkozási kultúra és a munkahelyeket is átszövő egyéni és kiscsoportos alkuk egybefonódása kitermelt egy sajátos individualizálódott, atomizált attitűdöt, amely oly jellemzőjévé vált nemcsak a munkavállalókra, hanem az egész kádárlista magyar társadalomnak.

A rendszerváltás korszaka és kompromisszumai a munkaügyi kapcsolatok területén

Éppen a kádár-rendszer által biztosított stabilitás, biztonság, jólét és individualizáció együttes hatására a rendszerváltás sajátossága volt, szemben 1956-tal, s a lengyel 1980-al, hogy a rendszerváltás során a munkavállalók nem lázadtak fel, nem voltak munkásmegmozdulások, nem bontakozott ki spontán sztrájkhullám a régi rendszer ellen, a munkavállalók nem hoztak létre tömegesen munkástanácsokat, új szakszervezeteket. Ennek következménye az lett, hogy a rendszerváltás során ugyan alakultak kisebb független szakszervezetek, de lehetőséget kaptak önmaguk megreformálására és a szervezeti átalakulásra, belső reformra, megújulásra a SZOT-hoz tartozó szocialista szakszervezetek.

²³ Lásd: Héthy (1978), Simonyi (1978), de Szentirmai-Papp-Pető (1969) több szegedi vállalatnál végzett kérdőíves munkás-kutatás során azt találták, hogy csak a megkérdezettek 16%-a válaszolta azt, hogy a szakszervezetek a munkások érdekeit képviselik a vezetéssel szemben. A közkeletű kép az volt, hogy a szakszervezetek az "üdülésosztó bizottság" szerepét töltik be (Lásd: Andressew, 1987).

Ami az új független szakszervezeteket illeti, azokat először kis értelmiségi csoportok és politikailag elkötelezett aktivisták hozták létre. Három országos független szakszervezeti központ jött lére, a Liga, amely a Szabad Demokraták Szövetségéhez kapcsolódott, a Munkástanácsok, amely az MDF-hez kapcsolódott és a Szolidaritás Munkásszövetség, amely a FIDESZ munkástagozatával épített ki politikai kapcsolatokat. A legjelentősebb szerepet a Liga játszotta, amely tagja lett az Ellenzéki Kerekasztalnak, s az átmenetről szóló Nemzeti Kerekasztal tárgyalásoknak.²⁴ Ugyanakkor, egyike az új szakszervezeteknek sem vált tömegszervezetté. Az új szakszervezetek összesen nem több mint 20-30.000 tagot tudtak beszervezni. Tipikusan munkahelyi sérelmek miatt megszerveződő kisebb munkáscsoportok csatlakoztak hozzájuk, amelyek szembefordultak munkahelyükön működő hagyományos szakszervezetekkel és új független szakszervezet alapításával próbálták érdekeik védelmében intézményesen fellépni.²⁵

A rendszerváltás alatt lezajlott a SZOT szétesése, a korábban a SZOT-hoz tartozó szakszervezetek reformja és demokratikus független érdekvédelmi szervezetté való átalakulása is. A négy utódszervezetre bomlott, az MSZOSZ-re, a SZEF-re, az Autonómokra és az ÉSZT-re. Az új szakszervezeti konföderációk szakítottak a SZOT szakszervezeti modelljével, kinyilvánították politikai függetlenségüket, s azt, hogy csak a munkavállalók érdekeit kívánják képviselni, függetlenül minden politikai párttól. Új demokratikus alapszabályokat fogadtak el, amely biztosította a belső demokráciát, a tagszervezeteik önállóságát. A szervezeti átalakulás a legtöbb esetben együtt járt egy generációváltással a szakszervezetek vezetésében. A kádárista előregedett vezetőréteg helyébe a szakszervezeti vezetés második vonalából fiatalabb, tipikusan negyvenes éveiben járó, reform-nemzedék lépett, amely kereste, hogyan lehet kialakítani egy új hatékony munkavállalói érdekvédelmi gyakorlatot, amely igazodik a demokratikus piacgazdasághoz.

Hasonló folyamat zajlott le a munkaadói érdekképviselések területén. A szocialista rendszer transzmissziós szíj jellegű monopol szervezetei átalakultak önkéntes tagságon alapuló demokratikus szervezetekké, miközben új vállalkozói érdekképviselések is alakultak az újonnan keletkező vállalkozói rétegek képviselőire, mint például a VOSZ.

A szakszervezetek és munkaadói érdekképviselések átalakulásával párhuzamosan folyt a pártállami korlátok felszámolása. Az egyesülési törvény és a sztrájk törvény elfogadása, a munka törvénykönyve módosítása, amelyeket még az utolsó szocialista parlament hozott meg, lebontotta a munkavállalók szervezkedési szabadságát korlátozó szocialista jogrendet. A törvényhozási munkálatokkal párhuzamosan a munkaügyi kormányzaton belül belső szakértői munka kezdődött el annak érdekében, hogy kollektív szerződések váltsák fel a központi bérszabályozást. Még a Németh-kormány alatt a korábbi Kormány-SZOT tanácskozások helyét felváltotta az első tripartit testület. Ennek a testületnek a legitimitását azonban gyengítette, hogy a kormány nem hívta meg a tanácskozásra a frissen alakult független szakszervezeteket.

²⁴ A Liga részvételéről a Nemzeti Kerekasztal tárgyalásokon lásd: Tóth (2000).

²⁵ Lásd például Neumann (1993).

A rendszerváltás alatt összeomlott az érdekképviseltek transzmissziós szíj szerepet ellátó, államtól függő szocialista modellje. A rendszerváltás nyomán egy új, önkéntes tagságon alapuló, az államtól független, a demokratikus államrendet és piacgazdaságot elfogadó érdekvédelmi szervezeti felállás alakult ki. A plurális és az államtól független, önkéntes tagságon alapuló érdekképviselési rendszer kialakulása egyet jelentett a szocialista modell meghaladásával. A jogszabály-rendszer átalakítása megteremtette a legfontosabb szabadságjogokat. Megszűnt az érdekképviselési szervezetek függése az államtól.

1989 nem jelentett visszatérést a céhes társadalomból kifejlődött 1944 előtti magyar érdekképviselési modellhez, sem automatikus átvételét a – szintén céhes gyökerekből kifejlődött – nyugat európai modellnek. Ugyanis a céhes előzményekből kifejlődött érdekképviselési modellre a jellemző a kizárólagos képviseletre való törekvés, s a tagok számára regionális/ágazati/országos szinten egységes feltételek megteremtése a munkáltatói érdekképviseltek és regionális/ágazati/országos szakszervezetek közötti bipartit autonóm kollektív megegyezések útján. Az átalakulás folyamatát kondicionálta az alkudozó, a helyi szabadság kis köreit egy jobban engedélyező kádárista modell nyomán kialakult attitűdök, viselkedési minták. A szakszervezeti és a munkáltatói érdekképviseltek átalakulására is az lett a jellemző, hogy a rendszerváltás a túgoló kádári decentralizált érdekvédelem lehetőségét tette teljesen szabadabbá a pártállami kötöttségek felszámolásával. Mind a szakszervezeti, mind a munkáltatói szervezetek szabad alakításának az engedélyezése, azok önkéntes jellege és decentralizált felépítése azt jelentette, hogy a korábbi informális alku és lobbizás intézményesíthető. A szereplők, legyenek azok helyi, ágazati vagy országos szintű szakszervezeti vezetők, szakszervezeti tagok, munkáltatók vagy munkáltatói szervezet vezetői, saját jól vagy rosszul felfogott érdekeik, szimpátiák és emocionális kötődéseik alapján dönthettek, hogy kivel milyen szinten meddig működnek együtt.²⁶

A rendszerváltás sok szereplője számára, elsősorban azok számára, akik az ellenzéki rendszerváltó oldalhoz tartottak egy tekintetben a kádárizmus továbbélését jelentette a szakszervezet átalakulása: számukra a SZOT utódszervezeteinek szervezeti túlélése, az, hogy a munkavállalók túlnyomó többsége a régi szakszervezetekben maradt, s nem az újonnan alakult független szakszervezetekhez csatlakozott egyet jelentett azzal, hogy az érdekképviseltek területén nem fejeződött be a rendszerváltás. Az újonnan alakult szakszervezetek azt tartották, hogy a szocialista rendszer kiszolgáltatásából örökölt vagyon és abból fenntartott bürokratikus gépezet tartja össze a régi szakszervezeteket, s a munkavállalók azért nem lépnek ki onnan, s azért nem alakítanak új szakszervezeteket, mert félnek a vállalatvezetéssel összefonódott szakszervezeti vezetőkötől. Az ellenzéki pártok politikusi számára meg az jelentett veszélyt, hogy a korábban a pártállamban és az MSZMP-ben magasabb rangú tisztségeket betöltő vezetők a megújult szakszervezeteknek esetleg titokban együttműködhetnek az akkor még kiközösített MSZP-vel, s esetleg anti-demokratikus politikai célokat is szolgálhatnak. Ezek a vélemények élesen megjelentek a Nemzeti

²⁶ A poszt-céhes és poszt-szocialista modellek közötti különbségről lásd: Tóth (2005a).

Kerekasztal Tárgyalásokon is, ahol a Liga és az Ellenzéki Kerekasztal tagszervezetei, az ellenzéki politikai pártok csak az MSZMP nyomására fogadták el a Nemzeti Kerekasztal harmadik oldalának létrehozását, ahova jórészt az állampárt volt transzmissziós szervezetei, köztük a SZOT, ültek be immár, mint önjelölt független szervezetek. A Nemzeti Kerekasztal tárgyalásokon a Liga és az SZDSZ is követelte, hogy kerüljön elszámolásra a SZOT pártállamból örökölt vagyona, de ez a követelés végül is nem került a Nemzeti Kerekasztal napirendjére.²⁷ Ennek viszont az lett a következménye, hogy az 1990-es választásokkal hatalomra került új politikai elit szemében kérdéses volt a legnagyobb szakszervezetek legitimitása, s joga arra, hogy vagyonával szabadon rendelkezessen.

A régi szakszervezetek reformjának és az új szakszervezetek gyengeségének még egy másik fontos, mai napig ható, negatív következménye lett a szakszervezetekre nézve: a jogászok, a munkaügyi szakértők egy nagyon jelentős és befolyásos csoportja megkérdőjelezte a szakszervezetek legitimitását és jogát a munkavállalók kizárólagos szervezett képviselőjére. Pedig éppen az a céhes modellből kifejlődött szakszervezeti érdekképviseleti modell egyik alapelve, hogy a szakszervezetek a munkavállalók legitím és kizárólagos szervezett képviselői. Ennek alapján köthetnek a szakszervezetek kollektív szerződéseket, kérhetik az államtól a kollektív szerződés kiterjesztését az adott régióban/szakmában/ágazatban dolgozó összes munkavállalóra, s ennek alapján képviselhetik a munkavállalókat a vállalati együttdöntési jogkörökben és az egyéni panaszügyekben. Azonban Magyarországon megkérdőjeleződött a szakszervezetek legitimitása a munkavállalók legitím és kizárólagos képviselőjére amiatt, hogy a kádári szocialista modell évtizedei alatt a szakszervezetei vezetés összefonódott a vállalatvezetéssel. Ez a szakszervezetek legitím és kizárólagos képviselői jogát megkérdőjelező szemléletmód tükröződött az Alkotmánybíróság azon ítéleteiben, amelyek a munkavállaló teljes szerződési szabadságát állították helyre a munkaviszonyban, s Alkotmányellenesnek nyilvánították a szakszervezetek azon jogait, amelyek együttdöntést biztosítottak a szakszervezetek számára az egyéni munkaszerződés tartalmába tartozó kérdésekben.²⁸

A rendszerváltást lezáró első szabad választásokon megválasztott Antall-kormány előtt az a feladat állt, hogy kialakítson egy olyan új intézményrendet, amely választ ad a rendszerváltás során még meg nem oldott feszültségekre, s egyben a remélt jövőképeknek megfelelő fejlődési utat tesz lehetővé. A három legfontosabb feladat a következő volt:

- 1) meg kellett megteremtenie az európai szociális modellbe beilleszkedő munkaügyi kapcsolatok rendszerét, amely lehetőséget ad a szociális dialógusra az autonóm szociális partnerek, vagyis szakszervezetek, munkáltatói szervezetek és az állam között,
- 2) Újra kellett alkotnia a Munka Törvénykönyvét, hogy a munka világának szabályozása összhangban legyen a piacgazdasággal, a joguralommal és a demokratikus elvárásokkal,

²⁷ Lásd részletesen: Tóth (1997).

²⁸ Lásd: Kollonay-Ladó (1996).

- 3) megoldást találnia a szakszervezeti oldal legitimitási problémáira, ami abból fakadt, hogy a független szakszervezetek és az volt ellenzéki pártok megkérdőjelezték a SZOT utódszervezeteinek legitimitását, valamint munkaügyi szakértők és jogászok egy fontos csoportja megkérdőjelezte a szakszervezetek elég legitimek-e a kizárólagos érdekképviseletre.

Az Antall-kormány első két évében születtek meg azok a nagy kompromisszumok a kormány, a szakszervezetek és a munkáltatói szervezetek között, amelyek lehetővé tették, hogy minden fél által elfogadott kompromisszumos megállapodásokkal teremtsék meg a munkaügyi kapcsolatok legitím és demokratikus rendszerét, elfogadják a munka világának újraszabályozását elvégző új Munka Törvénykönyvét és rendezzék a szakszervezetek közötti legitimitási kérdéseket annak érdekében, hogy a munka világában is lezáruljon a rendszerváltás.

Az európai szociális modellhez való igazodás igénye hozta létre az országos tripartit érdekegyeztető testületet. A kormány, amikor létrehozta a tripartit érdekegyeztető tanácsot úgy döntött, hogy arra minden magát országos szervezetnek nyilvánító szakszervezeti szövetséget és munkáltatói szervezetet meghív, s egy-egy szavazatot biztosít számukra függetlenül nagyságuktól, a rendszerváltás során szerzett politikai érdemeiktől. A kormány az érdekképviseleti szervezetek, a szociális békét elősegíteni kívánó nemzetközi szervezetek nyomására beleegyezett, hogy a tripartit testület állandó tagsággal bír, folyamatosan ülésező testület legyen, amely rendszeresen tárgyalja a munka világot érintő stratégiai kérdéseket és véleményezi az összes fontos jogszabályt, amely érinti a munkavállalókat. A tripartit érdekegyeztető tanács nemcsak plenáris ülésen fejtette ki munkáját, hanem bizottságokat hozott létre a munka világa szempontjából fontos részterületek felügyeletére. A kormány egyes nagy, a munka világához kapcsolódó pénzügyi alapok feletti felügyeletet is tripartit alapon álló bizottságok kezébe adta. A tripartitizmus elfogadottságához és legitimmé válásához nagyban hozzájárult, hogy a frissen felállított érdekegyeztető tanácsban sikerült azt a kompromisszumot kialakítani, ami véget vetett az országot megbénító taxis sztrájkknak 1990 őszén. Ennek nyomán a megrendült önbizalmú kormány is fontosnak tartotta a tripartit érdekegyeztetés működtetését és eszközt látott benne szélesebb társadalmi konszenzus kialakítására. Az, hogy minden országos szakszervezet, a három, a rendszerváltás nyomán alakult független és a négy SZOT utódszervezet egyaránt, kifejezte azt aényt, hogy ugyan a SZOT utódszervezeteinek a legitimitása bizonytalan volt a rendszerváltó politikai erők szemében, de mégis ők képviselték a szakszervezeti tagok túlnyomó többségét. Ezt ellensúlyozta, hogy azonos szavazati joguk volt a szakszervezeteknek, függetlenül tényleges szervezethez tartozásuktól.

A tripartit érdekegyeztető tanácsban született meg kompromisszummal a megállapodás az új Munka Törvénykönyvről. Az új Munka Törvénykönyvének a szakszervezetekkel kapcsolatos szabályozása tükrözte azt, hogy a szakértők, a kormányzati tisztségviselők nem fogadták el automatikusan azt az alapelvet, hogy a szakszervezetek legitím képviselői a munkavállalóknak. A Munka Törvénykönyve létrehozta az üzemi tanács intézményét, s ezzel megkettőzte a munkavállalók képviseletét munkahelyi szinten. Főszabályként, az üzemi tanácsoknak biztosította a

vállalatvezetéssel való szociális dialógus jogát az új szabályozás. A szakszervezetek jogát kollektív szerződés kötéséhez, főszabályként, ahhoz kötötte a törvény, hogy megszerezzék a munkavállalók több mint felének a támogatottságát az üzemi tanácsi választásokon. A törvény megszüntette a szakszervezetek korábbi egyetértési jogait, s kizárta őket a vállalati egyéni sérelmi ügyek elbírálásának folyamatából. Ugyanakkor, a mérleg másik serpenyőjébe az került, hogy a szakszervezetek sikeresen megvédték a munkahelyi kollektív szerződéskötés lehetőségét szemben azzal a kormányzati szándékkal, amely a kollektív szerződéskötés szintjét ágazati szintre emelte volna fel. Emellett azt is elérték a szakszervezetek, hogy a vállalatok számukra elfogadható módon legyenek kötelesek biztosítani és támogatni a munkahelyi szakszervezetek munkáját. Ezzel a kompromisszummal a szakszervezetek léte biztosítottá vált munkahelyi szinten. A szakszervezetek számára ez kulcsfontosságú eredmény volt, mert a kádár-korszak legfontosabb szervezeti öröksége az volt, hogy a szakszervezeti érdekvédelmi tevékenység alapja a munkahelyi érdekvédelem volt. Esetleges megszüntetése a munkahelyi kollektív szerződés intézményének azzal a veszéllyel járt volna, hogy megszűntek volna a munkahelyi szakszervezetek, s a szakszervezetek elvesztették volna tagságukat. Úgy jártak volna, mint ahogy az MSZP járt, amikor megszűntek a munkahelyi szervezetei: nem a tagság lépett volna ki a szakszervezetekből, hanem a szakszervezetek hagyták volna el tagjaikat.

Végül a szakszervezetek közötti vagyonfelosztásról szóló utolsó kompromisszum 1991 folyamán született meg. A független szakszervezetek, s volt ellenzéki pártok egyaránt megkérdőjelezték a SZOT utódszakszervezeteinek legitimitását. A független szakszervezetek azt tartották, hogy e szervezetek túlélése egyedül a szocialista rendszer kiszolgálása során szerzett vagyonnak köszönhető. Amellett érveltek, hogy a szakszervezeti vagyont meg kell osztani az új és a régi szakszervezetek között, s ezzel is biztosítani kell a munkavállalók szabad szakszervezet választását. Azonban a jogállami átmenet azt is jelentette, hogy a SZOT felbomlása nyomán az egyesülési törvény alapján létrejött, bíróság által elfogadott alapszabállyal rendelkező új szakszervezeti szövetségek jogi értelemben legitim szervezetté váltak. Ezt a jogi legitimitást szentesítette, hogy az Antall kormány meghívta az érdekegyeztető tanácsba azt négy újonnan alakult szakszervezeti szövetséget is, amelyek a SZOT volt tagszakszervezeteit tömörítették. Ez a jogi legitimitás lezárta annak a lehetőségét, hogy a volt szocialista szakszervezetek utódszervezeteit fel lehessen oszlatni, vagy egyéb forradalmi módon, vagyis a jogi eszközöket felborító úton, meg lehessen fosztani a vagyonuktól. A régi (megreformált) és az új (független) szakszervezetek nem tudtak tárgyalásokon megegyezni a vagyonmegosztásról szóló tárgyalásokon. A független szakszervezetek ezért a volt ellenzéki pártokhoz és a kormányhoz fordultak a szakszervezeti vagyonmegosztás törvényi úton való kikényszerítése érdekében. Ezzel párhuzamosan az MSZOSZ, a legnagyobb taglétszámú megreformált szakszervezet országos sztrájkot hirdetett a rendszerváltás veszteségeinek kompenzálásáért és azonnali kormányzati intézkedéseket követelt. A kormányzat nem vállalta fel a konfliktust, s kompromisszumot kötött az MSZOSZ-szal a követeléseit tárgyában. A rendszerváltás veszteségei érdekében való fellépéssel az MSZOSZ az egyik legnépszerűbb szakszervezeti szövetséggé vált a

munkavállalók szemében. Az 1993 nyarán megtartott TB önkormányzati választásokon, amely egyben a szakszervezeti vagyonfelosztás alapjává is vált, az MSZOSZ, s a többi megreformált szakszervezet fölényesen nyert. A TB választások eredménye lezárta a szakszervezetek legitimitásáról szóló vitát.

1990 és 1993 között kötött kompromisszumok, amelyek tükrözték az akkori erőviszonyokat, hozták létre a munkaügyi kapcsolatok új, legitim, minden szereplő által elfogadott rendszerét. Erre az új rendszerre az volt a jellemző, hogy véget vetett a kádárista állam által irányított érdekképviseleti rendszernek. Megszűnt kitüntetett érdekképviseleti szervezetek állam által biztosított monopóliuma az érdekképviseletre, s a monopol szervezetek államtól való függése. Az új alkotmányos rend lehetőséget adott bárki számára, hogy érdekvédelmi szervezet létrehozását kezdeményezze, s összefogjon másokkal a közös fellépés érdekében. Létrejött egy új, rugalmas, érdekképviseletet védő, a nyomásgyakorlást lehetővé tevő és ugyanakkor szociális dialógust is biztosító intézményrendszer, amely keretet nyújtott a szociális partnerek közötti munkaharcra, véleménycserére és lobbizásra. S végül, de nem utolsósorban, 1993 végére megnyugtatóan, kompromisszummal rendeződött a szakszervezeti legitimitás kérdése is, amit egy referendummal felérő TB-választás eredménye tett megkérdőjelezhetlenné.

1993-ban ért véget a rendszerváltás, az átmenet korszaka a munkaügyi kapcsolatok területén. Ekkora alakult ki a tripartit érdekegyeztetési rendszer, lépett életbe az új Munka Törvénykönyve és szilárdult meg a legitim, mindenki által elfogadott aktorok köre. A kádárista állam által irányított és korlátozott érdekvényesítés helyébe lépett egy szabad, az államtól független érdekképviseleti rendszer, amely elég nagy rugalmasságot biztosított a feleknek arra, hogy alkalmazkodjanak a folyamatosan változó piacgazdaság elvárásaihoz, illetve maguk is alakíthassák a szabályokat, ha megfelelő támogatást tudnak szerezni tagjaiktól a hatékony fellépés érdekében. Minden szereplő azt várta, hogy nő a szerepe az autonóm kétoldalú tárgyalásoknak és kollektív alkunak. Különösen nagyok voltak az elvárások az iránt, hogy az alágazati/ágazati/szektorális kollektív alku szerepe fog megnőni követve a nyugat Európai mintát. Nem így történt.

III. Az érdekegyeztetés csendes válsága és az állami függőség visszalopódzása

A szakszervezeti taglétszám gyors csökkenése kezdődött meg a rendszerváltás után. 1993-ra másfélmillióra csökkent a szakszervezetek taglétszáma az 1989-es közel 4 milliós tagsághoz képest. A taglétszámcsökkenés trendje tovább folytatódott, s 2010-re félmillióra csökkent a szakszervezeti tagok száma. 1993-ban ugyan volt egy hulláma az ágazati kollektív szerződések megkötésének, de ezek a szerződések jórészt elhaltak, s alig került sor tartalmas, valóban szabályzó hatású megújításra a korábban kötött szerződéseknek. (Tóth 1997). A munkahelyi kollektív szerződések szerepe, szabályozási szerepe is gyorsan csökkent (Neumann, 2006).

A valamikor hatalmas apparátust alkalmazó szakszervezeti központok párfős irodává zsugorodtak. A munkáltatói szervezetek szervezettsége is alacsony szintre zuhant. Ráadásul, tevékenységük fő terepe a lobbizás és üzleti szolgáltatások nyújtása lett, s alig fordítottak energiát arra a szerepükre, ami a munkaügyi kapcsolatok területére vonatkozott. A munkaviszony szabályozásának fő terepévé a vállalati szint vált, ahol rohamosan csökkent a szakszervezetek jelenléte és a kollektív szerződések szerepe a munkafeltételek meghatározásában. A taglétszám alacsony szintje mind a szakszervezeteknél mind a munkáltatói szervezeteknél azzal a következménnyel járt, hogy központi irodáik alig pár fős hivatali szervezetek, amelyek alig képesek segítséget nyújtani tagjaiknak, s egyben megalapozott szakmai álláspontokat kidolgozni az országos érdekegyeztetési mechanizmusban való hatékony tárgyalások érdekében (Tóth 2006b).

A bipartit, munkáltatók és szakszervezetek, munkáltatói szervezetek közötti szabályozás szerepe csendes válságba került, mert egyre kisebb szerepet játszott a munkaviszony szabályozásában. De a válság csendes volt, mert a szervezett bipartit alku eljelentéktelenedése, hiánya, a szakmai viták alacsony színvonala nem lett közbeszéd tárgya, nem került fel a politika napirendjére. Szakértői anyagok, szakszervezeti aktivisták, a munkaügyi kapcsolatokat fontosnak tartó kormányzati tisztségviselők, munkáltatók, publicisztikák időről időre felpanaszolták a kiüresedését a kétoldalú munkaügyi kapcsolatoknak, de ennek hiánya nem ütötte át a közérdeklődés küszöbét.

A szakszervezeti tagság drámai mértékű csökkenésének, a kollektív szerződések visszaszorulásának számos oka van. A strukturális okok közé tartozik a foglalkoztatottak számának csökkenése, a szocialista állami vállalati szféra összeomlása, a nagy vállalatok számának csökkenése és a kis és középvállalkozások számának gyors növekedése, a zöldmezős gyárak számának növekedése, a fekete-munka különböző formáinak terjedése. Ezen strukturális változások hatására jelentősen csökkent azon nagyobb létszámú munkahelyek száma, ahol potenciálisan lehetséges munkahelyi szakszervezetek működése. A szocializmus összeomlásával megszűnt az a kényszer, hogy a vállalatvezetések elfogadják partnerüknek a szakszervezeteket. Sőt, a modern emberi erőforrás menedzsment technikák

elterjedése, a költségcsökkentés szükségessége, a szakszervezet-ellenes vállalatvezetői nézetek jelenléte miatt sok munkahelyen a vállalatvezetés kifejezetten szakszervezet-ellenes álláspontot foglalt el, s mindent megtett a meglévő szakszervezetek ellehetetlenítése vagy éppen új szakszervezet megalakulása ellen. A szakszervezetek tárgyalási-szervezkedési pozíciójára kedvezőtlenül hatott az a munkajogi szabályozás, amely alapvetően a munkahelyi szakszervezetekkel szemben bizalmatlanságra épült, s emiatt talán a kelleténél nagyobb játékteret biztosított a szakszervezetekkel szemben ellenséges vállalati vezetők számára.²⁹ Végül, de nem utolsó sorban, az egymással rivális pozícióban levő hat szakszervezeti konföderációk megléte azt is jelentette, hogy a szakszervezeti erőforrások szétforgácsolódtak, s egyre kevesebb erőforrás jutott helyi szervezetek munkájának segítésére, tagszervezésre. Fontos megemlíteni a szakszervezeti vezetők visszatérő panaszát is, miszerint a munkavállalók félnek, apatikusak, kalkulálnak, s nehezen vehetők rá közös fellépésre. Inkább azt várják, hogy valaki fellépjen érdekükben, s elintézzé panaszukat, de nagyon keveset hajlandók tenni közös akcióval ennek érdekében. Ugyanakkor számos sikeres példa azt is mutatja, hogy számos munkahelyen fogtak össze munkavállalók azért, hogy érdekeik védelmében szakszervezeteket alapítsanak, s azok a szakszervezetek, amelyek komolyan gondolták a tagszervezést, s ezt emberi és anyagi erőforrásokkal segítették komoly eredményt tudtak elérni.

Ugyanakkor, az állandó tripartit érdekegyeztető testület folyamatos működése és a felek stabilitás iránti elkötelezettsége azt jelentette, hogy konszolidálódott az országos érdekegyeztetés folyamatába 1990-ben bekapcsolódott kilenc munkáltatói szervezet és hat szakszervezeti³⁰ konföderáció országos érdekképviseleti szervezet pozíciója függetlenül a taglétszám változásától és a bipartit alkuk szerepének alakulásától. Sőt, a háromoldalú tripartit érdekegyeztetés egyre inkább a legfontosabb legitimációs forrása, lobbiterepe, politikai és pénzügyi erőforrásává vált az abban részt vevő szakszervezeteknek és munkáltatói szervezeteknek. Maga az országos érdekképviseleti szervezeti státusz legfontosabb legitimációs forrása az érdekegyeztetésben való részvétel lett. Az érdekegyeztetési mechanizmusban való részvétel folyamatos lehetőséget biztosított politikusokkal és kormányzati tisztségviselőkkel való alkukra, kapcsolatépítésre és befolyásszerzésre, s végül, de nem utolsósorban lobbira különböző kérdésekben. Ez az alkupozíció, befolyás és lobbiterepe lehetőség lett az országos érdekképviseleti szervezetek szinte legfontosabb erőforrása és egyik legfontosabb oka tagszervezetei számára, hogy miért érdemes tagnak maradni. A szervezetek túlélése és működése szempontjából is különös fontosságra tett szert az érdekegyeztetési rendszerben való részvétel során szerezhető állami pénzügyi források és pályázati lehetőségek. Tipikusan, az országos érdekképviseletek költségvetésében az ilyen bevételek elérték az összes bevétel legalább felét. A tripartit érdekegyeztetésben való részvétel vált az országos munkáltatói és munkavállalói érdekképviseletek

²⁹ Lásd: Tóth (2002).

³⁰ A kilencvenes évek elején az érdekegyeztetésben részt vevő partnerek konszenzusával kizárásra került a nagyon kevés taggal rendelkező Szolidaritás Munkásszakszervezet szélsőjobboldali politikai megszólalásai és botrányos pénzügyei miatt.

számára a legfontosabb eszközévé a munka világának a szabályozásában való részvételre és arra befolyás szerzésének a kétoldalú, bipartit szabályozás eljelentéktelenedésével.

A tripartit érdekegyeztetés működtetése, a munkavállalói és munkáltatói szervezetek támogatása, a befolyásolási és lobbis lehetőség terének kinyitása egyre inkább a kormányzati jóindulattól és kormányzati erőforrások erre való átcsoportosításától függött, miután az érdekképviselői szervezetek saját szervezeti erőforrásai egyre jobban eljelentéktelenedtek, ahogy tagságuk alacsony szinten stabilizálódott. Az érem másik oldala, hogy az országos érdekképviselői szervezetek tevékenysége egyre inkább arra irányult, hogy az állam (kormányzat) politikáját befolyásolják, állami forrásokat szerezzenek az általuk fontosnak tartott politikai, jóléti, szakmai politikai kérdések rendezésére, elérjék az általuk kedvezőtlennek tartott állami szabályozás módosítását, vagy új állami szabályozás előkészítését.

Az államtól független kétoldalú alku tévesztése és a tripartit érdekegyeztetés növekvő súlya azt jelentette, hogy bűvópataként visszatérőben volt az állami befolyás növekedése a munka világa szabályozásában. Ezt a trendet megtörte négy évre az első Orbán-kormány, amely fellépett a kibontakozó neo-korporativizmus ellen.³¹ De az MSZP 2002-es választási győzelme után visszaállította az Antall-kormány által kialakított érdekegyeztető mechanizmust.

Bűvópataként visszatérőben volt a kádári alkuk rendszere, amelyet az egyre prominensebb szerepre törekvő paternalista, jóléti célkitűzéseket megvalósítani törekvő állam egyre növekvő befolyása és a jólétet, mindenki számára valamit adni akaró állami politika működtetett. Az állam által szponzorált érdekegyeztetés növelte azt a hitet, hogy az állam az a mindenható szereplő, amely paternalista módon előnyöket, esélyeket tud biztosítani az állam a vele alkudozó szervezeteknek, ezen szervezetek vezetőinek és tagjainak

³¹ Lásd: Óry (1998)

IV. Válság és fordulat az állami irányítású modell irányába

A 2006-os válság kirobbanása, s az állami költségvetési megszorító politika kezdete egyben a bűvópatakként visszatérő kádári jóléti paternalista állami szerepvállalás krízisének a kezdete is volt. Csakúgy, mint a kádári kísérlet, a jóléti paternalista kísérlet is adósságfelhalmozás miatt jutott csődbe. A 2006-ban kezdődő restriktív politika kielezte az ellentéteket a háromoldalú érdekegyeztetés szereplői között. A kormány által választott politika szembefordult mind a munkáltatói szervezetek, mind a szakszervezetek elvárásaival. A kormány a költségvetési hiányt rövid távon elsősorban a vállalkozásokat sújtó adóemelésekkel kívánta betömni, amely politika találkozott a vállalkozói szervezetek éles kritikájával. A kormány hosszútávon az oktatást és az egészségügyet érintő neoliberális reformokkal kívánta megteremteni a költségvetési egyensúlyt. A kormány neoliberális reform törekvései a szakszervezetek ellenállásába ütköztek. A különböző szakszervezeti konföderációk azonban különböző mértékben fordultak szembe a kormány törekvéseivel. A SZOT utódszervezetei, amelyek többsége baloldali irányultságú szakszervezeteknek tekinthető, elsősorban a háromoldalú érdekegyeztetés keretében tiltakozni a reformtörekvésekkel szemben. Velük szemben, a rendszerváltás-kori anti-kommunista szakszervezetek, a Liga és a Munkástanácsok, minden erejükkel szemben fordultak a kormánnyal, s szövetségben a jobboldali FIDESZ-szel országos sztrájk szervezésével, demonstrációkkal, országos referendum követelésével és támogatásával próbálták blokkolni a kormány neoliberális reformterveit. A Liga a neoliberális reform-ellenes tiltakozások hatására jelentősen megerősödött, s erős politikai kapcsolatokat épített ki az ellenzék vezető erejével, a FIDESZ-szel.

A válság második szakaszában, a 2008-as világválság kitörése után, a baloldali és liberális pártok támogatását élvező Bajnai kormány a munkáltatói szervezetek és szakértői think-tankok által kidolgozott reform-programot hajtotta végre az ország stabilitásának megőrzése érdekében. A reform-program magában foglalta a korábbi baloldali kormányok által bevezetett jóléti intézkedések nagy részének a visszavonását. A kormány intézkedéseit az összes szakszervezet elítélte.

Ezen időszak alatt a háromoldalú érdekegyeztetés változatlan szervezeti formában tovább működött, a kormány fenntartotta az érdekegyeztetés mechanizmusát, de a költségvetés szorult helyzete miatt a kormány megszorításokra kényszerült és már nem működött a korábbi korszakra jellemző kompromisszumkereső, a megszorításokat ellentételező konszenzuseresés.³²

A korábbi korszak kudarcai, kieleződött politikai ellentétek, az MSZP támogatottságának megroppanása megágyazott a következő korszaknak, amely politikai legitimitását az 1989 kompromisszumainak megkérdőjelezésére és egy új

³² Palkovics Imre, a Munkástanácsok elnöke 2011-ben egy interjúban azzal legitimálta az Országos Érdekegyeztető Tanács feloszlását, hogy 2006 után már nem volt hatékony, nem tudott működni rendszeren a Bajnai és a Gyurcsány kormány alatt.

rendszer kiépítésének ígéretére építette fel.³³ A 2010-es választásokat hatalmas fölénnyel megnyerő FIDESZ úgy értelmezte a választási eredményeket, hogy a választópolgárok gyökeres változást akarnak az élet minden területén, nemcsak kiigazításra várnak. Az új Parlament által elfogadott Nemzeti Együttműködés Nyilatkozata szerint a rendszerváltás politikai paktumai, amelyek csak az ország részbeni átalakítására voltak elegendőek, szabadság helyett kiszolgáltatottságba, önállóság helyett eladósodásba, felemelkedés helyett szegénységbe, remény, bizakodás és testvériség helyett mély lelki, politikai és gazdasági válságba torkollott. A szavazófülkékben lezajlott sikeres alkotmányos forradalom az átmenet két zavaros évtizedének véget vetett. A kormány célul tűzte ki egy olyan új gazdasági, politikai és társadalmi rendszer megalkotását, amely az élet minden területén új szabályokra épül.³⁴

A mindent átfogó országépítési program magába foglalta a munkaügyi kapcsolatok területét is. Az átalakítás öt legfontosabb területe a következő volt: 1) az országos érdekegyeztetés átalakítása, 2) a sztrájk törvény módosítása és a munka törvénykönyvének újraalkotása 3) az érdekegyeztetés intézményrendszerének átalakítása a közsféra számos területén, 4) intézményesített rendszeres konzultáció helyett alkalmi egyeztetés kiválasztott partnerekkel, 5) a FIDESZ-hez közel álló szakszervezetek támogatása és a kormánnyal szemben állást foglaló szakszervezetek működési feltételeinek gyengítése.

1) Az országos érdekegyeztetés átalakítása

A kormány megszüntette az országos érdekegyeztető tanácsot, a folyamatos érdekegyeztetés rendszerváltás után létrehozott legfontosabb intézményét. Szerepét két testület vette át. A társadalmi párbeszéd új fóruma a Nemzeti Gazdasági és Társadalmi Tanács (NGTT) lett, amelybe meghívást kaptak a munkavállalói és munkáltatói érdekképviselők, a gazdasági kamarák, a civil szervezetek, a tudományos élet, valamint a külön törvény szerinti egyházak képviselői (Jelentés 2011). Az NGTT ritkán összeülő szigorúan konzultatív³⁵ plénuma nem helyettesíti a rendszeresen összeülő, a munka világával kapcsolatos törvényeket és intézkedéseket tárgyaló és azok kapcsán felmerülő vitás kérdésekben kompromisszumra törekvő érdekegyeztető tanács működését. A volt érdekegyeztető tanács érdekegyeztető munkája egy részének az ellátására 2012 elején a kormány létrehozta a Versenyszféra és a Kormány Állandó Konzultációs Fórumát (VKF),³⁶ ahová a kormány a volt érdekegyeztető tanács 15

³³ Fricz Tamás (211)

³⁴ Lásd: A Nemzeti Együttműködés Programja (2010)

³⁵ A szigorúan konzultatív jelző forrása: Beszámoló (2013)

³⁶ A VKF által megtárgyalandó legfontosabb témák az alábbiak: vállalatokat terhelő adók, járulékok, bérezés, a munkavállalók bérezését érintő kérdések, melyeket a Kormány meg kíván hozni, munkajogi

szereplője közül csak hatot hívott meg.³⁷ Az új fórumrendszer azonban, mint az MGYOSZ egyik nyilvános anyaga megállapította, nem helyettesítette az érdekegyeztető tanácsban korábban folyó szakmai tevékenységet, főként azért, mert korábban a plenáris ülések és a gazdasági bizottságban folytatott viták lehetőséget adtak az állami költségvetési, pénzügy-politikai, illetve gazdasági környezettel összefüggő vitákra, amire a kormány által felállított új intézményrendszer nem ad lehetőséget (Beszámoló 2013). Míg korábban az érdekegyeztetés munkája a sajtó figyelmében volt, s az ott folyó viták nyilvános volta lehetőséget biztosított a szociális partnereknek a közvélemény befolyásolására, addigra a VKF munkáját szinte teljes sajtócsend övezi. Ezzel a változással lényegesen csökkent a szakszervezetek média-hatalma, az a képessége, hogy befolyásolják a közhangulatot.

A kormány szintén csökkentette az érdekképviseleti szervezetek számára nyújtott állami támogatás mértékét.

2) A Sztrájk törvény módosítása és a munka törvénykönyvének újraalkotása

A Sztrájk törvényt módosító 2010. évi CLXXVIII. rendelkezése szerint, amennyiben a felek nem tudnak megegyezni az elégséges szolgáltatás mértékéről, s nincs erről törvényi szabályozás sem, akkor a munkaügyi bíróság állapítja meg az elégséges szolgáltatás mértékét, és feltételeit. A törvény praktikus módon ellehetetlenítette a sztrájkot a közüzemekben, mert a bíróságok többnyire eljárási hibákra hivatkozva nem foglalkoztak érdemben az elégséges szolgáltatás mértékének megállapításával.³⁸ Ezzel a törvénymódosítással technikailag ellehetetlenítette a kormány a közüzemi szakszervezetek sztrájklehetőségét, s ezzel ellehetetlenítette a nyomásgyakorló képességét az elmúlt évtizedekben egyedül sztrájkolni tudó munkavállalói rétegnek.

Az új Munka Törvénykönyve szintén abba az irányba hatott, hogy tovább gyengítette a szakszervezetek szervezeti erejét. Egyrészt, a szakszervezetek véleménye szerint a munkaviszonyra vonatkozó szabályok rugalmasabbá tétele még védtelenebbé tette a munkavállalókat a munkáltatói intézkedésekkel szemben.³⁹ Ez természetesen közvetetten kihat a szakszervezetek érdekvédelmi munkájára is, amennyiben a

szabályozás, az egyéb munkabért helyettesítő, vagy kiegészítő járulékok (nyugdij, GYES, stb.), a vállalkozások alapítását, működését és megszűnését érintő jogszabályok tervezetei.

³⁷ Független Szakszervezetek Demokratikus Ligája (LIGA Szakszervezetek), Magyar Szakszervezetek Országos Szövetsége (MSZOSZ), Munkástanácsok Országos Szövetsége, Általános Fogyasztási Szövetkezetek és Kereskedelmi Társaságok Országos Szövetsége (ÁFEOSZ-Coop Szövetség, KÉSZ) Munkaadók és Gyáriparosok Országos Szövetsége (MGYOSZ), Vállalkozók és Munkáltatók Országos Szövetsége (VOSZ)

³⁸ Lásd például: Origo (2011), Palkovics (2012).

³⁹ Lásd: Borsik (2011).

meggyengült pozíciójú munkavállalók még kevésbé mernek nyíltan fellépni a munkáltatóval szemben.

Az Új Munka Törvénykönyve emellett jelentősen csökkentette a munkahelyi szakszervezetek korábban biztosított jogosítványait, amelyek azzal a következménnyel járhatnak, hogy ellehetetlenítik a szakszervezetek munkahelyi szervezeteit. Különösen fájó a törvény szabályozása azokon a munkahelyeken, amelyek köztulajdonban vannak, mert ezeken a munkahelyeken a törvény kifejezetten megtiltja, hogy a munkáltató kedvezőbb feltételeket biztosítson a szakszervezetek számára a törvényben meghatározott minimumszint felett.

3) Az érdekegyeztetés intézményrendszerének átalakítása a közszféra számos területén azzal a céllal, hogy gyengítsék a szakszervezetek helyzetét

A kormány rendelkezések sorozatával igyekezett elérni, hogy a közigazgatásban, a fegyveres testületeknél, s számos közalkalmazotti és közszolgáltató szektorban a szakszervezetek ne jelenthessenek nyomásgyakorló erőt a kormány akaratával szemben. Számos szférában a kormány létrehozott kötelező tagságú kamarákat, amelyek gyakorolják a konzultációs jogokat. A szakszervezetek hiába tiltakoztak a kamarák létrehozása ellen azzal, hogy az szembemegy a szakszervezeti jogokat biztosító nemzetközi egyezményekkel (BRDSZ, 2012), s korábban szakszervezetek által gyakorolt jogokat vesz el (Edupress, 2013).

A kormány egyéb eszközökkel is igyekezett gyengíteni a szakszervezetek szervezeti pozícióit ezekben a szektorokban. Így például megszüntették a szakszervezeti tagdíjak automatikus levonását a munkabérből, ami a tagság felének az elvesztésével járt és megszűnt a korábbi rendszeres konzultáció a szakszervezetek és a munkáltató között (Bárdos 2013). E lépések hatására számos szakszervezet létszáma jelentősen csökkent, a szakszervezeti érdekvédelmi munkát pedig professzionális szakemberek helyett nyugdíjas aktivisták végzik (MKKSZ 2012, Fehér 2012).

4) Intézményesített rendszeres konzultáció helyett alkalmi egyeztetés kiválasztott partnerekkel

A kormány és az államigazgatási szervezetek azt a gyakorlatot követik, hogy alkalmi konzultációkat tartanak általuk kiválasztott partnerekkel, különösen a munkáltatókkal, s a szakszervezetek közül is elsősorban a Ligával és a Munkástanácsokkal a korábban működtetett érdekegyeztető fórumok helyett.⁴⁰

5) A FIDESZ-hez közel álló szakszervezetek támogatása, s kormánnyal szemben állást foglaló, vagy potenciálisan kormányellenesnek ítélt szakszervezetek működési feltételeinek gyengítése.

Az eddigiekből is kiderült, hogy a kormány mindent megtett annak érdekében, hogy gyengítse azoknak a szervezeteknek a pozícióját, amelyeket potenciálisan

⁴⁰ A Munka Törvénykönyve vitája esetében lásd: Tóth 2012

kormányellenesnek ítélt, vagy olyan szektorban működnek, ahol a kormány nem szeretne önálló nyomásgyakorló erővel vitatkozni. Emellett a kormány erőteljesen törekszik hozzá közel álló szakszervezetek megerősítésére. Így például a szakszervezetek közül egyedül a Liga kapott jelentős forrásokat érdekegyeztető kapacitásának bővítésére (Népszabadság 2013). Az Autonóm szakszervezetek elnöke szerint a Liga ezeket a forrásokat arra használja fel, hogy helyi szakszervezeteket magához csábítson a baloldali szakszervezetektől (Székely 2013).

Összefoglalás: a kádárizmus szétesésétől az állami irányítású társadalompolitika visszatéréséig

A tanulmány kiindulópontja az volt, hogy a kádárizmust úgy értelmeztem, mint a bizonyos szabadságot engedélyező, mégis mindent átfogó, fojtogató, ugyanakkor az államhoz hűségesen igazodóknak paternalista módon előnyöket, esélyeket biztosító állami irányítás metaforája.

A tanulmány abból indult ki, hogy a rendszerváltás értelme és célja a kádárizmus felszámolása volt, az államtól független civil társadalom, érdekképviselő és magángazdaság megteremtése a fojtogató, nem hatékony, s csődbe jutott állami irányítás helyett. A tanulmány azt a célt tűzte ki, hogy bemutassa a szakszervezetek és a munkaügyi kapcsolatok intézményrendszerének történetén keresztül azt, hogyan tért vissza először bűvópatakként, majd mindent meghatározó erőként az állami befolyás, s miként sorvasztja el a független érdekképviselőt az erőre kapott állam.

A tanulmány bemutatta, hogyan alakult ki az államtól független, önálló érdekegyeztetés világa a rendszerváltás során, s miként születtek meg azok a politikai kompromisszumok a rendszerváltást követő első években, amelyek garantálták a független érdekképviselőket létét és működését.

1988-1989-1990, a rendszerváltás, az új demokratikus rendszer születésének éve. S a szakszervezetek, a munkaügyi kapcsolatok megújulásának éve is. Ekkor születtek meg a munkaügyi kapcsolatok rendszerének szereplői, akik elképzelései, erőviszonyai meghatározták az új intézményi rendszert, amely 1988 és 1992 között alakult ki. A szakszervezeti aktivisták is óriási reményekkel vetették be magukat a rendszerváltás folyamatába: remélték, hogy kialakulhat egy szabad(abb) társadalom, amelyben helyreállhat a munkavállalók államtól független érdekvédelmi érdekképviselője, a szakszervezetek ismét függetlenek lehetnek. Tágabb értelemben remélték, hogy a kialakuló piacgazdaság olyan európai stílusú szociális piacgazdaság lesz, melyben, a nyugati mintának megfelelően, meghatározó szerepre tesz szert munkáltatók és munkavállalók érdekképviselői szervezeteinek kollektív alkujai a munkafeltételek és a bérek meghatározásában és a szakszervezeteknek kulcs szerep jut a munkavállalói érdekek képviselésében.

A tanulmány arra is rámutatott, hogy a rendszerváltást követő kompromisszumok eredménye volt, hogy különös jelentőségre tett szert az intézményesített országos érdekegyeztetés. Az országos érdekegyeztetés különleges szerepe lehetőséget nyújtott a kádárizmus bűvópatakként való visszatérésére: az állam a munkaügyi kapcsolatok legfontosabb szereplőjévé lett. Az általa fenntartott és működtetett intézményrendszer lett a szakszervezetek és munkáltatói szervezetek legfontosabb legitimációs forrása, alku terepe és egyre fontosabb szerepet kapott az állami támogatás is az országos szervezetek szervezeti életében.

Az országos érdekegyeztetés stílusában is egyre jobban emlékeztetett a kádári aranykorszakra: a szereplők kompromisszumok robotosaiként dolgoztak együtt jóléti intézkedéseken, azon, hogy az állam növekvő jóléti szerepvállalása és gazdasági

növekedést elősegítő költségvetési költségei biztosítsa a gazdaság növekedését, a lakosság jólétét.

A jóléti kompromisszumok korszaka 2006-ban ért véget. Hasonlóképpen az igazi kádárizmushoz, a költségvetés eladósodása tette lehetetlenné folytatását. A 2006-2010 közötti korszakban ellehetetlenült a kompromisszumokra épülő érdekegyeztetés. Ezen időszak alatt a háromoldalú érdekegyeztetés változatlan szervezeti formában tovább működött, a kormány fenntartotta az érdekegyeztetés mechanizmusát, de a költségvetés szorult helyzete miatt a kormány neoliberais jellegű reformokra és megszorításokra kényszerült és már nem tudott működni a korábbi korszakra jellemző kompromisszum-keresés, a megszorításokat ellentételező konszenzuskeresés.

A korábbi korszak kudarcai, kiéleződött politikai ellentétek, az MSZP támogatottságának megroppanása megágyazott a következő korszaknak, amely politikai legitimitását az 1989 kompromisszumainak megkérdőjelezésére és egy új rendszer kiépítésének ígéretére építette fel. A 2010-es választásokat hatalmas fölénnyel megnyerő FIDESZ úgy értelmezte a választási eredményeket, hogy a választópolgárok gyökeres változást akarnak az élet minden területén, nemcsak kiigazításra várnak. A kormány célul tűzte ki új gazdasági, politikai és társadalmi rendszer alkotására, amely az élet minden területén új szabályokra épül.

A mindent átfogó országépítési program magába foglalta a munkaügyi kapcsolatok területét is. Az átalakítás hat legfontosabb területe a következő volt: 1) az országos érdekegyeztetés átalakítása, 2) a sztrájk törvény módosítása és a munka törvénykönyvének újraalkotása 3) az érdekegyeztetés intézményrendszerének átalakítása a közzsféra számos területén, 4) intézményesített rendszeres konzultáció helyett alkalmi egyeztetés kiválasztott partnerekkel, 5) a FIDESZ-hez közel álló szakszervezetek támogatása és a kormánnyal szemben állást foglaló szakszervezetek működési feltételeinek gyengítése.

Az átalakítás eredményeképpen visszatért a kádárizmus poszt-szocialista változata: bizonyos szabadságot engedélyező, mégis mindent átfogó, fojtogató, ugyanakkor az államhoz hűségesen igazodóknak paternalista módon előnyöket, esélyeket biztosító állami irányítás, miközben a kormány lemondott a korábbi korszakra jellemző kompromisszumot kereső kádári stílusról.

Húsz évvel később a szakszervezetek jócskán csalódottnak érezhetik magukat. 1989 óta eltelt 20 évben folyamatosan gyengültek, s képtelennek bizonyultak egy hatékony érdekképviseleti rendszer kialakítására. Csendes válságban fogynak a szakszervezetek, miközben a taglétszám apadása egyre nyilvánvalóbban megkérdőjelezi a szakszervezetek intézményesen biztosított szerepét a szociális párbeszéd rendszerében, sőt magát a szociális párbeszéd rendszerét is. Nem sikerült egy erős, nagy taglétszámú, tagságát mozgósítani képes szakszervezeti mozgalmat létrehozni.⁴¹

⁴¹ Ez a szakszervezeti mozgalomra általában érvényes megállapítás azonban nem jelenti azt, hogy minden szakszervezet egyformán gyengült volna. Az utóbbi években a Liga sikeresen növekedett, s erősödött meg.

Ráadásul a szakszervezetek esetében a politikai megosztottság, amely visszanyúlik a rendszerváltás nagy törésvonalához a volt állampárti és a volt ellenzéki szervezetek közötti különbséghez, praktikusán megakadályoz minden komoly egységes fellépést, s lehetőséget ad a politikai pártoknak hogy saját ideológiai céljaik érdekében szövetségest keressenek a szakszervezetek között.

Nem sikerült az államtól független kétoldalú tárgyalási mechanizmus, a kollektív szerződések rendszerének kialakítása a szakszervezetek és a munkáltatók között. Sőt, megszilárdult egy olyan szakszervezeti struktúra, amely fenntartásában egyre nagyobb szerepet játszottak az állami erőforrások, az állami szervezeteknél politikai és személyes kapcsolatokról fakadó lobbizás. A legfontosabb szakszervezeti erőforrássá az állam jóindulatától függő paternalista függés, az állami anyagi támogatás és a háttéralkuk váltak. A rendszerváltás felszámolta a kádárizmust, de a munkaügyi kapcsolatok területén újraéledt a kádárista stílusú államfüggő alkuk világa és nem épült ki a kádár-utáni piaci világhoz – elvileg – jobban illő független kétoldalú alkuk rendszere. Állami jóindulattól, lobbizási lehetőségtől függő, alacsony szervezettségű szervezetek, jobb híján, a kompromisszumok robotosának szerepét vállalták fel remélve az állami jóindulatot. Ez a sajátos fejlődési út, ha úgy tetszik visszakanyarodás egyben a magyarázata annak, hogy miért sikerülhetett úgy felszámolnia az Orbán-kormány 2010 után a rendszerváltáskor kialakult munkaügyi kapcsolatok rendszerét, hogy alig kellett szembenézni komoly ellenállással a szakszervezetek részéről.

Irodalom

- A Nemzeti Együttműködés Programja (2010)
<http://www.kormany.hu/download/c/27/10000/a%20nemzeti%20egy%C3%BCtm%C5%B1k%C3%B6d%C3%A9s%20programja.pdf>
- Andressew Iván – Pál János (1987) Proliféra. Budapest.
- Bárdos Judit (2013) A béreket három évre előre ismét befagyasztották, Népszava, 2013.05.01. <http://www.brdsz.hu/index.php/8-altalanos-hirek/318-bardos-judit-a-bereket-harom-evre-elore-ismet-befagyasztottak>
- Beszámoló (2013) <http://www.mgyosz.hu/kozgyulesek/20130530/beszamolo.pdf>
- Bod Péter Ákos (2010) Másodrendűség, Magyar Nemzet, 2010. 11.20.
- Borsik János (2011) kiszolgáltatott helyzetbe kerülnek a dolgozók, Népszabadság 2011. 07.31.
http://nol.hu/belfold/borsik_az_uj_munka_torvenykonyve_vegtelenul_kiszolgaltatot_helyzetbe_hozza_a_dolgozokat?ref=sso
- Bozóki András (szerk.) A rendszerváltás foratókönyve, I-VIII. Magvető.
- Béládi László (én.) Mit kezdünk vele? - Továbbélő történelmünk: a "kádárizmus"
http://www.xszazadintezet.hu/rendezvenyek/mit_kezdjunk_vele_kadar_janos/beladi_laszlo_beszede.html
- BRDSZ (2012) A szakszervezeti jogokkal ütköző rendelkezések a Magyar Rendvédelmi Kar szabályozásában
http://www.brdsz.hu/html/main/2012/szakszervezet_vs_kar.pdf
- Csoóri Sándor (2002) Szárszó ma újra kérdez, Hetek, 2002/4
<http://epa.oszk.hu/01300/01343/00004/essze.html>
- Edupress (2013) Több szakszervezet tiltakozik a pedagógusi kar létrehozása ellen, 2013.5.13. <http://www.edupress.hu/hirek/index.php?pid=egycikk&HirID=29115>,
- Fricz Tamás (2011) Preambulum a negyedig köztársaságról Magyar Nemzet, 2011. november 23
- Gyurkó László (1983) Arckép vázlat történelmi háttérrel, Magvető, 1983
http://dia.pool.pim.hu/html/muvek/GYURKO/gyurko00026_kv.html
- Dávid, János (1988) A gyári társadalom társadalmi integráció? (Néhány szempont a kérdés átgondolásához). in.: Szalai Júlia, Lányi András, Mislivetz Ferenc, Radnóti Sándor, Vajda Ágnes (szerk). Arat a magyar, Budapest. MTA Szociológiai Kutató Intézete.
- Fehér József (2012) Egységes érdekképviseletet kellene létrehozniuk a szakszervezeteknek a közszférában? Népszabadság, 2012. 08.
<http://www.szakszervezetek.hu/index.php/hirek/1546-egyseges-erdekkepviselet-kell-letrehozniuk-a-szakszervezeteknek-a-koeszferaban>
- Hankiss Elemér (1988) Annus mirabilis? Annus miserabilis. In.: Kurtán Sándor, Sándor Péter, Vass László (szerkesztők) Magyarország Politikai Évkönyve 1988, R-Forma Kiadói Kft. 1988. 61-72. o.
- Haraszi, Miklós (1980): Darabbér. Magyar Füzetek. Párizs.

- Hegedüs András - Márkus Mária (1966): Ember Munka Közösség. KJK. Budapest.
- Héthy Lajos (1978): Bérvíta az építkezésen. Valóság 78/1
- Héthy Lajos-Csuhaj V. Imre (1989): A munkaügyi kapcsolatok rendszere Magyarországon. in.: A munkáltató, a munkavállaló és az állam. Munkaügyi Kutató Intézet. Budapest.
- Héthy Lajos-Makó Csaba (1972): Munkásmagatartások és a gazdasági szervezet.
- Héthy Lajos-Makó Csaba (1978): Munkások, Érdekek, Érdekegyeztetés. Jelentés, 2011 http://www.ngtt.hu/download/ngtt_2011_jelentes.pdf
- Kemény, István (1986), in.: Trade Unions and Workers' Interests in Hungary, in.: Alex Pravda - Blair A. Ruble (eds.) Trade Unions in Communist states, Allen and Unwin, London and Boston.
- Kemény István (1990) Velük nevelkedett a gép. Vita. Budapest.
- Kertesi, Gábor - Sziráczky, György (1989): Munkásmagatartások a munkaerőpiacon, in.:Gazdaságszociológiai Tanulmányok, Budapest. KJK.
- Kollonay, Cs. - Ladó, M. (1996) 'Hungary' in.: Carabelli, U.-Sciarra, S. (eds.) New Patterns of Collective Labour Law in Central Europe. Czech and Slovak Republics, Hungary, Poland. Giuffre Editore: Milano. p. 101-161
- Kukorelli István (2013) Interjú. <http://www.jogiforum.hu/interju/108>
- Lomax, Bill (1989) Magyarország 1956. Aura Kiadó. Budapest.
- Lucas, Edward (2008) Havel to Habermas, Economist, 2008. 11.27, <http://www.economist.com/node/12675031>
- MKKSZ 2012 Emlékeztető az MKKSZ 2012.december 4-6 között tartott kibővített elnökségi és vezetői értekezletéről <http://www.mkksz.org.hu/index.php/hirek-ujdontasok/68-emlekezteto-az-mkksz-2012-december-4-6-kozott-tartott-kibovített-elnoksegi-es-vezetoi-ertekezleterol>
- Neuman László (1987) A nyílt béralku esélyei : (versenyeztetett VGMK-k egy kohászati vállalatnál), Budapest : Állami Bér- és Munkaügyi Hivatal, Munkaügyi Kutatóintézete
- Neumann László (1993) "Nem engedjük az üzemet elherdálni!" (Egy kavicsbánya privatizációjának története.) Társadalmi Szemle, 1993. 6. szám
- Neumann László (2006) Kollektív szerződések – csökkenő lefedettséggel, változatlanul, Decentralizáltan in.: Fazekas Károly és Koltay Jenő (szerk). Munkaerőpiaci tükrök, 2005, MTA KTI-OFA: Budapest, <http://econ.core.hu/doc/mt/2005/hun/eleje.pdf>
- Népszabadság 2013 http://nol.hu/archivum/20130318-marcsak_a_liga_nyerheti_a_masfel_milliardos_tamogatast?ref=sso
- Nolte, Ernst 2003. A fasizmus korszaka. Budapest: XX. Század Intézet
- Origo (2011) <http://www.origo.hu/itthon/20110715-a-birosag-dontese-miatt-nem-sztrajkolhat-az-egyik-bkvs-szakszervezet.html>,
- Őry Csaba (1998) A munka hadának... In: Janus-arcú rendszerváltozás. Tanulmányok. Kairosz Kiadó, Bp., 1998. 272-284. old.
- Palkovics Imre (2011) <http://www.mr1-kossuth.hu/hirek/gazdasag-110405/atalakul-az-erdekegyeztetes-rendszere.html>

- Palkovics Imre (2012) Bércsökkenés és kiszolgáltatottság - ezt hozza az új Munka törvénykönyve, Népszava 2012. 13.30.
http://www.nepszava.hu/articles/article.php?id=610477&referer_id=friss
- Pravda, A. - Ruble, B. A. (eds.) Trade Unions in Communist States, Allen and Unwin, London and Boston
- Simonyi Ágnes (1978): 'A központból a perifériára'. Valóság 1978/1
- Szalai Erzsébet (1994), A civil társadalomtól a politikai társadalom felé, Munkástanácsok 1989-1993, T-Twins, Budapest
- Székely Tamás (2013)
http://nol.hu/belfold/folyik_a_helyezkedes_a_szakszervezeteknel
- Szentirmai-Papp-Pető (1969): Nagyüzemi munkások Szegeden. Szeged.
- Tamás Pál (2011) Az elkorhadt kerekasztal, Népszabadság, 2011. 11.24
- Tóth, A (1997) The role of multi-employer collective agreements in regulating terms and conditions of employment in Hungary, TRANSFER-EUROPEAN REVIEW OF LABOUR AND RESEARCH 3:(2) pp. 329-356. (1997)
- Tóth András (1999) Building unions in autotransplants in Hungary In: Waddington J (szerk.) Globalization and patterns of labour resistance New York: Mansell, London-, 1999. pp. 29-55.
- Tóth András (2000) Nem dőlt el semmi, mégis, minden eldőlt. A szakszervezetek a kerekasztalnál, In: Bozóki András (szerk.) A rendszerváltás forgatókönyve : Kerekasztal-tárgyalások 1989-ben: 7. köt. Alkotmányos forradalom Budapest: Új Mandátum Kiadó, 2000. pp. 308-343.
- Tóth András (2002) Szakszervezet szervezés magyarországi autógyárakban In: Kovách I (szerk.) Hatalom és társadalmi változás : a posztoszocializmus vége: szociológiai tanulmányok Budapest: Napvilág Kiadó, 2002. pp. 83-112
- Tóth András (2005) Szabályozott foglalkoztatás vagy szabályozottabb egyéni alku? A posztcéhes posztoszocialista szakszervezetek eltérő stratégiai a munkaviszony szabályozására In: Fazekas K, Koltay J (szerk.) Munkaerőpiaci Tükör 2005 MTA Közgazdaságtudományi Intézet - Országos Foglalkoztatási Közalapítvány, 2005. pp. 124-135.
- Tóth András (2005b) A munkáltatói szövetségek helyzete és szerepük a munka világában in.: Fazekas Károly és Koltay Jenő (szerk.) Munkaerőpiaci tükör, 2005, MTA KTI-OFA: Budapest, <http://econ.core.hu/doc/mt/2005/hun/eleje.pdf>
- Tóth, A (2012) The New Hungarian Labour Code -Background, Conflicts, Compromises,
http://www.fesbp.hu/common/pdf/Nachrichten_aus_Ungarn_june_2012.pdf
- Tölgyessy Péter (1988) Gazdasági érdekképviseletek Magyarországon, TTI, Budapest.
- Valuch Tibor (2001) A „gulyáskommunizmus” valósága, Rubicon, 2001/10–2002/1. sz. 69–76.o,
<http://www.rev.hu/portal/page/portal/rev/tanulmanyok/kadarrendszer/gulyas>

VALUCH TIBOR

„Ne szólj szám...”

A politikai részvétel és a politikai aktivitás néhány sajátossága az ezredforduló Magyarországon

Bevezetés

A XX. század végének magyar társadalmát az előző évtizedek gyakorlatának a jegyében, lényegében általános érvénnyel, a politikától való távolságtartás, a semlegesség/közömbösség, a civil öntudat alacsony foka, hiánya, a kollektív érdekérvényesítési lehetőségek minimális szintje jellemezte, ami nyilvánvalóan befolyásolta a rendszerváltás folyamatait is. Ahhoz, hogy hatalom és társadalom viszonyát, annak alakulását, valamint a jelen politikai helyzetét megértsük, nélkülözhetetlen a társadalom politikai aktivitásának, magatartásának vizsgálata és annak végiggondolása, milyen történelmi adottságok, meghatározottságok befolyásolták az egyes emberek, társadalmi csoportok gondolkodását, cselekvését. Szintén érdekes kérdés, hogy a Kádár-korszak politikai-társadalmi viselkedéskultúrájából mi öröklődött/örökítődött át, mennyiben és milyen értelemben lehet folytonosságról vagy éppen ellenkezőleg, megszakítottságról beszélni. Tanulmányomban első részében ennek a kérdéskörnek a történelmi jellegzetességeit, vizsgálom, majd a második részben megpróbálom összefoglalni a jelenkori magyar társadalom politikai magatartásának fontosabb jellegzetességeit és kísérletet teszek annak a viszonylagos politikai passzivitásnak a leírására, ami a magyar társadalomra hosszú évtizedek óta jellemző.

Politikai részvétel, politikai aktivitás és társadalmi magatartás a késő Kádár-korszakban

A szocialista korszak diktatórikus berendezkedése alapvetően megváltoztatta a társadalom és a politika viszonyát és a többé-kevésbé civil ethosra is épülő politikai

kultúra helyébe az alattvalóké lépett. Az egyes emberek, társadalmi csoportok magatartását az 1956-ot követő időszakban minden bizonnyal jelentős mértékben befolyásolta a politikai hatalomnak való kiszolgáltatottság tudata és a forradalom bukásával együtt járó vereségérzet. „A forradalmi szabadság napjaiban százezrek mondták el őszinte véleményüket, kezdtek szerveződni nem kommunista vagy antikommunista mozgalmakban és pártokban. Most (1956 után) mindannyian azt érezhették: őket is bármely pillanatban utolérheti a megtorlás.” (Kornai, 1995. 1102.) A szocialista korszakban 1956 – a forradalom bukása ellenére is – határkő. Nyilvánvalóvá tette ugyanis, hogy az adott európai viszonyok között az államszocialista politikai berendezkedés nem változtatható meg, a politikai intézmények beláthatatlan ideig nem alakíthatók át, nem tehetők demokratikussá. A magyar társadalomnak a politikai magatartását e realitás tudomásulvételéhez kellett igazítani, tehát le kellett mondani politikai szerepének, véleménynyilvánításának intézményesítéséről.

„1957-ben a legitimitáció problémája a lakosság döntő többsége - ugyan már nem aktív, de egyértelmű és félreérthetetlen - szembenállásának megszüntetését jelentette. Az új vezetés kezdetben talán abban gondolkodott, hogy a legitimitáció terén a kontinuitás helyreállítását az jelenti, ha a lakosság döntő többsége vagy egésze elfogadja a rendszer ideológiáját. (...) az egész lakosságnak a rendszer elvi alapjaira helyezkedése egyáltalán nem a folytonosság visszaállítását jelenti, hiszen 1948–1953 között csupán látszat volt, nem pedig valóság, hogy a lakosság elfogadja a rendszer alapjait. A látszat újratemtése, a valódi véleményt elrejtő képmutatás, hazug lojalitásnyilvánítási gesztusok kikényszerítése 1957-ben már viszonylag könnyen sikerülhetett volna, de a történetek világosan megmutatták a vezetés számára, hogy ez hova vezethet. A valódi lojalitást kellett megszerezni, nem a lojalítás kikényszerített imitációját (...) A hangulati átalakulás csak fokozatosan, átmeneti formákon keresztül történhetett: a szembenállók előbb közömbössé váltak, majd idővel a közömbösök eljutottak a rendszer ideológiájával való azonosulásig.”(Szabó, 1988. 168.)

A politikai részvételt, a rendszert aktívan vagy passzívan támogatók és az azt határozottan ellenzők attitűdjét jelentősen befolyásolta, hogy a hatvanas évek közepétől kibontakozó konszolidációs periódusban a Kádár-rendszer igyekezett minél szűkebb területre szorítani a központilag vezényelt népboldogítást. „Bolshevik szóhasználatával ez „opportunizmus” volt; olyan politika, amely a „tömegek uszályába” került. A Kádár-rezsim távol állt a politikai demokráciától; hiányoztak belőle annak alapintézményei. De a kádárista politikus abban már némileg hasonlított a parlamenti demokrácia politikusaihoz, hogy a lakosság meghatározott köreiben igyekezett támogatói csoportokat kialakítani és azok érdekeit közvetíteni.”(Kornai, 1995. 1107.)

Az 1956 utáni korszak politikájának egyik meghatározó törekvése volt a társadalom minél teljesebb körű depolitizálása, közömbösítése. Ennek a beállítódásnak a fenntartásában fontos szerepe volt az állami túlterjeszkedésnek – az állam az életnek azon a területein is aktívan jelen volt, ahol erre nem lett volna szükség- és a demokrácia-hiánynak. A politikailag közömbös, semleges társadalmi viselkedést ezen túlmenően a civil öntudat alacsony foka, a közös fellépésre való késztetés és szándék minimális szintje, a politikamentes túlélési stratégiák társadalmi elfogadottsága, az egyéni érdekérvényesítési technikák széleskörű elterjedtsége, valamint az erős szolidaritáshiány tette lehetővé.

Mi állt ennek a gyakorlatilag általánosnak tekinthető társadalmi magatartásnak a hátterében? A lehetséges tényezők közül hármat érdemes kiemelni. Elsőként azt, hogy az 1956-ot követő évtizedekben a kollektív (ellen)vélemény-nyilvánításra nem adódott lehetőség, és ezeknek az eszközöknek az alkalmazása nem is tűnt célravezetőnek. 1956 tapasztalatainak birtokában az egyén igyekezett távol tartani magát a politikától, ami elősegítette a depolitizáltság kialakulását, fennmaradását. Másodsorban a magánélet és a közélet erősödő kettéválása/kettéválasztása, az egyéni boldogulás lehetőségeinek a javulása folyamatosan mérsékelte a társadalmi szolidaritás fontosságát. Harmadszor a szocialista rendszer hivatalos érdekvédelmi szervezetei jellegükénél fogva nem láthatták el képviseleti szerepüket. Az államtól, kommunista párttól független politikai, társadalmi érdekképviseltek kialakítására pedig egészen a nyolcvanas évek utolsó harmadáig nem volt valóságos társadalmi igény, illetve határozott szándék. Ez tükröződött többek között abban is, hogy a hetvenes évek második felétől kibontakozó ellenzéki szerveződések társadalmi bázisa is meglehetősen szűk körű volt.

Ez a beállítódás csak a Kádár korszak végén változott, meg átmenetileg. A politikai átmenet első szakaszában a politikai szerveződések és megmozdulások fokozatosan tömegessé váltak. Az 1987 és 1990 közötti időszak a "többé-kevésbé" spontán vagy a spontaneitásra, a széles körű társadalmi részvételre építő megmozdulások periódusává vált. A tüntetéseknek határozott politikai célja volt; az erdélyi magyar kisebbség melletti szolidaritás kifejezése, a sajtószabadság helyreállításának, a demokratikus politikai rendszer kialakításának követelése, a dunai-vízlepcső felépítésének megakadályozása, az 1956-os forradalom mártírjai előtti tiszteletadás. Mindezek olyan célok és követelések voltak, amelyek komoly társadalmi mozgósító erővel rendelkeztek, s lényegében a rendszerváltoztató folyamatok társadalmi támogatottsága is ezeknek a megmozdulásoknak a keretében nyilvánult meg. Az akkori demonstrációk közül kétségtelenül Nagy Imre és mártírtársainak 1989. június 16-i újratemetése volt a legnagyobb jelentőségű. Nemcsak azért, mert a legnagyobb társadalmi érdeklődés és részvétel kísérte, hanem azért is, mert ekkor vált a magyar közvélemény legszélesebb rétegei számára nyilvánvalóvá és egyértelművé az államszocialista korszak lezárulása, egyidejűleg ez az esemény átélhetővé tette az évtizedes elfojtással terhelt egyéni és kollektív történelmi emlékezet felszabadulásának katarziszát. Ezek a határozott karakterű politikai tartalmú megmozdulások kivételként erősítették azt a „szabályt”, miszerint a rendszerváltozás folyamatában sem volt általában jellemző az állandó, tömeges társadalmi részvétel. Részben erre az előbbieken bemutatott „távolságtartó” beállítódásra vezethető vissza a kilencvenes évek mérsékelt politikai érdeklődése is.

Társadalmi aktivitás és politikai magatartás a rendszerváltás időszakában

Az átalakulás várakozással és némi eufóriával jellemezhető hangulatát követően rendszerváltás után alapvetően elutasító maradt a viszony a politikához, a hatalomhoz és a polgárt (nem vagy csak igen szelektíven) szolgáló államhoz. A létrejött politikai pártok, nem váltak tömegpártokká, alacsony taglétszámmal rendelkező választási pártok maradtak. A civil kurázsi hiánya és a megmaradó atomizáltság miatt továbbra is igen nagyfokú az érdektelenség a közügyekkel szemben. A gyenge szolidaritással jellemző magyar társadalmi viszonyok között túlságosan erős volt és maradt az egyes ember magára utaltságának érzése, ezzel párhuzamosan általános érvényű a bizalmatlanság a másikkal, egymással szemben.

Az egyes társadalmi csoportok politikai magatartását, aktivitását vizsgálva látható, hogy egyrészt az általános aktivitási szint a rendszerváltást követően egészen napjainkig továbbra is viszonylag alacsony maradt. Ezt mutatták a választási részvételi arányok, ahol rendszerint a választásra jogosultak 50-60 %-a élt szavazati jogával. Ezen túlmenően a nem parlamentáris keretek közötti, utcai politizálás meglehetősen szűk körű és átmeneti jellegű maradt. A kilencvenes években a tömeges utcai megmozdulások - egy-egy érdekvédelmi felvonulástól vagy politikai támogatás igazolását célzó tüntetéstől eltekintve - nem voltak gyakoriak. A parlamenti pártok többsége a kilencvenes években általában tartózkodott attól, hogy politikai törekvéseiknek utcai demonstrációkkal adjanak nyomatékot. A spontán társadalmi megmozdulások közül akkortájt az 1990 őszi úgynevezett taxisblokádnak volt a legnagyobb hatású és társadalmi támogatottságú.

Ennek az időszaknak a politikai tagoltságára elsősorban a választási részvételi adatok, (Sándor-Stumpf-Vass, 2009., Tardos-Enyedi-Szabó, 2011.) illetve a pártok szavazóbázisa alapján lehet korlátozott érvényű következtetéseket levonni. Ezek alapján úgy tűnik, hogy a különböző politikai tömörüléseknek kialakultak ugyan az elkötelezett támogatói csoportjai, ám nem elég nagy létszámúak ahhoz, hogy önmagukban meghatározó szerepet tölthessenek be. A fontos politikai döntésekben, így a választások során is, jelentős a szerepe a markáns politikai elkötelezettséggel többnyire nem rendelkező választópolgárok tömegének. Miután a kétezres években a politika jelentős mértékben beszorult a pártok által meghatározott keretek közé, a pártok taglétszáma viszont alacsony maradt, a társadalom tagjainak jelentős hányada számára a hatalom és a politika feletti ellenőrzés jogának a gyakorlása így a négyévenkénti választásokra korlátozódik. Sokan mindezt úgy élik meg, hogy a döntési joguk és a folyamatok befolyásolásának lehetősége erősen korlátozott számukra, másként fogalmazva: „nem az én döntésem, nem az én rendszerem,” ami arra is utal, hogy általában gyenge a magyar társadalom tagjainak demokratikus elkötelezettsége. A pártpolitika túltengése, a normális politikai verseny politikai háborúvá alakítása

segítette ennek a beállítódásnak a kialakulását és megerősödését a kétezres évek elejétől.

A demokratikus politikai keretek kialakulását és megszilárdulását követően társadalmi tudatban továbbra is fennmaradt az alattvalói beállítódás, ami akadályozta a demokratikus beidegződések és viselkedés megerősödését, a polgári/civil autonómia, valamint magatartás- és viselkedéskultúra kialakulását. Nagyon fontos a szocializáció szerepe: a depolitizált, politikailag közömbösített, antiszolidáris közegben felnevelkedő, csak önmagára és a saját családjára koncentráló ember, aki fél a politikától, fél a hatalomtól, a saját személyes autonómiáját korlátozottan tartja, önkéntelenül is az ehhez kapcsolódó értékeket közvetíti, és ezzel átörökíti a modern társadalmi viszonyok kialakítását akadályozó értékeket. Ez a gondolkodás és szemléletmód lényegében alkalmatlanná teszi arra, hogy öntudatos polgárként kiálljon a demokratikus értékek és a szabad ember eszménye mellett.

Ennek a társadalmi magatartásformának a működésében meglehetősen fontos tényező az azonosságtudat zavarossága, a normális társadalmi büszkeség érzetének a hiánya és a nemzeti azonosságtudat megélésének, megélhetőségének a zavara is. A várakozásokkal ellentétben ugyanis, az 1989-es átmenet időszakában a felszabadultság nem tett igazán rendet ezen a téren, nem az történt, hogy a nemzethez való viszonyulás magánügygé vált, hanem éppen ellenkezőleg beemelődt a napi politikába, politikai propagandába. Mindez azzal járt, hogy változó erősséggel és érvényességgel, de kétségtelenül markánsan megfogalmazódott a nemzeti és nemzetellenes ellentétpár, ami magával hozta, hogy az önmagukat „igazán” nemzetinek tartó politikai és társadalmi csoportok állandósuló kísérleteket tettek és tesznek a magyarság képviselőiténél kisajátítására. Ez önmagában is baj, ám tovább rontja a helyzetet, hogy mindennek a célja nem valamilyen pozitív önkép kialakítása és felmutatása, hanem alapvetően kirekesztő jellegű a más véleményt képviselőkkel szemben. Ebben a szellemiségben nem a pozitív önkép hangsúlyozása a fontos, hanem a másikkal szemben történő önmeghatározás, egyfajta negatív viszonyulás, kizárás, kirekesztés. Szintén súlyos gond, hogy a legutóbbi egy-másfél évtized során az etnicitás központi kérdéssé, identitás és értékképző tényezővé vált a magyar társadalom különböző csoportjaiban, így a természetes nemzeti kötődés és büszkeség háttérbe szorul(t) a kirekesztő nacionalista beállítottsággal szemben.

Ugyancsak a rendszerváltást követő évtizedek magyar társadalmi magatartásának a sajátossága az intolerancia és az előítéletesség fokozódó erősödése. Az ezredfordulót követő években a társadalom ingerküszöbe is rendkívüli módon megemelkedett a gyűlöletkeltő, uszító kijelentésekkel szemben. A fentiek alapján pedig nem meglepő, hogy a friss kutatások szerint a szélsőjobbaldali gondolkodás inherens részét képező tekintélyelvűség, előítéletesség, rendszerellenesség mára a társadalmi „közép” világnézetében is markánsan és kitapinthatóan jelen van. (Gimes-Juhász-Kiss-Krekó-Somogyi, 2008.) Mindebben szerepet játszik az is, hogy teljességgel hiányzik a politikai szereplők közös fellépése, a szélsőségekkel szembeni politikai konszenzus. Az előítéletesség elsősorban nem a társadalmi-gazdasági struktúra jellemzőiből vezethető le, és nem is valamiféle determinisztikus történelmi folyamat eredménye. Nem jelenthető ki, hogy a kisebbségi csoportokkal szembeni intolerancia pusztán a

„kispolgárság”, vagy a „rendszer váltás anyagi vesztesei” körében lenne népszerű, és hogy az előítéletesség fő oka gazdasági tényezőkben keresendő. A különböző kutatási adatok szerint az előítéletek elfogadása a közép- és felsőfokú végzettséggel rendelkezők körében is igen magas. Az előítéletek többsége eredetét tekintve szimbolikus természetű, tehát közösségteremtő szereppel bír, és szervesen kapcsolódik az azt hordozó közeg világnézeteinek egyéb elemeihez és fontos jelképeihez. A kedvezőtlen irányú gazdasági változásoknak is elsősorban az (volt) a szerepük, hogy erősítették az egyes társadalmi csoportok fogadókészségét arra, hogy a kisebbségi csoportokat jelöljék meg a problémák okaiként.

Milyen jellemzői voltak a 2000-es években, különösen pedig 2006 után politikai aktivitásnak és részvételnek? Változott-e valami ezen a téren, s ha igen, miben, mennyiben? A kérdést igen alaposan elemző tanulmány szerzőivel, Szabó Andreával és Kern Tamással egyetértve úgy vélem

„minden politikai törekvés ellenére (például politika által vezérelt civilszervezetek megjelenése, így polgári körök, a közpolitikai jellegű népszavazások megszervezése, valamint az utcai politikai demonstrációk látszólagos megerősödése) – vagy éppen azért – össztársadalmi szinten a politikai társadalom alóli, minden korábbihoz képest is magasabb arányú „kivonulásról” beszélhetünk. (...) Magyarországon súlyos demokratikus deficit mutatható ki, aminek egyik jellemzője, hogy a politikai kultúra nyugat-európai mintáival szemben a kelet-(közép-)európai politikai szocializációs mechanizmusok működnek húsz évvel a rendszerváltást követően is.”(Kern-Szabó, 2011. 17.)

Az egyes emberek, társadalmi csoportok politikai aktivitását napjainkban is meghatározó módon befolyásolja a szolidaritás alacsony szintje, a társadalmi integráció kezdetlegessége és nyilván a politikai-hatalmi viszonyok által is befolyásolt szocializációs folyamatok is. Ennek következtében „Magyarország az atomizált és dezintegrált társadalmak közé tartozott a 2000-es évek elején, ahol társadalmi szinten nem volt elég ösztönző erő (jutalom, haszon) a kollektív cselekvésekben való mobilizációhoz, a politikai kultúra kialakult gyakorlatától messze állt az aktív részvétel, a társadalom és a politikai alrendszer között jelentős űr keletkezett.” (Szabó, 2008, 242.) S ennek a kétezres évek parlamenti választásait kísérő, a politikai pártok által szervezett mobilizáció, az öszödi beszéd keltette, gyakran erőszakba torkolló tiltakozások, megmozdulások sem mondanak ellent. Nem túlzó az állítás sem, hogy a magyar társadalom alapvetően rend-párti, nem elfogadott a hétköznapi élet rendjének „felforgatása” valamilyen politikai vagy társadalmi cél elérése érdekében szervezett akciókkal, tömegmegmozdulásokkal.(Kern-Szabó, 2011) A kollektív cselekvéssel szemben az individuális, az informális érdekérvényesítés valamennyi lehetséges eszközét alkalmazó, kis kockázatú politika és érdekérvényesítő fellépések az

általánosan elfogadottak. Vagyis az „átlag magyar” nem ütközik, nem küzd, nem versenyez, hanem megkeresi a könnyebbik utat, kibulizza a céljait vagy egész egyszerűen a korrupciós eszközöket használja érdekeinek érvényesítése során. Ennek velejárójaként a hétköznapiakban a valóságos helyett a gyakorlatban csak a „színelte demokrácia,” (Ilonszky-Lengyel, 2009.) működik, ami lényegében nem jelent mást, mint az egyre inkább formális demokratikus állami és társadalmi berendezkedés fenntartása mellett az általánosan, minden társadalmi csoport által elfogadott és alkalmazott normaszegés gyakorlatát.

A mai magyar társadalomból továbbra is hiányzik a modern, öntudatos polgár, „aki nem csupán értesülni akar az őt érintő döntésekről, hanem aktívan részt kíván venni ezek előkészítésében és megvitatásában.” (Huszár, 2005.) Vagyis a társadalom aktív tagjaként ellenőrzi és befolyásolja az államot. A polgár hiányának egyrészt az az oka, hogy a rendszerváltás időszakában általánosan ígért/várt gazdasági, politikai jólét nem következett be, a vesztesek száma sokkal nagyobb, mint a nyerteseké. Másrészt - Laki László kifejezésével élve - az újkapitalizmusban a magyar társadalom a „roncstársadalom” (Gazsó-Laki, 2004.) állapotába került. Ebben a dezintegrációval jellemezhető sajátos helyzetben nem várható el, hogy a mindennapi megélhetésért folytatott küzdelmet felülírja a közösségi érdekek figyelembevétele és következetes képviselete.

Szintén érdekes velejárója volt az átmenetnek és a rendszerváltás óta eltelt évtizedeknek, hogy nagyon alacsony volt és maradt egyrészt a különböző munkás és alkalmazotti rétegek érdekérvényesítő képessége, másfelől pedig csekély maradt a szakszervezetek súlya, jelentősége és mozgósítási képessége.¹ S ez utóbbi gyakorlatilag majdnem teljesen független a tulajdonviszonyoktól, vagyis attól, hogy magyar vagy nemzetközi tulajdonban lévő vállalkozás/vállalat alkalmazottairól van-e szó. A mai Magyarországon a szakszervezetek messze nem a legnépszerűbb intézményei az egyébként is bizalmatlan társadalomnak. (Tóth, 2009.) Ezzel összefüggésben a szakszervezetek, illetve általában a civil társadalom érdek-képviseleti szervezeteinek alacsony érdekérvényesítő, mobilizáló képessége egyrészt messze elmarad a tőlünk Nyugatra működő demokráciák hasonló szervezeteitől, másrészt, miközben ezen szervezetek nem bizonyulnak alkalmasnak az egyének és csoportok érdekeinek becsatornázására, nem alakult ki az érdekérvényesítésnek alternatív szervezett módja, és ilyen közegben csak az egyéni boldogulás, individualizált (és mondhatni 'hagyományos') formái kecsegtetnek a siker lehetőségével.

A társadalmi részvétel(t) és civil társadalom(működését biztosító intézmények) nem „csak” az egyes önérdékek és az egyes személyek integritásának védelme miatt fontosak, hanem a demokratikus intézményrendszer „egészséges” működtetéséhez is nélkülözhetetlenek. Ezt pedig a Kádár-rendszer iránti nosztalgia oltárán áldozók hajlamosak elfelejteni, csakúgy, mint ahogy a rendszerváltó elit sem fordított erre kellő figyelmet, amennyiben „a politika irányítói számára ekkorra [1990 elejére] ugyanis körvonalazódott az a korábban egyáltalán nem triviális tény, miszerint rendszert váltani társadalmi részvétel nélkül is remekül lehet.” (Vásárhelyi, 2008, 132.) A

¹ A kérdést részletesen elemzi a Tóth András jelen összeállításban olvasható tanulmánya.

szakszervezetek rendszerváltás alatti és azt követő (ki)alakulásának elemzésekor nem lehet kellőképpen hangsúlyozni a kádári hagyatéknek a jelentőségét. „Mind az állami redisztribúcióhoz való konformista alkalmazkodás, mind a polgárosodás „magyar módjával” járó individualizáció a magyar társadalomban az osztály- és rétegtudat fokozatos felmorzsolódásával, a társadalom atomizálódásával, a politikai és kulturális közösségek folyamatos leépülésével és eltűnésével jár.” (Thoma, 1998, 83.) A bukácsoló érdek-képviselési és szakszervezeti mozgalom gyengeségének egyik legfőbb oka az előző rendszer működéséből, felemás polgárosodásából, illetve a szakszervezeteknek szánt transzmissziós szerepből adódik. „Az 1988-ban meginduló szakszervezeti szervezkedésnek Magyarországon szűk volt a társadalmi bázisa... [a munkavállalók] nem akartak a hatalom ellen szervezkedni. Lekötötte őket a túlmunka az egyéni „túlélési esélyeik” (...) A nyolcvanas évek végén alakuló új szakszervezetek és munkástanácsok nem támaszkodhattak a munkások és a munkavállalók tömegeire, nem építhettek a munkásokra, mint osztályra, nem támaszkodhattak a munkavállalók nagyobb rétegeire sem.” (Thoma, 1998. 112.) A politikai rendszerváltás és a többpártrendszer megtörténhetett a társadalom széleskörű részvétele nélkül, ez a szakszervezetek esetében azonban lehetetlen volt. Szakszervezeti rendszerváltás csak a tömegek részvételével lett volna lehetséges.

Összegzés helyett

Az elmúlt évek társadalmi folyamataiból és az ezeket elemző, értelmező tudományos elemzésekből egyaránt jól látható, hogy a mai magyar társadalom politikai aktivitásában, részvételében, viselkedésében meglehetősen erős folyamatosság mutatkozik, a Kádár-kori beidegződések kis módosulásokkal vagy éppen lényegében változatlanul ma is kimutathatóak és meghatározzák az egyes emberek és csoportok politikai szerepvállalását. A közgondolkodásban, egyfajta Kádár-kori örökségként, továbbra is markáns a paternalizmus, az állami gondoskodás iránti igény. Mindeközben, ahogyan ezt az utóbbi évek értékkutatásai (Tóth, 2009.) is kimutatták az államnak, mint intézménynek az elutasítottsága erős. Paradox módon viszont a kétezres évek első évtizedének a végére egyre szélesebb körben jelent meg az erős állam iránti vonzódás is. A mindennapok társadalmi gyakorlatát meghatározza a demokratikus tapasztalat hiánya, a hatalomnak való kiszolgáltatottság maradandó élménye, a helyzet megváltoztathatatlanságának érzése. Az értékvizsgálatok, a politikai viselkedéssel és szocializációval kapcsolatos újabb kutatások² arra is rámutattak, hogy a

² Lásd többek között: Tóth István György: Im. 2009., valamint Csákó Mihály és Szabó Ildikó kutatásait.

szabadság, mint nem elsődlegesen fontos érték van jelen a közgondolkodásban, a társadalmi intergráció normalizálódását pedig többek között a meglehetősen általános bizalomhiány akadályozza meg. Nagy kérdés, hogy a rendszerváltás után született részben ebben a helyzetben, részben ez ellenében szocializálódott fiatal generációk tagjai tudnak-e és akarnak-e változtatni ezen az állapoton.

Irodalom

- Andorka Rudolf: A társadalmi integráció gyenge kötése. Századvég, 1996/1. sz. 5–18.
- Angelusz Róbert-Tardos Róbert: Pártok között szabadon. Választók és társadalmi környezet a 90-es évek Magyarországon. Budapest, 2000, Osiris.
- Angelusz Róbert - Tardos Róbert: Választási részvétel és politikai aktivitás. In. Angelusz Róbert és Tardos Róbert (szerk.): Törések, hálók, hidak. Választói magatartás és politikai tagolódás Magyarországon. Budapest, 2005. Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 323-384. o.
- Csepeli György-Örkény Antal: A magyar nacionalizmus változó arca. In. Andorka Rudolf–Kolosi Tamás–Vukovich György: Társadalmi Riport 1996. Budapest, 1996, Tárki, 272-295. o.
- Csepeli György-Örkény Antal-Székelyi Mária-Poór János: Nemzeti identitás Magyarországon az ezredfordulón. In. Kolosi Tamás-Tóth István György-Vukovich György (szerk.): Társadalmi Riport, 2004.471-483. o.
- Enyedi Zsolt, Szabó Andrea és Tardos Róbert (szerk.): Új képlet. A 2010-es választások Magyarországon. Budapest, 2011. DMKAK.
- Füstös László-Szakolczai Árpád: Kontinuitás és diszkontinuitás az értékpreferenciákban (1977–1998). Szociológiai Szemle, 1999/3. sz., 54–73.
- Gimes Gergely-Juhász Attila-Kiss Kálmán-Krekó Péter-Somogyi Zoltán: Látélet 2008. Kutatási összefoglaló az előítéletesség és intolerancia hazai helyzetéről. Budapest, 2008. Political Capital.
- Ilonszki Gabriella–Lengyel György: Válaszúton: konszolidált vagy színlelt demokrácia. Politikatudományi Szemle, 18. évf., 2009/1. sz.7-25. o.
- Kern Tamás–Szabó Andrea: A politikai közéleti részvétel alakulása, 2006–2010. In. Tardos Róbert, Enyedi Zsolt és Szabó Andrea (szerk.): Részvétel, képviselő, politikai változás. Budapest, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 2011, 17-56. p.
- Kornai János: Négy jellegzetesség - a magyar fejlődés politikai gazdaságtani megközelítésben I-II. Közgazdasági Szemle, 1995/12. sz. 1097-1117. o. Közgazdasági Szemle, 1996. 1. sz. 1-29. o.
- Körösényi András: Vázlat a magyar értelmiség szellemi-politikai tagoltságáról. In: A Magyar Politikatudományi Társaság Évkönyve, Budapest, 1987, Kossuth Kiadó
- Körösényi András: A magyar politikai rendszer. Budapest, 1998, Osiris,
- Kurtán Sándor–Sándor Péter–Vass László: Magyarország évtizedkönyve. Budapest, 1999, DMKKA.

- Sándor Péter - Stumpf Anna - Vass László (szerk.): Magyarország politikai évhuszadkönyve - Kormányzati rendszer a parlamenti demokráciában Budapest, 2009 Demokráciai Kutatások Alapítvány
- Szabó Máté A tiltakozás kultúrája a magyar civil társadalomban. In Csefkó Ferenc–Horváth Csaba (szerk.). A demokrácia deficitje avagy a deficitese hatalomgyakorlás. Pécs, 2008.PTE ÁJK–Pécs-baranyai Értelmiség Egyesület. 237–263. o.
- Szabó Miklós: A magyar társadalmi és nemzettudat az elmúlt harminc évben. In. Szalai Júlia (szerk.): Arat a magyar. Budapest, 1988. MTA Szociológiai Kutató Intézete
- Tardos Róbert, Enyedi Zsolt és Szabó Andrea (szerk.): Részvétel, képviselet, politikai változás. Budapest, 2011. Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány,
- Thoma László: Védtelen társadalom – a rendszerváltás és a szakszervezetek 1988–1992 In: Krausz Tamás (szerk.). Rendszerváltás és társadalomkritika Budapest, 1998, Napvilág, 245-269. o.
- Thoma László: A rendszerváltás és a szakszervezetek 1988-1992. Budapest, Villányi úti könyvek, 1998.
- Tóka Gábor: Vezérek csodálói. A magyar választói magatartás nemzetközi összehasonlításban. In Karácsony Gergely (szerk.). Parlamenti választás 2006.Elemzések és adatok. Budapest, 2006. DKMKA–BCE. 17–58.
- Tóth István György: Bizalomhiány, normazavarok, igazságtalanságérzet és paternalizmus a magyar társadalom értékszerkezetében. Budapest, 2009. TÁRKI 64. o.
- Vásárhelyi Mária: Az ártatlanság kora: előjáték a rendszerváltáshoz: a TDSSZ és a Liga születésének története. Kalligram, Pozsony, 2008. 164.o.

IBOLYA CZIBERE

*Women in Poverty During the Socialist Era in
Hungary*

A typical feature of the early socialist sources demonstrating the pauperdom of the agrarian and industrial Hungarian society before 1945 is that though they proved to be really thorough and can be utilized well even today, most of them were written as a form of political propaganda highlighting the peculiarities of the capitalist suppression before 1945 while ignoring the survival of poverty into the times following 1945. Considering these sources it may seem that the political and economic transition after 1949 at once solved the uncertainties of social deprivation, however they suppressed the facts that the governments in the period following the World War II could not manage the excessive poverty developed between 1900 and 1945. Tabooing the characteristics and proportions of poverty prevented the era from facing the problem. According to Szalai (1998) the events following the World War II give dual explanation to the two foremost dilemmas of the social development preceding the war period. Through those events „the pre-war exhaustion of the capitalistic modernization” and „the desintegrational crisis” present in the „semi-feudal, semi-civil” milieu of the 1930s and the 1940s can be interpreted.

One of the factors is that the poor of the era were to a great extent related to estate relations. Their basis and replacement were not above all provided by the modern proletarian strata having settled in towns: „the once »fallen behind« were recruited from those excluded from civil developments and from the social groups at least partly clutched to the industrial world and subordinated to estate relations of the countryside. The mass base of poverty emerged from destitute agricultural proletarians, day labourers taking either industrial or agricultural jobs, manorial maids, dwarf holders neither able to live on agriculture nor able to find permanent urban jobs, and from millions of poor peasantry.” (Szalai 1998: 52.)

According to another factor they remained poor not only due to their low income or lack of wealth but

„...the institutions of modernisation were all closed before them. Therefore poverty in pre-war Hungary was not a matter of inequality which could have been resolved by taxes, income redistribution or modern social insurance [...]. The phenomenon itself was expected to undergo a modernization process: the fundamental question was to break the estate relations while establishing the homogenous, integrated blood flow of the society” (Szalai 1998:52.)

That is why Szalai points out that despite the social reforms and significant ideological transition the structural construction of the system occurred „parallel with preserving estate relations”. As a matter of fact, the socialist system did nothing but transformed the pre-war poverty.

„The former manorial maids turned into foot workers of state farms, the former agrarian proletarians into commuting unskilled workers, the poor peasants into semi skilled labourers of farmers’ cooperatives or industrial companies. However, their status and estate subordination never really altered, neither did the traditional rules of behaviour never recorded still »readily« practised by everybody towards them. The undiminished reproduction of poverty [...] persisted. Not low income was the foremost and the most dramatic feature of this situation but the exclusion from the use of the prevalent social institutions.” (Szalai 1998: 53.)

In accordance with it Lőcsei (2008) wrote that in that year of the 20th century (i.e. in 1949) when equality between men and women was registered into constitution, approximately two third of the Hungarian population lived in families of which hierarchy, economic structure, lifestyle and thoughts were determined by the traditions of the 18th and 19th centuries. Under such circumstances the situation of poor women proceeded in a specific way. Generally speaking the most significant change in their lives proved to be the secession from family-household ties that emerged gradually. During the first period, up until the beginning of the 1950s the process of secession manifested a kind of periodicity. The shift normally happened when the family was short of money so in the last resort mean women were forced to enter employment (Gyáni 1987). Only those young girls were exceptions to the rule who had already been involved in earning activities outside their families between the World Wars, paid as household maids, day-labourers or factory workers.

Women in the bottom strata of labour market – the working poor

The most considerable alteration in the lives and labour division status of women arose when individual peasant farming was almost totally eliminated at the end of the 1950s and at the beginning of the 1960s in Hungary. The change brought an overwhelming impact on family life, labour structure and value system which was manifested in the fast transformation of the structure of female employment. Following the organization of productive cooperative societies even the last bastions of the traditional peasant way of life were deteriorated, the fundamentally shaken former hereditary patriarchal ethos and the patriarchal gender relations slowly and gradually altered in the direction of equality between genders. The improving educational level of women due to the introduction of compulsory education contributed to the above changes to a great extent. However slow it was, the progress also resulted in the improving conditions of males and females in semi skilled or unskilled working status living on the poverty level of the age. Before the World War II the ratio of the population completing the eight years of elementary school was remarkably low, thus the difference was striking if compared to the contemporary statistical data showing the proportion reaching 40% in the late 1950s or early 1960s.

As a result specific and novel female disadvantages evolved. The drawbacks developed between genders within groups with different qualifications. Due to the technical development the number of skilled labourers and their proportion among workers was continuously growing which enhanced male status meanwhile generating the most strikingly disadvantageous female situation. Males could access to more honourable and well paid jobs whereas women mainly added to the circle of the most badly paid semi skilled labourers. In addition the increasing proportion of skilled workers among men led to a decrease in the number of male unskilled and semi skilled labourers. To illustrate the progress in 1959 only 45% of semi skilled labourers proved to be female, whilst 5 years later their proportion reached 51,6%. There is no doubt that during this period due to mechanization the demand for semi skilled labourers rose at a quick pace. Women not receiving industrial trainings were primarily admitted and employed in these jobs.

Other factors also played roles in the growing number of semi skilled female workers. According to Turgonyi and Ferge (1969) the female work surplus forced women to undertake even badly paid semi skilled jobs. At the same time the authors highlight the data according to which it was more difficult for women to acquire a qualification. One reason for this could be that male careers developed in a different

way: men could rather obtain a qualification even over the age of 25. It is a remark of great importance since after reaching the working age and completing the educational circle all males could enter the labour force market. For women the conditions were not so favourable, at that time they could only undertake jobs when they could not rely on their male breadwinners any more. The older was a woman, the higher was the chance for this situation to happen, that is over the age of 40 a female hardly had any other chance than to work as a semi skilled or mainly as a skilled labourer.

Moreover, from a female perspective a multilateral drawback concerning female education or their continuation of studies can also be detected. (1) As it was stated above a relatively small number of women participated in industrial vocational training. Not only this meant a disadvantage for them but the fact that female and male vocational trainings were not equivalent. During this period males received an education of three or even more years, while for women the duration of education was substantially shorter. (2) In course and training systems the majority of participants were males, they could join longer trainings providing wider knowledge, allowances for working hours and assignments, whereas women hardly had any prospects for such opportunities. Among the reasons it has been found that socialist firms were not willing to spend on further education of women, partly because they were afraid that they would be not able to meet the labour and wage demands adjusting to higher qualifications. But it was even more important that they did not find training females profitable since they would bear and bring up children so educational investments would be all lost. (3) Unilateral vocational training of women generated and maintained further drawbacks in the labour force market which was still dominated by traditional female jobs. As a result for textile and clothing trades exclusively females were trained. According to contemporary statistics (1966-67) over 21 % of female students in vocational schools were trained in these industrial fields (Turgonyi-Ferge 1969).

The vocational training system raised several problems in the above mentioned era, since vocational training of women proved to be neglected, so the traditional ways of employment were still followed. As a result on this level vocational training could not render it possible for females to be involved in the social division of labour equal to males as labour force, thus it reinforced the formerly existing inequality between genders. Another segment of inequality could be realised in the proportions of obtainable labour earnings. At that time among the employed industrial labourers in Hungary average earnings of females mounted up to the 65% of average wages earned by males. As a further problem the distribution of female-male wages was radically contrasting. On the one hand if compared to males there were more women with low incomes and less with better earnings, on the other hand

female earnings were much less differentiated which reduced the likelihood to a minimum for female workers to get over a certain wage level.

There are more explanations available why female average earnings could not catch up with male wages at that time. According to a report announced by KSH in 1962 an objective factor perceived was that women were not able to overcome the disadvantage loaded on them by the former educational system. In greater proportions they had only entered the labour force market in the previous 10-15 years so they did not possess enough routines. Moreover, due to their physiological nature they could not perform as well as men who could demonstrate more strength in blue collar jobs requiring physical power. In jobs demanding extreme strength employment of females was not at all allowed which of course meant that they were totally excluded from jobs offering the best earnings. Another factor could be realised in the traditions of female employment; as a part of the discrimination against females rooted in the past, working activities considered to be traditionally female (eg. trades in textile industry) were *ab ovo* matched with lower wages as compared to male trades which demanded alike efforts and qualifications. As a third factor a perspective mostly accepted by women can be mentioned. Since men are breadwinners, they are entitled to be paid higher wages than females. This sort of differentiation was deeply established in Hungarian society to such a great extent that as an irrefutable premise it was interpreted and acknowledged as one of the most natural elements of social practice.

Life and work conditions of female workers

Regarding work conditions substantial factors are the degree of hardness, the conditions and circumstances related to the work place, but also the timetable and the number of shifts are of great significance. As lives of all blue collar workers, lives of women were also greatly affected by the technical development. The extent of mechanization was strikingly broadening, whereas the number of manual trades was simultaneously decreasing. Though the extent of physical strain was declining greatly easing the lives of blue collar labourers, the process paved the way for monotonous, repetitive, dreary working activities. As a result of the technical advancement, the work process was divided into its elements, so each labourer performed only one or two movements of the whole work procedure. Subsequently a great number of unskilled labourers and workers with minimum skills were employed which led not only to the above mentioned negative aspects but also to the dehumanization of work. Labourers working in subfunctions could not see their work fit in the production process. These facts are important to be underlined here since these types of

influences devaluating the context of labour were the characteristics of work places employing females (Szeben 1983). Even if methods based on Taylorism and its advancements proved to be exceptionally efficient and promoted productivity while utilizing unskilled labour force, it is an interesting fact that at that time the introduction of technology turned out to be apt mainly in areas and sectors employing primarily unqualified women.

The consequences led to inequality of wages. In Hungary before 1945 – with the background of highly open and hidden unemployment – wages paid in hard blue collar jobs and severe working conditions were mostly under the average. Under these circumstances the main focus of a defenceless labourer was not at all to pick the best alternative but primarily to find any job to make a living. In the years following the World War II the size of wages gradually came into the front when choosing a job or applying for work.

„The quick pace industrialization went hand in hand with the large scale establishment of work places providing full employment. The growing possibility for the selection of jobs happened to make employment providing better conditions along with better labour content more appealing. Thus a shortage of labour force arose in many jobs requiring physical strength and in jobs with unfavourable conditions. Not even higher wages can compensate for the negative circumstances. However »better wages« in many cases can overshadow individual demands related to content requirements of the work, but this tendency does not seem to be valid for jobs with hard work and harsh conditions...” (Szeben 1983: n.d.)

At that time less and less workers were ready to undertake hard, dirty jobs with more shifts because the need for normal work conditions was considerably growing. In this system aiming for full employment, employees could stand a chance of realising their needs when choosing trades or applying for jobs. The relative burden of jobs performed with hard work in difficult conditions was growing, so the relative status of these jobs was descending. However, Szeben (1983) pointed out that during that period the term used for describing blue collar work altered relatively fast. For instance, cleaning as a formerly underpaid typical female job all at once turned into a well-paid „dangerous” and „harmful” male trade including window cleaning, floor varnishing etc. Simultaneously, men would not have undertaken monotonous female blue collar jobs which required developed manual skills and had to be performed according to methods based on movement analysis, even if they had been paid by far higher wages than the contemporary average. It is worth mentioning that some companies in the countryside (eg. brick works) organised so called cross-shifts

between the afternoon and night shifts. Female workers who could work from 6 or 8 pm to 2 or 4 am welcome this opportunity because not only could they handle their household tasks, but they also arrived home in time to feed the animals and send their children to school. These details are leading us to the analysis and interpretation of the pressures of life circumstances. Life conditions of women in the second half of the 1960s was studied by Júlia Turgonyi and Zsuzsa Ferge. Their pioneer scientific work focused on two fundamental questions. They aimed at (1) revealing the double pressures that is how women could keep balance between work and household activities, and (2) uncovering the extra burdens of being a mother. According to their findings in Hungary at the end of the 1960s the division of labour in working class families followed entirely traditional patterns. Generally speaking, if compared to men women had extra strains, besides females from the working class were in an especially difficult situation because they had far more household commitments, more duties than of staff workers. Day by day after they had completed their underpaid monotonous, physically and mentally exhaustive factory work, housekeeping laid further assignments on them. According to the authors the phenomenon may be associated with the male patriarchal way of thinking which was represented by members of „the most defenceless layer of society”.

„This phenomenon can be easily combined with those [...] research data according to which blue collar workers were more against the employment status of their wives than white collar labourers. So the link is obvious, since the justification for female jobs was less accepted by men, they were not willing to relieve the consequences of the situation not desirable for them." (Turgonyi-Ferge 1969: 69.)

Among the possible but less distinctive explanatory causes it was found that labourers were opposed to their wives working status because factory work far more encumbered female life in contrast with that of white collar workers'. On the one hand female factory labourers did not have the potential for having the housekeeping completed by others, on the other hand they were much more exhausted after finishing work than white collar women. As a more representative factor, it has been concluded that the interests of male workers were directly endangered by female employment. However, the authors emphasize that the above reasons are not entirely illustrative of the scene, and they consider female drawbacks as not being deducible from contemporary objective circumstances. Among the reasons „traditional fixations”, old-established prejudices sanctified by society can also be detected.

Not even the equalizing socialist conception was able to resolve the dilemma of labour division that was especially disadvantageous for women, for which of course not only males' attitude was responsible.

„Instead of »protesting« against division of labour, the majority of women found it a kind of »natural« phenomenon, and they would have perceived it »unnatural« and humiliating if the husband as the head of the family had been engaged in cooking or washing. As a reflection of modern male attitudes with its roots deriving from the long ago fear of rivalry with female work force, the base of a similar approach is easy to be pinpointed: in a society in which the only rightful job of a woman is housekeeping, it is the only way how a female can justify her right to live. These prejudices have still been waiting to be overcome.” (Turgonyi-Ferge 1969: 69.)

The researchers' investigation carried out in the sphere of motherhood also supported the above ideas. In their critique they called attention to a negative effect of maternity benefit while not ignoring its beneficial aspects. Although it allows the right for a woman to be a mother for more years, but after a while „this right rather turns into a commitment: it becomes a requirement according to which the primary task of the woman, the mother is to serve the children and the family.” (74)

This idea was supplemented by Répássy (1983) who observed other deteriorating factors that at that time significantly hardened the lives of women from rural areas. As such an aggravating factor he recognized female participation in small-scale agricultural production implemented in household and subsidiary farms. Most women from families involved in agricultural production were also engaged in other forms of earning activities. Not only was housekeeping expected almost exclusively of them, but as a further load women had to complete a considerable part of farming work. That is the reason why contemporary analyses often spoke about „the three professions” of country women. In another approach Valuch (2002) highlighted that due to the rearrangement of rural population the status of women notably changed, prior to the year of 1949 almost all of them (as wives of self-employed farming men) were considered as dependants. Following collectivisation a great percentage of women became active wage earners. From that on, the situation of rural women in the labour force market was constantly argued, since collective farms, their subsectors and factories together were not able to resolve full employment of women, so the working status of most female labourers was consequently classified as self-employed. Valuch refers to an agrarian census accomplished in 1972 according to which rural female population over the age of 14, beyond compulsory education and without official employment usually worked three and a half hours in the household farm on average

and carried out household duties six hours a day. That is to say no matter if women were employed in a factory or not, in the structure of the extra-professional activities rural female free time was fully occupied by work, thus total self-exploitation of females was achieved.

According to Ferge (1983) due to the social researches carried out in the 1960s it became obvious and also expressed that much less developed in the field of female emancipation than it was suggested by the surface phenomena and

„the self-content official propaganda” spread in the first half of the 1950s. The progression experienced in female employment in the 1960s and 70s was clearly associated with underpaid un- or underqualified occupational groups. It also became evident that in the post-war period following the change of the political system prejudices against women survived in the Hungarian society, so under the same conditions female wages were far lagging behind male earnings. The involvement of „interests” in the course of discussion is considered both interesting and thought provoking. In Ferge’s words „despite all the central intentions and declared aims certain »male interests« turned out to be prevalent” (Ferge 1983: 231).

In her view it was so because the differentiation of interests on the basis of genders remained to be fully tabooed. Although female interests were mentioned once in a while, but the possibly opposing „male interests” were disguised as if they did not exist. Why was it so?

„Ignoring the diversity of interests can be only realized by the fact that there are no other social groups in so different situations, of which needs and interests would be so much interwoven in many fields of life. In certain cases we can talk about individually articulated but complementary, interdependant needs with the same objectives as e.g. in sexual life or reproduction. After founding a family, the fundamental goals and concerns are simply common,[...]. Shared goals can have such an importance that the separate needs of both parties and genders become automatically inferior to them. [...] It is more common that female individual concerns »automatically« emerge as subordinate due to a historically enforced natural reflex or if a woman willingly and voluntarily disregards her own individual needs.” (Ferge 1983: 243.)

„Woman questions” arose when the historical reflex imposed on women started to weaken and it has not been so natural any more that always and exclusively women have to give up their individual needs and ambitions in favour of the family or their

children. Zsuzsa Ferge's idea has delivered a message concerning the processes in social and public life. That is females and males should arrange socially common affairs together because it is the only way to avoid the prevalence of male interests in matters in which concerns of the two genders are not fully alike. Besides it is also very important since any female right or individual need can only be achieved if men and women can participate in the political-social authority as equal partners (244).

References

- Ferge Zsuzsa (1983): Változik-e manapság a nők helyzete? In: Olajos Árpád (szerk.): Tanulmányok a női munkáról. Kossuth Könyvkiadó, Budapest
- Gyáni Gábor (1987): Női munka és a család Magyarországon (1900–1930). Történelmi Szemle, 88. évf., 3. sz.
- Lőcsei Pál (2008): Emberpár és család az államszocializmusban 1945–1985. Gondolat Kiadó, Budapest
- Répássy Helga (1983): Munkamegosztás, háztartási-családi szerepek a falusi nők körében. In: Olajos Árpád (szerk.): Tanulmányok a női munkáról. Kossuth Könyvkiadó, Budapest
- Szalai Júlia (1998): Ami a szegénységben „rég” és ami „új”. In: uő: Uram! A jogaimért jöttem! Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest
- Szeben Éva (1983): A nők és a munkakörülmények. In: Olajos Árpád (szerk.): Tanulmányok a női munkáról. Kossuth Könyvkiadó, Budapest
- Turgonyi Júlia – Ferge Zsuzsa (1969): Az ipari munkásnők munka- és életkörülményei. Kossuth Könyvkiadó, Budapest
- Valuch Tibor: A „gulyáskommunizmus” valóság. Rubicon, 2002/1., 2. sz.

ISTVÁN MURÁNYI

*Effects of Poverty and Wealth on Identity*¹

In the presentation we are referring to the analysis of a few variables of three national databases (Hungary, Slovakia, Croatia) of a recently completed international survey study (MYPLACE project).² Empirically, MYPLACE employs a combination of survey, interview and ethnographic research instruments to provide new, pan-European data that not only measure levels of participation but capture the meaning young people attach to it.

The process and logic of sampling³

Flyvbjerg (2006) contrasts ‘random selection’ with ‘information oriented selection’ where the former delivers representativeness and generalizability and the latter allows small samples to be theoretically productive through the careful selection of contrasting cases or ‘critical cases’. MYPLACE uses both strategies. Firstly, the purposive selection of two contrasting locations in each country (four in Germany) is undertaken on the basis of a prior analysis of literature and socio-demographic indicators. The single biggest gain in case study sampling is delivered by having two rather than one (Sudman 1976). This strategy allows each team to focus on an area where there are grounds to suspect that young people will be have a greater propensity to be radicalised than elsewhere.

Each country would identified two locations which could be contrasted in terms of economic and social factors. The first location will be economically vibrant and the second will be in economic decline or going through a significant restructuring. The selection of each location within a country aims to maximize the contrast in terms of the conditions within which young people grow up. Regional samples while not representative of each country, are better at highlighting the local context of political issues. National samples (certainly in large countries) would easily

¹ Paper to be presented at ‘Who is Sovereign? Citizenship in Europe and Beyond’ – 18 th International Summer University. ISES (Institute for Social and European Studies) Panel 4.: Citizenship and Sovereignty in Europe. June 23- July 6, 2013. Kőszeg, Hungary

² Projekt web site: <http://www.fp7-myplace.eu/>

³ This summary based on the following paper: Gary Pollock-Hilary Pilkington: The MYPLACE Case Study Approach: A discussion paper. MYPLACE Project Meeting, 27th-29th February 2012, Disley.

dilute hot spots of activity and could potentially underestimate emergent political forms.

The primary consideration when selecting locations is the importance of local factors and the extent to which there are grounds to suspect that particular factors may be associated with young people's receptivity to radicalisation.

Location selection should be systematic at the local level but free from a centrally provided instruction on exactly which criteria to use or the weight that should be given to different criteria. Arising from WP1 the following criteria were suggested as potentially important:

Substantive criteria for selection of locations:

1. Community segregation and perception of minority groups
2. Underlying socio-economic inequalities
3. Civic engagement
4. Political heritage: continuity and discontinuity
5. 'Supply' side: organisation and strategy of radical/populist parties and social movements
6. 'Demand' side: Ideological resonance and local democracy
7. Individual motivations: gender family and community
8. Extent of political engagement/alienation
9. Integration of populist/radical groups with other youth 'subcultures'

Within each geographic area a random sample of young people aged between 16 and 25 would be selected. The target sample size (achieved) for each sample area is 600.

The characteristics of the samples from the three countries⁴

Hungary

For the research location, we suggest two towns, Ózd, with highly disadvantaged economic situation, located in the northeastern industrial area, and Sopron, one of the westernmost locations of Hungary with developed service sector and tourism. If are planning to examine the MYPLACE research problems on two research sub-samples that can be differentiated along the advantageous/disadvantageous dimension, then the proportion of the Roma population is one of the most important criteria for the choice of the two locations for the survey in Hungary. Previous research in sociology,

⁴ The source of the descriptions: Myplace WP3 Field Preparation. Location selection rationales from D3.1 reports.

settlement and economic geography as well as minority sociology have confirmed a close link between the percentage of the Roma population of Hungarian settlements (and regions) and the disadvantaged situation of these settlements according to several indicators (economy, labour market, infrastructure, health care, services). In other words: the larger the proportion of the Roma population is in a settlement (or region), the more disadvantaged the settlement (or region), and vice versa.

A third aspect that was relevant for this selection is that both survey locations lie close to the country's border. Sopron is located near the border between Hungary and Austria, whereas Ózd lies near the border between Hungary and Slovakia. Cross-border economic and touristic activity originating from the highly developed Austria is beneficial for Sopron, whereas that from the less developed Slovakia tends to have an adverse effect on Ózd.

The fourth aspect relevant to this choice is the impact of the fall of socialism. Sopron, which is located in the Western part of the country and relies on traditional and wellness tourism, manufacturing and services has rather benefited from this political change, whereas Ózd, which lies in the industrial region in the Northern part of the country and which is based on large-scale industry and mining, has clearly suffered because of it (due to the total collapse of metallurgic industry and mining).

Additional typical differences between the two towns:

- Sopron is connected to a highway, Ózd is not.
- Sopron has historical and civic traditions. In Ózd, it is missing, Ózd is a typical socialist industrial town.
- in Sopron, there are several secondary schools and university faculties, while in Ózd, there are only two secondary schools.

Slovakia

The selection of localities was based on the fact that the most important factors for the growth of extremism and radicalism is social and economic deprivation of regions and communities on one hand, and the possibility of potential ethnic conflicts on the other hand. The given factors played a crucial role in the selection of relevant localities.

As for both given characteristics, the selected localities differ significantly. On one hand, there is the city Trnava with a homogenous ethnic structure and a relatively low level of social and economic deprivation, and on the other hand, there is the district of Rimavska Sobota, which is characterized by a high ethnic heterogeneity rate as well as, considering Slovak conditions, an above-the-average level of social and economic deprivation.

In order to provide a better description, in the table below you can find some more attributes related to the particular areas (political inclinations in parliamentary

elections, the level of civil participation expressed by the participation in the most recent communal elections).

Additional typical differences between the two locations:

- unemployment rate: city Tranava (7.2%), district of Rimavská Sobota (34.2%)
- average nominal monthly income: city Tranava (934 Eur), district of Rimavská Sobota (539 Eur)
- ethnic structure of the population, rate of Slovak nationality: city Tranava (96.7%), district of Rimavská Sobota (50.8 %, 42.5% of Hungarian nationality, 4.8% of Roma nationality)

Croatia

In selecting the locations the Croatian team were guided by several factors. First, based on the available literature and empirical data on young people's political and social participation in Croatia, as well as the potential and propensity for radical ideas, they concluded that the most important factors that influence young people's receptivity to radical agendas in Croatia are:

Firstly, community segregation/cohesion (especially the degree of contact with immigrants, ethnic and religious minorities) and socio-economic inequalities (including levels of education and unemployment, but also socio-economic issues related to the 1991-1995 Homeland War, war veterans and war refugees).

Second, given the fact that different parts (regions) of the country had very different (recent) historical experiences, where some regions were completely devastated during the Homeland War 1991-1995, and others were left almost "intact" – we were concerned that choosing two locations geographically remote from one another would also raise the issue of their historical past, which in turn could present a problem where it would be difficult to make a meaningful and un-biased comparison.

Third, considering the WP4 field survey, which requires a random sample (and therefore a robust sample frame), we concluded that profiling information would be most easily available for administrative units (e.g. "city districts" or "municipalities").

Based on these criteria, the Croatian team ultimately decided on two locations which are both in Zagreb (the capital of Croatia). Zagreb is a single administrative unit, divided into 17 "city districts", each of which consists of several smaller "local committees". They chose two (out of these 17) city districts for our 2 research locations. These two districts (Podsljeme and Pescenica) are not adjacent; and are very different in socio-economic as well as demographic terms. Data from the latest Census (2011).

Additional typical differences between the two districts:

- social and economic conditions : district of Podsljeme (this city district in Zagreb is located in the north part of the town. This is a rather peaceful, in economic terms prosperous, mostly residential area (we might say “upscale” although it is not the most elite part of the city); district of Pescenica (this city district in Zagreb is located in the south-east part of the town. Could be described as a “troubled” part of the city: it is a poorer city district, mostly (but not exclusively) industrial, ethnically mixed.
- community segregation/cohesion: district of Podsljeme (ethnically homogeneous: 0.4% Bosniacs, other ethnic minorities under 0.2% each; religiously homogeneous: 95.1% Catholic Church, 2.9% atheists/agnostics); district of Pescenica (“multi-ethnic” (86.5% Croats, 3.4% Serbs, 2.3% Bosniacs, 1.3% Roma , 0.7% Albanians, 0.4% Slovenes, other ethnic minorities under 0.2% each; religiously heterogeneous, 81.4% Catholic Church 6.1% Islamic Religious Community, 3.3% Orthodox Church, 0.3% Jehovah’s Witnesses, (all other religions under 0.2% each), 8.1% atheists/agnostics).
- percentage of immigrants: district of Podsljeme 0.7%, district of Pescenica 3.2%.
- underlying socio-economic inequalities: percentage who have only completed primary school or less: 26.6% (district of Podsljeme), 31.3% (district of Pescenica) of inhabitants aged 15 and over; percentage of unemployed : 5.5% (district of Podsljeme), 8.4% (district of Pescenica).

The questionnaire of survey research

During the survey research, the same questionnaire was used at the locations (28 locations in 14 countries) selected on the basis of the reasoning presented briefly above. The development of the finalized questionnaire was preceded by lengthy consultations, for the comparability of results during the operationalization we relied in many cases on questions from surveys of previous researches in Europe (eg. European Social Survey).

The thematic blocks of the common questionnaire are as follows:

1. Political interest, political participation and civic engagement.
2. Social networks, gender relationships and sexuality.
3. Religion.
4. Attitudes towards minority groups.
5. Understanding of democracy, violence and human rights.
6. History and memory.
7. Socio-demographic profile.

The "Habsburg -cluster"

At the time of the start of Myplace project, during the first working meeting (kick-off meeting) the possibility was suggested to analyze (also) the combined research findings of the three countries connected both from historical and geographical perspectives. Based on the apt naming of a researcher in the British team - who happens to be of Russian origin – we established the "Habsburg cluster." The option of joint analysis could be justified lengthily but right now we are stressing just a few important arguments:

1. In historical and cultural terms, countries located east of the River Elbe are classified as Central-Eastern Europe, but they belong to the Western culture - separated from the Orthodox Eastern European and Balkan countries. Beyond the Geographical Central and Eastern Europe, Croatia (and the three Baltic states: Estonia, Latvia, Lithuania) can be included as well.

2. We can speak about Slovakia as an independent state only from the twentieth century. The Hungarian and Slovak common history is still interpreted by different narratives in the two countries but no doubt in the context of historical Hungary, the life and fate of the Hungarian and the Slovak peoples were closely entwined for a thousand years.

3. Hungary has had a common history with Croatia for more than 800 years: between the years 1102 and 1918 Croatia was in union with the Kingdom of Hungary.

The relevance of civic identity

It could be argued at great length why we are dealing with civic identity during the first analysis of the common database of the three countries (Habsburg-cluster). We believe that the essence is included in two sentences of the abstract of an excellent study and in an answer to a question from the web:

1. "Over the entire existence of the Slovak historical science, the formation of Slovak 'national consciousness' has been always considered a research topic of great importance. It is a quite typical phenomenon in the region of Central Europe, characterized by a complex, delicate, and constantly changing intersection of political, ethnic, national, linguistic, religious, cultural borders, and contexts, producing various competing collective identities." (Hudek, 2011: 257).

2. Question: My grandfather was born in the Ipoly area (now Slovakia) in 1913 and he died in the same place in 1995. He didn't move away anywhere, which countries did he live in? Answer: between 1913 and 1918 in The Austro-Hungarian Monarchy, between 1918 and 1920 in Hungary, between 1920 and 1938 in Czechoslovakia, between 1938 and 1946 in Hungary, between 1946 and 1992 in Czechoslovakia and from 1993 in Slovakia.

One of the questions in the questionnaire of the survey research related to the structure of the national identity. Extensive social science literature shows why there is a privileged role of the two ideal types of national identity (cultural nation - state

nation) and of the issue of belonging to a national and civic community in Central and Eastern Europe (Hagendoor et al. 2000 Csepel et al. 2000 Bellamy , 2003; Sekulic, 2004).

Results

The question in the questionnaire examined the assessment of citizens' membership in their community based on four criteria, two of which are better suited to the culture-state (language and origin), while the other two are better suited to the nation-state (birth and right) nation concepts.

Table 1. "Some people say the following things are important for being a citizen of [COUNTRY]. Others say that they are not important. How important do you think each of the following is?" (means of 0-100 scale; 0: not important at all, 100: very important)

	HU sample	SLOV sample	CROA sample
To be able to speak [THE NATIONAL LANGUAGE] *	83	82	78
To respect [COUNTRY] political institutions and laws*	83	77	70
To have at least one [COUNTRY] parent*	74	70	63
To have been born in [COUNTRY] * A három szignifikánsan eltér egymástól a szlováktól, SZlovák, Magyar nem □ gy nemrégén megjelent társadalomtörténeti folyóir	68	71	64

* One-Way ANOVA, $p \leq 0.001$

Based on the preference of criteria, Croats were significantly different from the Hungarian and Slovak results which latter were very similar to each other: Croatian young people find the criteria less important than the Hungarians and Slovaks.

In all the three countries, the averages transformed to a hundred-point scale show that the support of the language criteria is the most significant, followed by the respect for political and legal frameworks. The other two conditions for citizenship - even if not significantly - are considered to be less important in the three countries.

In the thinking of young people supporting differently the culture-state (language, origin) or the nation-state (right of birth) criteria of citizenship, civic identity did not separate to interpretable types. After the "failed" statistical attempts (factor analysis) we formed two index that helped to characterize the two types of civic identity. The Ethnic citizen index was created by merging the variables related to the language and origin criteria, while for the Civil citizen index the variables related to

the legal and birth criteria were used. Both index can range from 0 to 100: with respect to a group, the larger the index value, the more specific is the given civic identity.

Table 2. Types of civic identity - national sub-samples
(means of 0-100 index scale; 0: not important at all, 100: very important)

	Ethnic citizen index*	Civil citizen index *
Hungarian sample	78	83
Slovakian sample	76	79
Croatian sample	70	74

* One-Way ANOVA, $p \leq 0.001$

From the three countries youth in Croatia is the most, youth in Hungary is the least characterized by the openness of civic identity, in other words, the Croats consider the conditions of citizenship the least and Hungarians the most important.

The difference of the three sub-samples obviously depends on several factors. Below we will examine to what extent youth living in different residential environments are characterized by the closeness or openness of civic identity.

The three national samples examined so far consist of residential sub-samples selected by the same logic. For the sake of simplicity, from now on we will call these advantageous and disadvantageous environmental sub-samples.

The average of civic identity index of the sub-samples indicating an advantageous or a disadvantageous socialization environment differ considerably (significantly) in two countries: compared to the advantageous residential sample, the civic identity type related to the ethnic nation concept describes the Hungarian youth living in a disadvantageous environment significantly better. In contrast, a reverse tendency can be observed among the Slovak young people, people living in an advantageous environment are characterized more by ethnic civic identity.

Table 3. Types of civic identity - sub-samples by country
(means of 0-100 index scale; 0: not important at all, 100: very important)

		Ethnic citizen index	Civil citizen index
Hungarian**	advantageous subsample (Sopron)	74	81
	disadvantageous subsample (Ózd)	82	84
Slovakian**	advantageous subsample (Trnava)	82	81
	disadvantageous subsample (Rimavska Sobota)	69	78
Croatian	advantageous subsample (Podsljeme)	72	75
	disadvantageous subsample (Pescenica)	68	73

Independent-Samples T Test, 2 tailed, * $p \leq 0.05$; ** $p \leq 0.001$

The national or ethnic group the respondent claims to belong to is likely to play a crucial role from the socio-cultural determinants of ethnic civic identity. In the total sample of the three countries, the proportion of young people who classified themselves as a national or ethnic minority group is 12 percent. The Croatian sample practically consists of respondents of majority only, while the Hungarian sample has a significant proportion of gypsies, and in the Slovak sample there is a significant proportion of Hungarian nationality.⁵

In accordance with the principles of sampling the proportion of minorities is substantial in the disadvantageous residential sub-samples: the ratio of ethnic minorities (Gypsies) in the Hungarian sample and the ratio of national minorities (Hungarians) in the Slovak sample.

Table 4. Proportions of minorities - sub-samples by country
(percentage)

Hungarian	advantageous subsample (Sopron)	4
	disadvantageous subsample (Ózd)	31
Slovakian	advantageous subsample (Trnava)	1
	disadvantageous subsample (Rimavska Sobota)	34
Croatian	advantageous subsample (Podsljeme)	1
	disadvantageous subsample (Pescenica)	2

The ethnic citizen index averages characteristic of the ethnic (Gypsy) and national (Hungarian nationality) minorities and majorities (Hungarian and Slovak) in the Hungarian and Slovak disadvantageous residential sub-samples show interesting trends.

1. For the Hungarian young people claiming their Roma nationality besides the Hungarian, the ethnic Hungarian civic identity is characterized by the same degree (85 points) as the young people belonging to the Hungarian majority (81 points). Among young Gypsies the average of the joint index is slightly higher, but the difference is not significant.

2. Slovak young people claiming to belong to the Hungarian national minority besides their Slovak nationality were characterized significantly less by the Slovak ethnic civic identity (54 points) than the young people of Slovak majority (77 points).

⁵ The ethnic distribution of the national samples: Croatian sample: Croatian (95%), other (3%), lack of response (2%). Hungarian sample: Hungarian (78%), Gypsy (15%), National minority (1%), Jewish (0.1%), lack of response (6%). Slovak sample: Slovak (82%), Hungarian (15%), Gypsy (2%), Czech (0.1%), lack of response: 1 (%).

Table 5. Characteristics of ethnic civic identity - disadvantageous environmental subsamples (means of 0-100 index scale; 0: not important at all, 100: very important)

	Majority sub-sample	Minority sub-sample
disadvantageous Hungarian subsample (Ózd)	81	85
disadvantageous Slovakian subsample (Rimavska Sobota) **	77	54

Independent-Samples T Test, 2 tailed, * $p \leq 0.05$; ** $p \leq 0.001$

The Hungarian ethnic civic identity of Hungarian young people claiming to belong to the Gypsy minority and living in a disadvantageous socialization environment doesn't seem to differ from the ethnic civic identity of the Hungarian majority. The ethnic group membership is not (significantly) associated with a different civic identity. In contrast with this, the Hungarian national minority status for a Slovak citizen is associated with a clearly weaker majority (Slovak) ethnic civic identity: compared to the young people of majority (Slovak), for the Slovak Hungarian youth the criteria related to the ethnic nation conception (language, origin) are significantly less important conditions of Slovak citizenship.

How can we explain the differing results? It is important to emphasize that the question in the questionnaire concerned the judgment of the four criteria of civic group membership, ie. by which conditions do the respondents as citizens define citizenship.

For the Gypsies in Hungary the Hungarian language and Hungarian origin is as important (slightly, but not significantly even more important) as for the non-Gypsies. Even two strategies are possible behind the intensive support of the language and origin conditions of the membership in Hungarian citizens' community: 1. the community of Hungarian citizens is separated from the Roma community, where the inclusion of the Roma is logically difficult (Gypsy language and origin are considered a priority before the Hungarian language and origin) or 2. Roma nationality and Hungarian citizenship are not mutually exclusive group memberships, the assimilation has taken place, Hungarian nationality and its condition of language or origin are important for Gypsies.

For the Hungarians in Slovakia, Slovakian language and origin are considerably (significantly) less important criteria of Slovak citizenship than for the Slovaks. One possible explanation for this is that the admitted belonging to the Hungarian nation "overwrites" the importance of Slovak ethnic civic identity: the legal status of Slovak citizenship is a consequence of history (Trianon), thus the voluntary and decisive Hungarian national identity naturally excludes the support of Slovakian language and origin even as the criteria for Slovak citizenship. The other logically possible explanation is - similarly to the Hungarian Gypsies - based on assimilation: due to the dual (Slovakian Hungarian and Slovakian Slovak) identity, the membership of Hungarian nation is compatible with Slovak citizenship. As a result, the Slovakian

language and origin are not really important for the ethnic Slovak civic identity, as the absence of these two criteria would exclude the commitment to Slovak citizenship.

The different explanations possible of the survey results regarding the identity are due to the history of Central Europe. We do not have to wait long for the empirical justification of the relevant explanations on the basis of qualitative interviews, case studies and research findings regarding the local communities of the survey sites in the framework of Myplace project. But that is the topic of a different presentation.

References

- Adam Hudek (2011): *Between Czechs and Hungarians: Constructing the Slovak National Identity from 19th Century to the Present*. *History Compass*, Volume 9. Issue 4, 257-268.p.
- Alex J. Bellamy (2003): *The formation of Croatian national identity. A centuries-old dream?* Manchester University Press. Manchester and New York.
- Csepeli, Gy., Örkény, A., Székelyi, M. (2000): *Grappling with national identity : how nations see each other in Central Europe*. Szalay, É. (transl.) Budapest: Akadémiai.
- Hagendoorn, L., Csepeli, Gy., Dekker, H., Farnen, R., (eds.) (2000): *European Nations and nationalism : theoretical and historical perspectives*. Aldershot: Ashgate.
- Sekulic, Dusko (2004): *Civic and Ethnic Identity: The Case of Croatia*. *Ethnic and Racial Studies*, 27. vol. May 3. no. 455–483. p.

NAGY LEVENTE

A 19. századi brit liberalizmus morfológiai megközelítése

Mill és a liberalizmus

Harold Laski szerint a liberalizmus a „nyugati civilizáció kiemelkedő doktrínája” volt évszázadokon keresztül (Greenleaf 1983, 18). E fajsúlyos általánosítás nem árul el sok mindent a liberalizmusról, azt viszont sejteti, hogy egy uralkodó eszmerendszerrel van dolgunk.

Laski megállapításánál konkrétabb információkkal szolgálnak R. Muir szavai: „Mindig sajátja volt a Liberális pártnak, hogy fokozott kételkedéssel kövessen minden, állam általi beavatkozási kísérletet a gazdaságba, mely egyben a szabadság megsemmisítését jelenti.”¹

Hasonlóan fogalmazott a skót reformer, Samuel Smiles, aki szerint „a mennyország segíti azokat, akik megsegítik önmagukat.”² Smiles kijelentése a klasszikus liberalizmus egyik maximájává vált, hiszen a kor számos liberális gondolkodójának meggyőződése, hogy a belülről jövő segítsége révén az egyén életereje, energiája és kezdeményezőkézsége növekszik, ezáltal egyre inkább öngondoskodóvá válik, s az önmegvalósítás folyamatában teljes értékű emberré lesz. Az egyén, tehát fejlessze önmagát, haladjon saját belátása szerint, szabad és független cselekedetei révén. A külső segítség, ezzel ellentétben, lankadttá, erőtlenné, passzívvá és főleg kiszolgáltatottá teszi az individuumot, a kormány túlzott szerepe, az állam túlterjeszkedése, a gazdaságba való beavatkozása és „jótékonyági” tevékenysége viszont rombolja az egyéniséget, gátolja a haladást.

E gondolatokat erősítette tovább korának ismert történésze és Whig politikusa, Lord Macaulay is, mondván, hogy Angliát az angol nép bölcsessége és szorgalma vezette előre a civilizáció útján, nem pedig a mindenható állam. A tőke végezze saját munkáját, az állam pedig saját feladatát a megszabott hatáskörein belül, vagyis, tartsa

¹ "There has always been an element in the Liberal party which has regarded with deep-rooted suspicion every measure involving State interference with industry as an invasion of liberty." R. Muir: *Politics and Progress*, 1923, 99 In Greenleaf, 1983, 30.

² "Heaven helps those who help themselves." (Smiles 1859, 1).

fenn a békét, védelmezze a tulajdont, illetve csökkentse a törvény szerepét. A többit elvégzi maga a nép.³

A 19. század közepének egyik uralkodó eszméje (mely eszme a század második felében is élénk több liberális gondolkodó művében), a politikai gazdaságtan egyik vezérelve, tehát az individuum szabadságának maximalizálása, a társadalmi és gazdasági életben történő állami szerepvállalás minimalizálása, mondván, hogy az államnak nincs keresnivalója a munka és a tőke világában. Az állam részéről annyi indokolt, amint Joseph Hume is hangsúlyozta egyik parlamenti beszédében, hogy védelmezze az emberek és a tulajdon biztonságát, és a törvényhozás tartsa szem előtt az alapelvet: tökéletes egyéni szabadság mindenek fölött!⁴

Az eddigiek alapján láthatjuk, hogy a pozitív emberkép alapján megrajzolt egyén középpontba helyezése, valamint a „minimális” állam kihangsúlyozása, illetve a kettő sajátos kapcsolatából fakadó szabadságértelmezés (a negatív szabadság szentesítése, a pozitív szabadság lehető legmaximálisabb ellenzése) vonul végig az említett gondolkodók munkáin. Igazuk van abban, hogy az önérdektől vezérelt szabad egyén, illetve a piac önszabályozó jellegét hirdető laissez-faire elve képezik a liberalizmus kiindulópontját, amelyhez számos liberális gondolkodó „igazítja” elveit, és amelyből kiindulva megrajzolható a brit liberalizmus 19. századi fejlődési íve.

A fogalom morfológiai elemzéséhez mégsem a „elindulási pontnak” számító „klasszikus” liberalizmus képezi az alapot, hanem a liberalizmus mill-i verziója, többnyire azért, mert Mill jelenti az „összekötő hidat” a brit hagyományos és revizionista liberalizmusok között, és ennek köszönhetően Mill liberalizmusán át lehet leginkább érzékeltetni a liberalizmus diakronitását.

A *The Man Versus the State* szerzőjének, Herbert Spencer elveinek egyik kiemelkedő bírálója, D.G. Ritchie, a *The State Versus Mr Herbert Spencer* címet viselő fejezetben a következőt írja:

„A népszuverenitás egyértelmű elismerése egyben „az Ember” és „az Állam” közötti ellentétet látszik megszüntetni.....A nagyobb állami tevékenység iránti igény elsődleges célja, hogy az egyén szélesebb körű lehetőségekkel rendelkezzen egészséges kibontakozásának folyamatában. Az állam és az egyén tehát nem egymás ellenpólusai, melyek közül választanunk kell; és lehetségesnek tűnik a demokrácia számára, hogy egy erős és élénk államot hozzon létre, támogatva ezáltal az önzetlen és nem elszigetelt, hanem inkább erős és élénk egyéniségek kifejlődését, amelyek a tényleges jólétet a közösségi jólétben találják meg.”⁵

³ Lásd T.B. Macaulay: *Essays*, London, 1889, 122 In Greenleaf, 1983, 31.

⁴ Joshep Hume egy 1847 decemberében, egy parlamenti vitán elhangzott beszédéről van szó (Greenleaf 1983, 30).

⁵ "The explicit recognition of popular sovereignty tends to abolish the antithesis between 'the Man' and 'the State'.....The main reason for desiring more State action is in order to give the individual a greater chance of developing all his activities in a healthy way. The State and tje

Szavai egyértelműen jelzik, hogy a fentebb felvázolt „kiindulópont” képest a század utolsó évtizedére a liberalizmus új utakon jár. Az, aki ebben az útkeresésében „már a saját személyében áthidalta a régi és az új liberalizmus közti időt” nem más, mint John Stuart Mill (Hobhouse é.n., 114).

Amint Greenleaf is megjegyzi, Mill gondolatai, eszméi kiemelkedő fontosságúak, már azért is, mert egy ambivalens attitűdöt (a liberális ideológia váltási fázisát érzékeltető attitűdöt) fejeznek ki, mely attitűd „kiváló tükrözése a szívós individualizmusról a kollektívizmusra való áttérésnek.”⁶

Valóban arról van szó, hogy Mill a liberalizmus kimagasló védelmezője, akit viszont néha „elkapott a kollektívizmus szele”. A szabadságról című művének alapvető kérdései közé tartozik, hogy ha a hagyományos utilitarista doktrínát elfogadjuk, azaz a legtöbb ember legnagyobb boldogságának elérése a cél, akkor milyen politikával érhető ez el, és melyik a legjobb kormány a lehető legtöbb ember legnagyobb boldogságának teljesítésére? Ha az állam hatásköre egyre terjedő tendenciát mutat, kérdezi Mill, akkor meddig terjedhet a hatalom, hogy összeférhető legyen az egyéni szabadsággal? (Amelyet Mill oly nagyra becsül)

E kérdéseket Mill nem véletlenül vetette fel, ugyanis volt lehetősége megtapasztalni a hatalmi súlyeltolódást, az egyénektől, kis csoportoktól a tömegek felé, melynek következtében az egyén szerepe egyre kisebb, a tömeg szerepe viszont egyre nagyobb. Erre utalnak következő szavai is: „az egyén hatalom volt az ókorban, a középkorban, s csökkenő mértékben a hosszú, átmeneti korban is, amely a feudalizmustól napjainkig tart....Ma az egyének elvesznek a tömegben.... A közvélemény kormányozza a világot. Az egyetlen valóban hatalomnak nevezhető hatalom a tömegeké.” (Mill 1983, 149). Ennek súlyos következményei lehetnek, véli Mill, hiszen „az egyén elvesztettnek érezheti magát, tehetetlenné válik, jelleme elernyed, gyenge lesz”.

A szabadságról című művében a szerző aggodalmát fejezi ki, és annak az alapvető kérdésnek a megválaszolását tűzi célul, hogy „milyen természetű az a hatalom, amelyet a társadalom jogosan gyakorolhat az egyén fölött, s hol vannak e hatalom korlátai?” (Mill 1983, 149). Ne feledjük, hogy „a közvélemény jogos beavatkozásának az egyén függetlenségébe igenis vannak határai; s e határ megtalálása és megvédése a jogtalan túlkapásokkal szemben nélkülözhetetlen” (Mill 1983, 46), akár a képviseleti kormány esetében, hogy az egyén a lehető leghatékonyabban fejleszthesse képességeit a lehető legkisebb külső korlátozástól mentesen.

Nem véletlen, hogy Mill egy általános szabályt keres arra nézve, hogy mikor indokolt a közösség beavatkozása az egyén életébe. Fontosnak véli e „határ” elvi megtalálását, egyrészt, mert meg szeretné akadályozni, hogy az „egyéni kezdeményezést és spontenitást” elfojtsa a „kollektív közepszerűség”, másrészt, mert

Individual are not sides o fan antithesis between which we must choose; and it is posible...for a democracy to construct a strong and vigorous State, and thereby to foster a strong and vigorous individuality, not selfish nor isolated, but finding its truest welfare in the welfare of the community." (Ritchie 1891, 64).

⁶ "...Nicely reflects the transition from a sternly individualist to a more collectivist form of Liberal ideology." (Greenleaf, 1983, 104).

elejét szeretné venni annak, hogy a közösség egészét behálózza a konformitás, s hogy a társadalomra nehezedjék a homogenitás. Minden egyén köré húzható egy imaginárius kör, amelynek vonalait egyetlen kormány sem lépheti át. „E tanulmány célja”, mutat rá Mill,

„hogy felállítsunk egy igen egyszerű alapelvet, mely tökéletesen alkalmas arra, hogy szabályozza a társadalomnak az egyénnel szemben alkalmazott ellenőrző és kényszerítő tevékenységét, akár jogi tevékenység keretében kimért fizikai erőszak, akár a közvélemény erkölcsi kényszere ennek az eszköze. Ez az elv a következő: az önvédelem az egyetlen olyan cél, amelynek érdekében az emberiségnek –kollektívan vagy egyénileg – joga van beavatkozni bármely tagja cselekvési szabadságába. Az egyetlen cél, amelynek érdekében jogosan lehet egy civilizált közösség bármely tagjával szemben – akarata ellenére – erőszakot alkalmazni: mások sérelmének a megakadályozása. Az ő saját – fizikai vagy erkölcsi – java nem elégséges indok erre.” (Mill 1983, 54).

Az egyén cselekedetei kapcsán Mill megkülönbözteti azokat, amelyek csak „önmagára hatnak” (self-regarding) és amelyek „másokra is hatnak” (other-regarding), s úgy véli, hogy e megkülönböztetés segít a határvonal megtalálásában. Az előző az „emberi szabadság sajátos köre”, az utóbbi, a „közösségi életre vonatkozó sajátos szféra”, az egyén „köreinek” tiszteletben tartásával. „Az egyén csak annyira felelős a társadalomnak” emeli ki a szerző, „amennyi viselkedéséből másokat érint. Mindabban, ami csak őt érinti, jogos függetlensége korlátlan, Önmagának – saját testének és lelkének – mindenki korlátlan ura” (Mill 1983, 55). Ilyen értelemben, a kormány nem szólhat bele, nem kényszerítheti az egyént olyan dolgok megtételére, vagy azoktól való visszatartására, mert az jobb lenne neki, mert attól az egyén boldogabb lenne vagy, mert – mások szerint – „ez lenne a bölcs, netán a helyes dolog”.

Érveinek ismertetése során fontosnak vélem felhívni a figyelmet néhány ambivalenciára. Egy üzleti vállalkozás, mondja Mill, amit a beavatottak képesek a legjobban vezetni, a kormánynak nem szabad beavatkozni, De, mégis indokolt lenne a hatalmi beavatkozás, és arra kényszeríteni a vállalkozót, hogy biztosítson megfelelőbb egészségügyi feltételeket munkásai számára, mert az adott feltételek károsan hatnak a dolgozókra. Annak ellenére, hogy „másokat érintő cselekedetről” vagy mulasztásról van szó, Mill, mégis inkább a be nem avatkozás mellett áll ki.⁷

A korábban említett emberi szabadság sajátos köre magába foglalja a lelkiismeret, a gondolkodás, a vélemények, az ízlés és foglalatosság szabadságát, vagyis „szabadságot, hogy úgy alakítsuk életünket, ahogy hajlamainknak megfelel, hogy vállalva a következményeket, azt tegyük, amit tenni akarunk embertársaink akadályoztatásától

⁷ Ennek részletesebb kifejtését lásd Greenleaf, 1983, 108.

mentesen mindaddig, míg az, amit teszünk, nincs az ő kárunkra, s azt tegyük még akkor is, ha viselkedésünket ostobának, ferdének, vagy helytelennek vélik” (Mill 1983, 58-9) [Kiemelés tőlem]. A későbbiekben azonban Mill már azt állítja, hogy „Ha egy köztisztviselő vagy bárki más azt látja, hogy valaki egy veszélyes hídon akar átkelni, s nincs rá idő, hogy figyelmeztesse, visszaránthatja, s ezzel nem sérti meg szabadságát, mert a szabadság az, ha valaki azt teszi, amit kíván, a folyóba esni pedig feltehetően nem kívánt” (Mill 1983, 201-2).

A két állítás között logikai törés tapasztalható. Az „önmagát érintő” és a „másokat is érintő” fogalmak szétválasztása itt is gondot okoz Mill számára, olyannyira, hogy nem lehet egyértelműen kivenni, mikor is avatkozhat be indokoltan a közösség az egyén cselekedeteibe. Tulajdonképpen a két fogalom szétválasztásán nyugszik Mill alapvető elve, de a kitaró próbálkozás ellenére maga a szerző is elismeri, hogy „Egyetlen ember sem teljesen elszigetelt, senki sem tud komolyan és tartósan ártani magának anélkül, hogy kárt ne okozna legalább legközelebbi hozzátartozóinak, gyakran pedig másoknak is” (Mill 1983, 173).

Miről is van szó? Úgy gondolom, hogy az egyén és a közösség közötti viszony változásának, azaz az individualizmustól a kollektívizmus felé haladás folyamatában Mill egy adott pontig a klasszikus liberalizmusra emlékeztető mértékben hirdeti a szabadságot, illetve az egyenlő szabadság elvét mondván, hogy „A szabadság egyetlen fajtája, mely megérdemli ezt a nevet, ha saját javunkra a magunk módján törekedhetünk...”, ezt követően azonban a közösség fokozottabb figyelembevételére érezhető ki a gondolatmenet folytatásából: „... mindaddig, míg nem próbálunk másokat ugyanebben megakadályozni, vagy gátolni ezt célzó erőfeszítéseiket” (Mill 1983, 59). A maga módján törekedő egyén, és a mások hasonló szabadságának figyelembe vétele között egy választóvonal húzódik, de az „egyéni ható” és „másokra is ható” cselekedetek megkülönböztetése során Mill (lévén a liberalizmuson belüli „váltás” szemtanúja) nem tudja feloldani az ellentmondást. A régi és az új liberalizmusok közötti „átmeneti” állapotról van itt szó, és bizonyára az átmenetekre jellemző bizonytalanságnak tudható be ez a mill-i ambivalencia.

Elvileg a társadalmi lét két módjával szembesülünk: egyfelől, az egyén saját belátása szerint cselekedhet, de viselnie kell tetteinek természetes következményeit, akár pozitív, akár negatív töltetűek azok. Másfelől, a társadalomtól elvárandó, hogy megelőző lépésekkel védelmezze az egyént, vagy akár büntesse, ha szükséges. Mill az első mellett dönt, de számos érvelése, valamint az Önéletrajzában tett vallomása alapján, melynek értelmében egy adott ponton közel állt, hogy engedjen a kormány túlzott terjeszkedésének és beavatkozásának, arra utal, hogy Mill más irányt vett, mint például Spencer. Lehetséges, amint Greenleaf is megjegyzi, hogy Mill nagyobb mértékben hajlott a kollektívizmusra, mint azt saját maga gondolta volna (Greenleaf 1983, 109).

Greenleafnél is határozottabban fogalmazott a francia Paul Leroy-Beaulieu, aki szerint Mill a szabadság és a liberalizmus kitaró és kimagasló védelmezője, ennek ellenére „valahol mélyen ott lappangott benne a szocializmusra való hajlam, amellyel

olykor-olykor nehezen birkózott meg, amely néha magával is ragadta. Ennek jeleit több helyen is fellelhetjük írásaiban, de végül is, ő soha nem adta meg magát”.⁸

A szélsőséges egyéni szabadság és a társadalom elnyomó hatalma között Mill talán azt az utat kereste, amelyre Eötvös József mérsékelt szavai is irányítanak: „Sem az elszigeteltség korlátlan szabadsága, sem az elnyomás, hanem a társaság azon állapota, mely természetünknek megfelel.”⁹

A két pólus közötti keresésben Mill, a korábban bemutatott példák elsője, az üzleti vállalkozás példája alapján a szabadság negatív értelmezését helyezte előtérbe, hiszen a „be nem avatkozásokon” van a hangsúly, vagyis a szabadság ez esetben a kényszermentességből fakad. A negatív szabadságértelmezés alapján az egyén azt tesz, amit kedve diktál, még akkor is, ha cselekedete ostobának tűnik mások szemében, csak épp másokat ne bántson tetteivel.

A második példa tulajdonképpen arról szól, hogy az egyén át akar kelni a hídon (és egyáltalán nem arról, hogy bele akar, vagy nem akar beleesni a vízbe), de a közösség embere meggátolja ebben, és visszatéríti, Mill szerint legitim módon. A hangsúly tehát nem arra helyeződik, hogy az egyén mit akar, hanem inkább arra, hogy mit kellene akarnia, amit a köztisztviselő tevékenységéből tudunk meg. Ez egyértelmű távolodás a negatív szabadságtól és közeledés a pozitív szabadság felé, és egyben távolodás attól a klasszikus liberális szabadságértelmezéstől, amit Cobden, Bright, illetve Spencer hirdettek, és ami mellett Mill is jelentős mértékben kiállt korábban.

A pozitív szabadsághoz való további közeledésről árulkodnak Mill következő szavai „Például nálunk és a legtöbb civilizált országban érvénytelenítenének egy olyan kötelezettségvállalást – sem törvényes eszközökkel, sem a közvélemény erejével nem erőltetnék betartását –, melynek értelmében valaki rabszolgának adná el magát vagy megengedné, hogy annak adják el. A saját élete feletti akaratlagos rendelkezés ezen korlátozásának alapja nyilvánvaló...” (Mill 1983, 213) [Kiemelés tőlem]. Ezek szerint a közösség mutat rá az egyén tévedésére, s a közösség mondja meg az egyénnek, hogy mit kellett volna, vagy mit kell tennie. E szavak megint arról az engedményről árulkodnak, amelyet Mill tett a kollektíva szerepének növelése irányába.

A kormány hatásköre kapcsán Mill csak indokolt állami beavatkozásokat fogad el, ami a felszínen összecseng Spencer álláspontjával. A túlzott állami „gondoskodás”, véli Mill, eleve nem lehet kívánt dolog, nemcsak azért, mert korlátozza az egyén választási szabadságát és kezdeményezőkézségét (az egyre növekvő adóztatás miatt is), hanem azért is, mert potenciálisan és ténylegesen is kényszert eredményezhet, hiszen a beavatkozás állandó hatalomnöveléssel járhat. A hatalomnöveléssel viszont egyre közelebb kerülhetünk a többségi zsarnoksághoz.

Az állami beavatkozás ellenpólusa a laissez-faire elve, ez utóbbi kapcsán viszont Mill oly szép számmal sorakoztatja fel az általa vélt kivételeket, hogy az már akár egy

⁸ „Yet he had at bottom a tendency towards Socialism which he could at times with difficulty suppress, and which occasionally carried him away. We find it again and again in many parts of his writings: but he never yields it finally..” (Leroy-Beaulieu 1891, 18).

⁹ Eötvös József: *Gondolatok*. Budapest, 1874, 276. Idézi Egyed Péter In Mill, 1983, 34.

kisebb kormányprogramnak is megfelelne, nem beszélve arról, hogy a szerző maga is beisméri – a kormány feladatát nem lehet leszűkíteni az „éjjeli őr” szerepére.

Melyek ezek a kivételek, amelyek esetében Mill indokoltnak tartja a hatalmi beavatkozást? Elsősorban a rend fenntartása, védelmezése, bíróságok felállítása. Ezekkel, természetesen a laissez-faire hívei maradéktalanul egyetértenének. Továbbá, a szerződések betartatása, csalások megelőzése, akár büntetése, valamint örökségek, hagyatékok ellenőrzése. Ez már nincs összhangban a korábban meghirdetett „minimális” állammal, mi több, még távolabb kerül attól, hiszen Mill figyelembe veszi azokat, akik nem képesek gondoskodni önmagukról, akik „alkalmatlanok józan ítéletet” hozni, s belátja, hogy az ilyenek esetében a laissez-faire elve nem alkalmazható, mivel a kormánynak intézkedési lépéseket kell tennie érdekükben.¹⁰ A szerző szerint szép számmal tartogat ilyeneket a „műveletlen” tömeg, ezért a kollektív tekintély szerepe megnő, a hatalom beavatkozása a társadalmi és gazdasági szférában fokozottabbá válik.¹¹ Mill szerint az oktatásban is fokozottabb szerepet kell vállalnia az államnak, mi több, egy sor szolgáltatás is az államra hárul, mint például a víz és gáz szolgáltatás, vasút fenntartás, útépités, közvilágítás, kórházak, iskolák építése, fenntartása.¹²

Ezek után nem meglepőek Greenleaf szavai: „Több, mint bizonyos, hogy Mill Politikai gazdaságtana képezte a célpontot Spencer számára a Társadalmi statikában és más munkáiban. És nem meglepő, hogy a fabiánusok többet köszönhetnek Mill-nek, mint bármely más mentoruknak.” (Greenleaf 1983, 114). Ez már valóban nem áll olyan messze Leroy-Beaulieu korábbi megjegyzésétől, és joggal valószínűsíthető, hogy a Mill által meghirdetett közösségi „jótékonytságot” Spencer és társai elvetették.

Mindegy zárógondolatként elmondhatjuk, hogy Mill életművén végigvonul egy feszültség, amelyet egyfelől a középpontba állított individuum és individualizmus, a személyiség és az egyén önmegvalósításának, boldogulásának kérdései, másfelől a külső erők beavatkozásának kérdései generálnak. A nagy kérdés, amint láttuk, hogy hol húzódik a határ az egyén szabadsága és a közösség indokolt beavatkozása között, mert valljuk be, Mill nagy dilemmája épp elméletének sajátosságában keresendő, hiszen liberalizmusa egyszerre kíván az egyéni képességek kidomborítója, illetve a fejlődéshez szükséges feltételek meghirdetője lenni. Épp ezért, műve az egyéni szabadság és a közösségi autoritás összeegyeztetésének sajátos és klasszikus kifejeződése. Az individualizmus „bajnoka”, a libertariánus elvek szimpatizánsa, végül olyan mértékű engedményeket tett a közhatalom, a kollektíva irányába, hogy az így kapott „vegyes” állapot nehezen lenne beilleszthető Spencer evolúciós elméletébe, vagy Hobhouse szociál-liberalizmusába¹³. Úgy tűnik, valahol a kettő között kereshetjük a helyet a mill-i

¹⁰ Mill: *Collected Works*, London, 1963, 156 In Greenleaf 1983, 113.

¹¹ Mill: *Collected Works*, London, 1963, 947- 8. In Greenleaf 1983, 113.

¹² Mill: *Collected Works*, London, 1963, 132-3, 948-50 In Greenleaf, 113.

¹³ Természetesen nem szabad az individualizmus – kollektívizmus folyamatát egy zökkenőmentes, egyenes vonalú egyenletes mozgás folyamatként felfogni, annál is inkább, mivel időrendi sorrendben sem egymás után következnek a „szélsőséges” individualizmust hirdető, illetve a kollektíva szerepét fokozottabban kihangsúlyozó művek. Tény azonban, hogy

elvek számára, és ezért sem véletlen, hogy Mill liberalizmusa képezheti a fogalomszerkezeti elemzés alapját.

A liberalizmus morfológiája

Ha fogalom-centrikus vizsgálatnak vetjük alá, felmerül a kérdés, hogy vajon milyen belső világot, szerkezetet rejteget a liberalizmus? Miként viszonyulnak egymáshoz a fogalom egyes elemei, s nyomon követhető-e az elemek egymáshoz viszonyított hely-, helyzet-, és szerepváltozásai?

Ha sikerül felbontani a liberalizmus fogalmát, az analitikus feltérképezéssel egy érdekes permutációt fedhetünk fel.¹⁴ Joggal merülhet fel azonban a kérdés, hogy kell-e egyáltalán törekednünk arra, hogy az egyes ideológiák elemeit egy bizonyos szerkezetbe helyezzük? A válasz röviden az, hogy fogalomszerkezeti elemzéssel láthatóbbá válik az ideológiák „belső” világa egy adott helyzetben (szinkronitás), és követhetőbbé lehet tenni az egyes ideológiák jelentéssorozatait (diakronitás). Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a morfológiai elemzés révén jobban rámutathatunk a fogalom elemeinek történelmi közvetítettségére, a történelmi „valóság” és a szellemi sajátosságok által megkövetelt reflexiókra, a belső, szerkezeti változtatások és a liberalizmus jelentésváltozásai közötti megfeleltetésekre a fogalom egységének megőrzése mellett. Az sem jelentéktelen szempont, hogy fogalomszerkezeti megközelítéssel láthatóbbá válik a három nagy ideológia egymásra reflektálása (Ezt leginkább a konzervativizmus reflektív jellegének elemzése során lehet kimutatni).

A liberalizmus belső szerkezetének dinamizmusa természetesen nem azt jelenti, hogy az egyes liberalizmusok között éles határvonal húzható, jóval inkább arról van szó, hogy a választóvonalak mentén összemósódások észlelhetők az egyes liberalizmusok között, mi több, a különböző ideológiai családok között is jelentős fogalmi átfedések figyelhetők meg. Éppen ezért, a közös jegyekre, illetve a változásokra úgy lehet a leginkább rámutatni, ha egy ideológiai családon belül nem egyetlen, hanem több művet is tanulmányozunk, majd a megvizsgált eseteket összehasonlítjuk.

A közösség fontos tényező, de mégis az egyén, és az egyén jelleme, mint az individuum boldogságának kulcstényezője képezi Mill filozófiájának központi elemét. A boldogság, Mill szerint, szorosan összefügg a jóléttel. A jólét, a maga során fejlődést feltételez. Jelleme révén az individuum egyéniséggel rendelkezik, ami az egyén sajátos képességeit, tapasztalatait, ismereteit, erkölcsi értékeit, és nem utolsósorban sajátos ítélőképességét foglalja magába. Az egyéniség vagy személyiség, akkor érvényesül, ha az egyén saját képességei és belátása szerint, szabadon választhatja meg saját útját a

a revizionista liberalizmus kiemelkedő művei a századforduló táján, és a 20. század első évtizedeiben láttak napvilágot.

¹⁴ A fogalomszerkezet feltérképezése és elemzése kapcsán több ponton is támaszkodom Freedon: *Ideologies and Political Theory* című, kiváló munkájára.

boldogulás felé. Ennek alapján, úgy tűnik, a racionális egyén szabad fejlődése képezi a liberalizmus gerincét, s ebből arra következtethetünk, hogy az individualizmus, a szabadság, a haladás és az egyéni racionalitás (szemben a szocializmus ideológiákban előtérbe helyezett kollektív racionalitással) képezik a liberalizmus magját kitevő elemeket (a továbbiakban magelemek).

Az individualizmus vizsgálata az egyén - közösség viszonyában vizsgálendő, s az elemzés során alapvető kérdésként merül fel az egyénközpontság mértéke, szemben például a szocializmusra jellemző közösségiség mértékével. Az egyén-közösség bonyolult viszonya plurális jelentéssel bír, a klasszikus értelemben vett egyén-centrikusságtól (amelynek értelmében a közösség fiktív, vagy csak virtuálisan létezik) a szociál-liberálisok individuum értelmezéséig, amely szerint az egyén és közösség viszonyát az egyén és az organikus társadalom bonyolult szimbiózisa révén kell megközelíteni és értelmezni.

Az individualizmus alapja mindenképp az, hogy az individuum másoktól elkülöníthető entitás, aki sajátos tulajdonságokkal rendelkező autonóm személyiség, és többnyire személyes hajlamait követve cselekszik (Ez adja az alapot a racionalitáshoz is). Az egyénközponjú gondolkodás alapvető tétele a korábban is említett mill-i elv, mely szerint minden egyén saját testének és lelkének korlátlan ura. E tétel egyben az egyéni szabadság gondolatát is magában hordozza.

A szabadságot tulajdonképpen a közösségi vagy állami beavatkozás mértéke szabja meg. „Lebontott”, vagyis dekontesztált¹⁵ formában, a szabadság a gondolat, a vélemény a szólás, a lelkiismeret szabadságára, illetve bizonyos cselekedetek megtételére vonatkozik, azzal a feltétellel, hogy e cselekedetek védelmet igényelnek mások cselekedeteivel szemben. E védelem azt jelzi, hogy a szabadság csak akkor nyer értelmet, ha cselekedetei során mentesítjük az egyént az indokolatlan meggátolásoktól. Mill, korábban már idézett szavai szerint csak akkor beszélhetünk tényleges szabadságról, ha az egyén a maga módján törekedhet saját javára, míg nem próbál megakadályozni másokat hasonló törekvésükben.

A szabadság, egyfelől korlátozástól való mentesség, akadályok hiánya, kényszermentesség állapota, hiszen csak ilyen körülmények között képes az egyén alternatívák közül választani, és önnön belátása szerint saját útját járni. A kényszermentesség, amint korábban is említettem, a szabadság negatív értelmezése.

A szabadság, másfelől sajátos tevékenység, az egyén vágyainak eléérése való törekedés. Ez már nem passzivitásról, nem valaminek a hiányáról, ellenkezőleg, bizonyos körülmények létéről, a célok megvalósításához szükséges eszközök jelenlétéről szól. A megvalósítás lehetősége a szabadság pozitív értelmezése¹⁶. A

¹⁵ A „dekontesztációt” az angol *decontesting* kifejezésből kölcsönöztem. Jelentése „egyértelműsítés”, a jelentés vitathatóságának minimalizálása. Az adott kifejezés plurális jelentéseiből egyik-másik jelentés kiragadása, annak érdekében, hogy a célnak a lehető legjobban megfeleljen, azaz meggyőzőbb erejű és kevésbé vitatható legyen. E törekvés mindhárom ideológia híveire, és úgy általában a politika világára igen jellemző.

¹⁶ A szabadság, mint liberális magelem jelentésváltozásait igen jól érzékelteti a *negatív*, illetve a *pozitív* szabadság közötti súlyeltolódás is, ami egyben lefedí a liberalizmus „klasszikus” formájától a revizionista liberalizmusig terjedő skála árnyalatait.

szabad egyének tehát saját belátásuk szerint, a maguk módján törekednek céljaik elérésére, a szabadság ezért nem determinált, inkább nyitott, és ez egyfajta belső mozgást, rugalmasságot, dinamizmust kölcsönöz a szabad egyénekből álló közösségnek is.

A haladás, vagyis a kevésbé vágyottól az erősebben vágyott dolgok felé mozgás, a liberalizmus elsődleges eleme, s a fogalom esszenciáját, belső energiáját a tökéletlen világ állandó javíthatóságába vetett hit adja.¹⁷ Az ember tévedhet, de képes kijavítani hibáit. Ehhez viszont nyitott társadalomra van szükség, hogy lehetőség nyíljen az elképzelések, eszmék szabad versenye számára. A liberalizmus optimista alapállású, emberképe tehát pozitív. A haladás mindenképp központi eleme e progresszív ideológiának, hiszen a liberalizmus a profitorientált világ eszmei meghirdetője, s a képességek szerinti teljesítmény, mint érdem, képezi a siker, az egyéni boldogulás alfáját és Omegáját.

A racionalizmus nem pusztán logikai, hanem szükségszerű következménye is az előző három magelemnek, hiszen az egyén szabadsága és a haladásba vett hit az egyén ésszerű viselkedése mellett értelmezhető. Az emberi természet kapcsán talán az egyik legösszetettebb kérdés az ember racionalitása. A liberálisok e téren sajátos álláspontot képviselnek, ami viszonylag összhangban van a szocialisták nézeteivel, de eltér a konzervatívok meggyőződésétől. Wilhelm von Humboldt tanítása szerint „az ember igazi célja, vagyis az, amit az örök és megváltoztathatatlan ész, s nem a változékony vágy állít elé; erőt a legteljesebben és legarányosabban valami egésszé fejlessze” (Mill 1983, 134). Ez egyértelműen az ember racionalitásnak előtérbe helyezése.

Ha az egyén racionális, s ha a racionalitás a liberalizmus elengedhetetlen tartozéka, akkor ezt a fogalmat is ki kell bontani, és meg kell nézni, hogy pontosan mit is jelöl: helyes döntést, mérsékletességet, akaratosságot, netán önfejűséget, autonómiát, kiszámítható célokat, értelemszerűen várható viselkedést, tervszerű céltudatosságot, esetleg a hatalom és a törvény előtti engedelmisséget?

Általánosabb megfogalmazásban, a liberalizmusok hívei többnyire vallják, hogy az egyén rendelkezik a tudatos döntések meghozására való hajlammal: adatokat gyűjt, mérlegeli a lehetőségeket, választ az alternatívák közül, azaz döntést hoz, azt követően pedig kitart a kijelölt út mellett. Racionalitása megkönnyíti, vagy legalábbis jelentős mértékben járul hozzá ahhoz, hogy az egyén más, hasonlóan ésszerű egyénnel egymás mellett tudjon élni.

A magelemek között sajátos függőségi viszony áll fenn. Ami a szabadság és a haladás viszonyát illeti, elmondhatjuk, hogy a haladás útjába álló szokások akadályként léphetnek fel, de a szokásoknál jobbra vágyás hajlama (haladás) egyben a szabadságra való hajlamot is magában hordhatja. A haladás (jobbítás) szelleme azonban nem azonos a szabadság szellemével, „mivel irányulhat arra, hogy valami jobbat rákényszerítsen egy népre, amely azt nem akarja, s a szabadság szelleme szövetkezhet ideiglenesen a jobbítás ellenfeleivel, de a jobbítás egyetlen biztos és állandó forrása

¹⁷ Való igaz, hogy a szocializmus híveit is ez a meggyőződés hajtja, de ők náluk az egyén közösségben elfoglalt helye és szerepe más alapokon nyugszik, főleg a szocializmus radikálisabb változataiban.

mégis a szabadság, minthogy ennek révén annyi független központja lehet minden javításnak, ahány egyén van” (Mill 1983, 156-7).

Milyen következményekkel járhat e sajátos viszony? Egyfelől, meggátolja, hogy a szabadság szabadosságba torkolljon. Arról van szó ugyanis, hogy fontossága miatt a haladás eszméje állandóan jelen van, és nem fogad el bármiféle féktelenséget a szabadság nevében. Másfelől, a haladás nem kimondottan a minden áron, és mindent elsöprő anyagi gyarapodásként tételeződik, melynek leple alatt el lehetne fojtani a szabadságot. Ilyen értelemben, egy közösség vagy hatalom nem hivatkozhat a szabadság árán arra, hogy pontosan tudja, mit kell tenni a haladásért.

A szabadság nevében nem tehető meg bármi, a haladás viszont nem emelkedhet a szabadság fölé, és nem nyomhatja el azt. A két magelem tehát közvetlen közelségben van egymással, kölcsönösen ellenőrzik egymást, mi több, e két elem sajátos viszonya a harmadik magelemet, az egyént is kordában tartja, hogy anti-szociális versengésével ne okozzon károkat. Ez a kölcsönösség egyben a közösség felértékelését is jelzi.¹⁸

A szabadság és az egyén viszonyáról elmondható, hogy a szabadság az individualitáshoz kötött, és csak az individualitással együtt nyer értelmet. Ennek magyarázata abban keresendő, hogy az egyén csak akkor lehet szabad, ha saját döntései szerint cselekedhet, de a saját belátása szerinti döntései egyben az egyén individualitásának, személyiségének egyfajta lenyomatai. Szabadság és individualitás tehát kölcsönösen feltételezik egymást, és együtt járulnak hozzá az egyén boldogulásához, amennyiben elfogadjuk, hogy a boldogulás tulajdonképpen az egyén kibontakozását, személyiségének fejlődését jelenti, annak érdekében, hogy saját képességeit, ismereteit, felhalmozott tapasztalatait „a maga módján használja és értelmezze”, hogy a lehető legmegfelelőbbben alkalmazza azokat „a saját körülményeire és jellemére” (Mill 1983, 135).

Szabadság nélkül elképzelhető az egyén, de individualitás nincs szabadság nélkül. A személyiségről, tehát csak szabadság mellett beszélhetünk, hiszen „szabadságra és a helyzetek sokféleségére” van szükség, ugyanis „ezek egységéből alakul ki az egyénnek az az ereje, s ama sokrétű különbözősége, amely eredetiséggé egyesül” (Mill 1983, 134).

A haladás és az individualizmus között is szoros viszony áll fenn, ugyanis a vágyai kielégítésére törekedő, és fejlődni képes racionális egyén maga a haladás oka. Az egyéniség léte a fejlődés, az egyéni boldogulás fő forrása.

A három magelem - átszöve a racionalizmussal- azonban nem áll meg magában, az egymás közötti kölcsönösségi viszony sem nyújt annyi erőt nekik, hogy más fogalmak támasza nélkül lábon maradhatnának. Önmagukban nem meríthetnék ki a liberalizmus igen bonyolult és összetett jelentéstartományát. Úgy tűnik, ezért, hogy további elemekre van szükség, amelyek képesek védelmezni, erősíteni a magelemeket, és korról-korra pontosabbá tudják tenni azok jelentéseit. Másként fogalmazva, a mag szomszédos elemei jelentős mértékben járulnak hozzá a liberalizmus belső szerkezetének megfelelőbb feltérképezéséhez, a fogalom fejlődéstörténetének nyomon

¹⁸ Bővebben lásd Freeden 2008, 145-6.

követéséhez. A „másodlagos” elemeket logikai és/vagy kulturális szempontból lehet a magelemekhez csatolni.

Az előző szempont megszabja, hogy logikailag melyek az egyes magelemhez rendelhető szomszédos elemek, a kulturális szempont pedig arra utal, hogy az egyes elemek jelentései tér és idő függvényében változhatnak. A szomszédos elemek jelentésváltozásai értelemszerűen a magelemek jelentésváltozásait eredményezik, ami a liberalizmus „alkalmazkodó” képességére utal, megszabva annak diakronitását is.

Melyek lehetnek ezek az elemek? Az individualitáshoz rendelt szomszédos elemek közül az emberi természet, ezen belül egoizmus, hedonizmus, önérdék (mint fő motiváció), illetve a szociabilitás említendő meg. A szabadság fogalmához csatolható szomszédos elemek: egyenlőség, redisztribúció, tulajdon, adózás, igazságosság, hatalom (állami hatáskörök), kötelesség. A haladáshoz rendelhető szomszédos elemek köz sorolhatjuk a fejlődést (mesterséges, illetve természetes), a fejlődés ütemét (hatékonyságát) meghatározandó versengést, piacot, szabad kereskedelmet, magánérdeket, magántulajdont, gazdasági egyenlőtlenséget, esélyek egyenlőségét, stb.¹⁹

A teljesség igénye nélkül vizsgáljunk meg néhányat ezen elemek közül. Az egyén fogalmához szorosan kapcsolódik tehát az emberi természet. Különböző mértékben ugyan, de a különböző liberalizmusok hívei vallják, hogy a haladás egyik motorja az egyéni vágyak kielégítésének öröme. Az örömök, és úgy általában az élet ésszerű élvezése, mint a legfőbb jó, az egyén hedonizmusára utal, s ettől nem szabad eltekinteni az ember természetének vizsgálatakor, mivel az ember motivációinak van egy ilyen érzékileg kimutatható alapja, még akkor is, ha léteznek más, „magasabb” indítékok.

Hasonló módon, az egyén lehet segítőkész, mások számíthatnak néha önzetlen szolgálatára, de az „én”-t középpontba állító individuuum egocentrikus gondolkodását, egoista hajlamait szintén számításba kell venni cselekedetei során, céljai megvalósításának folyamatában. A liberálisok nem tartják az egoizmust negatívumnak, jóval inkább ösztönző erőként fogják fel azt.

A liberalizmusra a pozitív emberkép formálás, az ember képességeibe vetett hit a jellemző, hiszen tanulással, az egyén képes fejleszteni önmagát, s ezzel „érik”. Az ember követhet el hibákat, de tanul belőlük. Tévedéseit képes korrigálni, a bajokat

¹⁹ A másodlagos elemek részletesebb kifejtése nélkül is könnyen látható a logikai kapcsolat az egyes fogalmak között. Az a *liberalizmus*, például, amely az egyének pusztá összegeként felfogott, atomisztikus társadalom középpontjába az individuumot állítja, aki racionalitása révén tervezi meg élete irányát, hogy adottságai lehető legmaximálisabb kihasználásával versengjen másokkal, és képességei szerinti teljesítménye alapján, magánérdekeit követve boldoguljon, más jelentéssel bír, mint az a változata a *liberalizmus*nak amely az egyén és az organikus társadalom összehangolására, az emberek bizonyos fokú gazdasági együttműködésre törekszik, és amely fokozottabb állami beavatkozás mellett támogatja a köztulajdon térnyerését. Itt ismételtelen hangsúlyoznom kell, hogy a magelemek, és a hozzájuk rendelt szomszédos elemek között nincsenek éles határvonalak. Ezek az elemek sajátos viszonyrendszert alkotnak a maggal (egyes szomszédos elemek két, akár három magelemhez is kötődhetnek) és egymással, kölcsönösen hatnak egymásra, s az állandó mozgásban levő elemek biztosítják a liberalizmus fogalmának belső dinamizmusát, fejlődéstörténetét.

időben orvosolni. Ez mindenképp optimista alapállás, ami természetesen nem azt jelenti, hogy a liberalizmus hívei nem vesznek tudomást a problémákról, a veszélyekről. Az egyén életesélyeit, társadalmi helyzetét, sikereit, illetve boldogulását azonban saját teljesítménye alapozza meg, s a szabad egyénnek erre reális lehetőségei vannak.

Az egyénhez csatolt szomszédos elemként kezelhetjük a társas hajlam fogalmát is. A társas hajlamnak, és ezáltal a „közösségiességnek” jelen kell lennie, de meglepő lenne a liberális mag közvetlen közelébe helyezni, hiszen a liberalizmus lényege az individualitás, nem pedig a szociabilitás, a közösségi vonás (Noha az egyes liberalizmusok elemzése során egyértelművé válik az egyén és a közösség egymáshoz viszonyított szerepének változása). A liberalizmus morfológiai elemzése során célszerű megkülönböztetni e súlyeltolódást, hiszen egyáltalán nem mindegy, hogy a közösséget az egyének pusztá aggregátumaként fogjuk fel, vagy úgy közelítjük meg a társadalmat, mint egy organikus entitás, az egyéneket, pedig mint e szerves egész aktív részei. A társas hajlam (lévén a kollektívizmus alapja) az egyének közötti együttműködést segíti elő úgy, hogy közben nem helyezi alávétettségre az egyént, és a szociabilitás nem sérti meg az emberi szabadságot, nem veszélyezteti az egyéniséget.²⁰

Akár az egyén túlzott dominanciája a közösséggel szemben, akár a közösség viszonylagos felértékelődése az alapállás, egyetlen liberalizmus sem szakíthatja ki az egyént a közösségből, jóval inkább sajátosan közelíti meg a kettő viszonyát. Minden ideológiának többé-kevésbé közösségben kell gondolkoznia, ha nem is azonos koncepciók mentén. A kettő közötti kapcsolat sajátos értelmezése abból adódik, hogy a klasszikus liberális felfogás szerint a haladás fő mozgatórugójaként felfogott egyéni érdek egyben közösségi érdeknek tekinthető, mivel az egyéni érdek „elősegíti az általános jólétet.” A liberalizmus klasszikus változatában tehát az egyén és a kollektíva inkább szembeállnak egymással, egymás ellenpólusaiként tételeződnek, e feszültség fokozatosan a kettő közötti komplementer viszonyra oldódik. Akár az egyik, akár a másik képezi a kiindulási pontot, az egyén és a kollektíva viszonya közvetlenül kötődik a szabadsághoz.

A szabadság fogalmához szomszédos elemként kapcsolódik az egyenlőség. Összetettsége, poliszemikus jellege miatt nem térünk ki az egyenlőség részletesebb elemzésére, annyit azonban érdemes megjegyezni, hogy nem az egyének jellem és képességbeli egyenlőségéről, s nem is az egyéni teljesítmények, és ennek megfelelően a jutalmazások egyenlőségéről van itt szó. Ilyen irányú elmozdulások azonban nyomon követhetők a fogalom jelentéstörténetében, főleg a liberalizmus, 19. század végi és 20. század eleji revizionista változataiban.

Liberális olvasatban az egyenlőség (akár természetjogi megközelítésben, akár az emberi méltóságra alapozva, netán a „minden ember cél önmagában” elv alapján) elsősorban az egyenlő szabadságra vonatkozik, ami a szabadságjogok garantálása mellett a jog előtti egyenlőségben, majd a fokozatosan kibontakozó politikai egyenlőségben fejeződik ki. Igaz, a szociális problémák sokasodásával, és a szociális jogok térnyerésével az egyenlőség értelmezési tartománya a liberalizmus hívei számára

²⁰ Ennek kapcsán lásd még Freedén 2008, 150-1.

is már túlmutat a jogi vagy a politikai egyenlőségen, de nem törekszik teljes gazdasági egyenlőségre.

Az egyenlőség mértékének meghatározásában azonban a liberalizmus két mageleme, a racionalitás és az individualitás is igen fontos szerepet játszik. Arról van szó ugyanis, hogy a racionalitás egyetemessé tétele azzal indokolható, hogy az emberi természet sajátjaként az minden emberre vonatkozik, s ez csatolható a minden egyén szabad választásának (az élet megtervezése, s a terv szabad követése) gondolatához. Ez utóbbi, a maga rendjén magában hordja az egyenlőség eszméjét. Az individualitás azonban korlátozza az egyenlőséget, legfőképp az eredmények teljes egyenlőségét, ugyanis a liberalizmus szerint az individualitások különbözőek, s ennek következtében a különböző képességű és jellemű egyének önkifejeződése, szabad kibontakozása nem eredményezhet teljes egyenlőséget. A két magelem, tehát korlátok közé szorítja az egyenlőséget, az egyik védelmezi azt a teljes egyenlőtlenségtől, a másik viszont megakadályozza az egyenlőség mindenre és mindenkire kiterjedő győzelmét²¹.

A gazdasági egyenlőség összekapcsolódik azzal, hogy minden társadalomnak szembe kell néznie egyfelől a gazdagsággal, a javak halmozásával, és a gazdagságból származó hatalommal, másfelől a szegénységgel, a szegények, gazdagokhoz viszonyított esélytelenségeivel, szellemiek és anyagiak terén egyaránt. Az anyagi egyenlőtlenségek mérsékelését a liberalizmus céljaiként kell számon tartanunk, hiszen a minél kevesebb kézben, minél nagyobb mennyiségben halmozódó vagyon voltaképpen a liberalizmus magelemei ellen ható erő (Erre nemsokára visszatérek a tulajdon kapcsán).

A lehetőségek, vagy az esélyek egyenlősége fontos eleme a liberalizmusnak, de az ehhez kapcsolódó redistribúció fogalma állandóan újra meg újra értelmeződik a liberalizmusokban, annak megfelelően, hogy az eredmények szempontjai mentén történő újraelosztás, és a szükségletek szerinti redistribúció közül melyikre helyeződik viszonylag nagyobb hangsúly.

Annak érdekében, hogy a súlyos gazdasági egyenlőtlenségek mérsékelésének liberális kérdését megvizsgálhassuk, két újabb fogalom, a tulajdon és a hatalom vizsgálatára van szükség.

A tulajdon kapcsán, az adózás új alapokra helyezése nincs a liberalizmus magelemei ellenére, olyan értelemben, hogy adóztatással el lehet érni, hogy a tulajdon szétterjedjen. Minél inkább szét van osztva a tulajdon, annál több ember rendelkezhet vele, és annál több egyén számára nyílik meg a fejlődési lehetőség. Ez viszont a társadalom javát szolgálja.

Az örökölt ingatlanok és vagyonok az egyenlőtlenségek egyik fő forrásai. Ezért „a magántulajdon...és az örökösödés...a törvényhozás legfrissebb témái...ezen intézmények eredményeként fennálló egyenlőtlenségek mérsékelésére az elsősültségi és az örökösödési jog megszüntetése tűnik megoldásnak...az igazságtalanság felszámolásában”.²² Ilyen formán a magán, illetve az állami tulajdon

²¹ Lásd még Freedon 2008, 159-60.

²² Mill: *Autobiography*, 137-8 In Freedon 2008, 163.

mértéke nem konstans, ezért az egymáshoz viszonyított arányuk nyitott kérdés a liberalizmus hívei számára.

Az anyagi hatás mellett a tulajdonnak erkölcsi vonzata is van, hiszen a képességek fejlesztésének hatékonysága, a kezdeményezőkézség növelése, illetve a munkához való viszonyulás révén jellemformáló szerepet tölt be, mi több, a tulajdon elosztása terén egy újabb fogalom kerül be a liberalizmusba, az igazságosság. A tulajdon fogalma, tehát erősíti az egyéniséget, növeli az egyéni szabadságot, és nagyobb lehetőséget nyújt a fejlődésre, s mint ilyen, a liberalizmus mágalemeit támogató tényező.

A brit liberálisokat foglalkoztató kérdések egyike a társadalom alsóbb rétegeinek helyzete, noha a kérdésfelvetés nem jelenti szükségszerűen a tényleges és átfogó támogatás szándékát. A 19. század utolsó felében azonban nemcsak az történik, hogy a szegények megsegítésének kérdése egyre inkább aktuálpolitikai kérdéssé válik, hanem az is, hogy a szociálpolitikát fokozatosan új alapokra helyezik, s egyre nagyobb szerepet tulajdonítanak ebben az államnak. Amint korábban is utaltam rá, ez óhatatlanul módosítja, pontosabban kibővíti a szabadság értelmezési tartományát. A szabadság pozitív értelmezésének előtérbe helyezésével, az állam beavatkozási hatáskörének bővítésével elkerülhetlenné válik a hatalom fogalmának vizsgálata.

Mindaddig, amíg a szabadság a liberalizmus központi eleme, a kormányzás kérdése nem hagyható figyelmen kívül, hiszen a hatalom elengedhetetlen a társadalmi harmónia megteremtése és fenntartása érdekében is. Ez az alapvető funkció azt jelenti, hogy a törvényhozás hatáskörébe kell tartozniuk „mindazoknak a dolgoknak, ... amelyek a társadalmi cselekvéssel, szokással kapcsolatokkal függnek össze...”, hiszen az egyén hatalma ezekben a dolgokban nem illetékes (Mill 1983, 189). A hatalomnak jogában áll beavatkozni „azokban az esetekben, amelyekben társadalmi jogaimat egy másik ember társadalmi cselekedetei sértik” (Mill 1983, 190).

Az egyén tehát a társadalom védelmét élvezzi másokkal szemben, a szolgáltatást azonban köteles viszonzni. Egyik ilyen kötelessége, hogy a többiek felé bizonyos viselkedési formákat betartson, és ne sértse meg mások bizonyos érdekeit, azaz a törvény által garantált jogait. Az egyén egy másik kötelessége, hogy részt vállaljon „azokból a munkákból és áldozatokból, amelyek szükségesek ahhoz, hogy a társadalmat vagy tagjait meg lehessen védeni a bántalmazásoktól és a megtámadásoktól” (Mill 1983, 164).

Egyfelől, tehát a harmónia, a rend érdekében a hatalomnak garantálnia kell az egyén jogos szabadságának sérthetlenségét, másfelől, viszont óvakodnunk kell a hatalom túlkapásaitól, az egyén jogos szabadságába való illetéketlen beavatkozásától, azaz a kormány hatalmának fölösleges gyarapításától. Megfelelő kormányzásról, ilyen formán, akkor beszélhetünk, ha megtörténik „a hatalom legnagyobb megosztása, amely még összeegyeztethető a hatékonysággal...” (Mill 1983, 233).

A hatalom korlátozó erő, de egyben korlátozni is kell azt. Korlátozó szerepe elsődleges fontosságú, de kordában tartása is elengedhetetlen része minden liberális ideológiának. A korlátozás és korlátozottság mértéke kor-, és kultúrafüggő. (A brit liberalizmusok elemzése során is kiderül, hogy ennek mekkora jelentősége van).

A korlátozás, nemcsak a hatalmi túlkapásokra, az önkényes hatalomgyakorlásra vonatkozik, hanem magába foglalja a „jóakarátú és jótékony despota” uralkodás megakadályozását is, hiszen ez az egyének életébe való túlzott beleszólást jelentheti. (Itt azonban, amint azt Mill esetében is láttuk, igen nehéz megállapítani pontosan, hol és mikor indokolt a „rám vonatkozó” vagy „másokra vonatkozó” egyéni cselekedetekbe való beleszólás). A hatalmi „korbács”, és a túlzott beleszólással történő „jótékonyosság” széles skáláján meg kell találni azt a pontot, vagy szakaszt, amelyen, vagy amelyben a kormány olyan eszközöket talál ki, amelyekkel meg lehet győzni „az embereket arra, hogy mi szolgál a javukra” (Mill 1983, 165). Ehhez korlátozott hatalomra, képviseleti kormányra, és az egyének szabadságjogainak betartására van szükség. A túlzott hatalmi beavatkozás eredményezte passzivitás helyett, ezáltal az egyéni aktivitásra tevődik a hangsúly, s egyének fejlődése, s ennek révén a társadalmi haladás lesz az eredmény. Ezzel együtt azonban az egyéni és a társadalmi tudat, valamint az önérdekre épülő erények és a társadalmi erények egymást kiegészítő jellege is erősödik.

A racionalitáshoz köthető a boldogság maximalizálásra való törekedés, mint racionális folyamat, amelynek alapja az a racionális meggyőződés lehet, hogy minél jobb az ember képességei, annál nagyobbak a cél elérésének esélyei. A boldogságkeresés tehát az emberi élet és tevékenység racionális forrása. Az önfejlesztés, ilyen értelemben, az egyén céltudatos tevékenysége. A mill-i filozófiáját is átszövő utilitarista erkölcs azonban már a társadalmi dimenziót is hozzárendeli a boldogság fogalmához, hiszen a cél minél több ember, minél nagyobb boldogságának elérése, s ehhez viszonylag békés társadalomra van szükség. Béke viszont nincs harmónia, rend nélkül. A racionalitás, ezek szerint a közösség harmóniájához vezet.²³

A fentebb felsorolt elemek érzékeltetik a liberalizmus fogalmának komplexitását, rávilágítanak a vizsgálandó területek sokféleségére, még úgy is, ha az eddig említett fogalmak nem fedik le teljes mértékben a liberalizmus értelmezési tartományát. A részleges hiánypótlásra a demokrácia fogalma ígérkezik alkalmasnak, akkor is, ha a liberalizmus „kezdeti” szakaszában még nem beszélhetünk demokráciáról. Liberalizmus és demokrácia nem fedték egymást, fokozatosan azonban a demokrácia logikai, de főleg kulturális alapon is egyre közelebb került a liberalizmus magiához, hiszen a 19. század folyamán a brit társadalomban egyre nagyobb teret és fontosabb szerepet kaptak a választójog kiterjesztéséről (idővel az általános választójog megadásáról), a tömegek politikába való beemeléséről, a képviselétről, a kisebbségek védelméről szóló politikai viták, amelyek a maguk során reflektáló erejűek is voltak, hiszen rávilágítottak az egyes korok, a mindenkori „jelen” fontos politikai kérdéseire.²⁴

²³ Érdekes, hogy a legtöbb liberális jobban kedveli a *harmónia* kifejezést, és kevésbé preferálja a *rend* fogalmát. Igaz, Mill esetében gyakrabban találkozunk a *rend* kifejezéssel, különösen a haladás és rend viszonyának elemzése során (Lásd Mill 1991, 217-25), de későbbi liberálisok, mint például Green, Hobhouse és Hobson írásaiban is a *harmónia* a gyakoribb kifejezés.

²⁴ A 19. század Angliájának egyre égetőbb kérdései voltak ezek, amelyek különböző erősséggel kerültek napirendre a különböző érdekképviseleti csoportok jóvoltából. E csoportokkal Mill közvetlen vagy közvetett formában, de kapcsolatba került, s e csoportok többé-kevésbé hatottak is rá.

A demokrácia keretén belül a szabadság összekapcsolható az önmeghatározással, ezáltal a hatalom gyakorlóit azonosítani lehet a néppel, amitől már csak egy lépés a választójog kiterjesztésének gondolata, majd az „egy szavazó egy szavazat” alapú általános választójog valóra váltása. E folyamat persze nem ment zökkenőmentesen a brit társadalomban sem, hiszen az ellenérdekek komoly erőt képviseltek a 19. század folyamán. Az elitizmus hívei, akik korábban a származásra, a század utolsó évtizedeiben inkább a tehetségre és teljesítményre hivatkozva védelmezték a kiemelkedő képességűeket, a kormányzásra legalkalmasabbakat (a tanulatlan nép középszerűségétől), a társadalom vertikális tagozódását „természetes állapotnak” vélték.²⁵

A demokrácia a társadalmi osztálytagolódás, és „egy osztály uralma a többi osztály felett” elv ellen hat, s mint ilyen, nem támogatja sem a hagyományos értelemben vett arisztokrácia uralmát, sem a széles tömeg zsarnokságát a kisebbségekkel szemben. Ilyen értelemben, a demokrácia mérsékelő feladatot lát el. Egyfelől, védelmezi a racionalitást, mint magelemet, és erősíti az általános érdek fogalmát, mint a magelemekhez szorosan kapcsolódó szomszédos elemet. Másfelől, megkérdőjelezi az önmeghatározás leple alatt felmerülő méltánytalanságokat, ugyanis a vertikálisan tagolt társadalmak alsó rétegeinek az önmeghatározás teljesen mást jelent, mint az elitnek, nem csak azért, mert képességeik fejlesztésére jóval szerényebb lehetőségek álltak rendelkezésre, hanem azért is, mert a politikai csatornák sokáig zárva voltak előttük.

A demokrácia szorosan összeköti az önmeghatározást az egyén fejlődésével, hiszen az individualitás, az egyén kibontakozása és fejlődése csak úgy képzelhető el, ha mindenki számára adottak a demokratikus keretek. Ez szükséges ahhoz, hogy minden egyén aktív, netán innovatív legyen, hogy lehetősége nyíljon szellemi és erkölcsi képességeinek fejlesztésére és használatára. E demokratikus keret nélkül aligha beszélhetünk az általános érdekeket szolgáló „jó” kormányzásról. A demokrácia egyben serkentő hatású is, hiszen a demokratikus berendezkedésnek csak úgy van értelme, és igazán akkor kívánatos, ha egyre több tanult, fejlett és öntudatos egyén alkotja a társadalmat.

Természetesen, a demokrácia többértelműsége, jelentésváltozása összetettebbé teszi a liberalizmus jelentését, de a demokrácia fogalmának fokozatos beemelése a liberalizmusba jelentős mértékben járul hozzá ahhoz, hogy megfelelőbben követhessük a liberalizmus diakronikus jellegét. Minél inkább haladunk a

²⁵ Maga Mill sem tudott teljesen kilépni az elitizmus vonzerejéből (Apja, James mellett valószínűleg Coleridge és Carlyle is hatással voltak rá), hiszen számos megnyilvánulásából kiolvasható, hogy ő is a kiválóságokat védelmezte a tömeg visszahúzó erejétől, vagy mérsékeltebb megfogalmazásban a tudást védelmezte a tudatlanság ellen. Ahogy mondta, a közösség „kevés bölcsből és sok ostobából álló gyülekezet.” (*A szabadságról*, 72). Az elitizmus népszerűsége, és az egyenlőség liberális népszerűtlensége a 19. század folyamán abból is adódik, hogy elterjedt meggyőződés volt, hogy a széles tömeg tanulatlan, és ez potenciális veszélyeket tartogathat, netán destabilizáló lehet. Ezért is ment nehezen, és volt lassú Angliában a választójog kiszélesítésének folyamata. A tömeg tanulatlanságának ténye vezetett oda, hogy a 19. század második felében az oktatás egyre égetőbb kérdéssé vált a szigetországban.

századforduló felé tehát, annál nagyobb a demokrácia térhódítása a brit társadalomban, s annál közelebb kerül a demokrácia fogalma a liberalizmus magjához, s e kettő viszonyának változása jelentős mértékben járul hozzá ahhoz, hogy a liberalizmus képes legyen megfelelően reflektálni az állandóan változó (és demokratizálódó) külső valóságra.²⁶

Brit liberálisok

Úgy gondolom, hogy a fentebb bemutatott fogalomszerkezet egy olyan analitikus „orientációs alappal” szolgál, amelynek segítségével világosabbá tehető az egyes liberalizmusok konfigurációi, az ideológiai családon belüli kontinuitás, illetve a liberalizmus fogalmának morfológiai permutációi.²⁷ Természetesen, a fentebb vázolt fogalomkonfigurációnak ki kell állnia a próbát az egyes liberalizmusokra ahhoz, hogy egyáltalán elfogadhatóvá váljék.

A hagyományos előjogokkal és feudális privilégiumokkal szembeálló Cobden és követői, akik az önérdéktől motivált egyén központba helyezésével a laissez-faire elvét tették meg kiindulási alpnak, és vehemensen elleneztek a paternalizmus minden változatát, teljes mértékben kifogásolták az állami beavatkozást a munka, a tőke vagy a tulajdon világába, mondván, hogy az aláássa a dolgozó ember, vagy az őt alkalmazó ember jogos szabadságát.

A R. Cobden elveit tovább vivő, de a szabad verseny, az árucseré, a tulajdon és az állami beavatkozás kérdéseiről rendszerezettebb elemzést nyújtó Spencer is a minden ellenőrzés fölé emelt egyént, az individualitást helyezte elméletének középpontjába. A világ, és ezen belül az emberi társadalom „naturalista” megközelítésével Spencer evolúcióelmélete arra mutat rá, hogy a társadalomban megtett káros lépések kijavítják önmagukat a környezethez való organikus adaptáció folyamatában. A darwini elv társadalomra való alkalmazása a laissez-faire elvének biológiai apológiája ez, s olyan társadalmat feltételez, amelyben a természetes erők munkálkodnak. Elméletével H. Spencer az egyenlő szabadság törvényén nyugvó „tökéletes versengés” és a minimális állam kiemelkedő képviselőjévé vált.

T.H. Green a pozitív szabadság eszméjének hitelességét megerősítő újszerű liberalizmust teremtett, aki a természettudományok és a Biblia ötvözetéből egy, racionális alapokon nyugvó keresztényi etikát állított vissza. Sajátos elmélete a liberalizmus és a kereszténység, az ésszerűség és a hagyományos erkölcs összebékítését tűzte célul, s ebben talán Kantra is támaszkodhatott, aki szerint az erkölcsi törvénynek való engedelmesség szabadságot jelent. E törekvésében Green az állam szerepét emelte ki az individuum önmegvalósításában.

Művében kihangsúlyozta a hagyományos arisztokráciával szembeni ellenszenvét, elfogadta a szabad kereskedelmet és a szavazati jog bővítését, szorgalmazta az egyén

²⁶ A fogalomszerkezeti elemzés alapján a mill-i liberalizmus valahol „középen” helyezkedett el a két pólus, a „vegytiszta” klasszikus és a demokratikusabb szociál-liberalizmusok között.

²⁷ A *permutáció* az elemek sorrendváltoztatására, lehetséges sorrendjeinek rendszerére utal.

önfejlesztésének lehetőségét, kiemelte a magántulajdon jellemformáló szerepét, s tette mindezt úgy, hogy közben jóval nagyobb fontosságot tulajdonított az államnak, mint a liberalizmus korábbi hívei. Green tehát fontos lépést tett a revizionista liberalizmus felé azáltal, hogy az egyén–szabadság–hatalom–kötelesség bonyolult viszonyrendszerében összeegyeztette az egyén szabadságát a társadalmi gondokért egyre több felelősséget magára vállaló állami tevékenységgel. A negatívtól a pozitív szabadságértelmezés irányába történő fokozatos súlyeltolódás sejteti, hogy az állami beavatkozás önmagában egyre kevésbé minősül rossz dolognak a liberálisok többségének szemében, vagyis az egyén és az állam többé nem egymással szemben álló, ellenséges felekként, hanem inkább közösen tevékenykedő „partnerekként” értelmezendők.

Ezek az eltolódások jelzik, hogy a 19. század második felében a liberalizmus új tartalommal telítődött. Úgy tűnt, a klasszikus liberalizmus már elvégezte küldetését, és új korszak vette kezdetét. Ennek egyik oka, hogy a tömegek egyre növekvő, és a társadalomra nézve veszélyeket tartogató követeléseire (foglalkoztatás, lakás, nyugdíj, stb.) reflektálni kellett. A liberalizmus válasza a revizionizmus volt. A hátrányos helyzetű tömegek, a „leszakadt milliók” számára reformokra volt szükség, s ez arra is utal, hogy a megváltozott légkört nemcsak a haladás, hanem a kollektívizmus szelleme is áthatotta.

A brit szocialista mozgalom erősödésével, a liberalizmus hívei nagy léptékekkel kezdtek beemelni eszmerendszerükbe az állami beavatkozás pozitívumait. A középpontba állított individuum, az egyén erejéből való boldogulás központisága helyett az új vagy revizionista liberalizmus hívei egyre fokozottabb hangsúly fektettek tehát a kollektív értékekre, az állam szerepének, gondoskodó feladatkörének növelésére.

E hangsúlyeltolódás folyamatában nem kevés kihívást jelentett a hagyományos liberális igények és a kollektivisták nyomás összehangolása. Egy kis leegyszerűsítéssel azt is mondhatjuk, hogy a változás egyik lényegi vonása, hogy a korábbi liberalizmusok a hatalmi beavatkozásoktól védelmezték az egyént, míg az új alapokon nyugvó liberalizmusok hatalmi beavatkozás révén kezdték védelmezni az individuumot, az egyéniséget.

Anglia történetében olyan korszak ez, amelyben lényegesen megnőtt a szociális reformok iránti igény és követelés, és egyetlen párt, egyetlen kormányprogram sem hagyhatta ezt figyelmen kívül. Az új helyzet komoly kihívások és viták elé állította a különböző érdekeltségű és álláspontot képviselő egyéneket, csoportokat, társadalmi rétegeket. Ami a három nagy ideológia közötti rivalizálást illeti, még az a kérdés is joggal felmerülhetett, hogy miként lehet majd megkülönböztetni az új liberalizmust a szocializmustól és/vagy a konzervativizmustól, hiszen a konzervativizmus „liberalizálódott”, a szocializmus pedig „reformálódott”.

Ami a liberalizmust illeti, a „gyakorlati teendő” (nyugdíj, munkanélküli segély, társadalmi biztosítás stb.) nyomásgyakorló hatása azt eredményezte, hogy az egyén, közösség, felelősség, állam, szabadság, egyenlőség fogalmak új tartalommal telítődtek. A közösség és felelősség fogalmak előtérbe kerültek, az egyén védelmezése és az állam beavatkozó szerepe között megfelelő egyensúlyt kellett teremteni, a minimális állam

fogalma peremre szorult, a szabadság jelentése kibővült, az egyenlőség jelentősége megnőtt. E liberális léggör két kiemelkedő képviselője L.T.Hobhouse és A. Hobson.

A hagyományos individualizmus értékeinek védelmezése mellett Hobhouse arra hívta fel a figyelmet, hogy nagyobb teret kell biztosítani a társadalom jobbítására. Ezt viszont az egyén és a társadalom viszonyának sajátos harmóniáján nyugvó szociális reformok nélkül nem lehet megvalósítani. Az egyén dominanciája a mechanikusan egymás mellett élő emberek pusztája összegéből származó társadalom felett már a múlté, véli Hobhouse, az egyén és a sajátos szövődményű társadalom közötti harmónia és interdependencia viszont a „jelen” elsődleges igényeként jelentkezik. Az egyéni és a társadalmi boldogulás harmóniája tulajdonképpen az egyéni szabadság és az átgondolt fejlődés összebékítésén nyugszik. Ha azonban a társadalmi boldogulás tudatos irányítást és célirányos ellenőrzést igényel az egyén-társadalom közötti harmónia megteremtésében, akkor el kell fogadnunk, figyelmeztet Hobhouse, hogy a szabadságnak egy jóval nagyobb korlátozására van szükség, s a szabadság korábbi „társadalomellenes” változatát a „társadalmi” szabadságnak kell felváltania. A társadalmi szabadság egyik feltétele az általános korlátozás rendszabálya, azaz a társadalmi ellenőrzés. Az egyének önérdekei között fennálló természetes harmónia, véli Hobhouse csak úgy valósítható meg az organikus társadalomban, ha kellő időben és kellő helyen társadalmi korlátok vannak lefektetve. Az egész „közület” csak akkor szabad, ha a társadalom tagjai szabályok ellenőrzésének vannak alávetve, hiszen a „szabad ember igazi ura a közület”. (Hobhouse é.n., 23).

Egyértelmű szakítás ez egyfelől azzal a korábbi liberális értelmezéssel, hogy a szabadság egyfajta „maradék”, amely a hatalom „ki”- vagy „visszavonulása” után marad meg, másfelől, azzal a megközelítéssel, hogy az atomizált egyének pusztája aggregációjaként felfogott társadalomban az önérdektől vezérelt egyének boldogulása egyben össztársadalmi boldogulást is jelent.

Gazdasági szabadság terén a piac önszabályozó jellegének elvetésével a korábban kételkedve fogadott kívülről jövő szabályozás elfogadását hirdeti Hobhouse, és a szervezett közbelépés elsősorban a szegények érdekében történő beavatkozást jelenti számára. A kollektívizmussal felé közeledésben a „szándékos társulás nagy és egyre növekvő szerepet játszik”, s e társuláshoz elengedhetetlen az állam, amely kényszerítő hatalmával mindenkit ellenőrizhet. Az állam beavatkozó szerepe azonban nem lehet határtalan. Nem táplálhatja, ruházhatja az embereket, jóval inkább az a kötelessége, hogy „gondoskodjék róla, hogy a gazdasági viszonyok olyanok legyenek, amelyek között az a normális ember, akinek a lelkiere, teste, vagy akaratereje ép, hasznos munkájával magát és családját táplálni, lakással ellátni, és ruházni tudja” (Hobhouse é.n., 168-9).

Mindegy zárógondolatként, Hobhouse liberalizmusában az egyén nem áll egyedül, közte és az állam között viszonyosságon alapuló kötelezettség áll fenn, amihez közös munka és szervezett ellenőrzés szükséges. Az állam nem a boldogulást, hanem a boldogulást elősegítő külső körülményeket teremtheti meg, de ennek érdekében meg kell növelni az állam hatásköreit. Hobhouse liberalizmusát „liberális szocializmusnak” is nevezhetjük. Tegyük hozzá, nem alaptalanul.

A revizionista liberalizmus másik kiemelkedő képviselője A. Hobson, aki az állam fokozottabb szerepének fontosságát azzal magyarázta, hogy a kapitalizmus nyers formája, az atomizált egyének önző érdekei szerinti versengés, a szélsőséges individualizmus nem elegendő a társadalom megfelelő berendezkedéséhez és szervezéséhez. A kapitalizmus klasszikus formájának „melléktermékei” elfogadhatatlan következményekkel járnak, s a laissez-faire még elméletként sem felel meg a századforduló kihívásainak.

A megoldást Hobson a szociális reformok átfogó és szisztematikus rendszerének kidolgozásában, illetve hatékony közösségi ellenőrzésben és szolgáltatásban látta. Ez az „új” liberalizmus alapvető feladata, melynek értelmében a régi individualizmust az egyre kiterjedő közösségi tevékenységnek kell felváltania, ami egy organikus politikát igényel a társadalom újjáépítése céljából. Az állam fogalmát, illetve az egyénhez és a magánvállalkozáshoz fűződő viszonyát újra kell értelmezni, de a köztulajdon jelentős mértékű növekedése, és az ipar ellenőrzése miatt a liberális államot nem szabad összemosni a szocialisták széles körben elfogadott államértelmezésével (Hobhouse 1909, xii). Az államnak összhangba kell hoznia az egyén boldogulását a társadalmi jóléttel, s a kiegyensúlyozás folyamatában az államnak, egyfelől meg kell védenie állampolgárait a tulajdon és a magánvállalkozás túlkapasaitól, másfelől meg kell teremtenie a gazdasági és szellemi esélyegyenlőséget. Ennek megvalósításához Hobson Churchill szavait idézi: „a tulajdont össze kell kapcsolni az emberek tudatában az ésszerűség és az igazságosság eszméivel” (Hobson 1909, xi),²⁸ kiegészítve azzal, hogy „a társadalmi haladás organikus megtervezése egy új mentalitáson nyugvó liberális kormányzást igényel” (Hobson 1909, xii).

E változások nem jelentenek szakítást a régi, „hagyományos” liberalizmussal, a folytonosság ellenére Hobson rámutat arra, hogy a korábbi nemzedékek liberálisainak nem kellett szembesülniük olyan kihívásokkal (mint nagyobb méretű munkanélküliség, öregségi nyugdíj, segélyezések), amelyek jelentősebb és hatékonyabb állami beavatkozást igényeltek volna. Az új alapokra helyezett szerepvállalásban az állam saját feladatának vélte „hozzáigazítani a gazdasági és morális környezetet az új egyéni és közösségi igényekhez egyfelől azáltal, hogy biztosítja az egyének boldogulásához szükséges feltételeket, másfelől, hogy szolgáltatásokat nyújt az arra rászorulóknak” (Hobson 1909, 3).

Hobhouse és Hobson elméletei jelzik, hogy az új liberalizmus közelebb került a konzervativizmushoz (társadalom organikussága, közösségiség), de közelebb került a szocializmushoz is (állami hatáskörnövelés, szociálpolitika), amivel sikerült kiváltani az egyre liberalizálódó konzervativizmus híveinek aggodalmát. Ez a maga során igen élénkítő tette a szellemi és ideológiai küzdelmet a progresszív ideológiák és a konzervativizmus között.

A brit liberalizmus 19. század második felében tapasztalható változásai tulajdonképpen az individualizmustól a kollektívizmusra, a minimális államtól a „gondoskodó” államra, az atomizált egyének pusztá összegeként felfogott

²⁸ Hobson 1909, xi. A szerző nem pontosítja, de valószínűsíthetően Lord Randolph Churchill, Winston Churchill apjának szavait idézi.

társadalomtól az organikus társadalomértelmezésre való átváltás folyamatát jelzik, s e változások együtt járnak a politika két kulcsfogalmának, a szabadságnak és az egyenlőségnek az újra meg újra értelmezésével is. Ennek fényében fontos kérdésként merülhet föl, hogy mennyire lehet e fejlődési ívet kifejezni.

Az általam bemutatott konfiguráció, természetesen nem egy megmerevedett, örökérvényű metafizikai struktúra, egyfelől azért, mert a felsorolt elemek egymáshoz viszonyított helyzete és szerepe korfüggő, másfelől pedig azért, mert a fogalom keretein belül tárgyalt elemek poliszemikus jellegéből adódóan a liberalizmus több jelentésváltozáson mehet keresztül.

A liberalizmus fogalmának belső dinamizmusát és jelentésváltozásait, az elemek egymáshoz viszonyított hely-, helyzet-, és szerepváltoztatását igen találóan szemlélteti Saussure híres sakk-metaforája: játék közben a bábuknak nincs egy, egyszer és mindenkorra adott stabil értékük, mivel ezt az értéket jelentős mértékben a táblán kialakult állás (szerkezet) határozza meg. Adott helyzetben a gyalog lehet minden jelentőséget nélkülözhető bábú, más helyzetben, más játékalásban azonban akár döntő szerepe is lehet, eldöntve a játék végkimenetelét (Saussure 1967, 114-5).²⁹ Megnyugtató azonban, hogy nem kerülünk a jelentések túlzott relativizmusának csapdájába, hiszen a jelentésváltozások száma mégiscsak behatárolt.³⁰

Úgy gondolom, hogy a fogalom szerkezeti feltérképezése, belső konfigurációjának folytonos átrendeződése nemcsak arra mutat rá, hogy a liberalizmus képes reagálni a kihívásokra, a szellemi és társadalmi kontextus változásaira, hanem azt is érzékelteti, hogy a fogalomszerkezeti elemzéssel nyomon lehet követni a liberalizmus változásait. Arra a kérdésre viszont, hogy milyen mértékben lehet e módszerrel átlátni a változás részleteit, Freedén ad találó választ, mondván, hogy ez többnyire mérték kérdése, hiszen egy átlag térképen például jól láthatók az autópályák, a vasutak, de nem minden térképen vannak feltüntetve az erdei vagy a szekérutak (Freedén 2008, 164).

(A tanulmányban szereplő angol nyelvű szövegek magyar változata a szerző fordításai).

²⁹ Gyakorlatilag arról van szó, a politikai fogalmak elemei adott pillanatban lehetnek központi jelentőségűek, kellő környezetváltozás következményeként azonban csökkenhet, vagy épp növekedhet szerepük, jelentőségük. Más jelentéssel és központi jelentőséggel bírt például a korábbi, kelet-európai szocialista *tervgazdaság*, mint ma. A fogalom nem szűnt meg, de mai értelmezése szerint nincs központi helye a szocializmus fogalmában, főleg annak szociáldemokrácia változatában. A tervgazdaság fogalmának jelentés-, és szerepváltozása a *szocialista* fogalom jelentésváltozását is hozza magával.

³⁰ Ennek kapcsán lásd Nagy Levente: 'A konzervativizmus természetrajza' In Simon János (szerk.) (2011, 297. *Húsz éve szabadon Közép-Európában*. Konrad Adenaur Alapítvány, Budapest.

Irodalom

- Bayer József (2001): A politikai gondolkodás története, Osiris, Budapest.
- Freeden, Michael (2008): Ideologies and Political Theory, Clarendon Press, Oxford.
- Green, T.H. (1895): Lectures on the Principles of Political Obligation, Longmans, Green and Co., London.
- Greenleaf, W.H. (1983): The British Political Tradition, Volume Two, University Press, Cambridge.
- Hobhouse, L.T.: Liberalizmus (é.n.), 114 (Eredeti kiadás: L. T. Hobhouse: Liberalism, London, 1911).
- Hobson, J.A. (1909): The Crisis of Liberalism: New Issues of Democracy, London.
- Leroy-Beaulieu, Paul (1891): 'The Modern State in Relation to Society and the Individual', Social Science Series, London.
- Mill, J.S. (1983): A szabadságról. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- Mill, J.S. (1991): On Liberty and Other Essays, Oxford University Press.
- Ritchie, G. David (1891): The Principles of State Interference, Swan Sonnenschein & Co., London.
- Saussure, Ferdinand (1967): Bevezetés az általános nyelvészetbe, Gondolat, Budapest.
- Simon János (szerk.) (2011): Húsz éve szabadon Közép-Európában. Konrad Adenaur Alapítvány, Budapest.
- Smiles, Samuel (1859): Self-Help with Illustrations of Character and Conduct, John Murray, London.
- Spencer, Herbert (1892): Social Statics Together with The Man Versus The State, Williams and Norgate, London.

HORVÁTH GERGELY KRISZTIÁN

A belső vámhatár működésének jogszabályi háttere és gyakorlata a paraszti termelés és kereskedelem szémszögéből. Moson vármegye a 19. század első felében

„Inländische Erzeugnisse, oder ausländische für den Verbrauch bezogene Waaren, können in der Regel über die Zoll-Linie nicht zollfrei aus einem Theile des Zollgebietes in den andern geführt werden.”¹

Moson megyei agrártársadalmi kutatásaim során megkerülhetetlen kérdéssé vált, hogy a 19. század első felének hétköznapjaiban milyen jelentősége volt, mit is jelentett a gyakorlatban az osztrák–magyar határ. A Lajta mentén több határsík is egymásra rakódott, úgymint ország-, vám-, megye-, tartomány-, uradalom- és településhatár. Az úrbéres népesség által folytatott, Ausztriába irányuló kereskedelmi tevékenység csak akkor érthető meg, a jogszabályi keretek ismeretén túl valamelyest a határ antropológiai, tapasztalattörténeti aspektusaival is tisztában vagyunk. A formális keretek és az informális gyakorlatok egymásra vetítése, ütköztetése a késő rendi világ hatalomszerkezeti, uralmi viszonyainak ismeretéhez is közelebb vihet.

A határral és vámokkal kapcsolatos konfliktusok nehezen választhatók szét, jóllehet sokszor egészen távoli jelenségek kerülnek így egy kalap alá. A kései rendiség ezen a területen sem tudott egységes és hatékony szabályozást érvényre juttatni, emiatt a kereskedelem, fuvarozás, földművelés, őrlés céljából történő határátlépéseket és esetleges konfliktusait nem lehet a csempészek, a vámbérlők, a vármegyei és alsó-ausztriai hatóságok generálta összetűzésektől szeparáltan kezelni.

Ausztria–Magyarország határát így egyszerre tekintem a formálisan létező állam- és vámhatár mellett a rendi és vármegyei autonómiák és joghatóságok határának is, ahol sűrítve és egymással összekapcsolódva bukkannak fel az érdekellentétek. Ami például

1 Zoll und Staats-Monopol-Ordnung 1835, 186. §.

valamely vármegyei adózó szemszögéből jogtalan vámbüntetés, az a vármegye számára egy alattvalója jogainak és így magának a vármegye joghatóságának, sőt az ország szuverenitásának megsértése, az osztrák hatóságok értelmezésében pedig egy külföldi csempész vagy csempészgyanús idegen – preventív – megbüntetése. Még ha utólag viszonylag jól rekonstruálható, hogy az egyes esetekben valójában mi történhetett, az is látszik, hogy egy-egy konfliktus minden érintettben más és más reakciókat szült, melyek a forrásokban felbukkanó érvelésekből kiolvashatók.

Egy további olvasat lehetne az államhatárnak kulturális és mentalitásbeli határként való értelmezése, aminek vizsgálata semmiképpen sem lenne spekuláció, hiszen a forrásokban, még ha ritkán is, de a nyugatról érkezők beszámolnak arról a benyomásukról, hogy a Lajtától keletre, a nyelvi és nemzetiségi egyezések dacára, egy teljesen más világ kezdődik.² A mentális-kulturális határ észlelésével – mint a vizsgált problémán túlmutató kérdéssel – azonban a továbbiakban nem foglalkozom.

Jogszabályi háttér

A paraszti kereskedelem szabályozása, a házalás

A rendi jog szigorúan szabályozta a kereskedelemre jogosultak körét; mindenki csak a papírjainak megfelelő árucikkkel kereskedhetett. A szatócsok, ha nem engedélyezett külföldi árut árultak, úgy földesuruk bírósága előtt kellett felelniük, ha pedig csempészesen érték őket, a legközelebbi harmincadhivatalban jártak el ellenük.

² Az osztrák, pontosabban az alsó-ausztriai paraszt ideáltípusa ennek megfelelően a következő: „Die Bauern von Nieder- und Oberösterreich haben von allen Bauern der österreichischen Monarchie [...] ohne Zweifel die höchste Stufe von Wohlbefinden und Freiheit erreicht. [...] Summa summarum aber bleibt es nichtsdestoweniger doch ausgemacht, daß der österreichische Donaubauer alle anderen, sowohl in Bezug auf Bildung, Solidität des Charakters, feste Begründung und Anerkennung seiner Menschenrechte, als auch in Bezug auf den Betrieb der Landwirtschaft und seine Wohlhabenheit bei Weitem übertrifft.” (Kohl 1842, II. 48–49.) Ezzel a képpel áll szemben ugyanezen szerző tapasztalata, amit a Sopron megyei Pecsényédre (Pöttschingbe) érkezvén élt át: „Ich konnte mich nicht darüber zufrieden geben, wie ganz total anders auch dieser Ort schon aussah, als die österreichischen Dörfer, obgleich er nun ein Stündchen von der österreichischen Gränze liegt und obgleich hier die Grundbevölkerung noch überall deutsch ist. Der Stallknecht in Pötsching trug die Kleidung und Instrumente eines Schlächters.” (Uo., III. 3.) Hecke, ha lehet, még plasztikusabban fejezi ki a határ mosoni oldalán tapasztalható mentalitásbeli eltéréseket, amikor így ír: „Demjenigen, welcher aus dem Norden oder Nordwesten hierher kommt, fällt immer auf, wie dies im Osten noch viel deutlicher sich ausspricht, ziemlich allgemein das Streben vorherrscht, mit wenig oder mit nur zeitweiliger Mühe wohl viel zu erwerben, daß dagegen die Sparsamkeit viel weniger kultiviert wird, was freilich mit der alle Schichten der Bevölkerung durchbringenden Lebenslust zusammenhängt.” (Hecke 1861a, 33.) Érdekes szempont Riehlé, aki a Hainburg–Rohrau–Kismarton–Eszterháza vonalat Haydn életműve és hatása kapcsán mint a „modern abszolút zene” határát jellemzi (Riehl 1892 [1868], 374).

Másodszori tettenéréskor megfosztották őket engedélyüktől.³ A jogcím nélküli kereskedést szigorúan tiltották, a házalás itt súlyosbító körülményként esett latba. Ha a tettenérés éjszaka történt, súlyosabb megítélés alá esett, mint a valótlán adatok közlése határátlépésnél.⁴ Ismételt lebukásnál nemcsak hogy büntetést kellett fizetni a csempészett áru után (amellett, hogy lefoglalták), hanem a kereskedő lovát, kocsiját és más eszközeit is elkobozhatták.⁵

A kis tételben áruló kereskedők közül a házalók működését szabályozták a legrészletesebben. Jóllehet ez a fogattal járó parasztok kereskedelmét nem érinti, jelentősége miatt röviden erre is kitérek.

A házalást Ausztriában 1570-ben betiltották, csak 1785-től lehetett ismét szabadon üzni, igaz, a városokban csak a vásárok idején. A kereskedésnek ezt a formáját a korszakban mind Magyarországon, mind az örökös tartományokban az 1787. június 4-én kiadott, majd egy 1811. július 5-én kelt rendelettel (Hausierpatent) megújított jogszabály szabályozta: a megyétől vagy a városi magisztrátustól nyert igazolvánnyal volt űzhető, és már az éves vásárokon kívül is engedélyezték a mezővárosokban és szabad királyi városokban. A házalás feltétele az örökös tartománybeli nőknél a betöltött húsz-, férfiaknál a harmincéves kor (magyarországiaknál ez alatt is), illetve az ún. házalóigazolvány (Hausier-Paß) kiváltása volt, amit az állandó lakhellyel rendelkező igénylő számára, maximum egyéves időtartamra az illetékes körzeti hivatal (Kreisamt), Bécsben a rendőr-főkapitányság (Polizeidirektion) egyetértése mellett a városi tanács (Magistrat) állított ki. A házalóigazolvány csak arra a tartományra volt érvényes, ahol azt kiállították, máshol a házaló maximum 14 napot tartózkodhatott. Ennek birtokában a házaló jogosult volt minden, belföldinek minősülő termék árulására.⁶ Tilos volt a házalás külföldi árukkal, csokoládéval, cukorral (az utóbbiakkal azért, mert a hazai árut nem lehetett megkülönböztetni a külfölditől), vágott marhával és könyvekkel. 1811 után egy sor további termék kikerült az engedélyezett cikkek köréből: valamennyi fűszeráru, párolt olajok, égetett szeszek, narancslikőr [Rosoglio], kenőcsök és tapaszok, mérgek, emberi és állatgyógyszerek, higany, antimon (Spießglas), illetve ebből készült termékek, ásványi savak, ólom, mézeskalács, nyalánkságok, képek és rézmetszetek, drágakövek, arany, ezüst, nem lepecsételt belföldi áruk, lottó, patkányméreg.⁷

Lényeges, hogy csekély adóterhük miatt szigorúan tiltották a házalók számára a fogattartást, amivel jogosulatlan versenylőnyhöz jutnának.⁸ A külföldi árukkal való

³ Zoll und Staats-Monopol-Ordnung 1835, 96. §.

⁴ Zoll und Staats-Monopol-Ordnung 1835, 85. § A vámosok korruptségéről – délvidéki tapasztalatok alapján – lásd n. n. 1783, 68–81.

⁵ Zoll und Staats-Monopol-Ordnung 1835, 93. §.

⁶ Ottenthal 1828, 7–10, 40, 68, 7; Kopetz 1829–1830, I. 506–507; Krapf 1844, I. 463–464. Alsó-Ausztriában a zsidók nem házalhattak (uo., I. 464).

⁷ Ottenthal 1828, 58–61, 64.

⁸ „Die ungarischen und siebenbürgischen Unterthanen, welche hausieren wollen, haben sich beim Uebertritte über die Zwischenzoll-Linie bei einem deutsch-erbländischen Zollamte zu

házas tilalma alól egyedül a krajnai gottschee-i uradalom alattvalói kaptak mentességet.⁹ Amennyiben olyan örökös tartományba mentek, ahol bevezetésre került a kereseti adó, úgy azt a házalóknak is meg kellett fizetniük.¹⁰ Az 1836. évi VI. törvénycikk 7. paragrafusa alapján a házas adómentes keresetté lett: „Azok kik nyitott bolt nélkül házról házra úzik a kereskedést, ezentúl minden taksa-fizetéstől mentek lesznek.”¹¹

Bár a rendelkezések sok tekintetben korlátozóknak tűnnek, az úrbéres népesség kereskedelmi tevékenysége – az állam érdekeivel is összhangban – nagy szabadságot élvezett: „a szénával, szalmával, hájjal, sajttal, szalonnával [...] és minden Élelembeli Tzikkelekkel, nem különben a Lovakkal, Szarvas, és apróbb marhákkal” valamennyi tartományban szabadon lehetett kereskedni.¹² A forrásban néven nevezettekhez képest általános érvénnyel a következő könnyen átlátható felosztás és szabályozás volt mérvadó: valamennyi mezőgazdasági termék a szabadon áruhátható („freye”) kereskedelmi cikkek közé tartozott. A kivétel – és a paraszti kereskedelem szempontjából – a legfontosabb a gabona, a marha, a bor, a fa, a viasz, a gyapjú és a gubacs és még néhány más mezőgazdasági termék volt. Ezen termékek kereskedelmét csak a piaci, a vám- és az egészségügyi előírások szabályozták. Míg Magyarországon a gubacsszedés és makkoltatás joga 1836 után is földesúri jog maradt, miként a nemes erdei gyümölcsök (dió, gesztenye) haszonvétele is, „minden egyéb erdei vad gyümölcsöknek szedése a Jobbágyoknak szabad” volt.¹³ Az 1836. évi VI. törvénycikk 7. paragrafusa emellett gyakorlatilag érvényben hagyta a korábbi szabályozást: „a Jobbágy, bár miféle természetjogainak (egyedül azokat kivéve, miknek árulásától különös Törvény által van eltűntve) akár kisebb akár nagyobb mértékben s

stellen, und daselbst durch ein Zeugniß ihres Vizegespans oder eines Stuhles-, oder Vizestuhlrichters, und rücksichtlich auf die Siebenbürger des Komitats- oder Stuhloffizialates oder des Magistrates darzuthun, daß die zum Hausieren berechtigt sind.” (Krapf 1844, I. 465. Vö. Klenner 1835–1836, II. 73.) Házalni csak gyalogszerrel volt szabad: „Das Hausieren mit Waaren auf bespannten Wägen bleibt ein- für allemal verbotnen, weil einerseits dadurch zu manchen Unterschleifen Anlaß gegeben wird, anderseits aber das Hausieren bloß auf den kleinen Detailhandel beschränkt seyn soll, und es unbillig wäre, wenn Leute, die den Handel schon dergestalt im Großen betreiben, daß sie ihre Waaren in bespannten Wägen herumführen, sich durch das Hausieren den bürgerlichen Lasten und Steuern entzögen, welche doch die übrigen ordentlich ansäßigen Kaufleute zu tragen haben.” (Krapf 1844, I. 466.) Ugyanez állt a raktározásra is. Vö. a nezsideriek panasza a zsidó házalók ellen, akik „kotsikon horgyák partékaikat, le-tévő helyeket tartanak, a hol vasárnap is alattomossan árulnak”. MmL IVA 502a/72 803/1826 (1826.06.05.).

⁹ Krapf 1844, I. 466.

¹⁰ „Die aus Ungarn kommenden Hausierer haben aber, so bald sie eine Provinz des Hausier-Handels wegen betreten, wo die Erwerbssteuer eingeführt ist, gegen Lösung eines Steuerscheines einen Steuerbetrag von fünf Gulden zu entrichten.” (Ottenthal 1828, 87.)

¹¹ Magyar törvénytár 1836–1868, 35.

¹² A helytartótanács 29.950. sz. rendelete (1814.11.22.); vö. MmL IVA 502a/63 493/1817 (1817.04.03.).

¹³ 1836. évi VI. tc. 4. § (Magyar törvénytár 1836–1868, 34.).

mennyiségben lehető eladását ezentúl is minden taksa-fizetés nélkül teljes szabadsággal gyakorolhatja”.¹⁴ Sőt, kereskedelmi jogaik tovább bővültek azzal, hogy immár boltot is nyithattak.

Korlátozott hatókörű, illetve szabályozott kereskedelmi tevékenységnek (beschränkte Handelsbeschäftigungen) számított az engedélyhez kötött (nagy)kereskedelem és a rendszeres kiskereskedelem (förmliche Kleinhandel), így a házalás (Hausierhandel) és szatócskodás (Krämerey) is, emellett a mérgező és robbanóanyagok, illetve a salétrom kereskedelme – összességében tehát a termékek egy szűk köre.¹⁵ Ezek szabályozásán túl azonban az úrbéres népesség életvilágában domináló, a kereskedelmet is alapvetően jellemző informális viszonyokat a felvilágosult abszolutizmus nem roncította szét, hanem saját érdekeit is szem előtt tartva, teret nyitott azok kibontakozásához.

Határ és vám

A határral elsősorban mint vámhatárral, nem pedig mint országhatárral kívánok foglalkozni, s arra keresem a választ, hogy a határátkelés hétköznapi – paraszti – résztvevői milyen szabályokkal találták magukat szemben, az útlevélügy szabályrendszere mellett miként épült fel a (kis)határforgalomban jellemző áruszállítás rendszere.¹⁶

A vámtételek változásait már a vizsgált időszakban is önálló kiadványokban hozták nyilvánosságra, akár csak az eljárásrend esetleges módosításait. Külön vámjogszabályok voltak érvényesek Ausztriában és Magyarországon, összességében azonban azt tapasztaltam, hogy inkább csak területi hatályuk volt más, tartalmuk gyakorlatilag megegyezik.¹⁷ A vámolás eljárásrendjének vázlatos – e Moson vármegyére koncentrált kutatás szempontjából releváns információkat hordozó – bemutatásakor az örökös tartományok számára 1788-ban kiadott szabályozást, a

¹⁴ *Kiemelés tőlem* – H. G. K. Magyar törvénytár 1836–1868, 35.

¹⁵ Kopetz 1829–1830, I. 506.

¹⁶ Idehaza nem született még összefoglaló munka a határ működéséről. A határkutatáshoz összehasonlító megközelítésben újabban lásd Duhamelle–Kossert–Struck 2007. A határ egykori megítéléséről, történeti alakulásáról cseh–morva–osztrák viszonylatban lásd Komlosy–Bűzek–Svátek 1995.

¹⁷ „Die Bestimmungen über die Bedingungen, unter denen der Uebertritt der Zoll-Linie Statt findet, gelten auch für den Uebertritt der Zwischen-Zoll-Linie, welche Ungarn und Siebenbürgen von den übrigen in dem gemeinschaftlichen Zollverbande begriffenen Ländern scheidet.” (Klenner 1835–1836, II. 93.) Továbbá: „Waaren Ungarischen oder Siebenbürgischen Ursprunges sind in den Ländern, in welchen die Zoll- und Staats- Monopols Ordnung Wirksamkeit erhält, nachdem dieselben der Einfuhrverzollung unterzogen wurden, in Absicht auf den Verkehr, dann in absicht auf die Ausfuhr in das Ausland oder einen Zollausschuß, den eigenen Erzeugnissen dieser Länder gleich zu behandeln.” (Uo., 95.)

Magyarország és Ausztria viszonyát rendező 1784-es harmincadrendszer szabást és az 1835-ös vám- és jövedéki törvényt használtam.¹⁸ Ezekon kívül nagy segítségemre volt még két korabeli jogszabály-magyarázat is.¹⁹

A határon átvezető utak, attól függően, hogy komolyabb kereskedelmi funkcióval vagy csak helyi jelentőséggel bírtak, eltérő jogi szabályozás alá estek, miként a vámhivatalok is. Az áruk jellegétől függött, hogy milyen jogkörű harmincadhivatalnál léphették át a határt. A határszabályozás megkülönböztette a kereskedelmi vámhivatalokat (Commerzial-Zollämter) és a hétköznapi forgalmat felügyelő vámhivatalokat (Ämter für täglichen Verkehr),²⁰ az előbbieket kereskedelmi ki- és belépőállomás név alatt is ismeretesek (Kommerzialein- und -ausbruchstation).²¹ A határ menti térségben a forgalom fokozása érdekében az áruk úthoz kötésének szabálya jóval enyhébb formában érvényesült: az itt található helységek bármelyik úton, bármelyik belépőállomáson, harmincadhivatalon keresztül behozhattak élelmiszert és egyéb közszükségleti cikkeket.²²

Legeltetés céljából le lehetett térni a megjelölt útvonalról, illetve át lehetett hajtani a határon a jószágokat, csak eladni nem volt szabad belőlük.²³ A szabályozás ennek megfelelően megkülönböztette az ún. vámútleveleket és mellékútleveleket.²⁴

A vámútlevelekről²⁵ vámköteles termékekkel nem volt szabad letérni, a mellékútlevelek használatát azonban jól meghatározott kivételek könnyítették. A jogszabály első helyen a határon átnyúló birtokok művelésének előfeltételeként említi a legeltetést és a

¹⁸ Allgemeine Zollordnung 1788; Allgemeine Dreyßigstordnung 1784; *Zoll und Staats-Monopol-Ordnung* 1835.

¹⁹ Klenner 1835–1836; Krapf 1844.

²⁰ *Zoll und Staats-Monopol-Ordnung* 1835, 7. §.

²¹ Vö. Skerlecz 1914b [1791, 1826], 206; Allgemeine Dreyßigstordnung 1784, 1. §. II. József alatt (1784) nyolc új harmincadhivatal létesült az osztrák–magyar határon, melyek felett a soproni gyakorolt felügyeletet (Fallenbüchl 1984, 49).

²² Allgemeine Dreyßigstordnung 1784, 2. § A magyarországi (Erdély nélküli) fővámhivatalok (Haupt-Legstätte) a következők voltak: Buda, Pest, Pozsony, Kassa, Zágráb és Temesvár. Vámhivatalok (Legstätte): Sopron, Győr, Nagyszombat, Késmárk, Máramarossziget, Debrecen, Újvidék, Varasd, Karlstadt, Fiume és Zengg. Osztrák nézőpontból kereskedelmi behozatali állomások (Kommerzialeinbruchs-Stationen) Alsó-Ausztria irányában: Bécsújhely (Neustadt), Vimpác (Wimpassing), Bruck an der Leitha, Prellenkirchen, Wolfsthal, továbbá: Neudorf, Gayring, Ungeraigen és Szentjános. Megint csak osztrák szempontból a napi forgalom számára nyitott behozatali állomás (Einbruchs-Stationen zum tägl. Verkehr) működött Alsó-Ausztria irányában a következő településeken: Landsee, Karl, Pilgersdorf, Forchtenau, Lichtenwerth, Neufeld, Hof an der Leytha, Steinbruch, Marchegg, Nagylévárd, Schwarzenbach. (Allgemeine Dreyßigstordnung 1784, A melléklet. Lásd még Klenner 1835–1836, melléklet.

²³ Allgemeine Dreyßigstordnung 1784, 2. §.

²⁴ Zollstrassen: „diejenigen Land- oder Wasserstrassen, auf denen den Waaren der Eingang und Austritt über die Zoll-Linie gestattet ist”. „Alle anderen über die Zoll-Linie führenden, mit dieser Bezeichnung nicht versehenen Strassen und Wege sind Nebenwege.” (*Zoll und Staats-Monopol-Ordnung* 1835, 20. §.

²⁵ Határvám (Zoll) és nem útvám (Maut) értelemben.

mezőgazdasági munkákat, feltéve, hogy az érintett személyek és jószágok még aznap hazatérnek.²⁶ A halászati termékeket (die Erzeugnisse des Fischfanges) – romlandóságuk miatt – szintén lehetett mellékutakon is szállítani.

A legfontosabb mégis talán a zárópasszus, amely ugyan kevés konkrétummal szolgál, ám világosan jelzi, hogy a határövezetben az átbirtoklás egyértelmű esetein túl a helyi szokásokat és a forgalom erősítését tekintették mérvadónak:

„E célból az egyes termények megőrlésére, továbbá a vámhatár által elválasztott birtokok termésének betakarítására vagy utóbbiak megművelésére, és egyáltalán a határ mentén élők [Gränzbewohner] közlekedésének megkönnyítésére a helyi viszonyokra [Ortsverhältnisse] és a szomszéd államban elfogadott eljárásra tekintettel és a fennálló államszerződések figyelembe vételével”²⁷ szabályozzák e kérdéskört.”

A magyar harmincadhivatalok teendőit nem egy esetben az osztrák vámhivatalok látták el, ezek a statisztikai kimutatásokban a „Zollämter, welche ausser dem Zoll noch andere Gefälle zu besorgen haben” rubrika alatt szerepelnek.²⁸ Az „egyéb jövedéki adók” (árupecsételés, fogyasztási adó, sóvám stb.) közé tartozott a magyar harmincad is. A mosoni határszakaszon a sommerein, prellenkircheni, rohraui, brucki²⁹ és wilfleinsdorfi harmincadhivatal feküdt az osztrák oldalon. A megyében Gátán, Köpcsenyben, Körtvélyesen és Nezsiderben nyílt mód a vámkezelésre (Körtvélyeshez tartozott a lajtafalui és a nemesvölgyi, Nezsiderhez pedig az újfalu és parndorfi

²⁶ „Lebendes Vieh, das auf nahe Weideplätze, oder zu den Verrichtungen der Landwirtschaft über die Zoll-Linie getrieben, und noch an demselben Tage zurück gebracht wird, mit Beobachtung der besonderen nach den Verhältnissen der Oertlichkeit angeordneten Vorsichten.” (*Zoll und Staats-Monopol-Ordnung* 1835, 25. §.) A legeltetett marhák szabadon átléphetek a vámhatáron, miként a tőlük nyert tej, vaj és sajt is vámmentesen volt visszahozható, de az időközben született borjú is. Amennyiben viszont hosszabb ideig legeltettek, s nem tértek vissza még aznap, úgy a legközelebbi vámhivatalban be kellett jelenteni a dolgot. A konkrét eljárásrend esetében ellenben megint csak a helyi viszonyok voltak a mérvadóak (nach der Beschaffenheit der Ortsverhältnisse) (*Zoll und Staats-Monopol-Ordnung* 1835, 221. §.)

²⁷ *Zoll und Staats-Monopol-Ordnung* 1835, 25. §.

²⁸ Vö. a *Tafeln* sorozatban a 10. táblát (Zollgefälle), pl. Tafeln 1837. A harmincadosok munkaköréről, feladatairól és javadalmazásáról, napi bevételeik könyveléséről lásd *Instruction* é. n. [1807].

²⁹ Mind az osztrák, mind pedig a magyar vámhivatal Bruckban volt. A brucki vám 1277 óta létezett, majd 1526-ban a gróf Harrach család vásárlás útján jutott hozzá. „Sie hatte die Funktion einer Grenzmauth.” 1745–1749-ben a kincstárra szállt vissza. „Die Ablöse für die Mauth wurde von der Ministerialbancodeputation mit 100.000 fl festgesetzt.” (Bowman 1950, 176.) A magyar harmincadhivatal a 214-es számú házban működött, míg az osztrák vám a 272-esben (Christelbauer 1920, 26–27). Vö. még Klenner 1835–1836, melléklet.

útlevélvizsgáló).³⁰ Bruckban a vasút megnyitásával az állomáson is létesült egy harmincadhivatal 1846-ban, de már magyar oldalon.³¹ A hozzájuk vezető utak, a brucki és a köpcsényi átkelőket leszámítva, melyeket a bécsi országút keresztezett, egyértelműen mellékutak voltak. A térképen jól látszik a hivatalok telepítésének logikája. Kevés kivétellel közvetlenül a határ két oldalán elhelyezkedő településekről van szó, melyeket egyes esetekben több, a másik országba tartó út is keresztezett, a harmincadhivatalok így olcsóbb fenntartás és nagyobb forgalom mellett láthatták el feladatukat. Délről észak felé haladva osztrák oldalon a sommereini és a wilfleinsdorfi harmincadok útjai magyar oldalon Császárkőbányánál lépték át a határt, az út azután Nezsiderbe ment tovább. Rohrauból az út a határ innenső felén kettévált, s Parndorf és Újfalú felé tartott, ahol útlevélkezelésre nyílt mód. Prellenkirchen a Lajtafalú–Gáta, Körtvélyes és Nemesvölgy irányába futó utak kereszteződésében feküdt.

Áttérve a vámolás mikéntjére, az volt a fő alapelv, hogy valamennyi, a határon átkelő árunak meg kellett jelennie a harmincadhivatalnál, míg a személyeknek a határvámhivatalban (Zoll-Grenzamt).³² Ha az adott útirányban több vámhivatal is volt, úgy mindig az útba eső legelső hivatalban kellett a vámolást elintézni – kivéve azon árufajtáknál, ahol elő volt írva, hogy melyik hivatal végzi elvámolásukat. Ugyanez vonatkozott a belső vámhatárra is.³³ Ahol a vámhivatal nem közvetlenül a határon feküdt, ott a határon felállított bemondóhelyeken (Ansage-, illetve Avisopost) adtak igazolást az árurol, a marhák számáról stb., amit a vámhivatalban be kellett mutatni.³⁴ Az országból kivinni szándékozott áruk után először a magyar harmincadot kellett megfizetni, majd az osztrák beviteli vámot. Ha valamely okból vitás helyzet állt elő, akkor a szállítmányt a határról bekísérték a vámhivatalba (Begleitung).³⁵

³⁰ vö. Schematismus 1806, 332–347; 1833, 319–334; Tiszti névtár 1845, 1847, 353–372. A dőlttel szedett helyeken egyesített vám- és harmincadkezelés volt. Vö. még Klenner 1835–1836, melléklet.

³¹ Tiszti névtár 1845, 1847, 394.

³² Allgemeine Dreyßigstordnung 1784, 3–4. §; *Zoll und Staats-Monopol-Ordnung* 1835, 27. §.

³³ *Zoll und Staats-Monopol-Ordnung* 1835, 153. §.

³⁴ Itt is volt néhány racionális könnyítés. Az Ausztriába történő kiviteltkor – amennyiben a határon tett vámáru-nyilatkozat valamennyi előírásnak megfelelt – a vámhivatalt a következő esetekben nem kellett felkeresni: „Von der *Anordnung der Stellung* zu einem Zollamte für die Einfuhrverzollung sind bloß *ausgenommen*”: azon tárgyak, melyeket külföldről történő behozatalukkor darabszámuk után vámolnak, „insbesondere lebendes Vieh, dann die Gegenstände, welche *offen* und *unverpackt* geführt werden” [...] „Diese Ausnahme findet nur statt, wenn die *Erklärung* an der Gränze nach den Benennungen und den Maßstäben des *Einfuhr-Zoll-Tariffes* eingebracht, die Beschau von dem Gränz-Zollamte auf die für die *Einfuhrverzollung vorgeschriebene* Art gepflogen wurde”, és ha az adott hivatal jogosult az adott áru elvámolására. (*Zoll und Staats-Monopol-Ordnung* 1835, 134. §.)

³⁵ *Zoll und Staats-Monopol-Ordnung* 1835, 29. §.

Az 1 forint érték alatti áruk után nem kellett harmincadot fizetni.³⁶ Ha az illetőnél nem volt semmi elvámolnivaló, úgy egy ún. Freibolletét kapott, ha volt, akkor Zollbolletét, amit kérdéses esetben be kellett mutatnia.³⁷ Az illető ezzel igazolta magát az örökös tartományokban, tehát azt, hogy nem csempész, illetve hogy árujával minden rendben van.³⁸ A Freibollete ezért az útlevélhez hasonló funkcióval is bírt.³⁹ Vámmentességet élveztek a külföldiek – így a magyarok is – kocsijuk, ruháik, fehérneműik után.⁴⁰ Az elvámolandó áru után a harmincadvámot azonnal és készpénzben kellett megfizetni, amiről a határt átlépő személy bolettát kapott (Zahlungsbollete). A bolettáért, ha a vám összege nem haladta meg az 1 forintot, II. József idején 1 krajcárt, ha pedig ennél több volt, 3 krajcárt kellett fizetni (Zeddelgeld [Zettelgeld]).⁴¹ A vámhivatali ügyintézés színhelye az ún. Amtsplatz volt, ami lehetett közvetlenül a hivatal udvarán, de akár azon kívül is.⁴² A kivitt áru elvámolása súly, darab és érték szerint történt, a súlynál a bruttó súlyt vették alapul.⁴³

A paraszti néesség ausztriai piaci jelenlétének megkönnyítése több jogszabályi helyen is tetten érhető. Minden eladásra szánt kereskedelmi cikkről (Kaufmannswaren) a határ kilépő oldalán írásos árubevallást (Waarenerklärung) kellett adni.⁴⁴ Az 1784-es szabályok szerint szóbeli eredetnyilatkozatot csak az utazók tehettek, amennyiben megbízhatónak tűntek.⁴⁵ Ötven évvel később sokkal megengedőbb a törvény, a szóbeli nyilatkozat lehetőségének köre kibővült.⁴⁶ Bizonyos áruk eredetéről – körük igen széles – nem kellett írásos igazolást adni:

³⁶ „Die unter 1 fl. im Werth betragende Feilschaften sind dreyßigstfrey [...]” (Allgemeine Dreyßigstordnung 1784, Preambulum.)

³⁷ Schmidl 1834, 29.

³⁸ Egy sor magyarországi termék vámköteles státusának hátterében, azaz hogy nem lehetett utánuk Freibolletét igényelni, a valószínűsíthető csempészet állt. Ahogy törvénytárgyában Krapf fogalmaz, ezen áruk kvázi büntetővámját az indokolta, hogy „in Ungarn und Siebenbürgen die Zoll- und Staatsmonopolsordnung und das Gefällenstrafgesetz nicht wirksam sind, folglich die in den noch fortlebenden Dreyßigstvorschriften wahrnehmbaren Lücken von Schleichhandelnunternehmern für den ganzen Umfang des Zollgebiethes auf eine sehr bedrohliche Weise benützt werden könnten, um Waaren, welche über die Ungarn und Siebenbürgen trennende Zoll-Linie eingeschwärzt worden sind, unter der Deckung von Bolleten über Gegenstände, die bereits abgesetzt worden sind, im ganzen Zollgebieth zu verbreiten” (Krapf 1844, I. 432–433).

³⁹ Allgemeine Dreyßigstordnung 1784, 10. §.

⁴⁰ Schmidl 1834, 29.

⁴¹ Allgemeine Dreyßigstordnung 1784, 9. §.

⁴² *Zoll und Staats-Monopol-Ordnung* 1835, 9. §.

⁴³ Allgemeine Dreyßigstordnung 1784, 48. §.

⁴⁴ Allgemeine Dreyßigstordnung 1784, 6. §; Klenner 1835–1836, II. 93.

⁴⁵ Allgemeine Dreyßigstordnung 1784, 5. §.

⁴⁶ Jóllehet az 1830-as évek közepén még mindig az 1788-as, illetve az 1795-ös harmincadtábla tételei voltak érvényesek (Klenner 1835–1836, I. 2).

„hulladék (mint például salak, szórhulladék, cinreszelék stb.), mindenféle hamu, ánizs és csillagos ánizs, fák, bokrok, mindenféle élő növény, ide értve a komlódugványt is, friss és szárított bogyósok, mindenféle seprű, teli és üres méhkas, sör hordóban egy akóig bezárólag, tajtékkő, levelek és virágok, állatvér, pióca, söрте, kenyér, vaj, nyers vagy sózott bél, állati és ásványi trágya, mindenféle föld, közönséges ecet, tojás, toll és tollszár, nyers bőr és irha, közönséges és feldolgozott bárány-, birka-, és dögbőr, édeskömény, hal (kivéve a szárított, sózott, füstölt és marinált tengeri halat), gerebenezett, illetve gerebenezetlen len, friss, sózott, vagy füstölt hús, illetve kolbász; friss és aszalt termény és gyümölcs, takarmány, fonal (a pamut és selyemfonal kivételével), friss kerti és gumós növények, szárnyasok, zöldség, gabona és hüvelyes, gipsz, fű, szőr, szecska, rongy, gerebenezett és gerebenezetlen kender, szősz, mindenféle seprő, széna, tűzi- és épületfa, méz, komló, szarv, mész, köröm és pata, korpa, fokhagyma, mindenféle csont, gubacs és gubacsliszt, kő- és faszén, gyógyfűvek és virágok; rák és béka, kréta, kömény, lomb, agyag, cserzőlé, maláta, nyers és csiszolt márvány, nád- és hánctakaró, liszt, nyers fémek, tej és túró, moha, diók, gyümölcskocsonya, gyümölcsmust, kender-, len-, répaolaj és ezek olajpogácsái, friss, szárított vagy eltett olajbogyó, szurok, szőlővessző, marha, mindenféle mag, homok, zsurló, gyapjúbolyh, gyapjú, nád, háj, disznó- és libazsír, szalonna, csiga, szivacs, elkészített ételek, pelyva, keményítő, metszett és nyerskő, kőfaragó munkák, porzó, lisztből készített tészták, agyagáru (a porcelán, kőedény, majolika és fajansz kivételével), tőzeg, faggyú és faggyúgyertya, feldolgozatlan viasz, kocsikenőcs, kocsik és szánok, ásványvizek, borkő, borszőlő, kóc, vadhús, hurka-kolbász, gyökerek, mindenféle hagyma, cérna (kivéve a pamut- és selyemcérnát).²⁴⁷

Hasonló kedvezményben részesültek a széles értelemben vett kézművesek (Handwerker) is.

„Írásos tanúsítvány nélkül a kézművesek a következő, az iparukhoz igazodó mennyiségű tárgyakon adhatnak túl, amennyiben azok nem kontrollkötelesek, illetve amennyiben e tárgyak, termékek saját műhelyükből származnak, úgy azokat átadhatják vagy elküldhetik egy másik iparosnak. Úgy mint festékek és színezőanyagok, bádogáru, kefeáru, szalmaáru, kesztyűmunkák, közönséges nemezkalap, kosárfonómunkák, bőr, lenből és kenderből készített szőttés kötöttáru, szíjgyártók és bőrdöcsök termékei, szappan, lakatosmunkák, kötelemmunkák, szitaáru, asztalosmunkák általában, gyapjúból készült közönséges szövet és posztó a helyi népviselet számára [„für die landesübliche Tracht des Landvolkes]”, illetve az ezekből készített ruhák, cipészáruk.²⁴⁸

⁴⁷ Klenner 1835–1836, II. 64–65.

⁴⁸ Klenner 1835–1836, II. 65–66.

Nem nehéz e listából a paraszti gazdaság és háziipar termékeit azonosítanunk. Leginkább a házalók és a parasztok árukészlete tartozott ide, „amelyek vámolása nem korlátozódik a vámhivatalokra [Zoll-Legstätten, Haupt-Zollämter], ha ugyanakkor egy személy szállítja, vagy vonóállat segítségével vontatott kordén szállítják.” Ide tartozott továbbá behozatalkor, azaz a magyar kivitelkor minden olyan tárgy, „melyektől a segédvámhivatalok a mennyiségre való tekintet nélkül megvehették a beviteli vámot”. A marhák esetében tíz darab volt a mennyiségi határ, az értékük után megvámolt termékeknél pedig 20 forint.⁴⁹

Az érték megadásánál a termelőhelyen szokásos ár volt a mérvadó.⁵⁰ Amennyiben a nyilatkozat nem felelt meg a valóságnak, vagy hamis adatok szerepeltek benne, úgy elrendelheték a vámhivatali vizsgálatot (zollämtliche Untersuchung), amely lehetett külső és belső (äußere und innere). Az előbbinél alapvetően a darabszámot vizsgálták, míg az utóbbinál a mennyiséget és a minőséget is.⁵¹ Az írásbeli nyilatkozatot – az olasz tartományokat leszámítva – mindenütt német nyelven vették fel, a szóbelit „in der Landessprache des Ortes”.⁵² A nyilatkozatot szabadon lehetett megfogalmazni, érvényes ellenben csak akkor volt, ha szerepelt benne a küldő személy vagy a fuvaros neve és lakhelye, az áru jellege (Beschaffenheit), a céltelepülés, az irány, a járművek száma és rakterük (Behältnisse) mérete]⁵³

Az áruk jellegén túl, az árut szállító kereskedő vagy fuvaros személyétől és papírjaitól is függött, hogy további, bizalmi jellegű könnyítéseket kapott-e, vagy sem. Ismert és megbízható kereskedők és fuvarosok esetében a nyilatkozaton szereplő aláíráson túl a vámhatóság nem kívánt újabb biztosítékokat a maga számára.⁵⁴ Kik feleltek meg ennek a kritériumnak? „Áruutalványozás szempontjából ismert és megbízható kereskedőnek vagy fuvarosnak azon személy tekinthető, aki a vámhivatalnál az esetében eljáró helyi előljáróság tanúsítványával igazolja, hogy belföldön lakó, kereskedelemre vagy fuvarozásra jogosult honi személy, akinek vagyona nem áll csődeljárás alatt.” A kereskedőktől ezen felül a cégjelzésről is kértek igazolást, ami a kiállítás napjától számított két évig volt érvényes.⁵⁵

A törvény – szintén a megbízható kereskedőknek és fuvarosoknak – további könnyítést adott arra az esetre, ha nem volt biztos, hogy az átvitt árut maradéktalanul el tudják adni. Nekik, amennyiben hat napon belül visszatértek, csak visszafele jövet,

⁴⁹ *Zoll und Staats-Monopol-Ordnung* 1835, 63. §.

⁵⁰ *Zoll und Staats-Monopol-Ordnung* 1835, 90. §.

⁵¹ *Zoll und Staats-Monopol-Ordnung* 1835, 83–86. §.

⁵² *Zoll und Staats-Monopol-Ordnung* 1835, 64. §.

⁵³ *Zoll und Staats-Monopol-Ordnung* 1835, 67. §.

⁵⁴ „Ist die Erklärung von einem *bekannten und sichern Handelsmanne oder Fuhrmanne ausgestellt*, so bedarf es außer der Unterfertigung der Erklärung von Seite des Ausstellers *keiner weiteren Sicherstellung*.” (*Zoll und Staats-Monopol-Ordnung* 1835, 133. §.)

⁵⁵ *Zoll und Staats-Monopol-Ordnung* 1835, 134. §.

az eladott mennyiség függvényében kellett harmincadot, illetve beviteli vámot fizetni.⁵⁶ „Azon kereskedők számára, akik helyzete ismert és biztos, a nyereszkesedés [Spekulation] bejelentett áruk kivitele engedélyezett, anélkül, hogy eközben meg kellene fizetniük a kiviteli illeték összegét.” A vámnál minden fuvaros és kereskedő kapott egy bolettát (Losungbollete), melyen az áru fajtáját és mennyiségét tüntették fel.⁵⁷ Azoknak, akiket a vámosok nem ismertek, ha árujuk egy részét nem tudták eladni, a megmaradt készlettel visszaúton ugyanannál a harmincadnál kellett átlépniük a határt, ahol „a kivitt, de vissza nem érkező áru után vagy megfizették a harmincadot, vagy a már megfizetett harmincaddól levonva, a megmaradt visszatérő áru után visszaadták annak összegét.”⁵⁸ Az eddigi, általánosan érvényes szabályok mellett, több

⁵⁶ „Es ist zur Erleichterung des Besuches der Märkte mit geringen Feilschaften ein abgekürztes Losungsverfahren gestattet. Solches findet [...] nur bei jenen Waaren Anwendung, welche in so geringer Menge und von solcher Beschaffenheit vorkommen, daß nach bestehenden Vorschriften deren mündliche Erklärung gestattet ist. Ferners müssen derlei Waaren auf Jahr- oder Wochenmärkte in der Nähe der Zwischen-Linie bestimmt seyn, und von dem Markte wenigstens innerhalb sechs Tagen entweder zurückgelangen, oder für sie die Gebühren entrichtet werden. Die Märkte, an welche Feilschaften mit dem abgekürzten Verfahren versendet werden dürfen, müssen sich eines lebhaften Verkehres über die Zwischenzoll-Linie erfreuen, und sollen nicht in einem mehr als zwei Meilen von selber entfernten Orte statt finden.” (Krapf 1844, I. 441–442.) Vö. továbbá: „Auf ungewissen Verkauf oder Losung können Waaren ungarischen oder siebenbürgischen Ursprunges in die übrigen unter dem gemeinschaftlichen Zollverbände begriffenen Länder, und umgekehrt Erzeugnisse dieser Länder nach Ungarn und Siebenbürgen zollfrei versendet, und binnen der durch die Bollete festgesetzten Frist über dasselbe Zollamt zurückgebracht werden.” A bor és a szarvasmarha összességében kivétel, „übrigens erhielt die ungarische Hofkammer die Ermächtigung, in Gegenden, in denen Gränzbewohner Viehstücke ihrer eigenen Zucht auf nahe gelegenen Märkten zu verkaufen pflegen, und wo sich daher das Bedürfniß der Gestattung zur Versendung des Viehes auf ungewissen Verkauf unzweifelhaft äußert, diese Gestattung für den Besuch bestimmter Marktorte im Einverständnisse mit der Kameralgefällenverwaltung der angränzenden Provinz, jedoch mit der Beschränkung zu ertheilen, daß dieselbe nur den Grundbesitzern der Gränzgegend zu statten zu kommen, die Anzahl der Viehstücke jedesmal zehn Stück nicht zu überschreiten hat, und zum Zurücktriebe stets eine beschränkte, der Dauer des Marktes und der Länge des zurückzulegenden Weges angemessene Frist von wenigen Tagen zu bestimmen sey; dabei soll die erforderliche Vorsicht, um das zu Markte getriebene Vieh wieder zu erkennen, und Austauschungen zu begegnen, angewendet werden.” (Krapf 1844, I. 439.)

⁵⁷ Allgemeine Dreyßigstordnung 1784, 50. §.

⁵⁸ Allgemeine Dreyßigstordnung 1784, 51. §. Klenner ellenben ugyanezt a problémát jóval megengedőbben interpretálja: „Auf ungewissen Verkauf oder auf Losung können Waaren Ungarischer oder Siebenbürgischen Ursprunges in die übrigen unter dem gemeinschaftlichen Zollverbände begriffene Länder, und umgekehrt, Erzeugnisse dieser Länder nach Ungarn und Siebenbürgen zollfrey versendet, und binnen der durch die Bollete festgesetzten Frist über dasselbe Zollamt gebracht werden. Geschieht die Versendung nicht durch einen bekannten oder sicheren Gewerbetreibenden, so sind die für den Verkehr über die Zwischen-Zoll-Linie

passzus kimondottan a határ menti részeken és a belső vámhatár mentén élők gyakorlatához igazodott. A rendeletalkotók tisztában lehettek azzal, hogy a határ csak kivételes esetben valami merev, formálisan létező képződmény, a határsáv pedig leginkább egy élettel teli, vibráló övezet, ahol a napi gyakorlat más, finomabban kimunkált szabályozókat kíván. Természetesen a határ menti lakosság is jobban kötődött a saját közösségéhez, mint a szomszédos területekhez, ugyanakkor Moson vármegye esetében a határ két oldala gazdaságilag és kulturálisan is egy régiót alkotott. Ebből következően a szomszédos alsó-ausztriai és a Lajtán inneni területek közösségei egymással intenzív kapcsolatban álltak, a kölcsönös egymásrautaltság jellemezte a helyzetüket. E speciális viszonyt szabályozó rendeletek viszont nem egy esetben eltérő jogértelmezésre adtak módot.

A vármegye nyugati szélén például – főleg Parndorfban – bevett szokás volt, hogy gabonájukat Bruckban őröltették meg. A kivitt, majd lisztként visszahozott gabona alak- és minőségváltozása egyértelmű volt, a határon azonban nem egy esetben kétségbe vonták, hogy kinyerhető-e ennyi liszt a kivitt gabonából. Szintén vita tárgyát képezhette, hogy a megőrletni kívánt gabona kereskedelmi mennyiségű-e, vagy sem.⁵⁹ Az előkerült konfliktusokat a tanulmány második részében mutatom be.

festgesetzten Eingangs- und Ausfuhrgebühren sicher zu stellen.” (Klenner 1835–1836, II. 95–96.)

⁵⁹ Itt az alábbi paragrafusok sem nyújtottak világos útmutatást: „Zur Zubereitung, Umstaltung, oder Veredlung können Waaren, die nicht zur Gattung der außer Handel gesetzten Gegenstände gehören, zollfrei eingeführt, und binnen der festgesetzten Frist über dasselbe Zollamt, über das dieselben eingingen, wieder ausgeführt werden. Diese Bewilligung erstreckt sich aber nicht auf Gegenstände, welche durch die Zubereitung ihre wesentliche Beschaffenheit, oder Gestalt dermassen ändern, daß dieselben nicht wieder erkennbar sind. In wie fern Gegenstände von der Gattung außer Handel gesetzten Waaren zur Zubereitung zollfrei ein- und ausgeführt werden können, wird durch besondere Anordnungen bestimmt. Bei der Einfuhr zur Zubereitung soll, wenn der Aussteller der Erklärung nicht egy bekannter und sicherer Gewerbetreibender ist, der Eingangszoll sichergestellt werden.” (Zoll und Staats-Monopol-Ordnung 1835, 222. §.) Az igazolás mikéntjéről visszajövetelkor: „Die im Eingange zur Zubereitung, und in der Ausfuhr auf Losung erklärten Gegenstände müssen der äußeren und inneren zollämtlichen Untersuchung nach den für die Einfuhrverzollung geltenden Grundsätzen unterworfen, und mit einer kennbaren Bezeichnung versehen, oder, Falls dieselben einer solchen Bezeichnung nicht empfänglich wären, genau beschrieben werden. Sobald dieselben zurückgelangen, ist die zollämtliche Untersuchung auf dieselbe Art genau zu pflegen, und sich zu überzeugen, ob die Gegenstände eben dieselben seien, denen der Vorbehalt der zollfreien Zurückbringung zugestanden wurde.” (Zoll und Staats-Monopol-Ordnung 1835, 224. §.) Illetve: „Für die Gegenstände, welche während der festgesetzten Frist wieder zurück gebracht werden, ist die bar erlegte Sicherstellung zurück zu erstatten. Von denjenigen hingegen, welche nicht vor Ablauf der bestimmten Frist zurück gelangen, ist die Zollgebühr, und zwar von den zur Zubereitung eingebrachten Waaren der Einfuhrzoll, von den auf Losung ausgeführten Gegenständen der Ausfuhrzoll nach dem zur Zeit, als die Einfuhr zur Zubereitung, oder die Ausfuhr auf Losung von dem Gränz-Zollamte gestattet wurde,

A szabályozás további lényeges és a kutatás szempontjából is releváns elemei az éjszakai áruszállításra, a házalásra és kimondottan a belső vámhatár használatára vonatkoznak.

A határövezet (Gränzbezirk) kiterjedése nem került külön meghatározásra. Annyi tudható róla, hogy a vámhatár (Zoll-Linie) mentén húzódott, a terepadottságokhoz igazodva, emellett fokozott felügyelet alatt állt. Az, hogy Moson megyében mekkora sávot alkotott a határövezetnek tekinthető rész, egyelőre nem ismeretes előttem, de hozzáteszem, hogy ennek meghatározása még a kortársaknak is gondot okozott.⁶⁰

A határkörzetekben csak a vámhatóság engedélyével lehetett éjszaka árut szállítani, ez alól kivételnek számítottak a földművelés, az erdőgazdaság és a bányászat nyersterményei (rohe Erzeugnisse des Feldbaues stb.), feltéve, hogy azon birtokról történt a szállítás, ahonnan kinyerték őket. Szintén engedélyezett volt az ugyanezekből előállított melléktermékek (Abfälle) szállítása, úgymint a gabona kévében, a széna, fű, takarmány, szőlő, friss gyümölcs, friss kerti vetemény, tűzi- és épületfa, nád, facsemete és szőlőtő, méhkas, lombos gally, szalma, pelyva és törek, trágya, föld és érc, vágott és terméskő, homok, tőzeg, fa- és kőszén, amennyiben e termékek nem voltak becsomagolva, valamint élő állat (betartva az adott vidéken az állatcsempészet elleni helyi előírásokat, illetve ha legelni hajtották őket), végül a határ túloldalára a heti- és éves piacokra vitt áruk. Az utóbbi esetekben alkalmazott könnyítéseknél a helyi szokások voltak mérvadók.⁶¹

A Moson megyei kereskedő parasztokra is vonatkoztak az alkalmi és a házaló kereskedőket érintő előírások, melyek a határkerületekben eltértek az általános belföldi szabályozástól: „A szatócsok és egyáltalán a kiskereskedők, akik üzleti könyveiket nem a szabály szerint vezetik, kontrollköteles árujukat a határkerületben csak a

bestandenem Ausmaße, Falls die Gebühr nicht bereits erlegt worden wäre, zu entrichten.” (*Zoll und Staats-Monopol-Ordnung* 1835, 225. §.)

⁶⁰ A határövezet fogalmáról: „§. 4. Ein längs der Zoll-Linie gelegener Raum, dessen Breite die Hofstelle nach den Ortsverhältnissen bestimmt, wird einer besondern Ueberwachung unterwerfen; derselbe heißt der Grenzbezirk. §. 5. Die Linie, bis zu welcher sich die Breite des Gränzbezirktes erstreckt, wird die innere Linie, das inner derselben gelegene Gebieth das innere Zollgebieth genannt.” (Krapf 1844, I. 8.) A határkerület fogalma tehát nem került egzakt módon tisztázásra, ezt maga Krapf is elismeri az 5. paragrafushoz fűzött megjegyzésében: „Eine so gezogene Linie mußte mannigfaltige Unzukömmlichkeiten im Gefolge haben. Ortschaften und zusammenhängende Grundstücke, ja selbst Gebäude wurden durchschritten, ein Theil derselben zum Gränzbezirk, der andere zum innern Zollgebieth gezogen. *Schwer war es, die innere Zoll-Linie zu kennen, und an den entscheidenden Stellen zu ermitteln, ob der betretene Gegenstand sich im Gränzbezirke befinde oder nicht.* [...] Der Verkehr mit Ungarn und Siebenbürgen ist zwar ebenfalls an Zölle gebunden, und könnte für manche Waaren eine bedrohliche Richtung erlangen; allein die wechselseitige Ueberwachung dieses Verkehrs an den respectiven Gränzen durch die dort auf gestellten Organe wurde vorläufig als hinreichend erkannt, um den Gefällsübertretungen wirksam zu begegnen.” (Krapf 1844, I. 10.)

⁶¹ *Zoll und Staats-Monopol-Ordnung* 1835, 336. §. Vö. Klenner 1835–1836, II. 58–59; Krapf 1844, I. 434–436.

felhasználónak adhatják el, más iparűzőknek viszonteladás céljából pedig nem”.⁶² A házalók ténykedését szigorúbban kontrollálták, ők csak a házalóigazolványban megjelölt településeken folytathatták tevékenységüket.⁶³

A belső vámterületre vonatkozó szabályok közül az egyik leglényegesebb, hogy az ún. kontrollköteles áruk gyártása, termelése, átalakítása mind a termelők, mind a kis- és nagykereskedők számára engedélyhez volt kötve.⁶⁴

Szót kell ejtenem egy további, a mosoni fuvarosok számára is jelentkező teherről. Bécs önálló vámterületet képezett. A város vámhatára az 1704-ben kijelölt, 1738-ban téglából is felépített, az elővárosokat is körülvevő Linienwall mentén húzódott. A falba számtalan kapu ékelődött, melyek egyben vámkapukként is funkcionáltak. Minden, a Linienwallon átvitt termék után vámot kellett fizetni, illetve 1829 után fogyasztási adót (Verzehrungssteuer). Mivel ez összességében jelentősen drágította az életet, egy sor tevékenység kitepült a Linienwall előtti településekre.⁶⁵

A határ és vám a mindennapokban

„Moson és Győr vármegye lakosai egyáltalán nem szeretik az osztrákokat és általában a külföldieket sem; ebben a nemzeti idegenkedésben még azon német telepések nagy része is osztozik, akik már több generációval ezelőtt települtek ide.”⁶⁶

„Magunkra voltunk hagyatva – ez a sors ugyan többi Honunkbelieket is érte, de ebéli állapotunkat azokénál az tette viselhetlenebbé, mivel Geographiai helyzetetésünk bennünket a csak magáról gondoskodó Austria szomszédságába kárhozottatott juttatott. Ezer terhek háromlottak már csak eddig is reánk azon Intézetek szerkeztetéséből, melyek csupán Austriának javára vannak kigondolva. Minden renden lévő lakossaink végtelen panaszainak festésére már szavakat nem lelünk, de alig is lehet illy keservek örvényében még csak azt is feltalálnunk hová folyamodjunk ’s honnét várjunk meg nyugtató választ?”⁶⁷

⁶² Zoll und Staats-Monopol-Ordnung 1835, 356. §.

⁶³ „Um zur Ausübung des Hausier-Handels im Gränzbezirke zu berechtigen, muß der Hausier-Paß ausdrücklich hierzu die Bewilligung enthalten.” (Zoll und Staats-Monopol-Ordnung 1835, 357. §.)

⁶⁴ Zoll und Staats-Monopol-Ordnung 1835, 361. és 363. §.

⁶⁵ Bruckmüller 2001, 218; Groner 1965, 343–344, 625. A Linienwall mögött Bécs 33 elővárosa bújta meg. „Am Ende der Vorstädte sind sogenannte Lienienthore, mit einer Wache und einem Mauthbureau, zur Untersuchung der Wagen der Fremden.” (Jäck 1822, 303.) További irodalmak a Linienwallnál fizetendő terhekre és a bécsi idegenrendészetre: Kautz 1866, 121; Sandgruber 1995, 225, 230; Bowman 1950, 75; Hebenstreit 1836, 8–9, 18–22, 285; Nützliches 1792, 297; Gigl 1865, 181–189.

⁶⁶ Brousseau francia mérnök megfigyelése (Horváth L. 2001, 455).

⁶⁷ MmL IVA 510/7 (fogalmazvány, jelzet és keltezés nélkül). A keserű kifakadás hátterében az áll, hogy az 1831-es kolerazárlet idején 36, Parndorfon ragadt mesterlegény megtámadta a

Az egyes áruk vámjának tételes ismertetésétől, illetve attól, hogy a korszakban miként csökkent vagy éppen nőtt a kivetett teher, eltekintek. Az alap kutatások hiánya miatt még a fontosabb áru fajták árának-vámjának konjunkturális változásait sem tudom a maga teljességében bemutatni, ezért a következőkben csak epizódszerű ismertetésekre szorítkozom. Emellett a levéltári anyagban fellelt – nem túl nagy számú – határ- és vámkonfliktusról is szeretnék beszámolni, plasztikusabbá téve az eddigi száraz jogszabály-ismertetést. Ezzel kapcsolatban ismételtelen jelezni kell, hogy az éves szinten több tízezerre tehető határátlépés fényében e néhány eset – bármennyire is súlyosnak tűnnek – semmiképp sem reprezentálja az egykori valóságot, inkább csak olyan határhelyzetként értelmezhetők, amelyek segítségével utólag megállapíthatjuk a résztvevők cselekvési korlátait, motivációit.

A vámtételek körüli konfliktusok közvetve rávilágítanak, hogy a megye gazdasága mennyire szoros kapcsolatban állt Bécs, illetve Alsó-Ausztria piacával. A magyarországi gabona árának alakulását a legnagyobb mértékben a bécsi piac szabályozta.⁶⁸ A bécsi árak a gazdasági élet minden területén referenciának számítottak. Adott esetben a kedvezőbb távolság is magyarázhatta, hogy a megye lakossága miért választotta inkább az osztrák oldal nyújtotta szolgáltatásokat. A határ menti települések részéről bevett gyakorlat volt, hogy gabonájukat Ausztriában őrlötték lisztté. A földrajzi közelségen túl, ebben a kisebb őrlőterész és a jobb minőség is szerepet játszott.

A vármegye például a rossz termésű tízes évek közepén azt állapította meg, hogy a bécsi molnárok kevesebb veszteséggel jobb lisztet őrlnek, mint a Moson megyeiek („nem lehet abbul jó süteményt készíteni”). Továbbá, míg Bécsben csak tizenhatod rész volt a fizetség, addig Moson megyében minden 11. rész a molnáré lett. Az adózók védelmében így a molnárnak járó adagot a 14. részre szállították le, s a kenyérrákokra nézve is a bécsi árat vették alapul: „mihelyst meg lehet tudni, miképpen fog a' jövő Sz. András havára nézve Béts Városában a' kenyér nemeinek ára meg határozatni, azon kiszabás ezen Vármegyében is a' kenyér sütők által leendő meg tartás véget a' Jegyző Tisztség által tüstént ki fog hirdettetni, és ennek utána az a' Sinór mérték fog szolgálni”.⁶⁹

megye biztosát, hogy az Ausztriába való kilépést bármi módon eszközölje ki, de legalább az ellátás legyen jobb. Eközben a falu felgyújtásával is fenyegetőztek.

⁶⁸ „A termelés mennyiségének és értékének növekedését szemléltetve nem hagyható figyelmen kívül a gabonafélék átlagárainak emelkedése sem, amely egyenletesen tartotta a lépést az európai gabonafélék irányzataival. Ezen belül azonban mindenekelőtt a bécsi gabonapiac áraitól függött a magyarországi gabona árának alakulása a legfőbb vásárhelyeken, ez esetben elsősorban Győrben, részben Mosonban. Az itt működő kereskedők spekulációs felvásárló-raktározó, majd kedvező árfolyamok esetén tömegmértékben gabonát piacra dobó tevékenységét főként a bécsi áralakulásban kifejezésre jutó konjunktúra határozta meg, amelyet az egyes örökös tartományok esetenként eltérő terméseredményei is befolyásoltak.” (Méri 1981, 508.) Vö. még Dányi 1994; 2007.

⁶⁹ MmL IVA 502a/61 1221/1815 (1815.10.25.).

Az örletéshez is kapcsolódik gróf Harrach János panaszja pár évvel későbből, aki azt sérelmezte, hogy „a’ Prukk Városában való Austriai Vámnak arendassa a’ fenn álló rendnek ellenébe a’ Prukki Polgároktúl, a’ midőn ezek a’ Magyar Földön lévő Birtokjaikra a’ gazdaságok folytatására vagy meg tekéntésére járnak, úgy a’ közelebb való Helységeknek lakosaitul, mikor a’ Pruksi [brucki] Malomba örletés végett gabonát visznek, a’ vagy a’ Lisztel vissza térnek minden személyly válogatás nélkül a’ Vámbért meg veszi”.⁷⁰ Harrach a határ mindkét oldalán birtokos volt, így alattvalói védelmében az országos törvények és az azokat elferdítő vámosok önkénye között kellett egyensúlyoznia.

A probléma orvoslására a kamara elrendelte, hogy mindenki, aki gabonáját Ausztriában örleteti, erről bolettát kapjon, de ha ezt nem adja le visszafelé, akkor meg kell fizetnie a harmincadot.⁷¹ A vármegye ugyan egyetértett e rendelkezéssel, néhány lényeges ponton viszont pontosítást kért. Így olyan esetben, ha valaki visszafele a bolettát nem adja le, vagy be sem jelentkezik a harmincadvámnál, a harmincados ugyan jogosult a csalót otthonában felkeresni, s rajta a vámon felül napidíjat is követelni, de ez utóbbinak összegét pontosan meg kell határozni, nehogy „az adózó néptül önkények szerént annyit Zsaroljának ki, a mennyi őket nem illetheti”. A másik kifogás az volt, hogy a csak nappali órákban – ebédszünettel – működő harmincadvám negatív hatásairól „tökéletessen meggyőztetünk”, mert ez esetben „a Déli órát is kéntelenítettének várákozással tölteni”, pedig a „mezei munkákra nézve a nyári napoknak minden órai nagy kintsei a gazda embereknek”, valamint mert „az étszakáknak hivessében barmaikat is jobban kémélhetik, inkább ejjel szokták efféle

⁷⁰ MmL IVA 502a/68 308/1822 (1822.03.04.). Ezt a problémát már Skerlecz is szóvá tette: „ha a szállító az egész gabonát el nem adja, az után, a mit visszavisz, a határon ismét új harmincadot kell fizetnie” – az osztrákokra ez magyar vonatkozásban nem áll (Skerlecz 1914b [1791, 1826], 256).

⁷¹ A helytartótanács 25.020. sz. rendelete (1823.09.30.); vö. MmL IVA 502a/69 1577/1823 (1823.10.22.). A bolettát olykor hamisították is, vö. a hegyeshalmi Weisz Pál fuvaros esetét, akinél – miközben Bécsből képeket (!) hozott – a bécsűjhelyi kamarai igazgatóság hamisított bolettát talált. MmL IVA 502a/96 979/1845 (1845.04.05.). Az örletésnél a következő eljárásrend volt követendő: „Ist der Standort der Zollämter so weit entfernt, daß die Partei durch die Stellung der Waaren einen bedeutenden Umweg machen müßte, so kann von der leitenden Gefällsbehörde die Stellung gegen dem erlassen werden, daß die Absendung der zur Vermahlung bestimmten Körnerfrüchte vorläufig bei dem Amte mündlich oder schriftlich erklärt werde, wo dann die vorgeschriebene Bollete zu ertheilen ist. In solchen wird der Wachposten, bei dem die Körner und beziehungsweise das Mahlgut zu stellen kommt, benennt, und der Zeitraum vorgezeichnet, binnen welchem das Getreide und das Mahlgut gebracht werden soll. Der Wachposten pflegt die nöthige Beschau, Vormerkung und Abschreibung, ohne zu irgend einer Geldperzeption ermächtigt zu seyn. [...] Der Aufsichts- oder Wachposten hat sich hiebei nach den für die Gränzämter vorgezeichneten Bestimmungen zu benehmen, jedoch nur für diejenigen Parteien die gebührenfreie Behandlung eintreten zu lassen, und die angesuchte Bollete auszustellen, welche sich mit einer Bestätigung dieses Amtes ausweisen, daß sie als bekannte und sichere Parteien zu betrachten seyn.” (Krapf 1844, I. 442–443.)

rendkívül való uttyaikat, mind a millyen a malomba való Járás, végezni”.⁷² A vármegye kísérletet is tett, hogy az éjszakai ügyintézés útjában lévő akadályokat elhárítsa, de nem járt sikerrel: „a Vármegyének abbéli kívánsága, hogy a’ Boléták éjtzakán is ki adattassanak, nem tellyesíttethetik”.⁷³

A helyzet, mint az egy vámos (Passualista) beszámolójából kiderül, valamelyest még ennél is bonyolultabb volt, tudniillik az őrletés végett Ausztriába szekerezők sokszor elkerülték a harmincadot – ezt ezek szerint megtehették –, ha pedig meg is jelentek, nem voltak hajlandók zálogba letenni a gabona harmincadvámját, mely a búza esetében mérőnként 1, a rozsnál $\frac{3}{4}$, az árpa után pedig $\frac{1}{2}$ krajcár volt, amit a malomból hazafele jövet visszakaptak. A zálogvétel elkerülhető volt, amennyiben a községi előljárástól származó, írásos igazolással rendelkeztek a gabona nemére és mennyiségére nézve, illetve hogy azt az országból csak őrletni viszik ki. Mivel a vámos kifogásai egybevágtak a hatályos rendelkezésekkel, a vármegye körlevélben szólított fel mindenkit ezek betartására.⁷⁴

A boletta ellenében engedélyezett őrletés a későbbiekben sem bizonyult problémamentesnek. A nezsideri, nyulasi és vinteni lakosok 1837–1838-ban beadott panaszából élénk tárul az osztrák hatóságoknak a magyar oldalról érkezőkkel szemben tanúsított rendkívüli bizalmatlansága. Ezek a települések hosszú idők óta Bruckban őrlötték gabonájukat, de a beadvány előtti években egyre több nehezítéssel találták szembe magukat. Régen, miután a brucki magyar harmincadtól kapott, ún. őrlőbolettát Bruckban felmutatták, minden további nélkül vihették gabonájukat a malomba. Az új gyakorlat szerint azonban ezt a bolettát az osztrák vámhivatalnál is be kellett mutatniuk, ahol megvizsgálták a gabona mennyiségét is. A malomnál ténykedő járőröknek (czirkálók) ismét fel kellett mutatniuk a bolettát, s igazolniuk a bolettára feljegyzett gabona mennyiségét. Az őrletés végeztével a liszt mennyiségét az osztrák vámhivatalban ismét meg kellett vizsgáltatniuk – ezt a ténytet a bolettára feljegyezték –, majd a magyar harmincadnál a bolettát visszaváltani, s „némelly fizetéseket tenni”; „és

⁷² MmL IVA 502b/69 1577/1823 (1823.10.21.).

⁷³ MmL IVA 502a/70 479/1824 (1824.03.30.). A harmincadvámok – az ebédszünetet nem számítva – egész nap működtek, éjszaka viszont nem. A belső vámhatáron ugyanakkor az egyes vámhivatalok a maguk által megállapított munkaidő szerint üzemeltek („Bei den im inneren Zollgebiethe aufgestellten Aemtern sind die in jedem Orte festgesetzten Amtsstunden zu beobachten.”) (*Zoll und Staats-Monopol-Ordnung* 1835, 118. §; vö. még Klenner 1835–1836, II. 2.) Az osztrák határvám működése folyamatos volt. Ezzel összefüggésben érthető például az a javaslat, amely szerint a parndorfi vámúton „szükséges legyen, hogy a vámbérnek szedése az *Austriai vámosokra* bizattasson, mert azok előtt minden által kelő megjelenni, ’s marhájának számát bé vallani köteleztetvén, azok a vámbért éjjel nappal szedhetik, Ellenben mivel a *Magyar Harminczadon lévő Tisztek tsak nappal, és bizonyos órák alatt vannak a Tiszti Házban*, és ottan is tsak olyan Utazók köteleztetnek meg jelenni, kik valamely Portékát visznek, tehát a Párndorfi Úttul járó vámbér fizetés nélkül sokan által költöznek, melly miátt eddig is e vármegye számára szedett vámbér nagy tsorbulást szenvedett”. *Kiemelés tölem* – H. G. K. MmL IVA 502a/64 411/1818 (1818.04.21.).

⁷⁴ MmL IVA 502a/70 1323/1824 (1824.08.05.).

ezen rend szabályok meg tartása tőlök sokszor egész napokat el foglal”.⁷⁵ S ha mindent rendben találtak, még akkor is előfordult, hogy balul sikerült a vámvizsgálat, mint Kopp Pál hegyeshalmi fuvaros esetében, akinek 25 mérő gabonával megrakott szekerét Bruckban próbamérésre félreállították. Hosszan váraoztatták, végül megtörtént a próbamérés, amelynek eredménye ugyanannyi lett, mint a bevallott mennyiség. Ennek ellenére meg akarták vele fizettetni a próbamérés díját, 1 forint 40 krajcárt. Kopp erre nem volt hajlandó, ezért „több verésnek szenvedése után a Katonáság által fogságra vitették”. Eközben kocsija, áruja, lovai felügyelet nélkül voltak, s a fogságból csak kilenc nap után a hegyeshalmi előjárók és a szolgabíró kezességnyújtása és a mérőpénz megfizetése után engedték el. Kára „mind Lovaira, mind magára és elmulasztott szolgáltyára és keresetére nézve” 46 forintra rúgott.⁷⁶

Egy évre rá a vámosok packázásainak egy másik formáját tárja elénk az a jegyzőkönyvi szövegrész, amely szerint az „Austriai Vámoknál” „a’ fuarosok a’ gabonával, vagy akár melly más természettel megrakott szekérnek sully mértékéről kérdőre vétetnek, és ha a’ bé vallott nehézség a’ mértéket ki nem üti, akár vallott többet a’ tulajdonos, akár kevesebbet, mindenkor pénzbe megbüntettetik, sőt, ha a’ mértéket ki is üti, mind a’ mellett meg kell a’ fuarosnak, a’ ki egyébberánt is idő vesztegetés mellett mindenféle képpen zaklattatik, – a’ Mérő pénzt fizetni, – melly pénz nem is a’ felséges kincstár, – hanem fájdalom! a’ kinzó vámbéli Tiszt tulajdonává szokott válni”.⁷⁷

A vármegye ez esetben is megpróbált a felsőbb hatóságoknál is eljárni, hogy ilyenfajta önkényeskedések ne fordulhassanak elő.

Az 1838–1840-es vámcsökkentések sorába illeszkedik a helytartótanács 1839. november 27-én kelt, 34896. számú rendelete a halvámok csökkentéséről, ami kedvezően érintette a Fertő menti településeket, különösen az e tárgyban már kérvényező Pomogy, Bánfalu, Alsó- és Felsőillmic lakosait. Az új rendelet szerint „a’ csekélyebb fajú fejtér nemhez tartozó halaktul, ide értetődvén jelesül a’ Fertő Tavában fogott kisebb nemű pontyok, és csukák, ha egy fontnál nem nehezebbek, és nagyobb vám alatt lévő más halakkal összekeverve nem lesznek”, kisebb vámot kell fizetni.⁷⁸ Mégis, két évre rá az érintett falvak azért fordultak panasszal a kancelláriához, hogy a bécsi piacra szállított halak a vámon „a’ bárkából kivétetvén, egyenkint méretetnének”.

⁷⁵ MmL IVA 502a/89 627/1838 (1838.05.07.); a fél évvel korábbi iratban az áll, hogy „az örlésért oda hagyott gabonától még vámot, és harminczadot is fizetni kéntelenítettnek”. MmL IVA 502a/88 2083/1837 (1837.11.08.). Nem csodálható, hogy amikor a Lajta szabályozásának vitája során felmerült, hogy a vármegye adja el a tulajdonában levő királyudvari (Königshof) malmot, mert az az új meder kiépítése után nem lesz képes hatékonyan működni, az ötlet nem talált meghallgatásra, mert „a’ Megyebeli Lakosok ezen felváltás által rájuk nézve egy közel, ezen a’ Megye’ határában lévő hasznos malomtul megfosztattnának, és külföldre menni kéntelenítettvén, – ottani zsarolásoknak ki téve lennének”. MmL IVA 502a/83 1682/1834 (1834.09.05.).

⁷⁶ MmL IVA 510/10 31/1838 (1838.02.04.).

⁷⁷ MmL IVA 502a/90 2017/1839 (1839.11.12.).

⁷⁸ MmL IVA 502a/90 2016/1839 (1839.11.12.).

Ezt ugyan a felsőbb vizsgálat nem igazolta, ám a kincstár az illetékes vámszerveknek meghagyta, hogy „a’ halak mérése jövendőben csak akkor használtasson, a’ midőn a’ halászoknak a’ terh feljelentése körüli csalfaságuk alaposan gyanítatik”.⁷⁹

A nemesvölgyi lakosok, akiknek Alsó-Ausztriában is sok szőlőjük volt, különösen gyakran keveredtek konfliktusba az osztrák határőrökkel és vámosokkal. A prellenkircheni és hundsheimi határban fekvő szőlők és szántók „mívelésére elkerülhetetlenül szükséges szekerezések alkalmával az azon nevű austriai vám Tisztség által lóvám fizetésére” kötelezték őket, ami alóli felmentésért a vármegyei hatóságok segítségét kérték.⁸⁰ Emellett megvámolták mind az átvitt vetőmagot, mind a hazahozni kívánt termést, jöllehet a földek után Ausztriában már adóztak.⁸¹

Mivel a település a megye északnyugati csücskében, egy hegylejtől ölelt kiszögellésben található, mely csak kelet felől volt nyitott Moson vármegye felé, lakóinak, ha például Bruckból vagy Parndorfból indultak, falujukat rövidebb volt az osztrák területeken átvágva megközelíteni. A kerülőút ilyen lerövidítése nemegyszer nem várt költségekkel járt, mert az osztrák fináncok még a magukkal vitt élelem után is vámot szedtek.⁸²

A jeles fuvaros községből, a horvátok lakta Gátáról is több panasz érkezett a vármegyéhez. 1840-ben Kuprits Fábián, Schweiger Gergely, Szlanits Mátyás, Kreminger György és Bauer Mátyás „gátai adózó lakosok” azt panaszolták, „miszerint Ausztriába utaztattokkor a’ Gátai 30adói hivatalnál, mind a’ kimeneteli, mind a’ visszajöveteli Járandóság megfizetésére kényszerítettek, – a’ fizetések igazolására kiadott 30adói nyugtatványokban azonban csak a’ kimeneteli egyszeres díj fizetése ígertatik” – bár erre a harmincados figyelmét felhívták –, ő szóban biztosította őket, hogy „ezen heány miatt, visszajöttökben, büntetés alá vettetni nem fognak”. A valóságban azonban ennek pont az ellenkezője történt. Az „illető Kamarai hatóság [a prellenkircheni vámhivatal] által a’ heányzó bizonyítvány miatt, a’ visszajöveteli Járandóság 5szörös fizetésében marasztaltattak meg”. Igazuk védelmében hiába kérték a harmincados utólagos közbejárását, az sem a vizsgálatot folytató bizottságnak, sem pedig a főszolgabírónak nem szolgált felvilágosítással.⁸³ A vizsgálat végül alaptalannak találta a folyamodók panaszát, így az eljárást megszüntették.⁸⁴

Az előbbi eset szereplői közül Bauer Mátyás és Szlanits Mátyás, továbbá Markovics Fábián kocsis (szintén gátai lakos) még ugyanebben az évben újra összetűzésbe keveredett a határőrökkel. Október 20-án Bruckban „az őrvonali

⁷⁹ MmL IVA 502a/92 1861/1841 (1841.09.04.).

⁸⁰ MmL IVA 502a/91 1164/1840 (1840.07.03.). Még az év novemberében visszatértek az ügyre, megállapítván, hogy a probléma tisztázódott. Uo. 1789/1840 (1840.11.09.).

⁸¹ MmL IVA 502a/98 2873/1847 (1847.09.13.).

⁸² MmL IVA 502a/80 882/1833 (1833.05.09.).

⁸³ MmL IVA 502b/91 1982/1840 (1840.12.18.).

⁸⁴ A panaszt a soproni fő-harmincadhivatal vizsgálta ki, megállapítva, hogy „a’ kérdésben forgó kétszeri vámnak levétele mind az austriai rendelések, mind a’ Prellenkircheni, és kir vám hivatal utasítása szerint történt”, ezért az eljárást már 1840. június 1-vel megszüntették. MmL IVA 502a/92 562/1841 (1841.03.22.); vö. uo. 502a/91 1789/1840 (1840.11.11.).

Katonaság által befogattak, gabonával megrakott Szekerüktől el hurczoltattak, Kereszt vasba veretve legelőször is német Óvárra, onnét pedig Hainburgba Késértettek egyedül azon okból, mivel gyanusoknak tartattak”. A letartóztatott személyek közül, „a’ nélkül, hogy azonnal és rendessen ki halgatattak volna”, Bauert 11, Szlanitsot kilenc napra börtönbe csukták, s fogva tartásuk költségeit is megfizették velük, Markovics pedig még 1841 júniusában is fogságban volt, anélkül, hogy erről a vármegyét értesítették volna. E „valódi botrányos esetből mély Illetődéssel tapasztalni Kéntelenítetvén a’ megye Rendei, hogy többszöri sérelmes panaszai ellenére a’ Kereskedésnek akadályai ismét ez uttal, és Kárhóztató móddal oly feltűnőleg nevelkednek, és a’ megyebeli adózóknak zsaroltatása, és ez általi Keserves panaszai a’ Szomszédoságos egyetértést megvetőleg oly annyira halmosodnak”, hogy fel fogják terjeszteni a királynak, hogy „a’ megye tekintetének és adózói személyes bátorságának ily botrányos sértéséért példás elégtétel” vetessen.⁸⁵ Az első alispán az esetet mint az osztrák határőrök „ki csapongásait; – féktelen és gyűlöletes bánásmódját” vitte a közgyűlés elé.⁸⁶

Míg az eddigi incidensekben az tekinthető közösnek, hogy a határőrök és vámosok rosszhiszeműen, kicsinyesen, erőfölényükkel visszaélve jártak el, addig egy jóval nagyobb tétellel bíró esetben e szigor hiányzott. A gyapjú, a magyar export legjelentősebb tétele után nem kellett harmincadvámot fizetni – épp az osztrák manufaktúrák versenyképességének fenntartása érdekében. Jól jelzi a magyar gyapjú fontosságát az alsó-ausztriai üzemek ellátásában, hogy kereskedelme a szigorú határzár ellenére az 1831-es kolera alatt sem szünetelt. Míg a Magyarországról Bruckon át Ausztriába tartó személyeknek 20 napig kellett karanténban lenniük, addig a gyapjút különös módon tesztelték a határon: „Minden áthozatalra váró gyapjúsákon egy határőrnek kellett több óra hosszan kinyújtott kézzel és lábbal feküdni. Amennyiben az érintett elkapta a kolerát, úgy az árut nem engedték át a határon, ha azonban a gyapjával való érintkezés következmények nélkül maradt, úgy késlekedés nélkül Ausztriába szállíthatták.” A katonák féleleműzőként bálánként egy ezüsthúszast kaptak – emiatt sok civil önkéntes is jelentkezett a munkára.⁸⁷

A határvámmal kapcsolatos panaszok mellett arra is találunk példát, hogy a bécsi Liniénél keveredtek konfliktusba a szénaszállító jobbágyok. 1837-ben a szentjánosi, pusztasomorjai, tarcsai, tétényi, szentpéteri és szolnoki „Községek panaszképpen előterjesztik, hogy mivel a’ szénának szállítása alkalmával a’ Bécsi Vámokon (Linie) minden szokás ellen jelenleg a’ lovaik számára vitt abrakról is, ha ez egy mázsát meg hallad, nem csak vámot fizetni kéntelenek, hanem még ezen mennyiségnél többet visznek, minden font után büntetés alá is vonattatnak; – ezért a’

⁸⁵ MmL IVA 502a/92 1446/1841 (1841.07.03.).

⁸⁶ MmL IVA 502a/92 1446/1841 (1841.07.03.). Mivel a helytartótanács az 1749/1840 szám alatti, a vármegyének a vámkihágásokat taglaló levelére nem válaszolt, felirat formájában a király elé vitték az ügyet (2168/1841, 1841.10.05.). Bár nagyon várták, 1842-ben válasz tőle sem érkezett. Vö. MmL IVA 502a/93 372, 1800, 2487/1842

⁸⁷ Christelbauer 1920, 22–23.

T. megye előtt sérelmeiknek orvosoltatásáért esedeznek”.⁸⁸ Mivel ezen eljárás „minden szokás elleni”,⁸⁹ a vármegye meglehetősen gyorsan kivizsgálta az ügyet, s már következő év februárjában a közgyűlés előtt tárgyalta. A vizsgálat igazolta a községek panaszait. Az előterjesztett jelentést a közgyűlés „érzékeny meg illetődéssel ’s meg döbbenő figyelemmel vévén”, úgy találta, hogy „a’ panaszolóknak fel adások mindenekben valósodik, mert a’ mellett, hogy ezek a’ Vámbéli Tiszteknek tetszések szerint, a’ vámnál sokszor egy egész napig várakoztatnak, melly által a’ Bécsi Vásártól elkészvén, – gabonájokat, és szénájokat nagy veszteséggel kéntelenítettnek eladni, – még az is meg történik, hogy a’ vonyós marhájok táplálására vitt abrak, nem tekintvén a’ marhák számát vagy abraknak vitt gabonának nemét, ha ez egy mázsát fellül haladt, tőlök el is vetetik”. Továbbá súlyos sérelemként élte meg a vármegye, hogy a rendszabályokban menet közben beállt változások „ezen Megyével nem közöltvén, azokról adózóit nem tudósíthatja, és így a’ feladott erőszakoskodások által a’ Jobbágyság végtelenül sanyargattathatik”, amit azért is tartott túrhetetlennek, mert felsőbb szinten folyamatos volt az az elvárás, ami a megyéket a jobbágyok adótartozásainak behajtására ösztönözte, így az ügy további kivizsgálására levélben kérte fel az uralkodót, a helytartótanácsot és a nádort.⁹⁰

Nagyobb számban és folyamatában is rekonstruálható módon a nemesvölgyi lakosok ügyei maradtak fenn. Nemesvölgyet óhatatlanul is sújtották a határ menti élet nehézségei. Mivel a falu szőlőinek jelentős része osztrák oldalon feküdt, azok művelése és a bor elszállítása sok félreértésre adott alkalmat. A közvetlenül a határ mellett húzódó Köpcsény–Gáta országút a község előtt haladt el, nem ritkán csempészet gyanújába keverve a rajta közlekedőket. A nemesvölgyi lakosok, ha Parndorf vagy Bruck irányába közlekedtek, azt Ausztria felé tették, és a lajtafalui átkelőt használták, ami megint csak gyanúsításokra adhatott alkalmat. A következőkben bemutatott esetek majdnem minden alkalommal e tényezők valamelyikére vezethetők vissza.

Az alsó-ausztriai VUWW-i törvényszék a nemesvölgyi Redl Mátyást 9½ akó bor „titkos átszállításáért” 17 forint 24 krajcárra büntette.⁹¹ Redl nyilvánvalóan saját borát szállíthatta saját hordóiban, ennek köszönhető, hogy a vármegye helyt adott a vádlott fellebbezésének az uralkodóhoz, és nem hajtotta végre az ítéletet. Az indoklás figyelemreméltó: „A’ bemutatott folyamodás Ö Felségéhez azon alázatos kéressel fog felterjesztetni, hogy a’ folyamodónak nyomorult sorsát és az Ausztriában fennálló Rendelmények eránti tudatlanságát, kegyes tekintetben vévén, azt az ellene hozott

⁸⁸ MmL IVA 502a/88 2076/1837 (1837.11.08.). A települések névsorát lásd MmL IVA 502a/89 205/1838 (1838.02.05.). E jelzet alatt viszont a brucki vám, nem pedig a Linienwallnál vett vám képezi a panasz tárgyát.

⁸⁹ MmL IVA 502a/88 2076/1837 (1837.11.08.).

⁹⁰ MmL IVA 502a/89 205/1838 (1838.02.05.).

⁹¹ MmL IVA 502a/93 607/1842 (1842.03.05.).

Itélettül kegyessen felmentetni méltóztasson.”⁹² Az uralkodó meglepően gyorsan megadta a kegyelemet, mert azt még ugyanazon év decemberében kihirdették.⁹³

A csempészek elleni erélyesebb hatósági fellépés a negyvenes években néha erőszakos cselekményekbe, emberrablásba, sőt, akár gyilkosságba, az ország szuverenitásának megsértésébe is torkollott. Nagy felháborodást keltett a vármegyében („Ezen nem csak a’ Megyének, de az egész honnak jogait sértő esemény”), amikor Bruckner Pál köpcsényi egésztelkes gazdát, aki három személyt Nemesvölgyre fuvarozott, 1843 szeptemberében az osztrák határőrök magyar oldalon letartóztatták, és Bruckban fogságba vetették.⁹⁴ A tévedés, illetve a csempészszyanú forrása ez esetben az lehetett, hogy a Köpcsényből Nemesvölgybe vezető út közvetlenül a határ mellett haladt, így nem lehetett bizonyossággal megállapítani az utasok kilétét. Az eset ráadásul éjjel történt, ezért nemcsak a helyzet tisztázására nem volt mód, de tanúk sem akadtak. A vármegye szuverenitásának, joghatóságának megsértését igen komolyan vette, s kemény hangú levélben tiltakozott a királynál.⁹⁵

Két hónapra rá szintén Nemesvölgyről egy hosszabb ideje ott tartózkodó, de be nem jelentett dohánycsempészt raboltak el az osztrák határőrök. A Fröhlich István házában lakó Dostaiczill Márton „az Austriai határ örök által, az említett Fröhlich Istvány lakásában titkoni berohanás után erőszakosan elraboltatott”. A vármegye tehetetlen volt az ilyen esetekben, egyedüli eszköze most is csak az volt, hogy feliratban tiltakozott a kancelláriánál („ezen botrányos’ a’ Megyei hatóságot sértő hatalmaskodási merénnyt a’ további intézkedések tétele végett feljeleníti”),⁹⁶ de megnyugtató eredményt most sem tudott felmutatni: az osztrák határőrök azt állították, hogy Dostaiczillt, akit amúgy négy hónapra börtönbe zártak, közvetlenül a határról hurcolták el.⁹⁷

Feltehetően az így keletkezett feszült légkör vezetett oda, hogy 1845. március 10-én a vármegyei hatóságok az újra és újra átmerészkedő osztrák határőrök közül kettőt, Hramiczek Józsefet és Hlava Andrást Nemesvölgyön elfogtak, majd a vármegye tömlöcébe vittek, amit az indokolt, hogy „az elfogottak hivatalos eljárásban tökéletesen felfegyverzetten voltak légyen az országban”. A vármegye pandúrjai eljárását jogosnak találta, sőt a foglyul ejtett határőrök tartásának költségeit is meg kívánta téríttetni az osztrák hatóságokkal.⁹⁸

⁹² MmL IVA 502a/93 2358/1842 (1842.09.05.).

⁹³ MmL IVA 502a/93 2954/1842 (1842.12.05.).

⁹⁴ MmL IVA 502a/95 2611/1843 (1843.10.07.).

⁹⁵ Tudniillik nemcsak Bruckner Pál személyét sértették meg, hanem „a’ megyének jogait is letiporni merészlelték”. MmL IVA 502a/96 178/1845 (1845.01.14.).

⁹⁶ MmL IVA 502a/94 3088/1843 (1843.12.05.).

⁹⁷ MmL IVA 502a/95 1495/1844 (1844.06.05.).

⁹⁸ MmL IVA 502a/96 1355/1845 (1845.05.07.). A vármegye kérdésére, tudniillik hogy „ezen emberek szökevények e, vagy hivatalos foglalatosságuk el járásában küldette e Nemes völgyre?”, az illető brucki parancsnok „nem átalotta azt irni, hogy az el fogott örök, mint tökéletesen fel fegyverzetek, hivatalos el járásban fogattak el”. MmL IVA 502b 1355/1845 (1845.05.02.).

Ez természetesen csak olaj volt a tűzre. Kis idő múlva a nemesvölgyiek már arról számoltak be, hogy a két határsértő katona esete óta „az austriai határ örök jogtalan zsarolásai kiálthatatlanok”,⁹⁹ „mert a’ határvonali őrség által ama befogatás mint Nemesvölgy lakói által okozottnak tartatik”. Érdekes a levél folytatása, amelyből egyértelműen kiderül, hogy a konfliktus az osztrák hatóságok és a Magyar Királyság alattvalói között húzódott, függetlenül attól, hogy Nemesvölgy tisztán németek lakta település volt. Nincs nyoma az állam iránti lojalitás meggyengülésének, sőt, mint írják, „szüntelen fenyegetések hangzanak át magyar hazánkba”,¹⁰⁰ amire példaként Markl János és Gumprecht József esetét hozták fel. Markl 1845. március 13-án gyalogszánon két üres hordóval a határ túloldalán fekvő pincéjébe igyekezett, bort fejteni, amikor hordóit elkobozták, és „minden jognak ellenére” csempészet vádjával Prellenkirchenben 1 ezüstforint 46 krajcárra büntették. Hordóit csak a büntetés lefizetése után kapta vissza. Gumprecht szintén két üres sajtárral akart pincéjéhez eljutni, őt 12 ezüstkrajcár elkobzási díjjal sújtották.¹⁰¹

A nemesvölgyieket megélhetésükben fenyegette az osztrák fináncok korábbról ismeretlen, szigorú és igazságtalan eljárása, és erélyes fellépést sürgettek. Mint írták, „Szomorítvá valnék az egész helységnek állapotja, ha minden járás kelés az Austriai birtokainkba, miután a’ gazdasági tekintetben szükséges átvitel és fuvarozás mindenkor szabadon gyakoroltathaték, e’ féle zsarolások és erőszaktételek által háborgattatnék; és igen sajnosan esnék, ha a’ felbőszült fináncz örök ilyen önkényes ingerkedéseket büntetlenül és boszulatlanul vitethetnének végbe mirajtunk”.¹⁰²

A vármegye ismételten próbálkozott a konfliktus tárgyalásos, az osztrák hatóságokkal közös kivizsgálására, „de siker nélkül”.¹⁰³ A közös vizsgálat kitűzött időpontjában osztrák részről senki nem jelent meg. Az osztrák hatóságok eljárásának törvénytelenége azonban egyértelmű volt, hiszen az illetékes ausztriai harmincados maga jelentette ki az események előtt néhány évvel, hogy mindazon nemesvölgyiek, „kik Austriában szőlőket birnak, az ó edényektül, ’s egyéb a’ gazdaság üzésére szükséges szerszámoktól a’ midön azokat saját szükségéikre Magyar Országból átvizsik semmi nemü bért fizetni nem tartoznak”.¹⁰⁴

Végül a megszokott formula, a királyhoz történő levélírás maradt („ő Felsege nyomos felírás által ismét megkérendő hogy a’ megyének adózóit az austriai határ öröknek elviselhetetlenségig üzött zsarolásai ellen hathatos rendelkezései által oltalmazni kegyeskedjen”).¹⁰⁵ A helytartótanács 1846. július 21-én tárgyalta az ügyet, de nem foglalt egyértelműen állást a kérdésben. Úgy találta, hogy joghézag áll fenn, ugyanis „az tapasztaltatott volna, hogy világos rendelések fen nem állanak, mellyeknél

⁹⁹ MmL IVA 502a/96 1169/1845 (1845.05.07.).

¹⁰⁰ *Kiemelés tőlem* – H. G. K. MmL IVA 502b 1030/1845 (1845.04.01.).

¹⁰¹ MmL IVA 502b 1030/1845 (1845.04.01.); uo. 1169/1845 (1845.05.04.).

¹⁰² *Kiemelések tőlem* – H. G. K. MmL IVA 502b 1030/1845 (1845.04.01.).

¹⁰³ MmL IVA 502a/96 1169/1845 (1845.05.07.).

¹⁰⁴ MmL IVA 502b 1169/1845 (1845.05.04.).

¹⁰⁵ MmL IVA 502a/96 1169/1845 (1845.05.07.); a levél – benne hivatkozással a korábbi feliratokra – megtalálható uo. 502b 1169/1845 jelzet alatt.

fogva a' kérdéses pinczékbe beviendő pinczabeli készülétek vámtól mentesek vólnának", így a vámosok eljárása „rendelleniesnek nem találtatott”, mégis úgy véli, hogy ha a nemesvölgyiek eddig vámfizetés nélkül látogathatták pinczéiket, és a határon átvitt eszközeik „saját szükségekkel illő mértékben állanak”, további rendeletekig ezután is vámmentesen közlekedhessenek.¹⁰⁶

Hasonlóan a brucki konfliktushoz, a nemesvölgyi határszakasz problémája is csak súlyosbodott a forradalomig még hátralévő pár évben. „A Köpcsényből Gátára vezető posta utról letérő a' Köpcsényi, és Austriai Berg helység szélein egyenesen Nemesvölgyre vezető uton, – a' magyar részen, – a' kincstári örök által agyon lövetett Obermayer Mátyás nevü Posony Várallyai lakosnak [1847.] évi február 9én történt meggyilkoltatásáról; – és ugy Sebeszta Pál, mint Wolfmuth Jánosnak ugyan akkor történt megsebesítéséről” a vármegye jelentést írt a királynak és a magyar királyi udvari kancelláriának, melyben kérte, hogy rendeljék el „nem csak e' megyének; de az egész nemzet jogait is sértő borzasztó esemény okozóinak, a' rendes törvényes utoni szigorú, és példás megfenyítettésüket” – ezzel együtt sérelmezték, hogy még egy három évvel korábbi esetre sem kaptak választ. „Kiderülvén miszerint a' kérdéses öldöklés, a' Köpcsényből Gátára vezető országutról eltérő a' Köpcsényi, és Bergi szántó földek között Nemesvölgyre vezető uton a' magyar földön álló határ dombok mellett történt; – és miszerint ezen most érintett ut; – a' határörök által annyira szem alatt tartatik, hogy a' Nemesvölgyieknek csak nappal engedik meg a' kikutatás nélküli hazamenetet; a' nap lemente után pedig azokat mindenkor megszokták állítani, 's azon esetre, ha estveli 8. óra után náluk dohányt találnak őket Brukba késérik.”¹⁰⁷

A gyilkosság után Moson vármegye terepszemlére és egyeztetésre hívta az osztrák kerületi biztost, a kamarai és a határőri biztost, továbbá a rohraui, hainburgi, németóvári (Deutsch-Altenburg) és farkasvölgyi (Wolfstahl) uradalmak képviselőit. A terepszemle során megállapítást nyert, hogy Obermayert magyar oldalról leadott lövésből érte halálos sebesülés. A megye kérte, miután a Nemesvölgynek letérő út csak egy kis szakaszon érintkezik az ausztriai Berg határával s ekképpen Ausztriával, hogy tartózkodjanak a magyar oldalon történő vámvizsgálattól. Az útról nincs további elágazás, ezért ha osztrák részről ragaszkodnak a vámvizsgálathoz, akkor azt a Nemesvölgyről kivezető utakon tegyék (Prellenkirchen, Hundsheim, Hainburg, Wolfsthal és Berg irányába). Osztrák részről az udvari kamara egy 1805-ös és egy 1833-as rendeletére hivatkoztak, amely lehetővé tette, hogy az osztrák határörök már Nemesvölgy előtt is vizsgálódjanak. A megye azonban e jogszabályokról nem is tudott, s álláspontja szerint az osztrák gyakorlattal a nemesvölgyiek és köpcsényiek biztonságérzete mellett „a' magyar teritorialis jogok sértettek meg”.¹⁰⁸ Mivel azonban az utat ténylegesen csak azok használták, akik Köpcsényből Nemesvölgyre tartottak, a megyének sikerült elérnie, hogy mindkét fél a legfelsőbb szinten is igyekszik kijárni,

¹⁰⁶ A helytartótanács 28.533/1846 sz. leirata (1846.07.21.); vö. MmL 502b 2390/1846.

¹⁰⁷ MmL IVA 502a/98 1059/1847 (1847.03.09.).

¹⁰⁸ Az alsó-ausztriai kormány 1805. augusztus 7-i körlevele és az udvari kamara 5242/1833 sz. rendelete (1833.03.12.) alapján. MmL IVA 502a/98 2873/1847 (1847.09.13.).

hogy az út „minden határ vámbéli felügyelés ’s kezelléstül egészen mentten hagyasson; – és hogy ezen felmentésben az utnak jobb oldalán fekvő Bergi ausztriai szántóföldek is, az ut szélétül mérendő 100 ölnyi szélességü területben részesitessenek”.¹⁰⁹

Egy másik, szintén 1847-ben történt haláleset is kiélezte a vármegye és az alsó-ausztriai hatóságok viszonyát. A bécsi piacról 1847. február 20-án hazafelé tartó Veit Korlath (Skodler Vida)¹¹⁰ 15/8 telkes újfalui horvát jobbágyot este 8-9 óra tájban a Simmering–Schwechat közötti országúton megtámadták, s másnap reggelre behalt sérüléseibe.¹¹¹ A rablók a nála levő 150 mérő zab és 4 mérő kukorica árát elrabolták.¹¹² A vármegye ezúttal is határozottan tiltakozott a bűncselekmény ellen, tétlenséggel vádolva az osztrák hatóságokat. Már egy évvel korábban említést tettek e forgalmas országúton „példátlan vakmerőséggel a’ megyénkbeli gabona szállítókon ismételt utonállások, rablások ’s gyilkosságokrul”, kérve a helytartótanács és a király közbenjárását,¹¹³ amit Skodler esete miatt – ami 1843 óta a tizedik rablógyilkosság volt – megismételtek.¹¹⁴ Noha egyértelmű volt, hogy gyilkosság történt, a VUWW-i kapitányság nem volt hajlandó a vizsgálatot lefolytatni, mondván, hogy az egész ügyet Skodler találta ki, s nem történt semmiféle rablás,¹¹⁵ amire a vármegye kissé rezignáltan már csak úgy reagált, hogy Skodler „kiraboltatásakor halálosan megsebesítvén ott meg is holt. Ezen körülmény a’ Bécsi Rendőri fő Igazgatóságnak megirandó.”¹¹⁶

* * *

¹⁰⁹ MmL IVA 502a/98 2873/1847 (1847.09.13.).

¹¹⁰ Az ügyhöz tartozó osztrák iratok Veit Korlath néven és újfalui zabkereskedőként szerepeltetik az áldozatot, a magyar nyelvűek pedig Skodler Vida néven. MmL IVA 502b 1061/1847.

¹¹¹ „[...] von unbekannten Thätern räuberisch angefallen worden, und erhielt mit einem schneidenden Instrumente zwei Wunden am Kopfe, deren jede durch die Schädeldecke bis auf das Gehirn, welches theilweise aus den Wunden floß, gedrungen ist.” MmL IVA 502b 1061/1847. A horvát nemzetiségre lásd MmL IVA 502b 1538/1847 („Nachtrag”).

¹¹² A bécsi rendőrség által kiállított „Raubmords-Anzeige”-ben 88 mérő zab szerepel, mely adatnak a St. Marx-i Linienamt által kiállított fogyasztásiadó-boletta a forrása. MmL IVA 502b 1061/1847. Az ügy egyes részleteiből a gabonakereskedés néhány aspektusára is fény derül. Skodler szekere elé három kis ló volt befogva, és egy másik háromlovas kocsin Kozian nevű mostohafia is vele tartott a bécsi gabonapiacra, „den er wöchentlich zu besuchen pflegte”. A negyvenesztendő áldozat beszélt németül. (MmL IVA 502b 1538/1947.)

¹¹³ MmL IVA 502a/97 2621/1846 (1846.10.05.).

¹¹⁴ MmL IVA 502b 1061/1847. 1845–1846-ban csak Újfaluból három lakost raboltak ki Schwechat környékén. A fentebb tárgyalt Rapp Antal mellett 1845 augusztusában Raibach Gáspár, majd 1846 szeptemberében Krupits Ferenc jobbágyot. Hardy István nezsideri főszolgabíró jelentése. MmL IVA 502b 1061/1847 (1847.03.06.).

¹¹⁵ MmL IVA 502a/98 2373/1847 (1847.10.19.).

¹¹⁶ MmL IVA 502a/98 3738/1847 (1847.12.06.).

Dolgozatom végén szeretném összefoglalni e rövid áttekintés néhány tanulságát. Mint az élet minden területén, úgy a határ és vám esetében is élesen elválnak egymástól a norma és a gyakorlat. Lényeges azonban, hogy azok a sokszor máig élő klisék, amelyek az osztrák felvilágosult abszolútizmus Magyarországgal szembeni gyakorlatát egy meglehetősen rideg, a helyi sajátosságokra érzéketlen uralmi rendszerként értelmezik, nem igazolhatók. A hatalom a kereskedelem esetében – a saját érdekeivel összhangban – messzemenően figyelembe vette alattvalói jövedelmitermelési kényszereit, s nem gördített jogszabályi akadályt a határon túlra irányuló paraszti kereskedelem elé. A csak a mosoni határszakaszon éves szinten több ezresre tehető kereskedelmi célú határátlépéshez mérten alig voltak konfliktusok. A fennmaradt ügyekből ugyanakkor kitetszik, hogy az alsó-ausztriai hatóságok diszkrecionális magatartása 1848 felé közeledve nem pusztán az úrbéres népességgel szembeni rendi erőfölény kifejeződése, hanem mindinkább nemzeti karaktert is kap: az osztrák államhatalom képviselője lép fel egy magyarországi alattvalóval szemben, ami – tekintve, hogy minden érintett anyanyelve a német volt – sajátos élt ad ezen konfliktusoknak. Lényeges tehát, hogy a határ (és a lakhely) egyértelmű politikai nemzeti identitásteremtő erővel bírt, amely identitás az esetlegesen kibontakozó konfliktusban egyre fontosabb szerephez jutott.

Levéltári források

Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltárának
Mosonmagyaróvári Részlege (MmL)

IV A 502a = Moson vármegye nemesi közgyűlésének jegyzőkönyvei

IV A 502b = Moson vármegye nemesi közgyűlésének iratai

IVA 510/7 = Torkos Mihály alispán iratai, 1820–1832

IVA 510/10 = gr. Zichy Henrik alispán iratai, 1837–1838

Irodalom és nyomtatott források

n. n. 1783. Briefe über die Schifffahrt und Handlung in Ungarn, Sklavonien und Kroatien. Geschrieben auf einer Reise in diesen Ländern im Jahr 1773. Wolfgang Gerle, Prag.

Allgemeine Dreyßigstordnung 1784. Allgemeine Dreyßigstordnung für sämtliche Hungarische Erbländer. Johann Edler von Trattner, Wien, 1784.

Allgemeine Zollordnung 1788. Allgemeine Zollordnung nebst den Zolltariffen für die böhmischen, galizischen und österreichischen Erbländer, mit Ausschliessung der österreichischen Vorländer und Tyrol. Joseph Edlen von Kurzbek, Wien, 1788.

Bowman, Benjamin 1950. Das Mautwesen des 18. Jahrhunderts im heutigen Niederösterreich. Dissertation – ÖNB. Universität Wien.

Bruckmüller, Ernst 2001. Sozialgeschichte Österreichs. Verlag für Geschichte und Politik – Oldenbourg, Wien–München.

Christelbauer, Josef 1920. Geschichte der Stadt Bruck a. d. Leitha. Ein Beitrag zur Förderung der Heimatkunde. Buchhandlung O. Deyßig, Bruck a. d. Leitha.

Dányi Dezső 1994. Gabonaárak Magyarországon, 1750–1850. Adalékok. Kézirat – a T13662 sz. OTKA-kutatás beszámolója.

Dányi Dezső 2007: „Az élet ára”. Gabona és élelmiszerárak Magyarországon, 1750–1850. (Történeti statisztikai tanulmányok 10.) KSH Könyvtár és Levéltár, Budapest.

Duhamelle, Christophe – Kossert, Andreas – Struck, Bernhard (Hrsg.) 2007. Grenzregionen. Ein europäischer Vergleich vom 18. bis zum 20. Jahrhundert. Campus, Frankfurt a. M. – New York.

Fallenbüchl, Zoltán 1984. Die königlich- ungarischen Dreißigstzollbeamten im westpannonischen Raum im XVII. und XVIII. Jahrhundert, 1683–1790. In Burgenland in seiner pannonischen Umwelt. Festgabe für August Ernst. (Burgenländische Forschungen, Sonderband VII.) Eisenstadt. 48–53.

Gigl, Alexander 1865. Geschichte der Wiener Marktordnungen. Vom Sechzehnten Jahrhundert an bis zu Ende des Achtzehnten. Kaiserlich-Königliche Hof- und Staatsdruckerei, Wien.

Groner, Richard 1965. Wien wie es war. Vollständig neu bearbeitet und erweitert von Dr Felix Czeike. Fritz Molden, Wien–München.

- Hebenstreit, Wilhelm 1836. Der Fremde in Wien und der Wiener in der Heimath. Möglichst vollständiges Auskunftsbuch für den Reisenden nach Wien und während seines Aufenthalts in der Residenz; auch genaue Anzeige allesdessen, was für Fremde und Einheimische in Wien sehenswerth und merkwürdig ist. 3. Aufl. Karl Armbruster, Wien.
- Hecke, W. [Wenzel] 1861. Die Landwirtschaft der Umgebung von Ungarisch-Altenburg und die landwirtschaftliche Lehranstalt daselbst. Wilhelm Braumüller, Wien.
- Horváth László 2001. Napóleon hadmérnökeinek magyarországi jelentései. In Arrabona. A győri Xantus János Múzeum évkönyve, 39. Győr. 435–468.
- Instruction é. n. [1807]. Instruction, Nach welcher die königl. Ungarischen Dreyßigst-Aemter, wie auch die Subsidia-Dreyßigst-Amtirungen vom 1sten November 1807 angefangen, die Quartaligen Dreyßigst-Gefälls-Rechnungen zu legen haben. k. n., h. n.
- Jäck [Heinrich Joachim] 1822. Wien und dessen Umgebungen. (Jäck [Heinrich Joachim] – Heller [Joseph]: Reise nach Wien, Triest, Venedig, Verona und Innsbruck, unternommen im Sommer und Herbste 1821, I.) Landes-Industrie-Comptoir, Weimar.
- Kautz Gyula 1866. Nemzetgazdaságunk és a vámpolitika. Heckenast Gusztáv, Pest.
- Klenner, Franz Wilhelm 1835–1836. Allgemeiner Zoll-Tarif für den österreichischen Kaiserstaat, I–II. 4. Aufl. I. Allgemeiner Zoll-Tarif für die aus dem Auslande in sämtliche Provinzen eingehenden, und aus dem Inlande in das Ausland ausgehenden Waaren; so wie für die aus den, zum Königreiche Ungarn gehörigen, in die österreichisch-deutschen und italienischen Provinzen ein- und aus diesen nach Ungarn ausgeführt werdenden Gegenstände. (1835.) II. Theil des allgemeinen Zoll-Tariffes für den Oesterreichischen Kaisersaat, oder alphabetische Uebersicht der Oesterreichischen Zollvorschriften, der Quarantaine- oder Contumanz-Ordnung und anderen Verordnungen und Notizen. (1836.) Königlich-Kaiserliche Hof- und Staats-Aerarial-Druckerey Wien.
- Kohl, J. G. 1842. Hundert Tage auf Reisen in den österreichischen Staaten, I–V. Arnoldischen Buchhandlung, Dresden und Leipzig.
- Komlosy, Andrea – Bůžek, Václav – Svátek, František (Hg.) 1995. Kulturen an der Grenze. Waldviertel – Weinviertel – Südböhmen – Südmähren. Promedia Druck- und Verlagsgesellschaft m.b.H., Wien.
- Kopetz W. Gustav 1829–1830. Allgemeine östreichische Gewerbs-Gesetzkunde, oder systematische Darstellung der gesetzlichen Verfassung der Manufacturs- und Handelsgewerbe in den deutschen, böhmischen, galizischen, italienischen und ungarischen Provinzen des östreichisches Kaiserstaates, I–II. Friedrich Volke, Wien.
- Krapf, Franz Philipp 1844. Handbuch zur Zoll- und Staats-Monopols-Ordnung, I-II. 2. Aufl. Wagner'schen Buchhandlung, Innsbruck.
- Magyar törvénytár 1836–1868. Magyar törvénytár. 1836–1868. évi törvénycikkek. Franklin-Társulat, Budapest, 1896.

- Mérei Gyula 1981. A magyar királyság külkereskedelmi piaci viszonyai 1790–1848 között. Századok, (115) 3. 463–521.
- Nützlichtes 1792. Nützlichtes Adreß- und Reisebuch oder Archiv der nöthigsten Kenntnisse von Wien für reisende Fremde und Inländer. Joseph Gerold, Wien.
- Ottenthal, Philipp Otto von 1828. Der Hausier-Handel in Oesterreich. Verlag der kaiserlich-königlichen privilegierten akademischen Kunst-, Musik- und Buchhandlung, Linz.
- Riehl, Heinrich Wilhelm 1892 [1868]. Aus dem Leithawinkel. In uó: Die Naturgeschichte des Volkes als Grundlage einer deutschen Sozial-Politik, IV. Wanderbuch. 3. Aufl. Cotta'schen Buchhandlung Nachfolger, Stuttgart. 337–376.
- Sandgruber, Roman 1995. Ökonomie und Politik. Österreichische Wirtschaftsgeschichte vom Mittelalter bis zur Gegenwart. (Österreichische Geschichte. Hrsg.: Herwig Wolfram) Carl Ueberreuter, Wien.
- Schematismus [1806/1833]. Schematismus in clyti Regni Hungariae partiumque eidem adnexarum cum schematismo literario eiusque indice subnexo pro anno 1806/1833. Regis Universitatis Hungaricae [Magyar Királyi Egyetem], Buda.
- Schmidl, Adolf 1834. Reisehandbuch durch das Erzherzogthum Oesterreich mit Salzburg, Obersteiermark und Tirol. Reichard, Güns – Volckmar, Leipzig.
- Skerlecz Miklós 1914b [1791, 1826]. A kereskedelmi bizottság által az állam gazdaságának fejlesztése érdekében ajánlott törvények és azok megokolása. In Skerlecz Miklós báró művei. (Magyar Közgazdasági Könyvtár XV.) Grill, Budapest. 117–278.
- Tiszti névtár 1845. Magyarország és a' hozzákapcsolt részek tiszti névtára 1845dik évre. Magyar Királyi Tudományegyetem, Buda.
- Zoll und Staats-Monopol-Ordnung 1835. Aus der kaiserlich-königlichen Hof- und Staats-Aerarial-Druckerei, Wien.

ZÁVODI SZILVIA

A katonatisztet és hozzátartozóit megillető kedvezmények a 20. század első felében

A katonatiszteteket a hétköznapi élet számos területén kedvezmények illették meg, melyeknek nagy része kiterjedt családtagjaikra is. A kedvezmények egy részét központilag határozták meg és nem csak a tisztet, hanem az állami alkalmazottak egészét érintette. A juttatások jelentős része azonban csak a katonák és családtagjaik számára volt elérhető, például a különböző ellátások a honvédségi intézményeknél.

1. Utazási kedvezmények

A Magyar Királyi Államvasutak¹ (MÁV) félárú jegy váltására jogosító arcképes igazolványokat állított ki a tényleges és nyugállományú katonatiszteknek, katonai tisztviselőknek, rangosztályba nem sorolt katonai havidíjasoknak, valamint közvetlen hozzátartozóiknak, feleségüknek és özvegyüknek. (1. kép) A tíz évig érvényes igazolványokat az államvasutak üzletvezetősége állította ki, a hozzájuk benyújtott kérvényhez csatolni kellett egy hátoldalon aláírt fényképet. Külön kellett kérni olyan igazolvány kiállítását, amit a tisztek polgári vagy sportruhában használtak, de ezt nem a vasút, hanem a felettes parancsnokságok, nyugállományúak esetén pedig a nyilvántartó hatóságok állították ki, öt évig volt érvényes (Katonai Zsebnaptár 1918: 202–203). Az utazási igazolvány érvényességét – a kiállítás éve után – évente beragasztott bélyeg jelezte.²

Az igazolványokat használni lehetett a császári és királyi Déli Vasutakon, majd a Duna–Száva–Adria Vasút vonalain. Ehhez azonban egy külön betétlapot kellett beszerezni a társaság igazgatósági pénztáránál, ami már nem volt ingyenes, mint az igazolvány kiállíttatása (Katonai Zsebnaptár 1918: 204).

¹ 1869. október 31-én a Közmunka- és Közlekedésügyi Minisztérium elrendeli, hogy az államkincstár kezelésébe vett Magyar Északi Vasút és a közeljövőben megnyíló Zákány–Zágráb vonal neve: Magyar Királyi Államvasutak legyen. Mindkét vonal üzletigazgatósága a „M. kir. államvasutak üzletigazgatósága” nevet viseli. Ezzel megalakul a MÁV. (Frisnyák Zsuzsa 2001: 59)

² Éder István nyugállományú alezredes Magyar Királyi Államvasutak Igazolvány 1942. (Éder Miklós tulajdona.)

A MÁV arcképes igazolvány érvényesítéséről évente honvédelmi minisztériumi körrendelet jelent meg a Honvédségi Közlönyben. A honvédség minden igazolvány után a MÁV-nak térítést fizetett, ezért a katonai számvevőségek kimutatást készítettek az igazolványokról és elküldték a vasúti üzletvezetőségekhez.³ A térítési összeg igazolványonként 1931-ben 16, 1940-ben 24 pengő volt. 1940-ben az államkincstár már csak a kétharmadát fizette ki a térítési összegnek, a maradékot a kedvezményre jogosultnak kellett.⁴

Gyermekek számára arcképes igazolványt a MÁV üzletvezetőségek csak a nyári szünidőre, június 15-től szeptember 15-ig állítottak ki. A gyerekigazolványok után a szülőnek vagy gyámnak az egész térítési összeget ki kellett fizetni. (2. kép)

Az arcképes igazolvány alapján azonban nem egyszerűen csak félárú jegyet lehetett váltani, hanem pontosan meghatározták, milyen osztály kategóriájú jegy helyett mit kellett vásárolni.

1926-ban például a Magyar Királyi Államvasutaknál az I. osztályú gyorsvonatra gyorsvonati II. osztályú félárú, a II. osztályú gyorsvonatra gyorsvonati III. osztályú félárú, a III. osztályú gyorsvonatra személyvonati III. osztályú félárú, az I. osztályú személyvonatra személyvonati II. osztályú félárú, a II. osztályú személyvonatra személyvonati III. osztályú félárú és a III. osztályú személyvonatra személyvonati IV. osztályú félárú jegyet kellett váltani. A Duna–Száva–Adria Vasúttársaságnál az I. osztályú gyorsvonatra 1 db I. osztályú személyvonati egész, a II. osztályú gyorsvonatra 2 db III. osztályú személyvonati egész, a III. osztályú gyorsvonatra 1 db II. osztályú személyvonati egész és a személyvonat I., II., III. osztályára félárú személyvonati jegyet kellett fizetni (Honvédelem zsebkönyve 1926: 47).

4–10 éves gyermekek részére külön kedvezmény nem volt, nekik a felnőttekével megegyező összegű, kedvezményes jegyet lehetett váltani. A területileg illetékes MÁV üzletvezetőség esetről-esetre kedvezményes utazásra jogosító igazolványt adott ki a családtaggal együtt utazó cselédek számára (legfeljebb két főnek) (Honvédelem zsebkönyve 1926: 48).

Az első világháború után a magán vasútvonalakra és egyéb társaságok vonalaira a MÁV személypénztáránál az érvényesített MÁV-igazolvány alapján betétszelvényeket lehetett váltani ugyanúgy, mint a Duna–Száva–Adria Vasút vonalaira. A Győr–Sopron–Ebenfurti Vasútra és az Arad és Csanádi Egyesült Vasutak vonalaira azonban külön igazolványt kellett kiállíttatni (Honvédelem zsebkönyve 1926: 48).

Az 1910-es években a tisztek, feleségeik és gyermekeik gőzhajón való utazáshoz is kiválthattak 50%-os kedvezményre jogosító igazolványt (Katonai Zsebnaptár 1918: 204). Később, az első világháború után a Magyar Folyam- és Tengerhajózási Vállalat hajóin a vasúti igazolvánnyal a polgári menetjegy felét kellett fizetni. A budapesti helyi és átkelési járatokon 50%-os utazási kedvezmény illette meg a katonákat a vasúti igazolvány felmutatása mellett (Honvédelem zsebkönyve 1926: 49).

³ 222.223/eln. 7/h. 1924. számú körrendelet. In: *Honvédségi Közlöny* 1. szám 1925. január 1. 3. oldal

⁴ 59.850/7. k.–1940. számú körrendelet. In: *Honvédségi Közlöny* 31. szám 1940. november 18. 401. oldal

A kedvezmények rendszere érintette a helyi utazást is. Az 1910-es évek végén a katonák a villamoson a kedvezményes zöld színű, 16 filléres szakaszjeggyel tetszés szerinti távolságot tehetek meg. A dunai hidakon és az alagúton nem kellett átkelési díjat fizetniük (Katonai Zsebnaptár 1918: 204). A helyiérdekű vasutakon a tisztek a zsoldkönyv vagy a katonatisztek részére a katonai parancsnokság által kiállított arcképes igazolvány alapján félárú kedvezményt vehettek igénybe. A MÁV igazolvány alapján II. osztályra III. osztályú jegyet kellett váltaniuk (Honvédelem zsebkönyve 1926: 49). Az 1940-es években katonai egyenruhát és oldalfegyvert viselve igazolvány nélkül is félárú menetjeggyel utazhattak (Katonai Zsebnaptár 1944: 153). 1931-ben a helyközi utazások megkönnyítésére visszaállították a 30 lapos tisztviselői jegyfűzet kedvezményét.⁵

A katonákat belföldi légitforgalmi kedvezmény is megillette, a Magyar Légiforgalmi Rt. vonalain a tisztek 50%, a hozzátartozók pedig 40% engedményt kaptak (Katonai Zsebnaptár 1944: 158).

2. Kulturális kedvezmények

Számos színház adott kedvezményt a katonáknak. Általános elvárás volt, hogy egy tiszt egyenruhában jelenjen meg az előadásokon és bizonyos ülőhelyekre nem is illett jegyet váltani. Az első világháború utolsó évében például a Magyar Királyi Opera⁶ a földszinti támlásszékre⁷ szóló jegyeket a tábormokoknak 4, a törzstiszteknek 3 és a főtiszteknek 2 koronáért biztosította, de lehetőséget adott az altisztek számára is a művelődésre, szórakozásra, ők a harmadik emeleti ülőhelyeket 60 fillérért válthatták meg.⁸ A Nemzeti Színház⁹ is hasonló árban kínálta jegyeit: a tábormokoknak a földszinti zsöllyét 3, a törzstiszteknek 2,5 és a főtiszteknek 2 koronáért. A harmadik emeleti jegy itt is 60 fillér volt.¹⁰ A kedvezményes jegyeket a térparancsnokságnál elő kellett jegyeztetni. Néhány színház utalványokat bocsátott a hadsereg rendelkezésére, melyek felhasználásával a Király Színházban¹¹ 25%-kal, a Budai Nyári Színházban¹² 20%-kal olcsóbban vehettek a tisztek színházjegyet (Katonai Zsebnaptár 1918: 205).

Az utalványokon alapuló rendszer a későbbiekben is fennmaradt, a budapesti városparancsnokság több fővárosi színházzal szerződött ezen az alapon. Az 1920-as években az Operaház igazgatósága az összes egyenruhában megjelenő tényleges és

⁵ 58.866/7-h.-1931. számú körrendelet. In: Honvédségi Közlöny 23. szám 1931. október 15. 266. oldal

⁶ Budapest, VI. Andrásy út 22.

⁷ A Magyar Királyi Operaházban a földszinti első tíz sor volt az ún. zsöllye, utána kezdődött a támlásszékek 14 sora.

⁸ A földszinti támlásszékek ára egyébként 8–4, a III. emeleti székeké 2,50–1 pengő volt.

⁹ Budapest, VIII. Rákóczi út 35.

¹⁰ A Nemzeti Színházban a földszinti első öt sor volt a zsöllye, ennek teljes ára 8–7,60 pengő volt, míg a III. emeleti jegy 2,20–0,90 pengőben került.

¹¹ Budapest, VII. Király utca 71.

¹² Nyáron működő színház (1843–1937) a budai Horváth-kertben (I. Krisztinaváros).

nyugállományú tiszt számára a rendes előadásokra 25%-os árkedvezményt biztosított. A jegyeket az előadás napján 17 órakor az Operaház pénztáránál lehetett megváltani, előzőleg nem lehetett helybiztosítást kérni és nem kellett utalványt kiállíttatni sem. Ha a tisztek polgári ruhában akartak jegyet váltani, arcképes igazolványukat fel kellett mutatni (Honvédelem zsebkönyve 1926: 50). A Nemzeti Színháznál megmaradt a háború alatt bevezetett utalványozási rendszer, de 1926-ra az eddigi 50%-os engedményt, 25%-ra csökkentették (Honvédelem zsebkönyve 1926: 50). A Nemzeti Színház Kamaraszínházának¹³ igazgatósága a budapesti városparancsnokság részére bizonyos helyeket jelölt ki 25%-os kedvezménnyel: 2 db tábornoki helyet: a zenekari ülés¹⁴ jobb oldal II. sor 1–2., 4 db törzstiszti helyet: zsöllye¹⁵ IV. sor jobb oldal 5–8. és 6 db főtiszti helyet: támlásszék¹⁶ jobb 1–6. számon. Ezekre a helyekre utalványokat kellett igényelni az előadást megelőző napon (Honvédelem zsebkönyve 1926: 50). A Vígszínház,¹⁷ a Fővárosi Operettszínház,¹⁸ a Magyar Színház¹⁹ és a Király Színház 30%-os kedvezmény adott szintén az utalványrendszer keretén belül, a kedvezményre jogosító dokumentumot két nappal az előadás előtt lehetett kérni (Honvédelem zsebkönyve 1926: 51). A Városi- (Népopera),²⁰ a Belvárosi²¹ és a Renaissance²² színházak 25%-os kedvezményt biztosítottak utalvány nélkül minden jegyhez a tisztek számára, kivéve vásár- és ünnepnapokon, valamint vendégszereplések és bemutató előadások alkalmával (Honvédelem zsebkönyve 1926: 51). A Royal Orfeumban²³ minden hónap 16-ától a hónap végéig az előadásokra 30%-os kedvezményt vehettek igénybe a mulatni szándékozó katonák (Honvédelem zsebkönyve 1926: 51). Az 1940-es évekre a Nemzeti Kamara Színház és az Operaház 25, az Andrassy Színház²⁴ 20% kedvezményt adott, a jegyeket a budapesti városparancsnokság színházjegyirodájában, a Lobkovitz-laktanyában²⁵ lehetett megvenni (Katonai Zsebnaptár 1944: 158). (3–6. kép)

A pontos kedvezményes helyeket megjelölő színházak a családtagok számára úgy terjesztették ki az engedményt, hogy a nő tisztek legfeljebb két jegyet vehettek és az egyik jegyet mindenképpen önmaguk számára. A másik jegyet válthatta a felesége

¹³ Budapest, VI. Paulay Ede utca 35.

¹⁴ Földszinti első két sor.

¹⁵ Földszinten a zenekari ülésort követő hat sor.

¹⁶ Tulajdonképpen a földszinti hetedik sortól kilenc sor.

¹⁷ Budapest, V. Lipót körút 14. (Ma: XIII. Szent István körút)

¹⁸ Budapest, VI. Nagymező utca 17.

¹⁹ Budapest, VII. Wesselényi utca 62.

²⁰ Budapest, VIII. Tisza Kálmán tér (Ma: Köztársaság tér)

²¹ Budapest, IV. Petőfi Sándor utca 6.

²² Budapest, VI. Nagymező utca 22. (A mai Thália Színház)

²³ Budapest, VII. Erzsébet körút 46.

²⁴ Budapest, VI. Andrassy út 69.

²⁵ Budapest, IV. (ma V.) kerület Veres Pálné u. 1.

részére vagy a 14 évnél idősebb leánygyermekének. A színházak rendelkezése szerint fiúgyermek ezt a fajta kedvezményes jegyet nem vehette igénybe.²⁶

A színházaknál a nyugállományú tisztek is kaptak engedményeket. A vasúti igazolvány felmutatásával 25% kedvezménnyel kaptak színházjegyeket a fővárosi állami színházaknál: az Operában, a Nemzeti és Kamara Színházban. A magánszínházak: a Városi Színház, a Vígszínház, az Új Színház és a Budai Szinkör²⁷ utalványokat bocsátott ki bizonyos mennyiségben, meghatározott kedvezményre, időpontra és színdarabra a nyugállományú tisztek számára. A Vígszínház például minden nap 20 darab jegyet tartott fenn 30%-os engedménnyel, a jegyek a földszinti VI. sorba szóltak. Az kedvezményre jogosító utalványok egyik színháznál sem voltak érvényesek szombaton, vasárnap és ünnepnapon, valamint a rendkívüli vagy idegen nyelvű előadásokon (NyUKOSz Évkönyv 1931: 231).

Kedvezményeket kaptak a Nyugállományú Katonatisztek Országos Szövetségének (NyUKOSz)²⁸ tagjai és hozzátartozóik. Így például a fővárosi mozik közül az Alkotás-29 és a Korona-mozgó³⁰ is árusított kedvezményes mozijegyeket a tagság és hozzátartozóik számára hétköznapra. A Beketow-cirkuszt³¹ a Szövetség kérte fel kedvezményes jegyek árusítására. A kérésnek eleget téve esti előadásaikra a nyugállományú katonákat és családtagjaikat féláron engedték be, egyenruhában történő megjelenéskor igazolványt sem kértek (NyUKOSz Évkönyv 1931: 232).

Ezenkívül a NyUKOSz-tagok 20–30%-kal olcsóbban fizethettek elő számos fővárosi napi lapra, a Magyarorságra, a Budapesti Hírlapra, a Pester Lloydra, a Nemzeti Ujságra, az Új Nemzedékre, a Neue Postra, Az Estre, a Pesti Naplóra, a Magyarországra, a 8 Órai Ujságra, a Pesti Hírlapra, a Magyar Hírlapra és az Ujságra. A Budapesti Hírlap és a 8 Órai Ujság 30%-kal, a többi lap 20%-kal olcsóbban volt előfizethető (NyUKOSz Évkönyv 1931: 231).

3. Üdülési és szabadidős kedvezmények

A budapesti gyógyfürdők nagy része biztosított valamilyen kedvezményt a katonatisztek és családtagjaik számára.

²⁶ Jegyzék azokról a színházakról, mulatóhelyekről, fürdők, üzletek stb.-ről, melyekben Budapest helyőrség tisztjei (hasonállásuak) kedvezményben részesülnek. (Idézi: Helgert Imre 2000: 172.)

²⁷ Ld. Budai nyári színház

²⁸ A Nyugállományú Katonatisztek Országos Szövetsége (rövidítve: NyUKOSz) a nyugállományú katonatisztek, tisztii özvegyek és árvák érdekeinek képviselésére hivatott testület. Célja: Társadalmi úton küzdeni az ellátásban állók összességének jobb megélhetésért.

²⁹ Budapest, I. Alkotás utca 11.

³⁰ Budapest, I. Attila körút 15–21.

³¹ Budapest, VI. Városliget

Az Erzsébet Sósfürdő és Forrás Vállalat Rt.³² igazgatósága a magyar királyi honvédség tagjai, valamint azok közvetlen családtagjai részére a fürdőjegy váltásánál 17%-os kedvezményt engedélyezett. A jegyvételnél be kellett mutatni a fényképes illetménykönyvet vagy a MÁV arcképes igazolványt (Honvédelem zsebkönyve 1926: 51). Az igazolvánnyal rendelkező, bejáró betegek számára pedig 50%-os engedményt adtak, amihez a gyógyfürdőjegyeket a városparancsnokságnál kellett beszerezni (NyUKOSz-évkönyv 1931: 90). A Budapest székesfőváros tanácsa által fenntartott fürdőknél a városi gazdasági ügyosztály javaslatára a MÁV-igazolvány felmutatásával általában 25%-os engedménnyel lehetett megvásárolni a fürdőjegyeket, illetve igénybe venni a speciális gyógykezeléseket (Honvédelem zsebkönyve 1926: 51). A Rudas-fürdő a MÁV igazolvány felmutatása mellett a jegyekből a magyar királyi honvédség tagjainak szintén 25%-os kedvezményes jegyet adott (Honvédelem zsebkönyve 1926: 52). A tényleges és nyugállományú havidíjasok, altisztek, valamint családtagjaik részére az illetménykönyv vagy a félárú MÁV-igazolvány ellenében a Szent Lukács és a Császár-fürdő 40%-os, a Szent Gellért fürdő 25%-os fürdőjegyet bocsátott ki (Honvédelem zsebkönyve 1926: 53).

A Hungária gőzfürdő³³ pénztára a tiszti kaszinói igazolványra nyújtott 50%-os engedményt (Honvédelem zsebkönyve 1926: 53).

Később a MÁV-igazolványra adott 25%-os kedvezményrendszerhez csatlakozott a Nemzeti Sportuszoda és a Palatinus Strandfürdő, az 1930-as években a Palatinus 50%-os engedményt adott hétköznapokon (NyUKOSz Évkönyv 1931: 90). A Széchenyi-gyógyfürdő 25, a Budai strandfürdő 20%-os kedvezményt biztosított a tisztek és családtagjai részére a vasúti arcképes igazolvány felmutatása mellett (NyUKOSz Évkönyv 1931: 90). Ezzel is hozzájárulva az új divatos szabadidős tevékenység, a strandolás népszerűsítéséhez (Gyáni Gábor 2006: 90).

A NyUKOSz-tagok számára a budapesti szállodák és panziók is biztosítottak szobaáraikból kedvezményt. A Britannia szálló,³⁴ a Grand Hotel Royal,³⁵ a Metropol,³⁶ a Grand Hotel Esplanade,³⁷ a József Főherceg szálló,³⁸ az Excelsior szálloda³⁹ és az István király szálló⁴⁰ 20%, a panziók általában 10% kedvezményt adtak. Egyes helyeken az árengedmény mértéke függött a szobák fekvésétől, az ott-tartózkodás hosszától és az igénybevett szobák számától (NyUKOSz Évkönyv 1931: 233).

Gyógyászati célból kedvezményesen vehették igénybe a tisztek és családtagjaik az alsókékedi (Abaúj vármegye) gyógyfürdőt. A kedvezményt beutalóval, vasúti arcképes igazolvánnyal és a fürdő igazgatóságával egyeztetve lehetett igénybe venni. Az

³² Budapest, XI. Tétényi-úti Szent Imre Kórház területe. Kósa 1999. 59. p.

³³ Hungária úszócsarnok és gőzfürdő (VII. Dohány u. 44.)

³⁴ Budapest, VI. Teréz körút 39.

³⁵ Budapest, VII. Erzsébet körút 45-47.

³⁶ Budapest, VII. Rákóczi út 58.

³⁷ Budapest, III. Zsigmond utca 38-40.

³⁸ Budapest, VIII. Baross tér 2.

³⁹ Budapest, VII. Rákóczi út 72.

⁴⁰ Budapest, VI. Podmaniczky utca 8.

engedményes ár a szobaárra, a teljes ellátásra és a gyógydíjra vonatkozott (NyUKOSz Évkönyv 1931: 65).

A NyUKOSz-tagok és családjaik kedvezményesen nyaralhattak egész szezonban balatonalmádiban az Ottó-villa panzióban, a megfizethető árba a szoba, a világítás, a kiszolgálás és napi négyszeri étkezés tartozott. Balatonföldváron a fürdőtelep mellett a Sport-szálló is kedvezményt biztosított, Balatonfüreden a Sacher-panzió, Balatonmáriafürdón pedig a Dr. Szigethy-üdülő várta a NyUKOSz-tagokat alacsony árakkal (NyUKOSz Évkönyv 1931: 73–75). A panziókban elő- és utószezonban szinte minden jelentkezőt el tudtak szállásolni, de a főszezonnál felhívták a figyelmet, hogy akkor kevés szabad, kedvezményes hellyel rendelkeznek, így mindenképpen szükséges egyeztetni a vezetőséggel és az időben jelentkezni. A legtöbb helyen négyszeri vagy háromszori, bőséges étkezést ígértek, ami reggeliből (tea, kávé vagy csokoládé, vaj, méz vagy tojás és péksütemény), ebédből (leves, sült körítéssel, főzelék, tészta) és vacsorából (sült körítéssel, sajt vagy gyümölcs vagy feketekávé), esetleg uzsonnából (tea, kávé vagy csokoládé és péksütemény) állt. A balatonfüredi panzióban azok a honvédszemélyek is étkezhetek, akik nem ott laktak. Balatonalmádiban a szállásra gyermekek is mehettek, 5 éves korig az ár 50%-át, 10 éves korig a 75%-át kellett fizetni.

A katonatisztek és hozzátartozóik igénybe vehették a balatonföldvári „Horthy Miklós m. kir. honvédtisztüi üdülőt”, június elejétől szeptember végéig öt turnusban, a beutalókat a Honvédelmi Minisztérium 12. osztályán vagy a Magyar királyi népjóléti minisztérium X. osztályán lehetett igényelni. A balatonfüredi „Horthy Miklós m. kir. honvédtisztüi gyógyházba” április elejétől november közepéig tíz turnusban lehetett orvosi beutalót igényelni kedvezményes ellátási díjjal (NyUKOSz Évkönyv 1931: 74). A honvédség tényleges és nyugállományú tisztjei és családtagjaik használhatták az 1930 júniusában átadott „balatonfüredi m. kir. csendőrségi gyógyházat”. A kérvényeket szintén a Honvédelmi Minisztérium 12. osztályán keresztül kellett benyújtani a Belügyminisztérium VI. b. osztályára, mellékelni kellett az orvosi javaslatot is. A gyógyházba hat éven felüli gyermekek is mehettek. A tájékoztató kiadványok érdemesnek tartották megjegyezni, hogy a ház a „legnagyobb kényelemmel és luxussal van berendezve. Minden szoba folyóvízzel van ellátva és ezenfelül minden ágy mellett rádió felszerelés is van” (NyUKOSz Évkönyv 1931: 75).

A tisztek az ország más területein lévő gyógyfürdőket is igénybe vehették kedvezményesen, Balfon, Egerben, Esztergomban, Harkányban, Hévízen vagy Parádon. Engedményt adott Egerben a városi fürdő, az esztergomi Szent István fürdőtelep, a hűvösvölgyi üdülőtelep, a mátrafüredi üdülő, a tapolcai fürdő, ez utóbbi például jelentős kedvezményt adott egy fő részére a napi fürdőbelépőre, illetve az elő- és az utóidényben a fürdő vendéglőjének étlapján szereplő ételekből, italokból 15%-os engedmény biztosított a katonák és családjaik számára. Ezeken kívül a tisztek rendelkezésére állt még a piliscsabai honvédtisztüi üdülő is.⁴¹

⁴¹ Vö. Betürendes tájékoztató a katonai ellátásra vonatkozó rendelkezésekről és tudnivalókról. (In: NyUKOSz Évkönyv 1931: 63–203)

A fürdőhelyek elő- és utóidényben általában 20–30%-os kedvezményt adtak a különböző szolgáltatásaik díjából (Kósa László 1999: 90).

A fürdőhelyi szállodákkal a Honvéd Nyugdíjjárulék Alap szerződésben kötött le férőhelyeket elsősorban tisztek számára. Családtagjaik ezekben az esetben csak akkor vehették igénybe a kedvezményes lehetőségeket, ha üres hely maradt.⁴²

A balatonfüredi Magyar királyi Horthy Miklós, a hévízi Magyar királyi Zrínyi Miklós, a kőszegi Jurisich Miklós és a csízfürdői magyar királyi honvédtiszti gyógyházba, valamint a balatonfüredi Horthy Miklós, a mátraházai Vak Bottyán magaslati és gyöngyöspatai honvédtiszti üdülőbe az idénybeosztásokat és a térítési díjakat évről évre a viszonyokhoz mérten állapították meg és a Honvédségi Közlönyben tették közzé. A beutalási kérvényeket legalább hat héttel a kért időszak előtt kellett beadni a Honvédségi Jóléti Alaphoz. Balatonfüredre, Hévízre és Csízfürdőre orvosi bizonyítványra is szükség volt, a ténylegesen szolgálóknál a közvetlen előljárónak záradékolnia kellett az igénylést (Katonai zsebkönyv 1944: 142–144).

A tisztek gyermekei díjmentesen nyaralhattak Balatonlellén, a fiú és leány szünidei otthonban. Olyan tisztai családok (özvegyek) gyermekei mehettek oda, akik ellátási díja nem haladta meg a 200 pengőt. A tiszthelyettesek gyermekei ingyen nyaralhattak a Zsófia Gyermekszanatórium Egyesület balatonszabadi, továbbá az Országos Gyermekvédő Liga szigetmonostori, farkasgyepüi és balatonlellei tiszthelyettesi gyermekotthonokban. Az otthonokban 4-14 éves gyermekek számára egyenként 250 ingyenes hely állt rendelkezésre (Katonai zsebkönyv 1944: 114). Balatonlellére, a tisztai családok nyaralótelepén található egy- és kétszobás bérvillekba szóló beutalót a kisgyermekes családok kérhettek (Katonai zsebkönyv 1944: 114).

A kedvezménynyújtáshoz csatlakoztak a sportegyletek és -telepek is. A Budapesti Korcsolyázó Egylet – például – a városligeti jégpályán a köztisztviselők, tényleges és nyugállományú katonatisztek és hozzátartozóik számára kedvezményt biztosított. A NyUKOSz-tagok és családtagjaik kedvezményes éves bérletet válthattak a Margitszigetre és az állatkertbe (NyUKOSz Évkönyv 1931: 231–232).

A Nyugállományú Katonatisztek Országos Szövetsége a szabadidő hasznos eltöltésére tanfolyamokat szervezett vagy támogatta azok megszervezését. 1931-ben például özvegy Endrédi Mártonné kedvezményekkel fogadta táncóráin a NyUKOSz-tagokat és gyermekeiket. Korosztályonként külön csoportokat szervezett, a gyermekeknek 4 éves kortól kezdte az oktatást, s tartott 16 éves korig, ezek az órák délután voltak, míg a felnőttek foglalkozásai este. A résztvevők tandíjat és zenedíjat fizettek. Emellett az érdeklődő tagok az évente elindított gyorsíró tanfolyamon ingyen vehettek részt. A nyugállományú tisztek feleségei és leányai számára a Magyar Királyi Állami Nőipariskola évente háromszor rendezett alacsony tandíjú ruhakészítő, szabó, kalapkészítő, hímző, csipkekészítő, művirág- és lámpaernyő-készítő tanfolyamot. Maga a Szövetség szervezett néhány pengőért angol, német és francia nyelvtanfolyamokat a

⁴² 26.824/4.–1925. számú körrendelet. In: Honvédségi Közlöny 11. szám 1925. május 11. 187. oldal

tagok és családtagjaik számára. A tanfolyamokon felárért külsősök is részt vehettek (NyUKOSz Évkönyv 1931: 232).

4. Egészségügyi kedvezmények

Betegség esetén a Magyar Királyi Honvédség tisztjei és családtagjaik felvételi igénnyel fordulhattak a honvédségi kórházakhoz. A betegfelvételt a honvédorvosi igazolással a vegyesdandár-parancsnokságtól kellett kérni. Sürgős esetekben a kórházak természetesen előzetes engedély nélkül is fogadhatták a beteget, ilyenkor a kórház igazgatója utólag kérte meg az engedélyt.

A budapesti 1. számú honvéd- és közrendészeti kórházban⁴³ belgyógyászat, sebészet, szemészet, ideg- és elme osztály, szülészet-nőgyógyászat, fertőzött betegek osztálya, valamint röntgen- és bakteriológiai laboratórium állt a betegek rendelkezésére. Védőoltásokat csak ebben a kórházban adtak be. A 2. számú honvéd- és közrendészeti kórház⁴⁴ belgyógyászattal, sebészettel, urológiai sebészettel, ideg- és elme (zárt) osztállyal, szemészettel, fül-orr-gégészettel, fertőző osztállyal, fogászattal, venereás- és bőrbetegségekkel foglalkozó részleggel és külön tiszti osztállyal rendelkezett. Itt is volt röntgen- és bakteriológiai laboratórium. A 3. számú honvéd- és közrendészeti kórház⁴⁵ belgyógyászattal, sebészettel, fertőző osztállyal, bőrgyógyászattal, fogászattal és tiszti osztállyal várta a betegeket laboratóriummal. A fogászati ambulancián⁴⁶ a kezelésért nem, de a röntgenért fizetni kellett, ám a nyugdíjasoknak a teljes költség 75%-át, családtagjaiknak pedig az ár 50%-át kellett megtéríteni (Honvédelem zsebkönyve 1926: 54).

A magyar királyi budapesti honvéd- és közrendészeti orvosi rendelőben⁴⁷ a rendelés díjtalan volt az igényjogosult tényleges vagy átmeneti viszonybeli és nyugdíjas havidíjasoknak és a legközelebbi családtagjainak (feleség, özvegy és szülői ellátásban lévő gyermek). Minden nap délutánonként fél 5-től 6-ig volt rendelés a bőrgyógyászati, az urológiai, a nőgyógyászati, a belgyógyászati és a fül-orr-gégészeti szakrendelőben (Honvédelem zsebkönyve 1926: 55–56).

A gyógyszerbeszerzésnél az olyan honvédállomásokon, ahol honvéd kórházi gyógyszerertár volt, a honvédség tisztjei és családtagjai a katonai gyógyszer-árszabályban szereplő gyógyszereknek orvosi vényre történő vásárlásakor 50%-os kedvezményt kaptak.

Ha a gyógyszereket nem a katonai gyógyszerertárban szerezték be, semmiféle kedvezményben vagy térítésben nem részesültek. Abban az esetben, ha a honvédállomáson nem volt katonai gyógyszerertár, az előbb említett jogosultak részére a polgári gyógyszerertárban orvosi vényre elkészített gyógyszerek árának felét a csapattestük gazdasági hivatala visszafizette, amennyiben olyan gyógyszerről volt szó,

⁴³ Budapest, IX. Gyáli út.

⁴⁴ Budapest, VI. Hungária körút 107.

⁴⁵ Budapest, I. Alkotás utca 25.

⁴⁶ Budapest, VIII. József utca 48.

⁴⁷ Budapest, VIII. Víg utca 26.

ami a katonai gyógyszer-árszabályban szerepelt. A katonai gyógyszertárak csak orvos által kiállított vényre és a recepten szereplő mennyiségben adták ki a gyógyszereket és kötőszereket. A receptekre minden esetben saját kezűleg rá kellett írni az igényjogosult (családfő) rangját, beosztását és lakáscímét (Honvédelem zsebkönyve 1926: 56–57).

A vidéken működő honvéd és közrendészeti kórházak közül Debrecenben, Szegeden, Miskolcon és Székesfehérváron belgyógyászat, sebészet, bőr- és nemibeteg gondozó, fertőző osztály és fogászati ambulancia állt a betegek szolgálatára. Szombathelyen belgyógyászat, sebészet, fertőző osztály és fogászati ambulancia; Pécsen belgyógyászat, sebészet és fogászati ambulancia, Kaposvárott, Nagykanizsán, valamint Győrben belgyógyászat, sebészet, bőr- és nemibeteg gondozó, illetve fertőző osztály kapott helyet (Honvédelem zsebkönyve 1926: 58).

Az esztergomi és az egeri magyar királyi honvéd és közrendészeti gyógyfürdőkórházakat azzal céllal hozták létre, hogy: „A szolgálatban kimerült, legyengült, vérszegénnyé vált, tényleges szolgálatot teljesítő havidíjasoknak ápolásba vétele [megtörténjen], feltáplálása, pihentetése és üdültetése, hogy így szolgálatképességük helyreállíttassék.” A gyógyházakba elsősorban a tényleges szolgálatot teljesítő havidíjasokat és legközelebbi családtagjaikat (feleség, ellátatlan gyermek); másodsorban nyugállományú és átmeneti viszonyban lévő havidíjasokat és családtagjaikat, valamint havidíjasok özvegyeit és árváit vették fel. A házakba nem lehetett felvenni 10 év alatti gyermekeket júliusban és augusztusban; 2 év alatti gyermekeket egész évben; valamint tüdőcsúcshurutosokat és gümőkórosokat. Egy évben egyszer lehetett jelentkezni, elsősorban azoknak, akik máshol ilyen kedvezményben nem részesültek. A felvétel ideje 4 hét volt, a mindenkori naptári hónap 1-jétől 28-ig. Kivételes esetben lehet csak meghosszabbítani a gyógyházban töltött időt. A felvételt a magyar királyi Népjóléti- és Munkügyi Minisztérium X. ügyosztálya engedélyezte. Nem volt érdemes a kérvényeket nagyon korán beadni, mert nem érkezési sorrendben osztották ki a helyeket. Orvosi igazolást kellett mellékelni és egy bizonylatot, hogy a kérelmező nem igényel különösebb ápolást. A kérvényeket szolgálati úton kellett eljuttatni a kijelölt minisztériumba. Az üdülőkhöz 2-3-4 és 5 ágyas szobákban helyezték el a jogosultakat. Minden család külön szobát kapott, de egy család csak egy szobát igényelhetett. A nőtlenekeket többedmagukkal helyezték el, ugyanúgy ahogy az egyedülálló nőket is. Étkezés naponta négyszer volt a közös étkezőteremben. Ételt a szobába vinni csak külön engedéllyel lehetett. Mindenkire nézve kötelező volt az üdülő házirendje és a szülők felelősséggel tartoztak gyermekeik viselkedése miatt. 1926-ban a Népjóléti- és Munkügyi Minisztérium engedélyezte a 8 év alatti gyermekek számára a fél étkezési adagot. A minisztérium – tekintet nélkül állományviszonyukra – mindenképpen után a napi ellátási díj fejében a mindenkori napi ételmezési adagváltás kétszeresét fizette, hetente, előre. Semmiféle kiszolgálási vagy mellékköltségi díjat nem kellett fizetni, egyetlen költség az volt, hogy a fehérműjét mindenképpen a saját költségén volt köteles mosatni (Honvédelem zsebkönyve 1926: 59–64).

A budakeszi magyar királyi honvéd és közrendészeti József Főherceg Szanatóriumában a tényleges szolgálatot teljesítő, átmeneti viszonybeli és

nyugállományú havidíjasok, altisztek, legénységi állományúak (köztük akadémisták, reáliskolai nevelőintézetek tanulói) és ezek legközelebbi családtagjai (feleség, ellátatlan gyermek, özvegy, árva, fiú- és leánygyermek 16 éven felül) és hadirokkantak kaphattak ellátást (Honvédelem zsebkönyve 1926: 65–66).

A MÁV-igazolvány felmutatásával és az intézmények vezetőségével való megegyezés után más szanatóriumok szolgáltatásait is kedvezményesen vehették igénybe a katonatisztok és hozzátartozóik. A Húvösvölgyi Parkszanatóriumban⁴⁸ a főidényben a szállásra 10%, az elő-és utószezonban 15%, az orvosi és a kezelési díjakból 50% kedvezményt adott a katonák számára. A Svábhegyi szanatórium⁴⁹ panziójában 10-20% engedményt adtak, az árba beletartozott a szobán kívül az ötszöri étkezés, a vízkúra, a fürdés, a fűtés és a világítás. A Siesta szanatórium⁵⁰ 15-25% kedvezményt adott, és hasonló engedményt kínált a Ligetszanatórium,⁵¹ a Parkszanatórium,⁵² a Fasorszanatórium,⁵³ a Pajor-szanatórium⁵⁴ és a János-szanatórium.⁵⁵

A NyUKOSz-tagok és családjaik egységes áron vett utalvánnyal mehettek el a NyUKOSz „Augusztá”-Ambulatórium rendelő főorvosaihoz, de számos – a fővárosi névjegyzékben szereplő – orvos fogadta a nyugállományúakat és hozzátartozóikat mérsékelt tiszteletdíj mellett. Általános orvosok, fog-, gyermek-, ideg-, szem- és fülorvosok, szülészek és nőgyógyászok, urológusok, sebészek, valamint fül-orr-gégészek.

A Vörös Kereszt 1931-ben a Győri úti Erzsébet kórházában teljesen új és modern szülészeti osztályt rendezett be a tisztviselő-osztály tagjai számára. A kórház vezetősége aránylag mérsékelt összegben állapította meg az ellátás díját. Az igazgatóság célja az volt, hogy a középosztály viszonylag szerény viszonyok között élő tagjai számára, akik feleségeik részére a közkórházi és közös kórtermi elhelyezés helyett jobb ellátást szeretnének biztosítani, nagyobb anyagi ráfordítás nélkül is igénybe vehessék. Az osztályon egy 10 napos ápolás orvosi, szülésznői, szülőszoba használati és asszisztencia díjjal 200 pengőbe került (NyUKOSz Évkönyv 1931: 237).

⁴⁸ Budapest, I. Hidegkúti út 78.

⁴⁹ Budapest, I. (báró) Eötvös út 12.

⁵⁰ Budapest, I. Ráth György utca 5.

⁵¹ Budapest, VI. Benczúr utca 47.

⁵² Budapest, VI. Aréna út 84. (Ma: Dózsa György út)

⁵³ Budapest, VI. Vilma királyné út 9. (Ma: Városligeti fasor)

⁵⁴ Budapest, VIII. Vas utca 17.

⁵⁵ Budapest, I. Városmajor utca 68.

5. Gazdasági kedvezmények

A Magyar Királyi Honvédség tagjainak jelentős könnyebbséget jelentett, hogy olcsó és jó minőségű ételhez jutottak a tiszti étkezdékben. Emellett bizonyos helyőrségekben léteztek az ún. tiszti kertek⁵⁶, Pokorny Hermantól például 1931-ben a tiszti étkezdei hozzájárulás mellett rendszeresen levontak bizonyos összegeket a tiszti kert, sőt, a tiszti élelmiszerüzlet anyagi támogatására.⁵⁷ 1918-ban például a tiszti kertek terményeiből a piaci árnál 40%-kal olcsóbban vásárolhattak a katonák és családtagjaik. A budapesti helyőrségi közétkeztetési bizottság évente szerződést kötött a honvédség számára élelmiszercikkeket szállító cégekkel, hogy a kedvezményes áru bevásárlására szolgáló igazolvánnyal rendelkező katonák és hozzátartozóik számára engedménnyel adjanak húst és egyéb élelmiszert. Az igazolványokat a szolgálati hely gazdasági hivatalától lehetett átvenni, az igazolványon tüntették fel, hol lehetett kedvezményesen vásárolni. 1918-ban például csak húsról kötöttek szerződést (Katonai Zsebnaptár 1918: 205).

A katonai sajtóban számos cég hirdetett úgy, hogy termékeinek és szolgáltatásainak áraiból engedményt biztosít a tiszteknek és családtagjainak. Az „Arma” szövetkezet⁵⁸ például a honvédség tagjai részére igen jutányos áron készített polgári- és egyenruhákat, férfi, női és gyermekcipőket, továbbá elárúsító osztályán folyamatosan kínált mindenféle textil, vászon árukat, szöveteket és fehérneműket kedvező áron.⁵⁹ Az Országos Ruházati Rt.-nél⁶⁰ az átlagos kereskedelmi árnál olcsóbban lehetett polgári ruhákat beszerezni, például fekete polgári télikabátot bársonygallérral 130, fekete zakót csikos nadrággal (ún. tearuha) 142, polgári öltönyöket 104 és 120, felöltőket 97 és 100, átmeneti kabátot 104 pengőért lehetett vásárolni (Katonai zsebnaptár és zseblexikon 1938: 58). Dr. Fred Chamier központi irodája és mintaraktára valódi angol férfi- és női gyapjúszöveteket, katonai szöveteket, gyapjútakarókat, pamutárúkat, különféle vásznakot kínált eredeti gyári áron.⁶¹

A Libál és Mazács optikus és látszerész üzlet⁶² katonatisztek számára 10% engedménnyel készített szemüveget, orrcsíptetőt és lorgnettet. A Chmura optikai

⁵⁶ A közösségi haszonkertek máshol is előfordultak. Az első világháború alatt, 1915-ben Breznóbányán a tanárok és a városi hivatalnokok kaptak sorshúzással konyhakerteket saját művelésre. (*Garamvidék*, 1917. április 22. 2. oldal.) Más felvidéki bányavárosokban pedig a közlekedés megkönnyítésére arányos elosztás mellett közös húsvágóhizlaldát, pékséget, jéggyárat és kertészetet működtetett a város egységes piaci árszabás mellett. (*Garamvidék*, 1915. október 31. 1. oldal.) Szoleczky Emese szívességéből.

⁵⁷ Tiszti illetmény könyv Pokorny Herman altábornagy számára. 1931. január – december. Leltári szám: Hadtörténeti Múzeum 71.778.1/Kéziratos Emlékanyag Gyűjtemény

⁵⁸ Budapest, VIII. József u. 48.

⁵⁹ (Honvédelem zsebkönyve: 1926. 55)

⁶⁰ Budapest, VIII. Elnök utca 1. Eredetileg katonai varroda és ruházati raktár volt, később (1958-tól) Május 1. Ruhagyár lett.

⁶¹ *Honvédelem*. 1923. február, 16. oldal.

⁶² Budapest, IV. Duna utca 6. (Klotild palota)

szaküzlet pedig a következő szöveggel reklámozta magát: „jó szemüvegek a m. kir. Honvédség részére kedvezményes áron” (Katonai Zsebnaptár 1944: 9).

A Kelenföldi Faipari és Építő Részvénytársaság⁶³ minden bútorkészítményét jelentős árengedménnyel kínálta tiszteteknek és tisztviselőknek, a cég vállalt mindenféle asztalosmunkát és házépítést jutányos áron a legmodernebb eszközökkel.⁶⁴

A NyUKOSz különböző főcsoportjai számos kedvezményt alkudtak ki tagságuk számára. A tagok kedvezményesen vehették igénybe a szövetségi elnökség jogtanácsosainak szaktanácsait, évente tucatnyi jogász vállalta, hogy a tagságnak ingyen ad jogi tanácsot, a névsort a mindenkori NyUKOSz Évkönyv tartalmazta. A budapesti főcsoport cipőüzemet működtetett a Károly főherceg laktanyában,⁶⁵ ahol új cipőket lehetett rendelni és régiakat javíttatni a polgári cipészeknél 30-40%-kal olcsóbban. A NyUKOSz Fogyasztási és Értékesítő Szövetkezetnél⁶⁶ élelmiszert, külföldi árukat és háztartási cikkeket lehetett vásárolni jutányos áron. A kedvezményes vásárláshoz a tagságnak üzletrészt kellett jegyezni. Bizonyos árukat csak a bevásárlási könyvecske birtokában adták ki. Nagyobb tétel vételekor házhoz szállítást biztosítottak (NyUKOSz Évkönyv 1925: 129).

1925-ben számos kereskedőnél és kisiparosnál ért el a Szövetség a tagság részére kedvezményeket, kályhászmester, háztartási bolt, divatáru üzlet, papír- és könyvkereskedés, szabóság, kertészet, ingatlaniroda, fényképész, cipész, ékszerész és órásmester, mosoda és nyelviskola adott kisebb-nagyobb engedményt a NyUKOSz-tagoknak tagsági igazolvány vagy MÁV-igazolvány felmutatása mellett (NyUKOSz Évkönyv 1925: 131–132).

1931-ben a NyUKOSz Évkönyv kiadóvállalata a tagok számára jutányos áron vállalta 100 darab névjegy elkészítését, míg a Szövetség Országos Elnökségénél ajándéktárgyakat lehetett mérsékelt áron venni. Az így befolyt összeget az özvegyek és árvák megsegítésére fordították. Meg lehetett így vásárolni 4 pengőért a Nemzeti Áldozatkészség fémből készült 20 cm-es szobrát, valamint a levélnehezéknek használható, üvegből metszett magyar Szent Korona mását 24 fillért.

Ezeken kívül számos budapesti és vidéki cég adott 5-15% kedvezményt a tagság számára: optikusok, szücsök, férfi- és női szabók, cipő- és bőráru készítő, fényképészek és vegytisztítók. Csökkentett áron vásárolhattak Bíró Andor nyugállományú főhadnagy zománcdények és háztartási bádogáru lerakatában, valamint Bogisich János ékszerüzletében (NyUKOSz Évkönyv 1931: 233–234).

Hasonló kedvezménynek várták a NyUKOSz-tagságot az ország több városában, a legtöbb esetben gazdasági és egészségügyi kedvezmények. Színházakat, mozikat látogathattak olcsóbban, helyi újságokra fizethettek elő kedvezményesen, orvosok és ügyvédek fogadták a tagokat jelentősen csökkentett tiszteletdíj mellett. Fűszer- és csemegeáru boltok, drogériák, gyógyszertárak, hentesek, papír-, könyv- és

⁶³ Budapest, I. Daróczy út 5.

⁶⁴ *Honvédelem*. 1923. február, 16. oldal

⁶⁵ Budapest, V. Falk Miksa utca 9.

⁶⁶ Budapest, IV. Váci utca 37.

fakereskedők, cipészek, szabók, divatáruházak, éttermek, szállók, könyv- és játékkereskedések és fürdők adtak árengedményt. (7–10. kép)

A katonai és civil újságokban a jó néhány kereskedő és iparos hirdetett úgy, hogy ők a honvédség szállítói, de kedvezményeket nem tüntettek fel.

A Honvédelmi Minisztérium megfelelő osztályához eljuttatott felajánlásokat a Honvédségi Közlöny is közölte. 1931 őszén például az értesítés rovatban a „Helena” kozmetikai intézet hirdetését lehetett olvasni, mely szerint a cég „a m. kir. honvédség és egyéb fegyveres alakulatok tisztai hozzátartozóinak a mindenkori kezelési díjából 25% kedvezményt nyújt”.⁶⁷

A katonák számára nyújtandó kedvezményes vásárlási lehetőségek érdekében a honvédség szerződést kötött a Közalkalmazottak Országos Gazdasági Szövetkezetével (KOGSz). A szerződés értelmében a Honvéd Nyugdíjjarulék Alap igényjogosult tagjai kedvezményes áron és fizetési feltételek mellett vásárolhattak jó minőségű ruházati és egyéb közsükségleti cikkeket a Szövetkezet üzleteiben. A kedvezmények ellensúlyozására a nyugdíjjarulék alap üzletrészt vett a Szövetkezetnél. A KOGSz igazolványt adott ki katonáknak, melynek felmutatásával lehetett az akciókban részt venni. Az üzletek a honvédségi szabályzatnak megfelelően nyújthattak a honvéd személyeknek hitelt. Ezenkívül a Szövetkezet kötelezte magát, hogy új áruelosztókat és műhelyeket állít fel a vegyesdandárok székhelyein, illetve az meglévőket kibővíti és fejleszti.⁶⁸

6. Pénzügyi (banki) lehetőségek, kedvezményes kölcsönök

A katonák számára megszabott feltételekkel, különféle kölcsönlehetőségek léteztek. Felvehettek fizetési előleget, ha betegség, családi vagy anyagi csapások folytán önhibájukon kívül szorult anyagi helyzetbe jutottak, és ha szolgálatuk minden tekintetben megfelelt. Kérelmükre félhavi vagy egyhavi fizetésüknek megfelelő, kamatmentes fizetési előleget lehetett adni. Az összeg megállapításánál csak a fizetést vették figyelembe, más kiegészítést nem. Egyhavi összeget csak kivételes esetben adtak, például, ha a kérelmező orvosi papírokkal igazolta, hogy az összegre feltétlenül szüksége van. A fizetési előleget három vagy hat havi bontásban kellett visszafizetni és addig újabb előleget nem kérhettek, amíg a határidő le nem járt, még akkor sem, ha a pénzt előbb visszafizették (Honvédelmi zsebkönyv 1926: 78–79).

A tisztek kérhettek ún. köztisztviselői kölcsönt a Pénzügyi Központtól.⁶⁹ A kölcsönt csakis a rangosztályba sorolt havidíjasok kaphatták meg, ha nem folyt ellenük sem bírói, sem becsületügyi eljárás és ha a kölcsön tartama alatt nem töltötték be 65. életévüket. A legénység tagjai, a tisztii özvegyek és árvák ilyen kölcsönt nem kaphattak. Nős tisztek kéthavi, nőtlének egyhavi fizetésük összegét kaphatták meg. A kéthavi

⁶⁷ Honvédségi Közlöny 24. szám 1931. november 1. 280. oldal

⁶⁸ Kiegészítés a 20.328/14.1925. számhoz. In: Honvédségi Közlöny 11. szám 1925. május 1. 92–93. oldal.

⁶⁹ Budapest, IV. Vigadó tér 1.

kölcsönt három év alatt, az egyhavit két év alatt vonták le (Honvédelmi zsebkönyv 1926: 183). Kivételes méltánylást igénylő esetekben (családalapítás, kiházasítás, költséges és súlyos betegség, haláleset) a Pénzügyi Központnak joga volt magasabb összegű kölcsönt adni, de ez az összeg sem haladhatta meg a kölcsönkérő egyhavi fizetésének hatszorosát és semmiképpen sem lehetett nagyobb 2000 pengőnél. A kölcsön törlesztési ideje 36 hónap volt, ami kivételes esetben meghosszabbítható volt 48 hónapra. A kölcsön kamata évente változó volt, 1930-ban 9%, 1931-ben pedig 8% (NyUKOSz Évkönyv 1931: 122–123).

A köztisztviselők, köztük a katonatisztek házépítési kölcsönt igényelhetek alacsony kamattal a Népjóléti Minisztériumtól. Az 1920-as, 30-as években a házépítési akció keretén belül építkezések elősegítésére ajánlottak kölcsönt olyan közszolgálatban dolgozó embereknek, akiknek már birtokukban volt az építési telek és az építési költség 40%-a. A kölcsönrel a hiányzó 60%-ot lehetett fedezni, 10 éves törlesztési idővel, 7%-os éves kamattal. Az épülő családi ház azonban nem lehetett nagyobb négyszobásnál. A Honvédelmi Minisztérium körrendeletben hívta fel a családi ház és öröklakás építési akcióban részt vevők figyelmét arra, hogy az építkezéssel, majd a ház- és lakástulajdonlással együtt járó helyhez kötöttséget nem tudják figyelembe venni a szolgálati érdekekben szükségessé váló áthelyezésekkor.⁷⁰

A tényleges (szolgálatot teljesítő) honvéd személyek, a nyugállományúak és ezek özvegyei kérhettek kölcsönt a Honvédségi Jóléti Alaptól⁷¹ egy külön meghatározott keretösszegeből. A kölcsön a fizetés vagy nyugdíj legfeljebb hat havi összege lehetett, annyi év alatt kellett visszafizetni, ahány havi összeg adta ki a kölcsönösszeg alapját (NyUKOSz Évkönyv 1931: 111).

A nyugállományú katonák a honvédelmi minisztertől igényelhetek kamatmentes kölcsönt gazdasági elhelyezkedésük és önállóságuk előmozdítására. A kölcsönösszeg nem haladhatta meg a pénzügyminiszterrel rendeleti úton megállapított nyugdíj kétévi összegét. Az előleget a megállapított nyugdíj havi összegének legalább egyharmadát kitevő havi részletekben kellett törleszteni. A pénzösszeget ipari vállalkozásokba való betársulásra, ipari vállalkozások indítására, mezőgazdasággal egybekötött vállalkozás megindítására, gazdasággal egybekötött építkezésekre, gazdaságok felszerelésére és beruházására, valamint kereskedelemre lehetett kérni (NyUKOSz Évkönyv 1931: 143–144).

7. Egyéb tagsági kedvezmények

A Nyugállományú Katonák Országos Szövetségén kívül a Magyar királyi honvédtisztek országos Tudományos és Kaszinó Egyesülete⁷² is biztosított

⁷⁰ 2624/elnökség–1931. számú körrendelet. In: Honvédségi Közlöny 10. szám 1931. május 15. 159. oldal

⁷¹ 1921-ben hozták létre a Honvéd Nyugdíjárulék Alapot, amelynek elnevezését 1929-ben változtatták meg Honvédségi Jóléti Alapra.

⁷² A M. Kir. Tiszti Tudományos és Kaszinó Egyesület alapszabályai. Budapest, 1925.

kedvezményeket tagsága számára. A kaszinó épületének⁷³ első emeletén található étkezdében olcsón lehetett ebéd- és vacsoramenüt fogyasztani. Az étkezdét csak kaszinótagok és családtagjaik (feleség és gyermekek) látogathatták. Szintén a kaszinóépületben működött egy fodrász- és borbélyüzlet, amely a tagoknak 50% kedvezményt nyújtott. A félemeleten található férfi és női szabóműhely a polgári árnál sokkal olcsóbban vállalta katonai és polgári ruhák készítését, javítását. A kaszinóban rendezett estélyekre vendégeket⁷⁴ csak a kaszinótagsági igazolvánnyal rendelkező „rendes” tagok hívhattak. A kaszinótagok családtagjai meghívó nélkül, az arcképes vasúti igazolvány felmutatásával vehettek kedvezményes jegyeket a rendezvényekre. Az estélyek sorrendje a következő volt: december 6-án Mikulás-estély, december 31-én Szilveszteri-estély, január közepén Nagyhangverseny, január végén Helyőrségi bajtársi estély, február végén Tiszti kaszinói bál. A kedden, szerdán és csütörtökön tartott mozgóképes előadásokon is tagsági jeggyel vagy meghívóval lehetett részt venni, az ismeretterjesztő előadásokon azonban díjtalan volt a részvétel.

A tiszti kaszinó tagjai lehettek a hivatásos tisztek özvegyei és leány árvái is csekély tagsági díj mellett, ők tagsági igazolvány helyett „Jóléti Igazolványt” kaptak, amellyel az előadásokat és mulatságokat ugyanolyan feltételekkel látogathatták, mint a rendes tagok, de nem használhatták az egyesület klubhelységeit (olvasó- és játékszoba, írószoba).⁷⁵

A tiszti kaszinó épülete délelőtt tíz és este tíz között tartott nyitva. A színház- és moziterem, valamint az étterem mellette játékszoba, biliárdszoba és vívóterem várta a tagokat. A vívóteremet 1927-ben zeneautomatával és zongorával felszerelt helyiséggé és télikertté alakították. A kaszinó legfontosabb bevételi forrása a mozifilmvetítés volt, ennek köszönhetően tudták a tagdíjakat viszonylag alacsonyan tartani (Eőry Gabriella 2010: 546).

A tiszti kaszinó azzal a céllal szervezett varró-, zongora-, sakktanfolyamot, táncoktatást és nyelvórákat, hogy a kevésbé tehető tagjainak is lehetőséget biztosítson ismeretek szerzésére. Az egyesület tagjai tagsági igazolványuk felmutatásával a fővárosban számos helyen részesültek kedvezményben (Eőry Gabriella 2010: 547).

8. Összegzés

A szociális juttatások és kedvezmények rendszerét áttekintve világosan látszik, hogy az engedmények egy része a testülethez tartozásból, illetve a közszolgálati munkavégzésből eredt, a másik része pedig gazdasági megegyezésből vagy szándékból. A rendszer alapja a kedvezményezett körhöz tartozás igazolása volt, melyre elsősorban az arcképes vasúti igazolványt lehetett használni. Nem szabad elfelejtkezni arról sem, hogy a két világháború között más – a közszolgálattól független – kedvezmények is

⁷³ Budapest, IV. Váci utca 38.

⁷⁴ Országos Tiszti Tudományos és Kaszinó Egyesület alapszabályai. Budapest, 1933. 9. §. Vendégek. 8–9. oldal

⁷⁵ Kaszinói tájékoztató. In: (NyUKOSz Évkönyv 1925: 147–148)

léteztek, mint például a MÁV-nál a kedvezményes balatoni vonatok, vagy a „filléres gyors” és a „kulturvonal” (Gyáni Gábor 2006: 58).

Az egyik, a korszakban fellendülő, majd talán legnépszerűbb tömegszórakoztató intézmény, a mozi többféle kedvezményt biztosított a tisztok és családtagjaik számára. A budapesti mozik többsége – mint ezt láthattunk – engedményes jegyeket árult, majd a 1930-as években a jegyeket már a budapesti állomásparancsnokságnál meg lehetett váltani. A kedvezményes jegyeket délelőttönként lehetett megvenni, nem napra szóltak, hanem bármikor és bármelyik előadásra felhasználhatóak voltak (Katonai zsebnaptár 1938: 61).

A színházak közül egyaránt kedvezményt biztosítottak az állami és a magán színházak, illetve az elit vagy a tömegkultúra igényeit kielégítő teátrumok. A tisztokkal szemben elvárás is volt, hogy a legjobb helyekre váltsanak jegyet, így kissé ellentmondásos, hogy az engedményes jegyek nagy része a támlásszékekre szólt, amelyek – a mai szemnek – nem a legjobb helyeket jelentették, mivel a színházak többségénél megelőzték a támlásszéksorokat a zsöllyesorok. A színházjegyek ára tartalmazta a forgalmi adót, a vigalmi adót és a színészek javára szedett nyugdíjpótfillért. Több színház a jegyárától függően elővételi díjat is kért, ezzel csökkentve a kedvezményes jegyek engedményét.

A kérdés persze az, mennyire tudtak élni a kedvezményes lehetőségekkel a tiszt családok. A gyermekkoruk nagy részét katonai iskolában töltő interjúalanyok szinte mindegyike arról számolt be, hogy a nyári szünetekben, otthon szülei elvitték moziba, múzeumba, de arról nincs információ, hogy mindez esetleg a kedvezményes lehetőségeket kihasználva történt. A legtöbb reáliskolai nevelőintézeti növendék eltöltött nyáron néhány hetet a balatonlellei üdülőben. Nagyobb nyaralásokról nem számoltak be, nyáron csak a rokonsághoz utaztak.⁷⁶

A Balthazar házaspár az 1940-es években az évi összes kiadásuk 2-3%-át fordították kultúrára, szabadidős tevékenységre, szórakozásra. Rendelkeztek rádióval és gyakran vásároltak újságot, valószínűleg elő is fizettek néhányra. Könyvet nem vásároltak gyakran, de rendszeres könyvtárlátogatók voltak. Havonta 4–5 alkalommal voltak moziban, de rendszeresen jártak színházba, többször bérletet is váltottak. Nyáron a feleség szívesen látogatta a strandokat, fürdőket. A család egyetlen alkalommal utazott el egy hosszabb üdülésre 1943-ban, három hetet töltött májusban a mátraházai honvédüdülőben (Lukács Anikó 2010: 115–116). Sajnos, a forrásul szolgáló háztartási naplóból az nem derül ki, hogy igénybe vettek-e – természetesen a honvédüdülőt leszámítva – bármilyen, a családfő foglalkozásával együtt járó kedvezményt.

Igen széles volt a kedvezmények köre, ami lényegesen segítette a családi és magán kiadásokban. A rendelkezésükre álló forrásokból azonban nem derül ki, hogy mennyi lehetett az az összeg, amellyel minden évben könnyítettek a kedvezmények egy tiszt család költségvetésén. Az engedmények nagysága sem segít az összeg megállapításában, mivel a források arra sem adnak választ, hogy egyáltalán éltek-e a családok a kedvezmények nyújtotta lehetőségekkel. Mindenesetre a kínálatok évről

⁷⁶ Goór György, Garay. Mária és Éder Miklós szíves szóbeli közlése.

évre bővülő köre azt mutatja, hogy az engedményekkel megcélzott csoportok éltek a lehetőségekkel, hiszen – mai szóval – akciókat hirdetni csak akkor van értelme, ha azt igénybe is veszik.

Nincsenek arról sem közvetlen információk, hogy ösztönözte-e az állam bármilyen formában a kedvezményadókat. Egy összegben befizetett kompenzációval csak a vasúti arcképes igazolványnál találkozhatunk. A kedvezmények biztosítása nyilvánvalóan gazdasági érdekeket szolgált, jelentős szerepe lehetett a gazdaságélénkítésben, hiszen az „akciós” termékek hamarabb elkeltek és a kereskedő vagy iparos reménykedhetett abban, hogy más, teljes árú termékét vagy szolgáltatását is igénybe veszik. Nyilvánvalóan a kedvezmények nyújtása nem eredményezett veszteséget, hiszen folyamatosan bővült kört, még akkor is, ha az engedmény mértéke néha csökkent. A szerződésekben lekötött szolgáltatások, például szálláshelyek, biztos elkeltek.

A honvédség tagjainak szóló kedvezményekről a különféle zsebkönyvekben, évkönyvekben, naptárakban olvashattak az érdeklődők, de a Honvédségi Közlönyben is megjelentek azok az intézkedések, amik körrendeletekkel láttak napvilágot. Sok esetben a Honvédségi Nyugdíjjáradék (később Jóléti) Alap játszott szerepet a kedvezmények létrejöttében, ők szerződtek a kedvezményadókkal, intézkedtek kölcsön- és fürdőügyekben. A cégek, intézetek engedmény-felajánlásukkal a megfelelő HM osztálynál jelentkeztek, majd ezeken az osztályokon keresztül jutott el az értesítés a Honvédségi Közlönybe. Így került először a – már említett – „Helena” kozmetikai intézet felajánlása a HM 12. osztályához, amelynek ügykörébe a honvédségi egészségügyi szolgálattal kapcsolatos ügyek tartoztak.

Végül szinte valamennyi kedvezményről elmondható, hogy már az Osztrák–Magyar Monarchia fennállása idején léteztek és onnan öröklődtek tovább. Ilyenek a közlekedési, a szállodai és a fürdőkedvezmények (Kósa László 1999: 102). A kedvezmények mértékéből pedig arra lehet következtetni, hogy minél elegánsabb volt egy hely, annál kisebb volt az engedmény.

Irodalom

- Bódy Zsombor – Horváth Sándor – Valuch Tibor (2010): *Megtalálható-e a múlt? Tanulmányok Gyáni Gábor 60. születésnapjára.* Argumentum, Budapest
- Eőry Gabriella (2010): *Városi mikroterek. Kaszinók Budapesten a két világháború között.* In: Bódy–Horváth–Valuch 2010. 539–550.
- Frisnyák Zsuzsa (2001): *A magyarországi közlekedés krónikája 1750–2000.* História–MTA Történettudományi Intézet, Budapest
- Gyáni Gábor (2006): *Hétköznapi élet Horthy Miklós korában.* Corvina, Budapest
- Helgert Imre (200): *A Budapesti Honvédhelyőrség Parancsnoksága 1849–1999.* Zrínyi, Budapest
- Honvédelem zsebkönyve (1926): Honvédelem zsebkönyve az 1926. évre.* Budapest
- Katonai Zsebnaptár (1918): Külügy-Hadügy Katonai Zsebnaptár 1918.*
- Katonai zsebnaptár és zseblexikon (1938): Katonai zsebnaptár és zseblexikon az 1938. évre. XIX. évfolyam.* Budapest
- Katonai zsebnaptár (1944): Katonai Zsebnaptár XXV. évfolyam az 1944. évre.* Budapest
- Kósa László (1999): *Fürdőélet a Monarchiában.* Holnap Kiadó, Budapest
- NyUKOSz Évkönyv (1925): *Nyugdíjas Katonatisztek Évkönyve IV. évfolyam.*
- NyUKOSz Évkönyv (1931): *Nyugdíjas Katonatisztek Évkönyve X. évfolyam.*
- Lukács Anikó (2010): *Fogyasztás és mindennapok Budapesten, a II. világháború első éveiben, családi iratok tükrében.* In: Fővárosi magántörténelem Szerk.: Horváth J. András. *Budapesti Negyed XVIII. évfolyam 2. szám 2010. nyár,* Budapest Főváros Levéltár, Budapest, 101–119.

1. kép

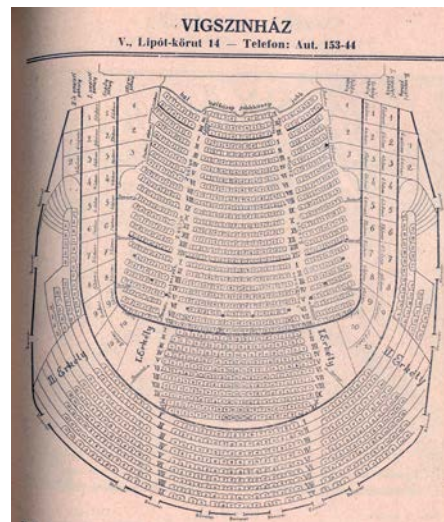
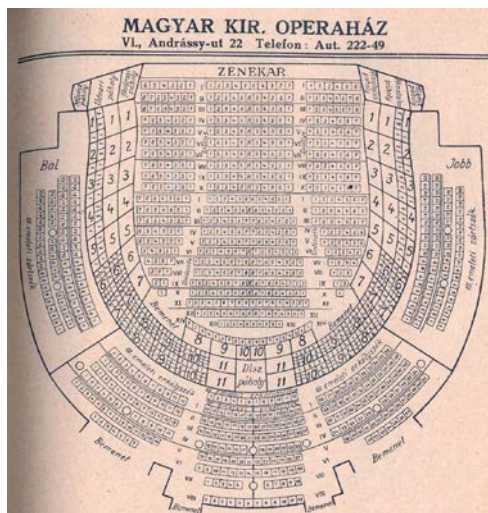
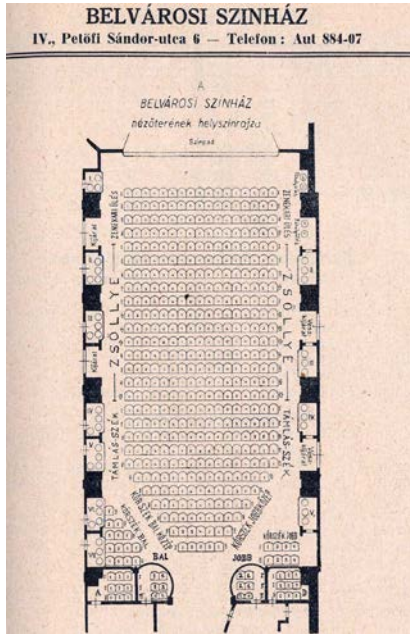
Éder István alezredes arcképes vasúti igazolványa, 1942–1946

2. kép

Garay Mária arcképes vasúti igazolványa, 1941

3-6. kép

Kedvezményt nyújtó fővárosi színházak nézőtereinek alaprajza

7–10. kép

Tribon Ruházati Rt.
 Budapest, VIII., Üllői-ut 14
 Telefon: J. 312-97 és J. 392-85

◆
 Elnök:
 vitéz békési Csánády Frigyes v. b. t. t. felsőházi tag
 Alelnökök:
 norvalli Konek Emil, körpényesi Kontz Sándor
 ◆

Ténylegesek, nyugdíjasok, rangosztályba nem soroltak és hasonlításuk és ezek családtagjai az egyes ruházati cikkeket

nyolc havi részletfizetésre

OSZTÁLYAINK:

Szővet osztály	Liri és női divat osztály
Vászonru osztály	Kész fehérnemű osztály
Selyem osztály	Szőnyeg és függöny oszt.
Mosóru osztály	Paplan és takaró osztály
Kötött és szövöttáru oszt.	Kész ruha osztály

Mérték osztály
Saját konfekciós üzem! Sürgős megrendeléseket 24 óra alatt szállítunk!

Nyugdíjasok a NyUKOSz tagsági jegy és vasuti arcképes igazolvány alapján vásárolhatnak

Első részlet csak a következő hó 1-vel kezdhető!

MELEG GÁBOR
 BŐRÖNDÖS ÉS FINOM BŐRÁRUGYÁRTÓ
 Budapest, IV., Váci-utca 31. szám (Piarista-épület) — Telefon: Aut. 882-21
 Saját készítményű bőröndök és utazási cikkek. — Tiszteknek 10 százalékos engedmény

Özv. Neugebauer Arthurné IV., Magyar-utca 52
Kelmefestő, vegytisztító ~ Fehérnemű tisztítás, gallér, kézelő, női- és férfiruha tisztítás. *Tagoknak 10% engedményt nyújt*

JUSZT FERENC látszerész
 BUDAPEST, IV., MUZEUM-KÖRUT 19.
 Alapítva: 1888. NyUKOSz tagoknak 15% kedvezmény. Telefon: Aut. 861-68.
Figyelmeztetés! Kérem 39 év óta fennálló üzletemet a szomszéd házban levő hasonló nevű üzlettel össze **nem** téveszteni!

Árrendményeket hirdető reklámok a NyUKOSz-évkönyvből

SZABADOS GYÖRGY NORBERT

Munkáslét a Magyar Gördülőcsapágy-gyárban a klasszikus szocialista rendszerben

1. Bevezetés

A rendszerváltást követően 20 évvel sem csökken az érdeklődés az előző rendszerbeli munkásléttel kapcsolatos kérdések tekintetében¹. Az 1949-től 1989-ig tartó történeti időszakban igen sok minden a munkásokról szólt, a kritikai érdeklődés elsősorban '89 után erősödött fel. A tudományok, ezen belül pedig a történettudomány és a szociológia nyilvánosságának két fontos aspektusa emelhető ki: egyrészt eddig kevésbé preferált szakmai területekkel is foglalkoznak, szélesebbkörű tudományos érdeklődés figyelhető meg. Másrészt a múlt, a szocializmus 40 éve maga is a tudományos igényű valós megismerés vágyának középpontjába került, ütköztetve azt, amit a kor szelleme mondott el a saját módján és azt, amit a mai kor vizsgálója az ideák, a befolyások fátylának fellebbentésével feltár.

A rendszer ideológiája szerint a hatalom a munkásosztály² kezében kellett, hogy legyen. Vitatott, hogy mennyire volt egységes a munkásosztály, gyakorlatilag számban, képzettségben, strukturáltságban valójában igen megosztott volt. Az egyenlőségnek a

¹ Lásd például Valuch Tibor (2012): Munkás-társadalom-történet. Közelítések és fogalmi kérdések. Korall Társadalomtörténeti Folyóirat 13.évf. 49.sz. Budapest., 5-16.p. vagy Kuczsi Tibor (2011): Munkásprés. A munka kikényszerítésének történetét az ipari forradalomtól napjainkig. L1Harmattan Jelenkutató Alapítvány, Budapest illetve Bihari Sára et al. (2012): A munkáslét és emlékezete Ózdon. Metszetek Társadalomtudományi Folyóirat. 1.évf.1.sz. , Debrecen, 67-84.p.

² 1945 után a magyar társadalomtudományokban a történelmi materializmus „két osztály” elmélet, majd a Sztálin által megfogalmazott „két osztály és egy réteg” modell uralkodott. A társadalomnak az ideológiai elvárásoknak megfelelő képe összetételét tekintve többségében munkás, így alapvetően uralkodó osztály (Valuch 2005: 23). A rendszer ideológia tehát azt sugallta, hogy az ötvenes évektől kezdve a társadalom homogénebb, ahol a többség munkás, és osztály képez. Az ideológia ellenére a '60-as évektől vita van a tekintetben, hogy ki a munkás, osztályt képez-e, az osztály egységes-e, és valójában a munkásosztály soha nem volt teljes összhangban az ideológiai tartalmával.

szocializmuson belül érvényesülni kellett, legalábbis szólamokban, külsőségeiben. Hradil (1995: 348) szerint ebben az időszakban elsősorban az osztály (és ezen belül is főként a munkásosztály és sajátosságai) és rétegelméletek voltak meghatározóak, melyek osztály és réteg specifikus kulturális minták és viselkedésformák koncepciójához vezettek. Meglepő módon „még a társadalom olyan helyein is, ahol az ipari munkásvilágnak semmilyen direkt hatása nem tételezhető fel, nagy indirekt hatást tulajdonítottak a réteg és osztály specifikus tényezőknek”. Hradil szerint ennek eredménye egy sajátos látásmód. A látásmód elemei determinisztikus feltételezésekben jelentkeznek, az ideológia individuuma alapvetően tehát szorosan integrált a társadalomba és az osztály egységes képét igyekeztek bemutatni. Az osztályidegenség miatt a hagyományok kevésbé érvényesültek: a társadalmi mobilitás során elsősorban a parasztság hagyományai éltek tovább a munkásság legnagyobb részében is (pl. értékek, ünnepek stb). A mobilitás kezdetben kényszerből fakadt (tsz-esítés, a hiányzó szakemberek gyors kiképzése, megbízható ideológiai vezetők stb.). A Kádár-korszakban megjelennek a modernitás jegyei az oktatási és belső képzési rendszerekben, a munkakörök kialakításában. Megközelíthető a korszak a menedzsment szemszögből is, miszerint a nagyüzemi működés során mindinkább megfigyelhetők a szervezeti kultúrának a nemzetközi sajátosságai, az ideológiai nyomás visszaszorulása.

2. A vizsgálat tárgya és módszerei

2010 tavaszától kezdtem el foglalkozni munkásságtörténeti kérdésekkel, érdeklődésemet pedig rövidesen egy konkrét korabeli debreceni nagyüzem, a Magyar Gördülőcsapágy-gyár története keltette fel. Különösen az érdekelt, hogy vajon a rendszerre általánosan érvényes elvek, sajátosságok mennyiben érvényesültek egy vidéki ipari üzem esetében. A vizsgálat időszak 1949-től az 1960-as évek közepéig terjed, melyet Kornai (1993: 65-93) klasszikus szocialista rendszer időszakának tekint. Meglátásom, hogy a korszak nagyüzemének példáján keresztül a vizsgálati témám részletei feltárhatóak, így több évtized távlatából az üzem akkori helyzete, a fenti vizsgálati szempontjaim részletei részben megismerhetőek. Részleteiben a munkásság értelmezési kérdéseivel, a gazdasági-politikai folyamatok leképződésével, a munkakörülményekkel, illetve a munkások korabeli helyzetével kívánok részletesebben foglalkozni.

A Magyar Gördülőcsapágy Művek jubileumi emlékkönyve (Gyarmati-Serflek 1977) a rendszerváltás előtti összefüggésekben ismerteti a gyár történetét. Az első öt éves terv az ipar nemzetgazdaságon belüli hangsúlyának erősítését fogalmazta meg. Miután a nehézipari gyártmányok egy jelentős részét külföldről szerezte be a háború előtt az ország, a hidegháborús elszigeteltség hatására az időszak elejére jelentős csapágyhiány alakult ki. A problémát elsőként a használt csapágyak begyűjtésével és felújításával

szerették volna enyhíteni, a diósgyőri üzem mellett ugyanakkor a szükségletek miatt átmeneti megoldásként Csepelen is létrehoztak egy üzemet. A debreceni gyár létrehozásáról 1952-ben született döntés, egyrészt a mai Kassai út végén egy új területen, illetve a Széchenyi és Nyugati utcák találkozásánál lévő huszárlaktanya területén megvalósítva. Az első idők nehezen mentek, a munkában jelentős az átképzés szerepe, a kezdeti szép eredmények után a gyártás stagnált, egészen a második 3 éves tervig. A beruházások is elhúzódtak, egészen a második ötéves terv végéig. Baranyi (1976: 291) két részre osztotta fejlesztést, az első rész 1952-től 1963-ig tartott (a gyár felépítéséig és a debreceni illetve diósgyőri üzemek egyesítéséig), majd nagyobb irányú fejlesztés 1963-66-ig történt (műszaki fejlesztés, gépi modernizáció), melynek során az első időszakhoz képest megduplázódott a termelés. A már egyesült Magyar Gördülőcsapágy Művek a '60-as évek végére világszínvonalú és hírű gyár, termelésének 50%-át exportálva.

A vizsgálat módszerei többértékűek voltak. Az alapinformációkat a választott üzem monográfiája adta, a további információk elérése érdekében egyéb forrásokra is támaszkodhattam. A Debreceni Egyetemi Könyvtár raktárában, illetve internetes felületén található korabeli posztereket kutattam fel és azok tartalmát korabeli összefüggésben próbáltam meg értelmezni. Oral history keretében interjúkat készítettem az adott időszakban már ott dolgozókkal. Olyan interjúalanyaim is voltak, akik a szervezetenél a vizsgált időszak után kezdtek el dolgozni, ám munkatársaik, rokonok révén ismerettel rendelkeztek az adott időszakról. Nem volt egyszerű feladat visszaemlékezőket találni, meglepő módon mégis létezett köztük egy informális kapcsolatrendszer, mely a hálóba jellegű mintavételezést lehetővé tette.

3. A munkásság értelmezési kérdései

A szocialista társadalmakban azt állították, hogy a társadalmi osztályok, vagy legalábbis a hierarchikus társadalmi struktúra a termelőeszközök magántulajdonának eltörlésével eltűnt és egy osztályok nélküli, szocialista társadalom épül ki. A proletáriátus alapegysége a munkás (kezdetben mint egyén, később már mint közösségi egyén, csoport-csapat, vagy akkori elnevezéssel élve brigád tag). Valuch (2012: 11) szerint első megközelítésben viszonylag könnyű választ adni arra, hogy ki is a munkás, ő az ugyanis, aki fizikai munkavállalóként munkaerejét értékesíti, és megélhetését ebből biztosítja. A termelőmunka végzése a munkásosztályhoz tartozás szükséges feltétele, ugyanakkor nem elégséges feltétele. A termelőmunka kategóriája kiterjedtebbé válik az iparban az úgynevezett összmunkás megjelenésével; beletartoznak azok a felügyelők, alsóbb szintű menedzserek, mérnökök, technikusok, akiknek munkája szükséges részét alkotja a teljes „termelési szervezetnek” a gépiparban. A munkásságot nem célszerű leszűkíteni az iparban, építőiparban foglalkoztatottak csoportjára, az ipari munkás helyett célszerűbbnek látszik a szerző szerint a városi munkás fogalmát alkalmazni (a

városához kötődő munkavégzés miatt). A városi munkás az ipari, kereskedelmi, közlekedési és szolgáltatási ágazatokban foglalkoztatott, szakképzett és szakképzetlen, fizikai munkát végző munkavállaló.

A vizsgált gyár működésének alapját a munkások jelentették. Munkásnak lenni akkoriban – főként a debreceni viszonyok mellett – presztízst, egyfajta rangot jelentett. Az interjúalanyok véleménye ebben a tekintetben egyöntetű volt.

„A mentális megbecsülés mellett az anyagiakat figyelembe véve a végzett munka után tisztességes megélhetést biztosított az akkor életszínvonalnak megfelelően, biztos megélhetést”.

A többség a háború utáni munkanélküliség után örült, hogy munkás lehetett.

„Legjobban azok örültek, akinek a képessége vagy a lehetősége hiányzott ahhoz, hogy továbbtanuljon és előrelépjen. Akik tehát egy alacsonyabb szellemi síkon maradtak, annak a munkás lét teljesen megfelelt. A munkásság és az ipar feltétlenül összekapcsolódott. Ezen a téren a gyárban munkásnak lenni megtérült, többek állítása szerint is majd kétszeresét jelentette bérben a település más üzeméhez és más foglalkozáshoz képest”.

Első a Biogál, második a Csapágygyár volt a fizetések színvonala terén: az akkori órabér 6,5 Ft, havibér 1300-1400 Ft volt.

„Nem volt egyszerű ugyanakkor munkásnak lenni. Túlságosan egyoldalú, egysíkú volt a bérezés, mindenki keresett, nem volt különbség a legjobb és legrosszabb között. A munka valójában nehéz volt, kezdetben teljesítménybérben dolgoztak, a vizsgált időszakban 3 műszakban (műszakpótlékok voltak), később 2 műszakos munkarend is érvényben volt”.

Ugyanakkor volt, aki a következőképp látta ezt:

„Abban az időben mindenkinek dolgozni kellett, büntették, aki nem dolgozott, ilyen alapon nem volt kimondottan dicsőség és nagyra való dolog, inkább kényszer volt. Én nem tartanám presztízsnak, hanem szükségszerűségnek.”

Sokaknak az élet kezdetét is jelentette, interjúalanyaim közül többen is a vizsgált időszakban kezdtek el iskola és katonaság után dolgozni, a gyárban többek elsőként.

„Akkoriban a gyárakban 2-féle munkáscsoport volt: az egyik a közvetlen iparosok, akik nemrég „szabadultak” fel, tehát már szakmai ismeretekkel rendelkeztek, komplex szerszámkészítő, lakatos, ők rövidesen gépbeállítók, művezetők, technológusok, középkáderek, műszaki rajzolók lettek. Egy jó szakma kellett, és akkor biztos életpálya állt előttünk, és akkor abban a szakmában tud boldogulni.

A munkás jelentése – az egyik visszaemlékező szerint:

„Kétkezi melós, proli. Fizikai, nem pedig szellemi, effektív termelő munkában volt mindig. A képesítés ugyanakkor igen fontos volt, egy szakmunkásvizsgával egy biztos munkahelyen az ember egy életet ki tudott bekkelni”.

A másik részüket, mint betanított vagy segédmunkásokat vidékről hozták be.

„Sokan jártak be vidékről, nyilván azért jöttek, mert jobb keresetet adott a gyár, valamint ahhoz a paraszti munkához képest, hiszen egy iparosodó korszerű üzemben rangot jelentett a falusi mezőgazdasági munkához képest”.

„Kiszámították, hogy hány ember kellene a fejlesztés után (a 60-as évekre ez már

többszörös állományt jelentett), 1200-ról 5000, így kezdték el behozni a fiatal, szakma nélküli fiatalokat, nőket, férfiakat, ezeket tanították be a gépeken, mellette az ő szakmunkásaik voltak a gépbeállítók”.
A fellelt poszterek ezen a területen szintén munkaerő igényről tanúskodnak (1. ábra).

1. ábra. Korabeli toborzási propaganda

Forrás: Debreceni Egyetem Egyetmi és Nemzeti Könyvtár archívuma, é.n.

Néhány év alatt a gyár munkáslétszáma jelentősen nőtt.
„Feltűnően hamar illeszkedtek be a vidékről és más területekről jött emberek, 2-3 hónap után a nagy monstrum gépeket nagyon jól kezelték. Jó emberanyag volt és megpróbálták őket helyben tartani.

Legfontosabb vonzerő a lakás volt, és ezek építésének elindításával tudták elsősorban őket megfogni”.

4. A gazdasági és politikai folyamatok

A gazdasági és politikai folyamatokat tekintve a közkeletűen csak "ötvenes éveknek" nevezett periódusban a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) - a Szovjetunió első öt éves tervét (1928-32) másolva - grandiózus, radikális és torz iparosítási programot hajtott végre. A terv irreálisan magas eredményeket célzott meg, ezeket gyakran módosították, és a nemzeti jövedelem 35%-át szánta beruházásokra, mely példa nélküli az ipar történetében (Baranyi 1976: 287). Az már a korábbi kutatásokból is tudható volt, hogy a hidegháborús hisztéria miatt a beruházások és fejlesztések végletesen a nehéziparra, azon belül is az alapanyaggyártásra és a (szén)bányászatra koncentráltak, évtizedekre meghatározott pályára állítva Magyarország gazdasági fejlődését (Germuska 2012: 1). A szerző szerint a tervgazdálkodási rendszer bevezetése a szovjet technológiai-termelési modell átvételét jelentette, és a középtávú tervek alapvetően egy erőltetett, rohamtempójú gazdálkodási formát eredményeztek, ahol a végső cél az agráripari országból ipari agrár országot létrehozni.

2. ábra. A tervgazdálkodás propagandája

Forrás: Magyar Diafilamgyártó Vállalat, é.n.

A népgazdasági tervfegyelem sértését szankcionálták, megsértését súlyos esetben 2-5 évig terjedő szabadságvesztéssel büntették. A második hároméves és a második ötéves terv időszakai a gazdaságpolitika új útjait jelentette. Továbbra is fontos volt a beruházás, ugyanakkor a jelleg változott, a feltételei, irányai és célkitűzései megalapozottabb, területi aránytalanságok megszüntetését tűzték ki célul (többek között az öt vidéki nagyváros iparosításának gyorsításával), a nehézipar egyoldalú túlsúlya enyhült, a mezőgazdaság és infrastrukturális ágazatok előtérbe kerültek (Baranyi 1976: 306).

Az '50-es évek iparosításának hatására Debrecen fokozatosan ipari várossá vált, a város iparában a nehézipar került első helyre. Ekkor alakultak ki a legnagyobb működő üzemek, köztünk a Gördülőcsapágy-gyár, megteremtve a gépipart a településen, de infrastrukturális beruházások is történtek, melyek közvetve járultak hozzá az ipar fejlesztéséhez Baranyi (1980: 26). Az egyik jelentős probléma a képzett szakember hiány volt, hiányzott a szakképzett munkásgárda, de emellett villamos energia ellátási problémák, ipari vízellátási problémák is rendszerint jelentkeztek. A második ötéves tervben a korábbinál jelentősebben helyeződött hangsúly az üzemek technikai-műszaki korszerűsítésére (ekkor jött létre a Magyar Gördülőcsapágy Művek és annak új gyára), jelentős volt az importgépekre költött ráfordítás. A megye iparának kb. 90%-a itt helyezkedett el, a nehézipar továbbra is preferált volt (a beruházásokra fordított összeg 78,5%-val) és a megye ipari termelése évi 12%-a nőtt.

A vizsgált időszakban három tervgazdálkodási periódus volt, a debreceni gyárral szemben akkoriban feltehetőleg jelentős elvárások fogalmazódtak meg. Interjúalanyaim a gyár politikai-gazdasági meghatározottságát alapvetően kétféleképp látták. A válaszadók egyik csoportja szerint a politika jelentősen befolyásolta a gyári munkásokoztályt:

„Nagyban meghatározta. Dúlt a szocializmus. Nagy pártélet volt, szakszervezet volt, munkásórség volt, bent volt a munkahelyen a politika. A politika a működésbe beleszólt, minden szinten, a pártpolitikai érdekek jelen voltak”

Kezdetben, az első tervek idején fokozottak voltak az elvárások, a propaganda erre nagy hangsúlyt helyezett.

A válaszadók többsége erre a vizsgálati szempontra ugyanakkor másféleképp emlékszik:

„50-es években tudomásom szerint a csapágygyártás annyira kezdetleges volt, hogy annak első felében a gyár állami támogatással veszteséges. '57-től vált rentábilissá, 1958-ban kaptak először nyereségprémiumot, majd azt követően szinte minden évben nyereséges. Mindemiatt az a hatalmas kényszer akkoriban ez nem volt észlelhető, legalábbis itt”

Egy további visszaemlékező interjúalanyom erről a következőképp gondolkodott:

„Az az igazság, hogy mivel a csapágygyártáshoz nem sokan értettek, hagytak bennünket dolgozni, feltűnően hagytak. Az első terv túlfeszített volt, az ötéves terv elvárásai országos szinten is azok voltak, a csapágygyárban pedig minden úgy csapódott le, mint másutt, de

„mivel a sajátosságokat csak az itt lévők ismerték, soha nem volt olyan feladat, amit nem tudtak volna túlteljesíteni?”

Találkoztam olyan állásponttal is, amely szerint a politika egyáltalán nem befolyásolt.

„Nem határozta meg a politika, megmondom őszintén. Az előrelépéshez, a hosszú távú érvényesüléshez kellett a háttér. A párt lényege az ideológia, a munkaterv, de 80%-át a párt tevékenységének a munka tette ki. A munkából indult ki minden. Mindig is úgy éreztem, hogy a politika, mint befolyásoló tényező nem volt meghatározó”.

Egyes vélemények szerint ugyancsak fokozottak voltak a munkateljesítmények, és ebben az ideológia szerepe jelentős volt:

„Igyekezni kellett a táboron belül, mindig a verseny volt, mindig a tőkés, a kapitalista világgal szemben volt állítva, mindig a munkaverseny szervezésével próbálták ösztönözni, kényszeríteni az embereket”.

A korszak második felében az elvárások reálisabbak, megalapozottabbak voltak.

„Vezetői szinten az elvárásokat később úgy fogalmazták meg, hogy megkérdezték tőlem, hogy mit tudtok vállalni az ötéves tervben, erre mondtam valamit, akkor arra rátettek még 2 százalékot, ez afféle diszkrét dolog volt. Anyag kihozatali normában nyugati színvonalon voltunk, a nyugati gyárban is jártunk ugyanis tanulni, nemcsak keletre”.

Az archívumban fellelt poszterek a korszak második felében már mérsékeltabb elvárásokról, tervekről adnak hírt (3. ábra)

3. ábra. Mérsékeltabb áramlatok a teljesítményképzelésekben

Forrás: Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtár archívuma, é.n

5. A munkakörülményekről

A munkakörülmények tekintetében – az ideológiai és politikai elvárásokkal összefüggésben – a korszak első felében erős feszítettség volt érzékelhető. Ezeknek az éveknek a tipikus jelenségei a munkaversenyek, melyek verseny helyzetet teremtettek a teljesítmény fokozására, gyakran irreális, megfoghatatlan célokkal vagy épp teljesítmény rekordokkal. Tóth (2008: 271) írásában például egy olyan kitüntetett szövő munkásnőről is írt, aki 1200%-os teljesítményt produkált, ugyanakkor megjegyzi, hogy csak a gyár hozott ki neki ennyit, hogy növekedjen a presztízsük. A normákat ugyanakkor nem volt érdemes túlteljesíteni, mert a túlteljesített norma rövidesen alapnormává vált. A teljesítmény növelési kényszer a munkafegyelem és a teljesítményi mutatók romlásában kezdtek megmutatkozni. 1953-tól a Szovjetunió élén bekövetkezett változások miatt a nehézipar fejlesztését visszafogják, és helyette a közszükségleti cikkekre koncentrálnak, a globális fenyegetettséget pedig megfelelő békepolitikával kívánják enyhíteni. Ennek hatása, hogy 1954-től „új vonal” szellemében a honvédelmi ipari üzemeknek mintegy 45-50 %-át alakították át egyik évről a másikra úgy, hogy azok alkalmasak legyenek a boltokban évekig jóformán nem kapható „közszükségleti cikkek”, illetve a mezőgazdasági termelést segítő munkaeszközök gyártására (Germuska-Murányi 2001: 1). 1960-tól a mezőgazdaság is fejlődésnek indult, 1960 és 1980 között talán a magyar agrártörténelem legsikeresebb korszakát hozta (Harcsa et al. 1994: 16). 1956-tól a Kádár-kormányzat már igyekezett megélhető körülményeket biztosítani béremelésekkel, a szociális ellátás kiterjesztésével, lakásokhoz juttatásokkal. Komoly béremelést indítványozott és a politika kiemelt figyelmet fordított a nagyüzemi munkások életkörülményeinek szinten tartására és javítására. Ezt követte fokozatosan a szociális ellátás kiterjesztése, a lakáshoz jutás támogatása, a kötelező munkaidő csökkentése, mely az „élni és élni hagyni” jellegű politikai gyakorlat relatív sikerességét jelentette (Valuch 2005: 224).

Az első részletes statisztikai adatok szerint 1962-re Hajdú-Biharban az egy főre jutó évi nettó jövedelem a munkás-szellemi háztartásokban 9648 Ft volt. A jövedelmek átlagosan 80%-a munkabérből és prémiumból származott (Baranyi 1985: 182). Az iparosítás nem párosult az életszínvonal tervezett emelkedésével. A településen egy '56 utáni felmérés még mindig arról ír, hogy a munkások jobb munkaszervezést és kevesebb anyagihiányt igényeltek. Bizonyos üzemek szociális intézményei hiányosak voltak, öltöző, fürdő nem volt. Debreceni általánosságban a munkahelyek meglehetősen zsúfoltak voltak, sok volt köztük az egészségtelen (kedvezőtlen világítás és szellőztetés). Különösen javítandó terület volt a munkavédelem, a védőétel-ital és a munkaruha (Mojzesné 1978: 164). Ugyanakkor az emberek munkateljesítménye jó, az egyik kongresszusi munkaversenyben általános volt a túlteljesítés és nagy bérmegetkárítás is született.

A munka és munkakörülményekkel kapcsolatosan az irodalmak általában lehangoló képet festettek. Érdekes, hogy interjúalanyaim ezzel kapcsolatos emlékei és véleményei megoszlottak.

A munkaeszközökkel kapcsolatos álláspont egyik visszemlékezőm szerint az alábbi:
„Az akkori technikai eszközök a maihoz képest elavultak, de a műszaki fejlesztés megindult és éreztette hatását”.

Másik alanyom a korabeli viszonyokat kedvezőtlennek éreztette:

„A régi üzemben nem volt pénz a szociális ellátásokra, mostoha körülmények voltak. Az 50-es évek elején nagyon rossz helyzetben volt az ország, az életkörülmények is lényegesen rosszabbak voltak. Munkaruhát sem adtak. A kovácsüzemben, edzőüzemben, melegüzemben elő volt írva a kötelező ásványvíz biztosítás, másutt nem. 1300 fokos kemence mellett erre szükség is volt, másutt nem. A huszárlaktanyában még nem volt étkezde, mindenki leült, lekucorodott a gépe mellé, elővette a kis motyóját és evett. Orvosi rendelő már a régi gyárban is volt, ugyanakkor szellőző, ilyesmi nem volt. A megvilágítás elfogadható volt, főleg az akkori körülményekhez képest. Nagyon sok volt a túlóra, rendszeres volt a munka, de nem az egész gyár dolgozott szombaton és vasárnap, csak a termelésben.”

Ezzel párhuzamosan hasonlóan emlékezik egy további megkérdezett:

„Nem volt olyan ellátott, mint mostan. Emlékszem, amikor fizikai munkás voltam, saját ócska ruhámban dolgoztam, a munkaruhát később vezették be. Volt öltöző, szekrény, zuhanyozó, közös nagy terem, ahol zuhanyoztak munka után. Az orvosi ellátás kiváló volt az elejétől kezdve, jó szakorvosok végig, később az új épületben egy rész - a szociális épület alsó része - az orvosi ellátást és munkaerő gazdálkodást szolgálta”.

Az egyik volt vezető a munkaviszonyokat az alábbiak szerint észlelte:

„Az első perctől kezdve az ún. szociális ellátások, munkavédelmi feltételek magas szinten voltak, és főleg azért, mert a korszerű gépekhez nem csak az volt előírva, hogy milyen technológiával kell dolgozni, hanem hogy milyen munkavédelmi rendszereket kell betartani. Például önálló kihelyezett orvosi garnitúra már az ötvenes évektől megtalálható volt, ahol például azzal is foglalkoztak, hogy az olajtól az emulziótól nem-e ekcémásodik a munkás keze”. Később szociális épület létesült, ott modern orvosi rendelő, nőgyógyászat, fogászat, bőrgyógyászat és önálló munkavédelmi iroda is volt. 2 hetente a vezérigazgató munkavédelmi szemlét végzett, és jegyzőkönyvbe vették a hiányosságokat, ezeket pedig a következő szemléig ki kellett javítani”.

Az egyik volt üzemvezető lassú javulásról számolt be:

„A '60-as évek elején, amikor új vezérigazgató lett, elrendelte, hogy minden üzemben legyen legalább 2-3 hűtőszekrény. Addig az sem volt. Ide is jöttek külföldiek, akiket szégyenkezve kísérték végig az üzemen, hogy ahogy mentek ott kucorgott a munkás a gép mellett és ette a szalonnát, mellette tiszta olaj minden, és ezért szégyenkezett az ember. Az új üzemben rendezettség volt. Ezt látta a csapágyat megvásárló is. A csapágy nagyon nagy tisztaságot, pontosságot igényel és nagyon lényeges, hogy milyen körülmények mellett állítják elő. A vevővel szembeni bizalom az mindig a környezet határozta meg, bízott vagy nem bízott. Bizalom alapján történt aztán a megrendelés.”

A régi és új telephely között érzékelhető volt a minőségbeli különbség. Az új helyen a viszonyok korszerűbbek, emberibbek voltak:

„Rendben volt minden. Egy új helyen, a tengeri földre építették az épületeket. Noha a kisgyárban (Széchenyi-Nyugati utca) még nem voltak első osztályú körülmények, de itt (Kassai út) már üzemi konyha is volt az első perctől, gyönyörű ebédlő. A munkások körülményei biztosítva voltak”.

A rendszer propagandájában az ember szintén értéket képviselt:

4. ábra. Az ember szerepe az értékteremtésben

Forrás: Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtár archívuma, é.n.

A bérekkel kapcsolatos álláspontok az alábbiak voltak:

„A Rákosi-időszakban kicsi bérért kellett dolgozni, 1958-ban bérrendezés volt. A fizetési arány nem volt a különböző végzettségeknek, beosztásoknak addig megfelelő. Erre jött a párthatározat, hogy felül kell vizsgálni a munkásosztály helyzetét, és főleg a nehézüzemekben, kovácsüzem, hőüzem, köszörűs, forgácsoló és egyéb 3 műszakos üzemekben felül kellett vizsgálni a helyzetet. Valamivel a bérrendezés után jobb lett”.

Részleteket is megfogalmaztak a munkával kapcsolatos gyakorlatról:

„Az élet nagyon a munkáról szólt. Akkor még tervgazdálkodás volt, amit gyártottak, az az egész KGST-t ellátta (el kellett, hogy lássa). Rengeteget kellett gyártani, gyakorlatilag éjjel-nappal. Akkor három műszakos munkarend volt, szabad szombat nélkül, és rendszerint vasárnap is dolgoztunk, ugyanúgy, mint a hétköznapokon. 8 órás műszakok voltak, nem volt jellemző, hogy ez több óra lett volna. '69-70-től bevezették a kétműszakos munkarendet, reggel hattól este hatig és este hattól reggel hatig. Alapjában véve addig három műszakos rend volt. Ez a munkarend olyan kimerítő volt, hogy amellet más vállalni nem lehetett. Sem másodállást, sem egyebek. Jobbak voltak a jelenlegihez képest a feltételek, mindent megadtak. Jobbak voltak, mint ma, a cégnek több üdülője volt, védőruha, védőital, egyebek”.

A munkaversenyeket külön is megemlítették:

„Az első volt a sztahanovista mozgalom, álmozgalom, megteremtett, kicsinált valami, nem voltak olyan teljesítmények, mint amit kimutattak, a párt érdekei szerint voltak, a párt mindenbe beleszólt. Eszmeileg, nem szakmailag irányított a párt, eszmeileg próbált befolyásolni és hatni, szakszervezet, mozgalmak, versenyek szervezésével jobbnál-jobb eredményekkel. Nagyon sok mozgalom indult, de ebben az ipari munkások nem részesültek kedvezményben. Igaz, hogy sok volt a kitüntetés, augusztus 20, április 4, november 7, különböző plecsniket osztottak a jobban dolgozóknak. Jutalommal párosult, némi, nem jelentős juttatás volt ez. Sokan próbálkoztak így, a rendszer pedig ezáltal próbálta ösztönözni a lentebb lévőket arra, hogy ők is próbálkozzanak magasabbra törni azáltal, hogy jobb eredményeket hoznak”.

„Akkor (a korszak elején) munkaverseny mozgalmak voltak, sztahanovista mozgalmak. Volt munkaverseny iroda, később is a szocialista brigád mozgalom volt. Az elején egyénekről később a brigádokról szól (akik önzetlenül tudjanak másokét és az üzemért tenni, így kommunista szombat során üzemi és társadalmi elvárásokat is teljesítsenek).

„Az egyéni teljesítményeknek propaganda szerepe volt, néha olyanok voltak, néha túlzások voltak. Ennek szervezési megoldása az volt, ha egy sztahanovista egy művelet végén dolgozott, és ott lehetett legjobban lemérni a teljesítményt, akkor nagyon jól tudott teljesíteni, ha a keze alá olyanok dolgoztak, akik értették a szakmát (vagy épp ellenkezőleg nem olyan erővel álltak hozzá, és az is nyilván befolyásolta a teljesítményét). A sztahanovista azt jelentette, hogy teljesít. Egy szovjet kőműves teljesítményéhez kötődik, szovjet mintára mozgalmat építettek ki”.

A munkaversenyeket az ideológia propaganda útján is ösztönözni próbálta. Részben felhívások, részben pedig a legjobb eredményt teljesítők, a legjobb eredmények az archívumokban maguk is megjelentek (5. ábra)

5. ábra. A munkaverseny megjelenése a propagandában

Forrás: Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtár archívuma, é.n.

A valós teljesítményt a gyár egyik felsővezetője a következőképp látta:

„Nem vonom kétségbe, hogy voltak túlzások és kifuttattak olyan embereket és teljesítményeket, amiket hihetetlen volt teljesíteni. Egy kőműves, akinek 2-3 segéd dolgozott alá, ő csak a téglát vagy maltet rakta, hihetetlen gyorsan ment a munka. A sztahanovizmus egyfajta kényszer, hogy tervszerűbben, tudatosabban végezzék a munkát, és hogy miként lehet többet teljesíteni. Rengeteg volt az újítás, és el is várták, hogy folyamatosan újítsanak.”

A 60-as éveket tekintve több visszaemlékező is brigád, ún. szocialista brigád mozgalmáról beszélt. A közösségi munkavégzés, illetve a munkavégzés közösségi kerete általánossá, meghatározóvá vált:

„A brigádok a 60-as évektől kezdődtek, különböző neveket vettek fel, volt olyan, hogy Komócsin szocialista brigád, aki a megyei pártbizottság titkára vagy elnöke volt. Szovjet neveket is vettek fel és naplót vezettek, vállalták, hogy moziba járnak, rendezvényekre járnak, volt abban valami, ami hasznos is volt,

jó is volt, de azért olyan színlelt volt, nem őszinte összefogás, inkább kirakat és példát mutatni, legalábbis az én meglátásom szerint. Felülről szervezték, irányították a brigádosodást. A munkaverseny iroda feladata: mérték a teljesítményt és előre mutatták, hogy mennyivel kellene hatékonyabbnak lenni, nyilvántartották, akik a munkaversenyben részt vettek, és a személyek és brigádok vállalásokat tettek, az iroda ezeket a vállalásokat pedig begyűjtötte.”

„Később az iroda ellenőrizte bizonyos események (pl. november 7-e) alkalmával a teljesítményeket, emellett egyéb értékelési időszakban is ellenőriztek és számon kértek. Ha valaki pluszt hozott, előrekerült a versenybe. Illett részt venni a versenyben és anyagilag is megérte. Nem kényszer volt, ugyanakkor elvárás fogalmazódott meg, hogy jól teljesítsen. Létezett kommunista szombat, melynek jelentése azt volt, hogy mások is mentek dolgozni, nemcsak a fizikaiak, hanem például a nem-ipariak az óvodából átmentek a kommunista műszak idején a szereldébe, a csomagolóba segítettek. Rásegítettek az alaptevékenységbe. Főként később, a szocialista brigádok keretében”.

Idővel nemcsak a munka közösségi keretei, de maguk a teljesítménybeli viszonyok is enyhültek és realisabb elvárásokat támasztottak. A teljesítmények a következőképp alakultak:

„Amikor bevezették a normát, mindennek lett idővonzata. Csak azt a tevékenységet és azzal az aktivitással kellett végezni, mely a produktumot növeli. Meghatározták, hogy milyen anyagból milyen gépen mennyi idő alatt és mit gyártsanak le. Munkanap felvételezést végeztek, mely a norma alapját jelentette. A begyakorlásból eredő normakarbantartás azt jelentette, hogyha valamit az ember egy hosszabb, huzamosabb ideig csinál, akkor a tapasztalat, a rutin nagyobb produktumot eredményez. Ez néha jelentős volt, de erre maguk a dolgozók is vigyáztak. Bármennyire is egyszerű emberek voltak, azt tudja, hogy mindig évente januárban jött a karbantartás-dehogyan fogok én 120%-ot csinálni, mikor tudta mi lesz a vége. Ugyanakkor a 103-105%-öt megcsinálta, mert az bérben pluszként jelentkezett. Ennek kettős éle volt, ha nagyon magasat produkált, akkor lényegesen több pénzt kapott, de jövőre onnan indult”.

6. Nők a munka frontján

Az ötvenes évektől a női foglalkoztatottság gyors ütemű bővítését szorgalmazó politikai törekvések jelentek meg. A szocialista időszak hivatalos diskurzusának propaganda jelszava volt, hogy a hatalom - a nők egyenjogúságát hirdetve - feltétlenül támogatja a nők munkába állását (Tóth 2008: 269). Ennek szellemében csak a valamilyen munkaviszonyban álló, lehetőség szerint a gyárakban, bányákban,

üzemekben, a gépállomáson traktorosként vagy a termelőszövetkezetekben dolgozó nő minősült a társadalom hasznos tagjának. A minta tehát a férfi foglalkozásokban dolgozó nő (pl. sofőr, traktoros, de akár kőműves). Az erőltetett emancipáció az élet szinte valamennyi területére kiterjedt (Valuch 2006: 67). Az iparban csak az első öt éves terv megindulása után, 1951-től vállaltak a nők egyre növekvő arányban munkát (Tóth 2003: 3). A korabeli sajtó gyakran beszámolt a munkaversenyekben is kiemelkedő, a férfiak teljesítményét messze túlszárnyaló munkásnőkről is. A propaganda szimbóluma a traktoros nő a munka frontján, a férfival egyenjogú, traktoron, overallban és pöttyös kendőben, férfias jegyek mellett női tulajdonságait is illusztrálva (Tóth 2008: 276). Farkas (2003: 65) szerint azonban a hatalmas toborzókampányok ellenére kevesen mentek el traktoros lánynak, és a propagandának nem sikerült a női traktoristából olyan hatásos szimbólumot kreálni, mint a munka férfi hőseiből. Ugyanakkor többen élmunkások is voltak, az élmunkások egyébként lakóhelyüket tekintve nagyrészt budapestiek voltak, és a nehéziparban dolgoztak. Sokan származtak magas képzettséggel rendelkező munkásszülőktől, és sokan tartoztak közülük a legképzettebb szakmunkások közé (Horváth et al. 1998: 29). Amikor az iparnak már kevesebb képzetlen női munkáskézre volt szüksége, a női egyenjogúság emlegetése háttérbe szorult (Tóth 2008: 270). A Kádár-korszak kitüntetett munkásnőit már úgy ábrázolták, mint akik nem abban különböznek munkatársaiktól, hogy rendkívüli egyéni teljesítményeket érnek el, hanem abban, hogy egy politikai jellegű mozgalomban, a szocialista brigádmozgalomban vesznek részt. A szocialista brigádmozgalom jegyében már a kollektív teljesítményt értékelték az 1950-es évek egyéni munkahőseivel szemben. A szocialista brigádban dolgozó nők kiválósága abban rejlett, hogy a többi, korábban egyedüli hősnővel ellentétben szocialista közösségben dolgoztak (Tóth 2008: 277). Míg a Rákosi időszak női munkáshősök döntően fiatalok (akik Kossuth-díjasok és sztahanovisták), addig a szocialista közösség női tipikus brigádtagja már idősebb, nem olyan fiatal, mint az 1950-es években kitüntetett nőtársa. Az 50-es években nők által végzett férfimunka dicsőséget és elismerést érdemel, míg a 60-as évektől ugyanerről a jelenségről már kuriózumként írtak róluk az újságcikkek. Debrecenben is érzékelhető volt a női keresők számának növekedése, a 60-as évek közepére a keresőképes nők 58%-a már talált munkaalkalmat, az aktív keresőkön belül a nők aránya 29,1-ről 37,0%-ra nőtt. A szektorokon belüli megoszlás változását szemlélteti az 1. táblázat:

1. tábla. A női keresők megoszlásának változása

Az aktív keresők közül %-ban			
	Ipar	mezőgazdaság	Egyéb
1949	21,6	18,7	59,7
1960	34,2	12,1	53,7

Forrás: Baranyi 1976: 317

A táblázatból jól kivehető a nők iparban való foglalkoztatásának tendenciája, a mezőgazdasági foglalkoztatás visszaszorulása.

A visszaemlékezések szerint a női munkások helyzete nem sokban különbözött a férfiakétól.

„A női munkások semmiféle megkülönböztetésben nem részesültek, nők, édesanyák gép mellett dolgoztak, amik csapták az olajat, szennyes körülmények mellett dolgoztak, a szerelde már tiszta volt, de volt esztergályos, maró nő, sok női szakmunkás. Előnyök nem voltak számukra. Nők között is volt, aki gép mellett kezdte, de osztályvezető lett”.

Korabeli vezetői vélemény szerint:

„Nem volt különbség jóformán. Bizonyos mértékben a fizetésben volt differencia, nem olyan túl nagy. Ez már az alap bérezésben is megmutatkozott, nem a teljesítmény különbség adta. Ugyanakkor a nők közül is volt kiváló szakember, gépmunkás, technológus, mérnökök. Egyes területeken, például gazdasági igazgató, több főosztályvezető, bérelszámoló szinte csak nők dolgoztak. A betanított munkások között 25-30% nő, illetve a nem-ipari foglalkozásokban, így bölcsőde, óvoda. Golyó meó válogatóként 25-30 ember dolgozott, amíg gép át nem vette, itt férfi nem tudott dolgozni, csak nő. Magas színvonalon teljesítettek”.

Voltak empátikus megjegyzések is:

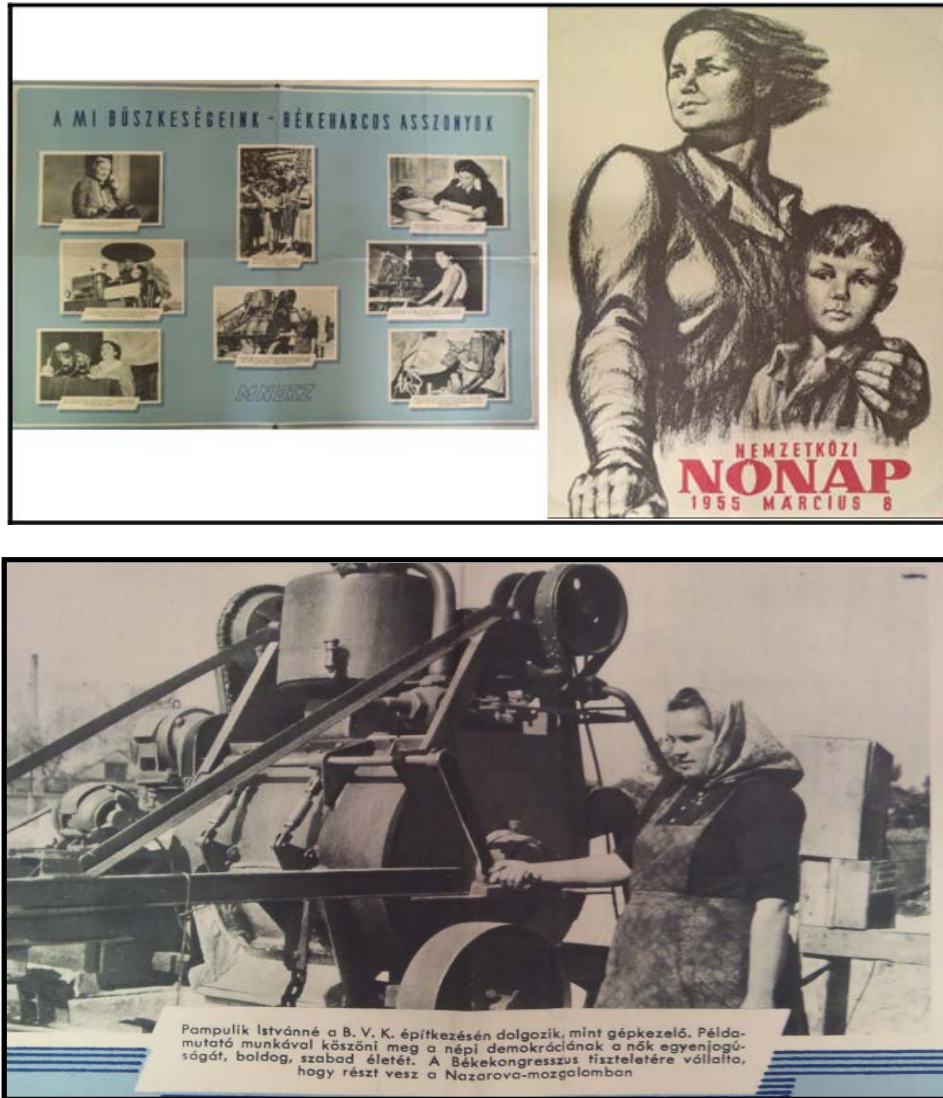
„Szegények....Mindenütt a teljesítmény volt a lényeg. A nőktől ugyanúgy megköveteltek mindent, függetlenül attól, hogy otthon van család, gyerek. Fizikálisan természetesen nem, hiszen voltak olyan csapágyak (pl. az ágytok csapágy), melyek összeszerelve 28 kg voltak. A szerelés, csomagolás terén 99% nő volt, csak a beállító és irányító volt férfi. A kézimunka inkább nőknek való volt. A 28 fős műszak létszámából 8-9 nő volt. A művezetők enyhébben kívánták kezelni a nőket, de ennek ellenére ugyanúgy kellett nekik is hozni a produktumot. Általában könnyebb és tisztább munkákat végeztek, így nem a piszkos esztergagépre tették őket, hanem csak a tisztább köszörűgép mellé.”

„Volt külön szociálpolitikai igazgató, akihez a szociális kérdések tartoztak, például a nők problémájával a vállalat hogyan tud megbirkózni. A női munkaköröket a törvénykönyv és kollektív szerződés rögzítette, milyen körök, órabér, és valójában ugyanannyit követeltek, mintha férfi lett volna. Ők is műszakoltak”.

A megkérdezettek többségének nem volt tudomása arról, hogy volt-e számukra könnyebbítés. Nemigen kivételeztek velük. Az egyetlen visszaemlékező nő interjúalanyom szerint:

„Dolgoztunk. Kommunista szombatok esetén a nem termelő ágazatok munkásai (pl. mi magunk is az üzemi óvodából) átmentünk segíteni a termelésben”

6. ábra. A női idea és presztizse

Forrás: Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtár archívuma, é.n.

Összefoglalás

A munkásosztály fogalma a vizsgálataim eredményei szerint nem csupán elméleti, hanem valósan megélt kategória. A rendszer kezdetétől megjelent az a politikai törekvés, hogy a társadalmi átstrukturálódás alapillére a munkásosztály legyen. Maga a fogalom történeti fejlődés eredménye. A munkássághoz tartozó alapvető kritériumok a kezdetekben elsősorban az igen kemény és nehéz ipari, és elsősorban fizikai munkavégzés. További kritériumok a munkahely megléte és biztonsága valamint az ebből fakadó anyagi (noha javarészt nem magas színvonalú) biztonság, és a lassan kiépülő városi lét. A munkásosztály értelmezése a vizsgált ideológiai rendszerben keleti mintára alapozott, ugyanakkor az előbbi kategóriákat az ideológiai kívánalmak szerint a pártirányítás és sokszor maga a dolgozó is bővítette, hogy annak részese lehessen, ezáltal létrehozva a munkásidentitást.

A munkásosztályt meghatározó gazdasági-politikai folyamatok megítélésekor szükséges kiemelni, hogy a politikai fordulatváltást követően az első időszakban egy majdcsak végtelenségig fokozott iparosítás és teljesítménykényszer volt, a második időszakban pedig realisabb, a társadalom érdekeit is jobban figyelembe vevő ipari rekonstrukció folytatódott. A tervgazdálkodási időszakban vált Debrecen ipari nagyvárossá, az iparosítás pedig alapvető hatással volt a városnak és vonzáskörzetének társadalmi és gazdasági életére, jelentősen nőtt a település lakossága. A korabeli propagandát tanulmányozva alapvető jellemző a teljesítmények elérésére buzdítás, a takarékoság, az érzelmek irányítása a munkaviszonyokra. Maga a debreceni nagyipar kiépítését és fejlesztését különösen később sok bírálat érte. Az iparra úgy tűnik szükség volt, az ideológia alapját is ez képezte, maga a megvalósítás módja volt visszásságokkal teli. Ennek a gyári dolgozók visszaemlékezése kissé nosztalgikus, idealizáltabb képet adott a más források által leírt valósághoz képest, és valószínű, hogy a visszaemlékezők is már főként a második telep működésével kapcsolták össze. Feltételezhető, hogy az ekkori események alapozták meg ugyanakkor azt a '70-'80-as évekbeli ipari sikertörténetet.

A munkakörülmények megítélése a korszak elején és végén eltérő. Az első időszakban nehéz munkakörülményekről, teljesítménykényszerekről lehetett hallani, a korszak második fele munkás központúbb, a munkakörülményeket néha még a mai viszonyokhoz képest is kedvezőbbnek találták. Munkaversenyek a vizsgált korszakban tipikusak, az első időszakban egyéni teljesítményekről és hősokról adnak számot, később a szocialista brigádok és vállalásaik, eredményeik kerülnek mintaként megjelenítésre. A munkateljesítmény a vizsgált időszakban a munka központi fejezete, mérhetősségi rendszerének kidolgozásával, és a teljesítmény értékelésével. A szocialista brigádok a munkások közösség központúságának, társas lényvé váló válásának eredményei. A vizsgált üzemben jellemző volt, főként a fizikai munkások esetében az időszak egészében a többműszakos, teljesítményközpontú munkavégzés. A versenyek bérre gyakorolt hatásának megítélése megosztott, mégis érzékelhető volt a teljesítmények elérésben az ilyen fajta ösztönzés (valamint az erre irányuló, munkával

kapcsolatos munkásnorma) szerepe. A Csapágy-gyár építésének második időszakában egyöntetű vélemény volt, hogy az üzem egyfajta mintaüzem, munkásközpontú, számos szociális szolgáltatást nyújtva, és presztízst is biztosítva az itt dolgozóknak.

A nők helyzetét egyöntetűen lehet megítélni. Semmiféle megkülönböztetést nem élveztek, sokszor a női szerep miatt helyzetük nehezebb volt férfitársaikénál. Az oktatás és az ezzel összekapcsolódó női emancipáció a vizsgált üzemben is éreztette hatását, számos női vezetőt is kineveltek, és egyes speciális területen jobb eredményeket értek el (és ott ezért főként őket foglalkoztatták).

Irodalom

- Baranyi Béla (1976): A szocialista termelési viszonyok kialakulása és a szocialista építés Debrecen iparában. In: Ránki György (szerk.): Debrecen iparának története a kapitalizmus kialakulásától napjainkig. Alföldi Nyomda, Debrecen.
- Baranyi Béla (1980): A társadalom osztály- és rétegszerkezetének főbb változásai Hajdú-Bihar megyében a felszabadulástól napjainkig. In: Serfelek István (szerk.): Tanulmányok és források Hajdú-Bihar megye munkásmozgalmának történetéhez. Hajdú-Bihar Megyei Lapkiadó Vállalat, Debrecen.
- Baranyi Béla (1985): A Tiszántúl átalakuló társadalma 1945-1978. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bihari Sára-Csernaburczky Zsófia–Dobos Mária–Farkas Attila–Kósa Rita Diána–Szeder Dóra Valéria (2012): A munkáslét és emlékezete Ózdon. Metszettek Társadalomtudományi Folyóirat. 1.évf.1.sz. , Debrecen, 67-84.p.
- Farkas Gyöngyi (2003): Gyertek lányok traktorra. Női traktorosok a gépállomáson és a propagandában. In: Korall 2003 (13.sz).
- Pál (2012): Hadiiparosítás Magyarországon 1950-1953. Rubicon 2012/3.
- Gyarmati József-Serflek István (szerk.) (1977): A Magyar Gördülőcsapágy Művek története- A Magyar Gördülőcsapágy Művek jubileumi emlékkönyve. Hajdú Megyei Lapkiadó Vállalat, Debrecen.
- Horváth Sándor-Majtényi György-Tóth Eszter Zsófia (1998): Élmunkások és sztahanovisták, História, Germuska Pál-Murányi Gábor (2001): Polgárosodó hadiipar, 1953-1955 Heti Világgazdaság, 2001. szeptember 15.
- Germuska 20. évf. 8. sz.
- Hradil, Stefan (1995): Régi fogalmak és új struktúrák. Milió-, szubkultúra- és életstílus-kutatás a 80-as években. In Andorka Rudolf–Hradil, S.–Peschar, J. L. (szerk.): Társadalmi rétegződés. Aula Kiadó, Budapest.
- Kornai János (1993): A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan, HVG, Budapest.
- Kuczi Tibor (2011): Munkásprés. A munka kikényszerítésének történetét az ipari forradalomtól napjainkig. L1Harmattan Jelenkutató Alapítvány, Budapest
- Tóth Eszter Zsófia (2003): "Mi lesz akkor, ha meggyökerezek?" A vándorlás és a visszavándorlás megéléstörténetei munkásnők életútbeszéléseiben. In.: Korall 2003 Nyár
- Tóth Eszter Zsófia (2008): Nők férfias terepeken és férfi foglalkozásokban. Sic Itur Ad Astra 58. Budapest.
- Mojzesné Székely Katalin (1978): A debreceni munkásosztály helyzete, összetétele, politikai és ideológiai fejlődése (1957-1962). In: Serfelek István (szerk.): Tanulmányok és források Hajdú-Bihar megye munkásmozgalmának történetéhez. Hajdú-Bihar Megyei Lapkiadó Vállalat, Debrecen.
- Valuch Tibor (2005): Magyarország társadalomtörténete a XX.század második felében. Osiris Kiadó, Budapest.

- Valuch Tibor (2006): Hétköznapi élet Kádár János korában. Corvina Kiadó, Budapest.
- Valuch Tibor (2012): Munkás-társadalom-történet. Közelítések és fogalmi kérdések. Korall Társadalomtörténeti Folyóirat 13.évf. 49.sz. Budapest

SZEDER DÓRA VALÉRIA

*Az önkéntesség önkéntelen oldalai. Munkahelyi
konfliktusok a civil szervezeteknél végzett önkéntes
munka során¹*

A munkaügyi kapcsolatok rendszere, többek között a munkaerőpiacon szemben álló két fél – a munkáltató és a munkavállaló – közötti konfliktusokat hivatott enyhíteni, megoldani. Ez a szerep a forprofit szektorban, a multinacionális cégek, vállalatok esetében releváns, azonban a mai munkaerő-piaci viszonyokat tekintve szükséges a nonprofit szféra, ezen belül is az önkéntes munkavégzés során adódó konfliktusok vizsgálata. Civil szervezeteknél (önkéntesként) szerzett tapasztalataim és egy korábbi fókuszcsoportos vizsgálat² során készített interjúim arról tanúskodnak, hogy egy önkéntes munkás tevékenysége során is felmerülhetnek munkaügyi, elsősorban munkahelyi konfliktusok, azonban idáig nem jutott kellő figyelem sem ezek feltárására, sem megoldására.

Az önkéntes munka azért fontos, mert jelentősége nő, társadalmi és gazdasági szinten egyaránt, hiszen a fontos hiányterületeket pótló civil szervezetek működésének gyakran elengedhetetlen feltétele. A civil szervezetek jelentős hányada nem teheti meg, hogy fizetett munkatársat alkalmazzon, gyakran előfordul, hogy annak működése az önkéntes munkára épül. Az önkéntes munka, munkaerőpiacon betöltött szerepe is egyre inkább jelentőssé válik, ugyanis e tevékenység során fontos készségekhez, kompetenciákhoz, tudásokhoz (kulturális tőke) és (később) hasznos ismeretekhez, (szakmai) kapcsolatokhoz (társadalmi tőke) lehet hozzájutni. Ezek megszerzése jelentős előnnyel jár a munkakeresés, munkavállalás során. Ha valaki önkéntes munkát végzett – különösen, ha szakmájához közeli területen – az előnyösen mutat az önéletrajzban, hasznos lehet egy állásinterjú során, sőt a munkavégzés során alkalmazható tapasztalatokat is jelenthet.

¹ A kutatás az Európai Unió és Magyarország támogatásával a TÁMOP 4.2.4. A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program - Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program című kiemelt projekt keretei között valósult meg, valamint a Rézler Gyula Alapítvány támogatásával.

² Bővebben lásd: Fényes Hajnalka - Lipcsei László - Szeder Dóra Valéria (2012); Szeder (2012)

Ahhoz azonban, hogy valaki a Magyarországon elfogadott törvényeknek megfelelően – hivatalos keretek között – önkéntes munkát végezzen, feltételeknek kell teljesülnie, a munkáltató (fogadószervezet) és munkavállaló (önkéntes munkás) részéről. A fogadószervezetnek szerződést kell kötnie az önkéntessel (tevékenység megnevezése, juttatások, feltételek rögzítése stb.), nyilvántartásba kell vennie, és jelenléti ívet kell vezetnie az önkéntes tevékenységéről. Az önkéntes és a fogadószervezet kapcsolatban állhat a régióért felelős Önkéntes Központtal, melynek legfőbb feladata, hogy a keresleti és a kínálati oldal egymásra találását segítse. Ebből fakadóan konfliktusok alakulhatnak ki a három szereplő között, a fogadószervezeten belül különösen az önkéntes és az adott szervezet fizetett munkatársai között. Ennek a tanulmánynak a feladata, hogy az önkéntesek és a fogadószervezetek között előforduló konfliktusokat feltárja – a teljesség igénye nélkül – a szervezetek vezetőivel, munkatársaival és önkénteseivel készített interjúk alapján. Az előforduló konfliktusokat az önkéntes munka jogi és tartalmi oldaláról, illetve a munka rövid és hosszú távú jellegénél fogva közelítem meg. A konfliktusok feltárásával úgy vélem, alternatív konfliktuskezelési módszerek alkalmazására nyílik lehetőség. A kutatás eredményei hozzájárulhatnak a fogadószervezetek és az önkéntesek hatékonyabb együttműködéséhez.

Konceptualizáció³

Önkéntes munka

Az önkéntes munka⁴ fogalmának tisztázásánál három kérdésre térek ki. Egyrészt meghatározom az önkéntesség törvényi kereteit a hazai és a nemzetközi rendelkezések segítségével. Az önkéntes munka speciális formájának, az új típusú önkéntességnek a fogalmát is definiálom. Mivel kutatásom elsősorban a szervezeti önkéntességre vonatkozik, az ehhez kapcsolódó feltételeket is elemzem.

Jogi megközelítés

Kutatásom témája a szervezeti önkéntesség formájára összpontosul, amelyre törvényi szabályozások vonatkoznak. Az ENSZ 2001-ben az Önkéntesek Nemzetközi Éve alkalmából kibocsátott dekrétuma az önkéntességet az alábbi jellemzők alapján írja le (Czike – Szabóné 2010; Czike – Kuti 2006).

Az önkéntesség nem kötelező, az egyén belső indíttatásból és szabad akaratából végzi azt.

³ A fejezet egyes részei hasonló formában megjelenés alatt állnak a Campus-lét kutatás zárókötetében, lásd.: (Szeder 2013).

⁴ Az önkéntesség, önkéntes munka, önkéntes tevékenység fogalmakat szinonimaként használom. A fogalmak értelmezéséhez bővebben lásd.: Fényes – Kiss 2011a.

Ezt a tevékenységet elsősorban nem a pénz motiválja, nem anyagi ellenszolgáltatás ellenében végzik. Azonban az önkéntesség során felmerülő kiadások megtéríthetők, jelképes fizetség adható.

Bár az önkéntesség jelentős egyéni haszonnal jár, fontos, hogy a társadalom hasznára irányuljon az adott tevékenység.

Magyarországon a közérdekű önkéntes tevékenységről szóló 2005. évi LXXXVIII. törvény (röviden Köt.) jogviszonyként értelmezi az önkéntességet. Ennek értelmében az tekinthető önkéntesnek, aki anyagi ellenszolgáltatás nélkül közérdekű tevékenységet végez egy fogadószervezetnél. Nem tartozik ide a magánszemélyeknél és a törvényben fel nem sorolt szervezeteknél végzett önkéntes munka (Czike – Szabóné 2010).

Új típusú önkéntesség

A jóléti állam jelentőségének növekedésével, kiemelten a harmadik szektor fejlődésével megváltozott az önkéntes munka szerepe és jellege. A fizetett munkával előállított szolgáltatások egyik kiegészítő formája lett. Napjainkban erősödik az önkéntes munka kapcsolata az állami, a forprofit és a nonprofit szektor szervezeteivel. Éppen ezért a fizetett munkához hasonlóan erősödik szervezeti jellege (formalizálódik), a keresletre reagál és hatékonyságra törekszik, professzionalizálódik (Tausz 1996; Fényes – Lipcsei – Szeder 2012).

A szociális problémák kezelésében ma már nem annyira a hagyományos, alapvetően nem szakemberek által végzett önkéntes munkára van igény, mint inkább az új típusú önkéntes munkára, amelyet speciális tudással és tapasztalattal rendelkező szakemberek végeznek. A változó körülmények a munkaerő-piacon, a munkaviszony megszakított jellege, a foglalkoztatottság és életutak fragmentálódása miatt a fizetett és az önkéntes munkaformák egymást átható választási lehetőségekké válnak (akár egymást váltva). Az új típusú önkéntes munka a munkaerő-piacra való csatlakozás és a tőkekonvertálás hatékony eszköze lehet. (Kiss 2010; Fényes – Lipcsei – Szeder 2012)

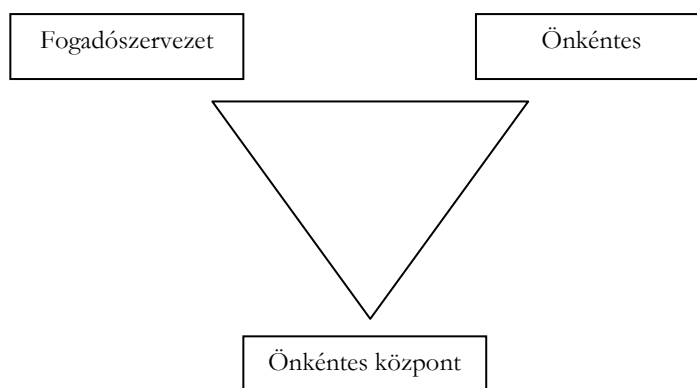
Az önkéntesség motivációit Magyarországon is több tanulmányban vizsgálták (Bartal 2010a; 2010b). Czike Klára és Bartal Annamária (2005) motivációs kutatása alapján az új típusú (vagy modern, reflexív) önkéntességet az érdekalapúság, valamint kevésbé altruista, inkább egoista, ellentmondásos és megosztott értékrend jellemzi. Ezt a típust a tudás vágya vezérli, individualizáltabb, reflektáltabb, kreatív, innovatív. Önmaga kipróbálására, az élményszerzésre ad lehetőséget, kísérletezés motiválja, tudatos választással jár, és inkább a fiatalokra jellemző (Fényes – Kiss 2011a; 2011b).

A rövidebb elkötelezettségű, változatosságot nyújtó „forgóajtós önkéntesség” (Hustinx, idézi: Fényes – Kiss 2011b) lesz a vonzó, főleg az „élménytársadalom” (Schulze uo.) fiataljai számára, összhangban „kísérletező szocializációjukkal” (Galland uo.).

A hagyományos, karitatív jellegű önkéntes munkának fontos csoportképző szerepe van egyházi és közösségi indíttatása miatt. Ezt a munkát életre szólóan, tagsági csoportokban végezték. Napjainkban individualizáltabb az egyének csoportokhoz való viszonyulása, hasonlóképpen fontos, de más jellegű. Az új típusú önkéntes már nem alárendelt szerepben van, hanem szabadon és kreatívan formálja ezt a változó viszonyt. Az ilyen csoporthoz való tartozás jellemzője, hogy rövidebb idejű, kevés esetben jár együtt tagsággal, inkább programcentrikus, szerződéses viszonyt feltételez (Fényes – Lipcsei – Szedes 2012).

Az önkéntes munka szervezeti jellege sajátos keretet teremt. A rendszer szereplői három pólust képviselnek (1. ábra). A pólusok részei: a munkaadó (fogadószervezet) a munkavállaló (önkéntes) és az Önkéntes Központ (közvetítői és tanácsadói szerep).

1. ábra. Az önkéntes munka szervezeti kereteinek hárompólusú rendszere

Forrás: Saját szerkesztés

Ez a hármás képezi azt a formális rendszert, amelyen belül további szereplők, csoportok is megjelennek. A fogadószervezet oldaláról bekapcsolódnak a viszonyrendszerbe a fizetett munkatársak, az önkéntes oldaláról pedig további önkéntesek, akik a munkavégzés során hatást gyakorolhatnak egymásra.

A szociológiai értelemben vett kiscsoportok egy szervezetben fontos funkciókat látnak el. Ezek a csoportok társadalmi kötelékek, társadalmi kapcsolatok alapján jönnek létre, valamilyen érdekközelség, érdekközönosság alapján szerveződnek. Az informális kiscsoportok nemcsak objektív érdekközönosság alapján jöhetnek létre, hanem rokonszenv, baráti (érzelmi) kapcsolatok alapján is. Ezek a kiscsoportok nagy hatással vannak a munkára, a teljesítményre és a konfliktusok kialakulására, hiszen sajátos érdek-, érték- és normarendszernek megfelelően működhetnek (Jávors – Rozgonyi 2003; Berentés 2006)

Az egyén és a társadalom közötti összekötő láncszem a csoport (Berentés 2006), hiszen értékeket és normákat közvetítenek, amelyeket meghatároz a csoport jellege. A munkahelyi kiscsoportok olyan elsődleges, informális csoportok, amelyekben nagy szerepük van az érzelmi kapcsolatoknak, hiszen ezekben a kis létszámú szerveződésekben lehetőség van a szemtől szembeni kapcsolatok kialakítására. Jelen esetben a nem hivatalosan kialakított munkahelyi közösségekről van szó. Ezzel szemben a másodlagos csoportokat hivatalos, formális keretek, külső tényezők határozzák meg. Az elsődleges csoportok ezeken belül alakulhatnak ki. Például másodlagos csoportnak tekinthetők egy szervezeten belül a hivatalosan szervezett munkacsoportok (Jávor–Rozgonyi 2003).

Ebben az értelemben a fogadószervezetnél munkát vállaló önkéntesek is tagjaivá válnak elsődleges és másodlagos csoportoknak. Az előbbi a munkahelyi kultúra elsajátításában, az önkéntes munkára való motiváltságban játszik fontos szerepet. Az elsődleges csoport nemcsak önkéntesekből állhat, hanem beletartozhatnak a szervezet fizetett munkatársai is. Ennek az érték-, norma- és kultúraközvetítés szempontjából lehet jelentősége.

Munkaügyi kapcsolatok és munkaügyi konfliktus

Önkéntes munka a munkaügyi kapcsolatok rendszerében

A munkaügyi kapcsolatok rendszerét összetett viszonyok alkotják, ezért több dimenzió mentén határozhatjuk meg. „A valóságban emberek, csoportok és szervezetek közötti békés vagy konfliktusos interakciók, valamint az interakciókból származó normák, szabályok, megállapodások és intézmények strukturált rendszere. (...) Társadalmi kapcsolatok megnyilvánulásának fő színtere a munkahely, ahol a munkaügyi kapcsolatok egyszer az ellenérdekű felek együttműködésében, máskor pedig konfliktusaiban öltenek testet.” (Tóth 2008: 18-19)

A pontos fogalom meghatározásához Tóth (2008) szerint a következő dimenziókat kell számításba venni:

- (1) A munkaügyi kapcsolatok környezeti (társadalmi, gazdasági, politikai) feltételeit
- (2) A szereplőket
- (3) A szereplők közötti kapcsolat jellegét, a kapcsolatok intézményesítésének formáit
- (4) A szereplők közötti együttműködés irányadó célját
- (5) A kapcsolatok fenntartására létrehozott intézményeket, ezek típusait.

E dimenziók figyelembevételével a következőkben az önkéntes munkára vonatkozóan kísérletet teszek a munkaügyi kapcsolatok fogalmának megalkotására.

A munkaügyi kapcsolatok kialakulásának feltételeit a tőkés rend létrejötte teremtette meg. A rendszer mai feladata, hogy társadalmi oldalról kiegészítse, korrigálja és értelmezze a gazdaság piac által vezérelt mechanizmusát. Mindezt úgy kell

tennie, hogy figyelemmel van a modern gazdaság alapját jelentő bérmunkaviszony átalakulására (Simonyi 1996; Tóth 2008).

Az önkéntes munka a következőképpen kapcsolódik ebbe a feltételrendszerbe. Ahogy korábban is bemutattam, az önkéntes munka esetében nincs szó közvetlenül megszerezhető gazdasági tőkéről, jelen esetben a társadalmi és kulturális tőke helyettesítheti azt. Az új típusú önkéntesség közvetlen munkajellege egyébként is megkérdőjelezhető, hiszen a vizsgálandó csoportok körében az élmény- és tapasztalatszerzés szabadidős tevékenységnek is tekinthető. Azonban az önkéntes munka szervezeti jellege által olyan kereteket hoz létre, amelyek megteremtik a munkaügyi kapcsolatok feltételrendszerét. A munkaügyi kapcsolatok szereplőit az előző fejezetben bemutatott Fogadószervezet – Önkéntes – Önkéntes Központ képezik.

A kapcsolatok intézményesítése biztosítja zökkenőmentes működésüket jogszabályok (Köt.) és megállapodások (szerződés) által. A szereplők egyik fontos célja, hogy az „ellenérdekű” felek közötti interakciók segítségével, az érdekkülönbségek feltárásával, megjelenítésével a felmerülő problémákra közös megoldásokat keressenek. Másrészt a konfliktusok megelőzése, tehát külső felek bevonása nélküli ellentétek feloldása is céljuk, harmadrészt alternatívák felállítása az olyan helyzetekre, amikor az ellentétek kieleződnek. (Tóth 2008)

A kapcsolatok fenntartására létrehozott intézmények között – az önkéntes munka során – kiemelt szerepe van az Önkéntes Központ Alapítványnak (ÖKA), illetve az Önkéntes Központoknak (ÖK). Az ÖKA célja, hogy a hazai önkénteseket és az őket foglalkoztató szervezetek munkáját támogassa információval, tanácsadással és képzéssel; terjessze az önkéntesség kultúráját, és integrálja a hazai társadalmi környezetbe magánszemélyekkel, társadalmi szervezetekkel, intézményekkel és vállalkozásokkal végzett konkrét tevékenységeken keresztül az ÖK-ok működtetésével. (<http://www.oka.hu/cikkek/kueldetesuenk>).

Munkaügyi konfliktusok az önkéntes munkában

A konfliktus fogalmának többféle értelmezése létezik, azonban a munkaügyi kapcsolatok témájához Boulding definíciója áll a legközelebb. Ennek értelmében a konfliktus a versengés egy formája, amely emberek, emberek csoportjai, szervezetei között alakulhat ki. Akkor keletkezik, amikor egymást kizáró vagy nehezen összeegyeztethető célok vezérlik az egymással kölcsönösen függő kapcsolatban álló szereplőket. Éppen a kölcsönös függés miatt csak közös erőfeszítéssel lehet megoldani ezeket a konfliktusokat. Mivel a rendelkezésre álló javak – nemcsak materiális, hanem szimbolikus javakról is szó van (megbecsülés, elismerés, részvétel lehetősége a munkában, önmegvalósítás stb.) – „szükséglet-kielégítési eszközök”, a célmeghatározás eszközei korlátozottak, és nem mindenki számára egyformán elérhetőek ezért konfliktus keletkezik (Tóth 2008).

Ahhoz, hogy megértsük a szükséglet-kielégítési eszközök létjogosultságát az önkéntes munka területén, fontos említést tenni a Maslow által kidolgozott

szükségletek hierarchiájáról.⁵ A következőkben Maslow elméletével magyarázom, hogy az önkéntes munkával milyen szükségletek elégíthetők ki. A fiziológiai és biztonsági szükségletek kielégítése közvetlenül nem lehetséges önkéntes munkával – bár az önkéntes munka során a fogadó szervezet biztosíthat étkezést, illetve több napos tevékenység esetén szállást, esetleg jelképes összeget fizethet az önkéntesnek, azonban ezek esetlegesek, és hosszú távon nem kielégítőek. Viszont közvetetten az önkéntes munkával megalapozható a későbbi megélhetést, fiziológiai és biztonság iránti szükséglet kielégítést biztosító munka szerzése.

A szervezetszociológiában a közösség iránti szociális szükséglet a stresszmentes, jó munkahelyi légkört, megfelelő munkaadó és munkavállalói kapcsolatot, a valahová való tartozás pozitív érzését jelenti (Jávori – Rozgonyi 2003). Az önkéntes munkával ezek a szükségletek elvileg teljes mértékben kielégíthetőek a közösségbe való tartozással, új barátságok (később hasznos szakmai kapcsolatok) kötésével (társadalmi tőke). A megbecsülés, elismerés, önértékelés szükséglete olyan módon elégíthető ki, hogy az önkéntesnek megvan a választási szabadsága arra, hogy tudásának, képességeinek, kompetenciájának megfelelő területet válasszon, felelősségteljes munkát végezzen, sőt akár fizetett munkatárssá váljon, tehát lehetséges a szakmai előmenetel is. Végül az önmegvalósítás szükségletének kielégítésére az önkéntes munka teljes mértékben lehetőséget teremt. Ilyen szükséglet a személyiségfejlődés és a tudás iránti szükséglet, a készségek fejlesztésének vágya (kulturális tőke), a saját gondolatokra és kreativitásra lehetőséget adó tevékenység iránti igény.

A munkáltató (a fogadószervezet) és a munkavállaló (az önkéntes) egymással szemben álló felek, eltérő érdekeik vannak, ezért ennek a viszonynak velejárója lehet a konfliktus (Moerel 1994). A konfliktusokat az alábbi öt szempont (Göncz – Geskó – Herbai 1998; Kertész 2010; Partners Hungary Alapítvány 2000) szerint lehet csoportosítani, az önkéntességre ez a következőképpen alkalmazható:

a) Kapcsolati konfliktusok

A kapcsolati konfliktusok az elhúzódó rossz kommunikációban, vagy a kommunikáció megszűnésében nyilvánulnak meg. Az önkéntes munkában is jellemzőek a felek közötti erős érzelmek, a téves észlelések, a sztereotípiák, illetve az egymással szemben tanúsított negatív viselkedés is. Általában itt már eszkalálódott, eldurvult, mély gyökerű konfliktusok állnak fenn.

b) Értékkonfliktusok

⁵ 1. fiziológiai szükségletek 2. biztonsági szükségletek 3. közösség iránti szociális szükséglet 4. megbecsülés, elismerés, önértékelés szükséglete 5. önmegvalósítás szükséglete

Az értékkonfliktusok alapja, hogy az egyes szereplők különböző alapértékekkel, életfelfogással rendelkeznek, ebből fakadóan a gondolatokat, viselkedéseket más-más kritériumok szerint ítélik meg. A munka során a felek a különböző helyzeteket és a rendelkezésre álló megoldási lehetőségeket is eltérően ítélik meg. Ez az egyik legnehezebben kezelhető konfliktus, a felek csak akkor tudnak megállapodni egymással a konfliktushelyzet megoldása érdekében, ha érdekeik úgy kívánják. Az önkéntes munka során az egyes tevékenységekhez kötődően is jelenhetnek meg eltérő értékek a szereplők között.

c) Strukturális konfliktusok

Ebben az esetben a felek céljai általában azonosak, de mivel egyikük nem fér hozzá hatékonyan az erőforrásokhoz, információkhoz és a kommunikáció sem működik megfelelően konfliktus keletkezik. Tehát egyenlőtlen hatalmi viszonyokról beszélhetünk. Ide tartozik a civil fogadószervezeteket alapvetően jellemző időhiány és ide tartoznak azok a fizikai, környezeti tényezők is, amelyek gátolhatják a munkát.

d) Szükséglet alapú konfliktus

Ezek a konfliktusok akkor keletkeznek, amikor a – fentebb részletesen tárgyalt – emberi szükségletek nem teljesülnek. Az előbbieken részletesen bemutattam az önkéntes munkával kielégíthető szükségleteket.

e) Információs eredetű konfliktusok

A konfliktusok ebben az esetben abból erednek, hogy az egyik vagy másik fél nem osztott meg valamilyen információt, vagy valamilyen oknál fogva nem jut el az információ a másik félhez. Az információ hiánya vagy a túl sok információ, a téves információk (szándékosan vagy nem szándékosan megosztott), az információ fontosságát megítélő különböző vélemények és az értékelés eltérő volta okozhat itt problémát. Mint bármilyen munka során, az önkéntes munkánál is előfordulhatnak az információs eredetű konfliktusok.

f) Érdekkonfliktusok

Az érdekek nem olyan mértékben részei az egyénnek, mint az értékek vagy a szükségletek, hiszen az őt körülvevő körülményekkel változnak. Jellemzően materiális vagy nem materiális javakhoz, illetve szerepelvárásokhoz kötődnek. A minél gyorsabb haszonszerzés a cél. Ha ennek nem teljesülése az egyik fél nem hatékony cselekvéséhez köthető, akkor alakul ki érdekalapú konfliktus. Itt lényeges szempont lehet a felek különböző felfogása is az érdekekről. A vizsgálandó szereplőktől elvárt szereptől való eltérés lehet az oka az érdekkonfliktusoknak.

g) Szituatív konfliktusok

Ebben az esetben a felek nem ismerik egymást, a konfliktus valamilyen élethelyzetben találkozva alakul ki közöttük. Jellemző, hogy a szituáció hirtelen és indokolatlanul heves érzelmi reakciókat vált ki a felekből, amely akár bűncselekmény elkövetéséhez is vezethet. Ilyen konfliktus fordulhat elő a fogadószervezet és az újonnan érkező önkéntes között.

Fontos különbséget tenni munkahelyi és munkaügyi konfliktusok között. „A munkahelyi konfliktusok egy adott munkaszervezetben a munkavállalók, csoportok egymás közötti, a munkavállalók és a vezetés, a tulajdonos közötti együttműködési viszonyokból, a munkavégzés feltételeinek, következményeinek, szabályainak, a munkaszervezet szociotechnikai rendszerének eltérő megítéléséből eredő konfliktusok.” (Tóth 2008: 361) A munkahelyi konfliktusok nagy része érdekellentét alapul (individuális kapcsolatok), de vannak érdekközösség alapján fellépő (részvételhez kapcsolódó) konfliktusok is. „A munkahelyi konfliktusok nem mindegyike munkaügyi konfliktus, ugyanakkor a munkaügyi konfliktusoknak is csak részhalmazát képezik a munkahelyi konfliktusok.” (361)

A kutatás bemutatása

A kutatás módszere

A vizsgálat felderítő jellegű, hiszen ebből a megközelítésből még nem kutatták a témát. A vizsgálat során félig strukturált interjúkat készítettem olyan önkéntesekkel, akik az önkéntesség során valamilyen konfliktushelyzetbe kerültek és azoknak a fogadószervezetnek a vezetőivel, munkatársaival, ahol zajlott a tevékenység. Az önkéntesek kiválasztásánál hólabda módszert alkalmaztam. Így összesen 3 fogadószervezet 10 önkéntesével és 4 vezetővel, munkatárssal készítettem interjúkat. Az interjúk segítségével mutatom be a fogadószervezet és az önkéntesek között adódó konfliktushelyzeteket. A kutatási módszer kvalitatív és a vizsgált elemszám alacsony, ezért nem vonhatók le általános következtetések. Azonban az esetek segítségével világossá válik, hogy milyen konfliktusok fordulhatnak elő ezen a területen (a teljesség igénye nélkül). Az eredmények további kutatások alapjául szolgálhatnak és gyakorlati hasznuk is lehet.

Elemzési szempontok

A következőkben néhány esetleíráson keresztül mutatom be az előforduló konfliktusokat. Az elemzés során interjú idézetekkel támasztom alá a konfliktus típusokat és pontosítom a feltevéseimet. A kutatási alanyok és szervezetek anonimitásának érdekében monogramokat, álneveket és betűjelzéseket alkalmazok.

Feltételezések az önkéntes és fogadószervezetek viszonyában

A non profit szférában, a civil szervezeteknél, ezen belül az önkéntes munkát végzők esetében is előfordulnak olyan megoldatlan munkaügyi – ezen belül munkahelyi – konfliktusok, amelyek megoldása akár külső szakember bevonását igényelné. Az alábbiakban bemutatom azokat a feltevéseimet, amelyek lehetőséget teremthetnek erre.

A. Az önkéntesség értelmezéséből eredő konfliktusok

a) Az önkéntesség, mint jogi státusz – a keretből adódó konfliktusok.

Az önkéntesség és a fogadószervezet viszonya jogi státuszt teremt. Törvény szabályozza, hogy ki lehet önkéntes, milyen feltételek mellett végezhet önkéntes munkát. Másrészt azt is törvény szabályozza, hogy mely szervezet fogadhat önkéntest. A törvény az önkéntes és a fogadószervezet viszonyát is szabályozza, a feltételeket önkéntes szerződésben kell lefektetni. A törvény meghatározza az önkéntes és a fogadószervezet felelősségi körét, és kötelezéseit a másik fél irányába.

Ezért, az önkéntes és fogadószervezet viszonyában a konfliktusok tárgya lehet, minden olyan esemény, amely nem a törvény hatálya alatt jött létre, illetve nem felel meg az önkéntes szerződésben foglaltaknak. Például, ha valaki fogadószervezetnek nem minősülő szervezetnél végez munkát (feketemunka), ha fogadószervezetnél szerződés megkötése nélkül végez munkát valaki (feketemunkás). Vagy ha nem az önkéntes szerződésben foglaltaknak megfelelően cselekszik, valamelyik fél pl. a fogadószervezet nem fizeti ki az önkéntes útiköltségét, illetve az önkéntes nem a szerződésben foglalt munkaórák szerint dolgozik.

Itt nagyon fontos, hogy egyáltalán mit nevezünk konfliktusnak. Hiszen a gyakorlat azt mutatja, hogy gyakran eltér egymástól az, amit a szerződésben foglaltak, és ami valójában megvalósul. Ez érthető, hiszen – civil szervezetek esetében különösen – fontos a rugalmasság. Az, hogy a felek mit élnek meg konfliktusnak, az vélhetően az önkéntes munka kezdetén szóban és/vagy írásban meghatározott elvárások teljesülésének függvénye. Azonban az önkéntesek gyakran nincsenek tisztában a törvény kereteivel, így sokszor nem is tudnak ennek megfelelő elvárásokat támasztani a fogadószervezettel szemben. Ezáltal a törvénynek nem megfelelő cselekvések, így a konfliktusok is rejtve maradnak.

b) Új típusú önkéntes munka: gyakornoki státusz/ ingyen munka – a tartalomtól adódó konfliktusok.

Az új típusú önkéntes munka azt jelenti, hogy az önkéntes már nem elsősorban karitatív tevékenységet végez, belső indíttatásból, amelynek a mások segítése a fő célja. Hanem „külső kényszerek” hatására olyan munkát végez, amely hozzájárul tudása, tapasztalatai bővítéséhez, a jobb munkaerő-piaci pozíció eléréséhez. Éppen ezért az ilyen fajta önkéntes munka és a gyakornoki munka közötti határ egyre inkább elmosódik. Emellett – vagy éppen ezért, a civil szervezetek esetében különösen, az önkéntes munka gyakran a fizetett munka helyettesítőjévé „ingyen munkává” válik.

Itt konfliktus adódhat minden olyan helyzetből, amely akkor jön létre, amikor valaki az önkéntes pozíciójában, ingyen csinálja meg azt, amiért másoknak fizetnek. Tehát konfliktus tárgya lehet a munka minősége, a felelősségek kérdése, és az elvégezhető és elvégeztethető munka határa. Például, az önkéntes nem biztos, hogy olyan minőségben fogja ellátni a munkáját, mint ha azt fizetett munkatárs végezné, ugyanakkor nem is vonható felelősségre olyan formában, mint egy fizetett munkatárs. Ugyanakkor, ha az önkéntes „túl jól” végzi a munkáját, az a fizetett munkatársak negatív hozzáállását, az önkéntes „kihasználását” vonhatja maga után.

B. Az önkéntes munka típusából eredő konfliktusok

a) Alkalmi/ rövid távú önkéntes munka

Az alkalmi, illetve rövid távú önkéntes munka során is számos konfliktus adódhat az önkéntes és a fogadószervezet között. Azonban jellegét tekintve mások, mint a rendszeres együttműködés során. Az alkalmi önkéntesség során az önkéntes és a fogadószervezet általában egy adott, behatárolt idejű feladat elvégzésére „köt szerződést”. Ilyen esetekben nagyon fontos a feladatok és a keretek konkrét kijelölése, éppen ezért a konfliktus tárgya itt a nem megfelelően kiosztott feladatokra vagy a nem megfelelően értelmezett elvárásokra vonatkozhat elsősorban.

Az önkéntes munka alkalmi jellegéből adódóan, a kialakult konfliktus a munka végével megszűnik. Megeshet azonban, hogy a kialakult konfliktus miatt válik az önkéntes munka alkalmivá: az önkéntes nem vállalkozik további munkára az adott szervezetnél, vagy a szervezet nem tart tovább igényt az önkéntes munkájára.

b) Rendszeres/ hosszú távú önkéntes munka

Az önkéntes és a fogadószervezet huzamosabb ideig tartó együttműködéséből is fakadhat a konfliktusok tárgya. Így a fogadószervezethez tartozó többi önkéntes, illetve fizetett munkatárssal való együttműködésből fakadó szakmai és személyes konfliktusok. Például a pozíciójukat féltő fizetett munkatársak megnehezíthetik a – tegyük fel, hogy meglehetősen jól – dolgozó önkéntes munkáját. Valamint a kommunikáció zavarai is okozhatnak konfliktust, ami a szervezet hierarchiájából eredhet. Konfliktus abból is adódhat, hogy az újonnan érkező önkéntest be kell tanítani, ami időt és energiát von el a szervezettől, alkalmazása csak hosszútávon kifizetődő.

Kutatási eredmények

„Pató Pál úr és a szorgos hangya”

Az önkéntes pályázatírásban vett részt a fogadószervezetnél. Elmondása szerint a főnöke gyakran „az utolsó pillanatban” értesítette arról, hogy egy feladatot el kell végezni. Az önkéntesnek emellett más feladatai is voltak, ezért kevés ideje maradt a pályázatírásra, ami bosszúságot okozott neki. Úgy érezte, hogy főnöke rövid idő alatt, nagyon sokat vár el tőle.

Ez az eset a strukturális konfliktus egyik példája az önkéntes és a fogadószervezet között. Az érintett felek komplementer viszonyban (főnök – önkéntes) vannak egymással. Emellett szükséglet alapú konfliktus is jelentkezik, hiszen az önkéntes úgy érzi, hogy a főnöke nem veszi figyelembe az igényeit a határidők megszabásánál.

„Ő egy borzalmasan rossz főnök. A feladatokat leosztja, de az utolsó utáni pillanatban, nagyon-nagyon sokat követel. Ő egy ilyen Pató Pál uras; „ej, ráérünk arra még”, amivel az idegeire tud menni mindenkinek. (...) Mondom a pályázatok megírása, meg leadása. Mikor egyetemre járok, meg mellette nagygyakorlatra, és szól, hogy egy hetem van megírni egy pályázatot, és mondtam, hogy nekem ez csak hétvégén (...) Hát akkor majd hétvégén, tehát 2 napom volt rá, egyedül. Szóval így annyira nem nagyon volt nekem szimpatikus, mert szerettem volna, ha legalább két hetem van rá, vagy valami (...)” (B. F. „A” szervezet önkéntese; 8. oldal)

A konfliktus folyamata az interjú készítése idején a jelzés szakaszában volt, és az interjú alapján úgy tűnik, hogy csak az egyik fél értelmezte konfliktusként a helyzetet. Az eset jó példa a civil szervezeteknél jellemző rugalmasságból fakadó konfliktusra.

„Mély víz”

Az önkéntes azt a feladatot kapta, hogy társával egy általános iskolában tartsanak kiscsoportos foglalkozásokat a diákok számára. Elmondása szerint nem érezte magát elég felkészültnek a feladatra, problémát okozott számára, hogyan is végezze el a feladatot. Úgy érezte, hogy nem kapott elég segítséget a fogadószervezet részéről (bár volt felkészítő foglalkozás és könyveket is ajánlottak a felkészüléshez számára). Elmondása szerint problémát jelentett számára az iskolába való beilleszkedés. Úgy érezte, az iskolai koordinátor „túlbugósága” akadályozta ebben, tehát erről a részből több önállóságot várt volna el.

Az eset információ-, szükségletalapú és strukturális konfliktusokat is tartalmaz. Az önkéntes kevésnek érzi az információt, amit a fogadószervezettől kapott a feladatra elvégzéséhez, tehát az információ hiánya okozza a feszültséget. A biztonság, mint

szükséglet hiánya is problémát jelentett egyrészt a felkészületlenség érzése miatt, másrészt az iskolába való beilleszkedés során, harmadrészt a társával való együttműködés hiánya miatt. A strukturális konfliktus pedig az iskola koordinátora és az önkéntesek viszonyában jelentkezik.

„Ha bemegyünk egy harmincfős osztályba és ott kiscsoportos foglalkozást akarunk csinálni, akkor azt hogyan csináljuk. Bontsuk kétfelé a csoportot, és akkor mindkettőnk kap egy 15-15 fős kiscsoportot és azzal foglalkozzon vagy egyáltalán, hogyan történjen az egész. Milyen feladatokat vigyünk be és akkor itt is (...) volt kisebb konfliktus a „C” szervezet vezetője részéről. Tulajdonképpen azt várják el, hogy magunknak kaparjuk ki a gesztenyét, magunk kezdjük el valamit csinálni. Azaz nekem is egy ilyen problémám volt meg a társamnak is, hogy szerintem nem vagyunk kellőképpen felkészülve (...). Habár a tréning bizonyos szempontból tényleg jó volt, mert felkészített valamire, de mondjuk most bemenni egy alsós osztályba, és mondjuk beszéljünk az iskolai agresszióról. Ezt az ő szintjükön kell megtenni, ez egy nem könnyű dolog, nem könnyű feladat (...)” (G. K. „C” szervezet önkéntese 9. oldal)

„Nem kaptuk meg a kellő segítséget, ezért ez teljesen nem, mert azért segítettek, „C” szervezet vezetője ajánlott könyvet, hogy honnan lenne érdemes dolgozni, honnan lehetne feladatokat bevinni egy adott osztályba és ott elkezdni dolgozni. Habár saját maga „C” szervezet vezetője is megemlítette, amivel részben egyet is tudok érteni, hogy a probléma abból adódott nálunk, hogy az iskolai koordinátorunk egy kicsit túlbuzgó volt. Túlságosan akart nekünk segíteni, mindenben akart segíteni és azt mondta, hogy ez sem a legjobb dolog, ha mondjuk, egy koordinátor ennyire segíteni akarja a hallgatót, mivel ugye a hallgató, akkor elkényelmesedhet. Egyéb szempontból nem neki kell az első lépéseket megtennie, mert ugye tudjuk, hogy beilleszkedésnél is, elfogadják az emberek, a többiek, ugye, hogy a gyerekek is elfogadjanak, azt nekünk kell megtenni, részben, hogy is mondjam szerintem ez nem történt meg teljesen.” (G. K. „C” szervezet önkéntese 10. oldal)

„Önkéntes vs. fizetett – egy hajóban evezve”

A fogadószervezet és önkénteseinek esete a következőképpen történt. A szervezet Önkéntes Központot is működtetett saját tevékenysége mellett. Az Önkéntes Központot finanszírozási okok miatt önkéntesek működtették. Az önkéntesek forgó rendszerben (tehát naponta más önkéntes) végezték tevékenységüket, napi 4 órában. Az önkéntesek és a szervezet fizetett munkatársai egy légtérben dolgoztak. Az önkéntesek nagy lelkesedéssel kezdték meg munkájukat a Központnál, amely aztán alább hagyott.

Egyikük arról számolt be, hogy a fizetett munkatársak nem megfelelő fogadtatásban részesítették őket. Mivel a munka közös légtérben zajlott, ezért a fizetett munkatársak munkáját megzavarták a Központhoz érkező külsős önkéntesek. A

fizetett munkatársak nem működtek együtt a Központnál dolgozó önkéntesekkel a külsős önkéntesek fogadásában. Ezt a Központnál dolgozó önkéntesek sérelmezték, hiszen úgy érezték, hogy az egész szervezetnek érdeke a Központ működtetése.

A konfliktushelyzetet további esetek fokozták. Egyes önkéntesek elmondása szerint a szervezetben nem volt egyenes kommunikáció a fizetett munkatársak részéről, bírálták az önkéntesek munkáját, kibeszélték őket a hátuk mögött. Gyakran, az előző, fizetett pozícióban dolgozó Központos munkatárshoz mérték az önkéntesek teljesítményét.

Az önkéntesek munkaidejének kezdete a fizetett munkatársakéhoz volt igazítva, hiszen általuk jutottak be a munkavégzés helyszínére. Az egyik önkéntes arról számolt be, hogy két olyan eset is előfordult, amikor hosszasan várakoznia kellett az épület ajtajában, ugyanis nem érkezett időben a fizetett munkatárs, és nem is értesítette erről az önkéntest. Az önkéntes nehezményezte, hogy a fizetett munkatárs nem kért tőle elnézést az eset miatt és lekezelően beszélt vele.

Az önkéntesek és fizetett munkatársak helyzete odáig jutott, hogy nagyon kellemetlen, feszült légkörben kellett dolgozniuk. A kialakult helyzet miatt volt olyan önkéntes, aki elhagyta a szervezetet. A problémák így jutottak el a vezetőkhöz.

A vezetők (a szervezet és a Központ vezetője) egy megbeszélést hívtak össze, ahol szembesítették a fizetett munkatársakat a viselkedésük következményével. Hatalmi eszközeiknél fogva kérték a fizetett munkatársaktól, hogy másképpen viszonyuljanak az önkéntesekhez. A fizetett munkatársak részéről ez sértődéshez vezetett, mivel nem érezték, hogy rosszul bántak volna az önkéntesekkel. Ennek az lett a következménye, hogy teljesen megszűnt a kommunikáció a fizetett munkatársak és a Központnál maradt önkéntesek között.

A vezetők között is konfliktus alakult ki, ugyanis a Központ vezetője szeretne volna, ha az önkéntesek kulcsot kapnak az épületbe való belépéshez, azonban a szervezet vezetője ehhez nem járult hozzá. Erre a Központ vezetője azzal a lehetőséggel állt elő, hogy akkor más szervezethez viszi a Központot, azonban a szervezet vezetője ezt nem engedte. A kialakult konfliktushelyzet végül nyitva maradt. A Központot a következő időszakban egy gyakorlatos hallgató és egy önkéntes vitte tovább.

Az eset a konfliktus-típusok valamennyi fajtáját példázza. A konfliktusok az önkéntesek és a fizetett munkatársak között alakultak ki, ami elsőként a kommunikáció zavaraiiban nyilvánult meg. Az alábbi részletek az információáramlás problémáiból eredő konfliktusokat mutatják be.

„Ami a kommunikációba is elcsúszott, volt gyakorlatbörze és mondta F. Ü. ÖK vezető, hogy menjünk az Önkéntes Központtal. És mi vittük a cuccokat, lelkesen, hogy majd mi mondjuk el a hallgatóknak, hogy lehet hozzánk jönni. És akkor ott volt két munkatárs „hogy ti mit kerestek itt?“, tehát, hogy olyan szinten elcsúszott a kommunikáció, hogy kiment az „A” szervezet külön, meg mi, mint „A” szervezet Önkéntes Központ. És azért ez nagyon gáz. És közben a munkatárs, ugye végig egy irodában voltunk, hallotta, amikor F. Ü. mondta

nekünk és még figyelt is, mert láttam, hogy menjünk ki a terepbörrére.” (C. I. „A” szervezet ÖK önkéntese 19. oldal)

„Hát konkrétan 9 órára lettem berendelve, tehát 9-re kellett mennem, előtte persze kaptunk felkészítést, hogy mit kell csinálni, elmagyaráztak mindent és a legelső nap megjelentem 9 órakor és a munka, tehát a szervezetnél háromnegyed 10-ig nem jelent meg senki és én ott álltam az ajtóban.” (P. A. „A” ÖK szervezet önkéntese 5. oldal)

„Zárva volt az ajtó, egyetlen egy munkatárs nem volt ott, és én háromnegyed órát ott vártam januárban, a hidegben és hát nem merem se elmenni, nem tudtam senkit se fölhívni, mert nem tudtam senkinek a telefonszámát. És akkor, háromnegyed 10-kor megjelent az egyik munkatárs, sem elnézést nem kért tőlem, se azt nem magyarázta meg, hogy mi a késés oka, semmit, kinyitotta az ajtót és akkor bementünk. És szóval ez úgy első tapasztalásnak egy kicsit úgy megrázó volt és hát a nap folyamán az égadta világon senki nem szólt hozzám. És ezért gondoltam azt, hogy kell ez nekem, hogy jó helyen vagyok-e. Én itt önkéntesként vagyok, és amiről az előbb beszéltünk, hogy nem voltak fölkészítve ennél a szervezetnél a munkatársak, nem voltak felkészítve, hogy hogyan kell egy önkéntest fogadni, vagy hogyan kell értesíteni arról, hogy hányra kell jönni, a 21. században van telefon, meg e-mail és egyéb ilyen furcsaságok. Én ennek ellenére háromnegyed órát ott álltam a hidegben, januárban.” (P. A. „A” szervezet ÖK önkéntese 6. oldal)

Az információs alapú konfliktus mélyülését fokozta, a megbecsülés iránti szükséglet nem teljesülése. Az önkéntes jelezte a fizetett munkatárs felé a problémát, azonban a helyzetről való eltérő vélekedés alapján értékkonfliktus is megjelent.

„Nincs nyitva az ajtó és én 9-től ott álltam 11-ig, mert elaludt és lekéste a vonatot, és állítólag engem reggel próbált fölhívni, de én nem vettem észre, hogy telefonált. És még ezt is megértettem volna, hogy elalszik, van ilyen, nem figyeltem a telefonomra, hogy nem fogadott hívásom van, viszont az már kiverte a biztosítékot, hogy azt se mondta, hogy elnézés, hanem azt mondta a telefonba, hogy most már haza mehetsz, ilyen szavakkal. És én 48 éves vagyok, de ezt 20 évesen se, tehát 20 évesen is keverné a biztosítékot, az, hogy mindenféle elnézés nélkül, azt mondani, hogy na, akkor menjél haza. Én ezt a helyzetet másnap, amikor találkoztam a kolleganővel, akkor mondtam el, el is mondtam, hogy engem mi bánt, hogy ez a szituáció megérdemelt volna legalább egy elnézést, tehát csak ennyi gesztus szinten, hogy bocs, hogy itt álltál 9-től 11-ig. Ő ezt nem érezte úgy, hogy annyira szükséges lett volna.” (P. A. „A” szervezet ÖK önkéntese 17. oldal)

Az önkéntesek megbecsültség iránti szükségletének hiányát mutatják be az alábbi interjúrészletek, ezzel párhuzamosan a központ finanszírozásának hiányosságát, mint strukturális konfliktust.

„(...) a közvetlen munkatársaktól nem mindig érzem a megbecsültségét az önkéntességnek. Tehát nem érzem azt, jó ezt nem kell az embernek a buksiját megsimogatni, hogy jaj de ügyes kislány voltál, de miután ezt a tevékenységet, amit én most csinállok többedmagammal, előtte teljes állásban csinálta egy munkatárs és állandóan hozzá hasonlítgatnak, hogy bezzeg, amikor teljes állásban volt itt egy munkatárs. Meg még a pályázat elején milyen szuper módon ment minden. és hát ezt valahol úgy érzi az önkéntes, hogy nem jól végzi a munkáját. Amikor te anyagi ellenszolgáltatás nélkül, időnként a te saját költségeden meg a saját szabadidődben, teljes szívvel-lélekkel, így vagy úgy, de motiválva végeznéd ezt a tevékenységet, és akkor ilyen visszajelzés: hát ez így nem működik, hát ez így nem jó, hát ezzel valamit kell kezdeni. És hát ez szerintem annyira lehangoló és annyira elveszi az embernek a kedvét, hogy elgondolkodik rajta, hogy egyáltalán van-e értelme annak, hogy Te önkénteskedsz.” (P. A. „A” szervezet ÖK önkéntese 7. oldal)

„Az én elvárásom az lenne, amit már említettem is, hogy kicsit több energiát befektetni ebbe az Önkéntes Központ működtetésébe. tehát ne csak a mi részünkről legyen meg az akarat, hanem a szervezet részéről is. Nem érzem azt, hogy a szervezet megbecsülné az Önkéntes Központot, hanem most ez működik önkéntes alapon és működik, minimál szinten és hogy ez úgy jó. És igazából olyan, mintha vontatnánk magunk után az Önkéntes Központot, mert egy kolonc, és mert kell. Tehát szemléletváltás igazából az Önkéntes Központtal szemben.” (V. Ö. „A” szervezet ÖK önkéntese 8. oldal)

„Én sem értem, akkor sem értettem, mert, hogy így nem működik jól az Önkéntes Központ, úgy nem működik jól az Önkéntes Központ, persze, amikor a pályázat elején indult egy szervezettel és van pénz mindenre, meg van teljes állású munkatárs, meg van pénz anyagot beszerezni, meg reklámanyagot beszerezni, meg mindenre van pénz, akkor persze természetesen jobban működik az Önkéntes Központ. Amikor nem tudom hány önkéntes végzi önként és dalolva ezt a munkát ingyen. és azokat az eszközöket kell fölhasználnod ami már van és neked kell kreatívnak lenned, hogy mit találj ki null forintból különböző dolgokra, akkor persze, hogy nem úgy működik az Önkéntes Központ, na de ezt az önkéntesen számon kérni, hogy miért nem úgy működik az Önkéntes Központ, mint amikor volt pénz mindenre, ezt kicsit badarságnak tartom. És főleg ilyen hangnemben nem tartom szerencsésnek ezt, megkérdezni.” (P. A. „A” szervezet ÖK önkéntese 18. oldal)

Az önkéntesek és a fizetett munkatársak egy légtérben dolgoztak, ezért elkerülhetetlenné vált, hogy a Központhoz érkező önkéntesek megzavarják a fizetett munkatársak munkáját. Emellett a strukturális alapú konfliktus mellett érdek alapú konfliktus is megtalálható, ugyanis az interjúk alapján a fizetett munkatársak nem voltak együttműködőek az önkéntesekkel. A helyzet kapcsolati alapú konfliktussá mélyült.

„Az önkéntesek között nem volt probléma, viszont a szervezet munkatársaival kapcsolatban, akikkel egy légtérben dolgoztunk, azzal volt. És hát itt had mondjam el azt is, hogy az önkéntes Központ és a szervezet munkatársai egy légtérben voltak és nagyon sokszor megkaptuk, hogy igen, őket zavarja az önkéntes, amikor bemegy.” (P. A. „A” szervezet ÖK önkéntese 7. oldal)

„Így van, így van. Tehát aki az önkéntes Központot fölkeresi, zavarja a jelenlétével meg, hogy beszél, meg, hogy elmondja bűját, bánatát, és hogy őket kizökkenti a munkából, tehát ilyen légtérbeli problémák is voltak. Tehát magyarul az ember úgy érezte, mintha a fenébe kívánta volna, úgy ahogy vagyunk, az egészet.” (P. A. „A” szervezet ÖK önkéntese 7. oldal)

„Igen mondhatjuk ezt egyrészt, a másik meg az, hogy főként abból van a konfliktus, hogy egy légtérben vagyunk, és amit mi csinálunk az zavaró. Tehát hogyha ők végzik a munkájukat, bejön esetleg egy önkéntes vagy kettő, vagy három, vagy akárhány, akkor nyilván szóba állsz vele, beszélgetsz vele, és hogy ez megzavarja őket a munkában, úgyhogy ebből vannak konfliktusok.” (V. Ö. „A” szervezet ÖK önkéntese 4. oldal)

„Konkrét helyzet, hogy valamelyikünk bent van az Önkéntes Központban, jön be általában ugye a 30 napos önkéntes és (...) az önkéntesek megzavarják az „A” szervezet munkatársainak a munkáját minden egyes alkalommal. És F. Ü. „A” szervezet vezetője azt mondta, hogy hát most ezzel mit csináljunk, akkor ő fogja az Önkéntes Központot és elviszi és kész és akkor meg van oldva a probléma. Na, de ebből meg az lett, hogy ugye a R. E. „A” szervezet vezetője ragaszkodik az Önkéntes Központhoz, hogy ott legyen, és akkor próbálják meg elviselni azt, hogy ott van és bejönnek az önkéntesek és annyit mondanak, hogy jó napot és ezt meg ezt szeretném. Vagy például az még ezzel kapcsolatban konfliktus, hogy ha nem vagyunk ott egyikőnk sem, akkor megkértük őket arra, hogy annyit tegyenek meg, hogy ott van 100 ezer lefénymásolt regisztrációs lap, bejön valaki, nyomják a kezébe, hogy tölts ki, ráírják, hogy ki ez, mit akart, 30 napos vagy nem és másnap mi vissza fogjuk hívni. És ez működött is egy darabig és aztán megint úgy volt, hogy hazaküldik az önkéntest és visszahívják, hogy jöjjön vissza másnapra és akkor meg nyilván zavaró, mivel másnap már 25 ember van bent, mintha csak azért jön be, hogy kitöltse a regisztrációs lapot.” (V. Ö. „A” szervezet ÖK önkéntese 9. oldal)

„Az ott dolgozó két munkatárssal, próbáltuk elmondani, hogy mi a problémánk és erre egy negatív hozzá állás alakult ki részükről. Történetesen az, vagy nevezetesen az, hogy egyszerűen levegőnek néznek bennünket és egyszerűen nem kommunikálnak velünk. Például tegnap, ezt már elkezdtem az előbb mesélni, hogy egy rendezvényen voltunk, mi önkéntesek, akik az önkéntes Központot visszük, és elküldték az önkéntest, hogy jöjjön vissza másnap, egy 54 éves nőt. Tehát ennyire nincs együttműködés, tehát ennyire, pedig az egy perc lett volna.” (P. A. „A” szervezet ÖK önkéntese 10. oldal)

A szervezet vezetőinek hatalmi eszközökkel való beavatkozása következtében a helyzet kapcsolati alapú konfliktussá mélyült, az egymás iránti negatív érzelmek fokozódtak, a kommunikáció teljesen megszűnt.

„Hát egy része eljutott és ezt egy fórumon meg is beszéltük, vagyis hát el is jött, mindenki ott volt és próbáltuk ezt elmondani, de azzal a céllal elmondani, hogy ez a dolog változzon és tudjunk együtt dolgozni. Aztán az eredmény az lett, hogy nem azt a célt értük el vele, hogy ezeket a dolgokat megbeszéljük, átbeszéljük, mindenki mondja el, hogy őt mi bántja, a másik gondolkodjon el rajta. Próbáljon úgy, próbáljon úgy megfogalmazni a kritikákat, meg úgy kommunikálni a másikkal, hogy az ne sértse a másikat, nahát, ebből aztán lett egy olyan sértődés, hogy azóta egyáltalán nincsen kommunikáció.” (P. A. „A” szervezet ÖK önkéntese 18. oldal)

„Hát igazából nyílt konfliktussá nem alakultak, de ugyanakkor több önkéntes elhagyta az önkéntes Központot emiatt, legalábbis ezzel indokolták többen. (...) Történt, mert, hát először is, én minden hónapban megbeszélést tartok az önkénteseknek és hogy a problémák ezáltal hát felszínre kerültek. Tehát, hogy ezek a megbeszélések, ezek remélhetőleg segítettek az önkénteseknek a feldolgozásban, illetve történt visszajelzés a kollegák irányába is, ami, ahol hát egyrészt határozottan kértem, kértük, hogy ezt a viselkedést zárják le, mert hogy úgy ezzel el kell, hogy engedjük az önkénteseket amennyiben nem hagyják abba, hát elmennek maguktól.” (F. Ü. „A” szervezet ÖK vezetője 7. oldal)

„Hát úgy értem, hogy hibákat keresnek a mi munkánkban és nem azt nézik, hogy mi próbálunk valamit megtenni. Főleg úgy, hogy mi önkéntesen vállaltuk el ezt a munkát, nekem ez akkor gyakorlatnak is beleszámított, tehát én gyakorlatosként is ott voltam, de igazából pont az, hogy ők nem értékelték ezt, hanem inkább elítélték, hogy „Gabika nem így csinálta, Gabika nem úgy csinálta”. És hogyha véletlenül nem tudtuk ugye megcsinálni úgy, hogy ott legyünk, akkor meg mégis sérelmezték, hogy nekik kell felvenniük a telefont, meg az önkéntest fogadni. Aztán ez változott úgy tavasz fele, tavasz felé, akkor meg úgy éreztem, hogy úgy már kezdenek minket befogadni. Tehát eleinte

nyilván volt valamilyen ilyen dolog, hogy ők biztosan azt hitték mi a munkájukra hajtunk vagy akármi, holott erről így szó sem volt, vagy nekem meg sem fordult a fejemben igazából. De nem éreztem, amúgy a nagy támogatást.” (C. I. „A” szervezet ÖK önkéntese 10. oldal)

A konfliktus elmélyülése során az egyik önkéntes saját maga fogalmazta meg a külső szakember bevonásának szükségességét a helyzet megoldása érdekében.

„De azt hiszem, hogy nem is tudom mi kellene ahhoz, hogy ezek a megbeszélések működjenek, miután az első megbeszélés azzal a hozadékkal járt, hogy most már egyáltalán nincsen semmilyen kommunikáció egymással. Sőt, mereven elzárkóztak az együttműködéstől, így nem tudom, hogy van-e értelme vagy biztos, hogy lenne, vagy biztos, most már ide szakember kellene, hogy ezeket a dolgokat a helyére tegye. Tehát egy szakember segítségével feloldani ezt a helyzetet, mert én úgy látom, hogy magától nem fog feloldódni a helyzet és én félek attól, hogy a következő önkéntes vagy a következő, tehát aki itt fog dolgozni és önkénteskedni fog, az ugyanilyen problémákkal fog szembesülni. Már csak ezért is jó lenne valamilyen megoldást találni rá, de ez van, ez majd jövőnek a feladata lesz.” (P. A. „A” szervezet ÖK önkéntese 20. oldal)

Az eset tipikus példája annak a helyzetnek, amikor az önkéntes munka a fizetett munka helyettesítőjeként jelenik meg. A konfliktusok a fizetett munkatársak és az önkéntesek között alakultak ki, alapja strukturális problémákból fakad, ami aztán a munka minőségéből, a szerepek és felelőségek tisztázatlanságából fakadó kapcsolati konfliktusokká alakult.

„Az érem két oldala”

Egy fogadószervezetben egy adott szakmai tevékenységre, abban a szakmai tevékenységben tapasztalt önkéntes vállalt részvételt. Az önkéntes szerette volna tapasztalatait és tudását érvényesíteni a munkájában, azonban úgy érezte, hogy a fogadószervezet munkatársai nem figyelnek oda, nem vesznek tudomást a javaslatairól. Az önkéntes elhagyta a szervezetet, mert nem tartotta szakmainak az ott végzett munkát, úgy vélte, nem vezethet jó eredményre. A szervezet egyik munkatársa egy másik interjúban sikerként számolt be ugyanerről a tevékenységről mennyiségi eredményekre hivatkozva.

Ebben a helyzetben megjelenik a strukturálisalapú, az értékalapú, a szükségletalapú és az érdek alapú konfliktus is. A felek komplementer viszonyban állnak egymással (önkéntes és fogadószervezet), ugyanakkor máshogyan vélekednek arról, hogyan kellene elvégezni az adott feladatot („eltérő szakmai értékek”). Mivel az önkéntes nem tudja érvényesíteni saját nézeteit, nem érzi a fogadószervezet részéről, hogy

odafigyelnének és számításba vennék a véleményét, és egyúttal érdekében sem áll a munkában részt venni, ezért abbahagyja a tevékenységet.

„Ismerem a közösségfejlesztést, tudom hogy kellene csinálni, és abszolút nem úgy csinálták. Nem éreztem hatékornak, hatásosnak és nem olyan közösségfejlesztés folyt, mint amilyen egy klasszikus közösségfejlesztést, és hiába mondtam el, hogy nem figyeltek erre, vagy nem vették tudomásul, és én emiatt nem éreztem ezt olyan szakmai munkának, aminek jó eredménye lehet, és emiatt nem is folytattam.” (B. F. „B” szervezet önkéntese 10. oldal)

„Nem. Hiába elmondtam Juditnak, hogy milyen a közösségi beszélgetés, az egész abból állt, hogy eljött a képviselő, és elmondta a felvetett problémákra, hogy mit hogyan fog majd megoldani. És a közösségfejlesztésnek nem ez a lényege. És Judit adta alá a lovat. Én elmondtam a közösségi beszélgetés végén, hogy Judit ez nem közösségfejlesztés, ennek nem ez a lényege, hogy eljön a képviselő, és elmondja, hogy a játszótér hiányzik, de majd ő építi, megvan a terv. Szóval ezt én nem tartottam hatékornak, ezt én elmondtam neki, hogy ezt nem így kell. Utána Judit otthagya a „B” szervezetet, azóta ugye folytatják, de pont most lesz majd megint, megint be kell majd segítenem, de most ugye gyakorlatként, megint elmondtam, amit el szoktam. Szóval azért hagytam ott, mert nem láttam azt a munkát nagyon szakmainak. Elmondtam, hogy ezt szakmailag hogyan kéne, ők ezt nem fogadták el, inentől kezdve nem szerettem volna egy rossz és felesleges dologban részt venni.” (B. F. „B” szervezet önkéntese 10. oldal)

Tapasztalatok összegzése

A tanulmányban bemutatott példák bizonyítják azt, hogy az önkéntes munka világa konfliktusokkal terhelt. Az önkéntesek bizonyos esetekben feszült légkörben kényszerülnek dolgozni, ami az önkéntes munkáról alkotott negatív kép kialakulásához, akár a tevékenység abbahagyásához vezet, ami veszteséget jelent az önkéntes és a fogadószervezet számára. Emellett csökken az önkéntes munkája iránti megbecsültség érzése, így az önkéntesség során lehetséges szükséglet-kielégítési és tőkeszerzésre irányuló lehetőségek sem valósulnak meg, és az önkéntes negatív élményt szerez a munkahelyi kultúrában való helytállásról. A konfliktusok az önkéntesek és a fogadószervezetek viszonyában szükségletek és érdekek mentén szerveződtek, amelyek megoldására és kezelésére olyan alternatív konfliktuskezelési módszerek lehetnének alkalmasak, mint például a mediáció. A strukturális – elsősorban finanszírozási problémák miatt keletkező konfliktusok kezelése makroszintű beavatkozás igényelne. Szervezeti és egyéni szinten a

fogadószervezet munkatársainak és önkénteseinek megfelelő felkészítésével megelőzhető lenne a konfliktusok kialakulása. További tanulmányok feladata annak a vizsgálata, hogy vajon a mediáció – vagy egyéb alternatív konfliktuskezelési módszerek hogyan lennének alkalmazhatóak ezekre a problémákra. Illetve, hogy milyen konfliktusok adódhatnak a további szereplők (önkéntesek és Önkéntes Központ, Fogadószervezet és Önkéntes Központ) viszonyában.

Irodalom

Bartal Anna Mária (2010a): Önkéntesek és nem önkéntesek jellemzői a 2008. évi Európai Értékvizsgálat Tükrében – avagy aki önkéntes az nagyobb valószínűséggel

- boldogabb és elégedettebb? <http://volunteermotivation.hu/downloads> Utolsó letöltés ideje: 2013. 05. 20
- Bartal Anna Mária (2010b): Mít mutat a kaleidoszkóp? Az Önkéntes Motivációs Leltár (Volunteer Motivation Inventory) adaptálása, fejlesztése és kipróbálása a magyar önkéntesek körében. *Civil Szemle VII. Évfolyam I. szám* 5-33. oldal
- Berentés Éva (2006): Csoportok a munkahelyen. In (Mészáros Aranka szerk.) *A munkahely szociálpszichológiai jelenségvilága I. Egyének és csoportok*. Miskolc, Z-Press Kiadó Kft. 316-348. oldal
- Czike Klára – Bartal Anna Mária (2005): Önkéntesek és nonprofit szervezetek – az önkéntes tevékenységet végzők motivációi és szervezeti típusok az önkéntesek foglalkoztatásában. Budapest, Civitalis Egyesület
- Czike Klára – Szabóné Ivánku Zsuzsanna (2010): Online kutatás az önkéntességről a lakosság körében. Önkéntes Központ Alapítvány <http://www.onkentes.hu/sites/default/files/attachment/3/onlinekutatasazonkent-essegrolzarotan.pdf> Utolsó letöltés ideje: 2013. 05. 15
- Czike Klára – Kuti Éva (2006): Önkéntesség, jótékonyág és társadalmi integráció. Budapest, Nonprofit Kutatócsoport: ÖKA
- Fényes Hajnalka – Kiss Gabriella (2011a): Az önkéntesség szociológiája. *Kultúra és Közösség IV. folyam II. évfolyam, 1. szám* 35-48. oldal
- Fényes Hajnalka – Kiss Gabriella (2011b): 2011 – Az Önkéntesség Európai Éve – Az önkéntesség társadalmi jelensége és jelentősége Debreceni Szemle I. rész XIX. évfolyam, 4. szám 360-368. oldal
- Fényes Hajnalka - Lipcsei László - Szeder Dóra Valéria (2012): Önkéntesség a Debreceni Egyetem hallgatói táborában. In (Dusa Ágnes Réka – Kovács Klára – Márkus Zsuzsanna – Nyüsti Szilvia – Sörös Anett szerk.) *Egyetemi Élethelyzetek – Ifjúságszociológiai Tanulmányok II.* Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó 99-118. oldal
- Göncz Kinga – Geskó Sándor – Herbai István (1998): *Konfliktus-kezelés civil szervezetek számára*. Budapest, Partners Hungary
- Jávor István – Rozgony Tamás (2003): *Szervezet- és munkaszociológia*. Budapest, Zsigmond Király Főiskola
- Kertész Tibor (2010): *Mediáció a gyakorlatban*. Miskolc, Bíbor Kiadó
- Kiss Gabriella (2010): Az önkéntes munka/tevékenység szociológiája és szociálpszichológiája. In (Fényes Hajnalka szerk.): *A cselekvési minták csoportképző szerepe. Elméleti háttér tanulmány a „Campus-lét a Debreceni Egyetemen. Csoportok, csoportthatárok, csoportkultúrák” című OTKA-kutatáshoz.* (kézirat) 39-53. oldal
- Moerel, Hans (1994): A munkaügyi viszonyok tanulmányozása. In Csákó Mihály – Simonyi Ágnes – Tóth András (szerk.) *Változó munkaügyi kapcsolatok*. Budapest, ELTE Szociológiai – Szociálpolitikai Intézet és Továbbképző Központ
- Partners Hungary Alapítvány (2000): *Mediáció. Az egyezségteremtés művészete*.
- Szeder Dóra Valéria (2012): *Önkéntesség és fiatalok a Debreceni Egyetemen.* (szakdolgozat, kézirat)

- Szedes Dóra Valéria (2013): Munkahelyi konfliktusok az önkéntesség világában. Egyetemisták társas világa. Campus-lét a Debreceni Egyetemen. (megjelenés alatt)
- Tausz Katalin (1996): Az önkéntes segítő munka az átmenet időszakában. In (Tausz Katalin – Várnai Györgyi szerk.) Rejtőzködő Jelen. Tanulmányok Ferge Zsuzsának. Budapest, Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület 394-413. oldal
- Tóth Ferenc (2008): A munkaügyi kapcsolatok rendszere, fejlődése. Gödöllő – Budapest, Szent István egyetemi Kiadó
- <http://www.oka.hu/cikkek/kueldetesuenk> Utolsó letöltés ideje: 2013. 05. 14
2005. évi LXXXVIII. törvény a közérdekű önkéntes tevékenységről

ALABÁN PÉTER

Kovács Imre: A vidék az ezredfordulón. A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi változásai

*MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont (Szociológiai Intézet)
Argumentum Kiadó, b. n., 2012. 244 oldal.*

A jelenkori magyar társadalom vizsgálata elválaszthatatlan az 1989-1990-es rendszerváltozás következményeitől, a makro- és mikro szinteken lezáródó és újonnan elinduló folyamatoktól, illetve azok gazdaság- és társadalomszerkezet-módosító hatásaitól. A gazdasági és demográfiai folyamatokon túl kialakult helyzetképet nagyban befolyásolták az 1990. évet követő munkaerő-piaci viszonyok – többnyire kedvezőtlen irányú – változásai. Különösen gyökeres fordulatnak számított ez a szocialista kor azon legfőbb politikai érvének tükrében, miszerint az állam feladatának tekinti a „teljes foglalkoztatás” elérését. Az 1968-as új gazdasági mechanizmus végrehajtása terén középpontba került és alkalmazott szocialista ideológia szerint a munkatevékenység alól csak azok mentesülhettek, akik koruknál fogva vagy valamilyen testi, illetve mentális jellegű egészségügyi probléma miatt nem voltak képesek munkavégzésre. A „kapun belüli munkanélküliség” hátterében ráadásul olyan átlagbér-szabályozás állt, amely nem az egyes dolgozók bérének emelésében, hanem a teljes bértömeg növekedésében érdekelt, sokszor ez által alacsony hatékonyságú és jövedelmező vállalatokat hozott létre. Az 1990 utáni gazdasági nehézségek a statisztikai adatsorokban is érződnek: több kategória eltűnt vagy összevonásra került (pl.: ipar-építőipar), s bár az előző évtizedkehez képest a terciér (szolgáltató) szektor felértékelődött, a termelő beruházások leálltak, az iparban történt negatív irányú változások az adatokban is megmutatkoztak. Különösen lesújtó az aktív kereső népesség óriási visszaesése.

A rendszerváltozás óta a több összetevős, a munkaerőpiac leépülésével szorosan összefüggő problémák tartós kezelése a mai napig nem megoldott kérdés annak ellenére, hogy gyakorlatilag valamennyi fejlesztési stratégia az ún. emberi erőforrás-potenciál földrajzi-területi egyenlőtlenségeinek mérséklését említi egyik legfontosabb kitűzött célként, ezen keresztül pedig a leszakadó térségek, rétegek, családok célirányos segítése lenne kiemelt feladat. E témakörben több méltán elismert összefoglaló kötet és tanulmány született már, amelyek alapos, a hazai és nemzetközi szakirodalomban jártas, többféle forrással dolgozó, a tudományos életben elismert szerzők alkotásai. Habár összefoglaló társadalomtörténeti monográfia még nem készült a

rendszerváltozást követő évekről, a társadalmi változások mégis - jól nyomon követhető módon - feldolgozottak. A „Magyarország története” című sorozat főszerkesztőjeként és a 23. zárókötet írójaként, Romsics Ignác a népesség demográfiai mutatóit és foglalkozási struktúráját igyekezett elsődlegesen vizsgálni, majd kitért a jövedelmek nagyságára és eloszlására, valamint a fogyasztási szokások, a lakáshelyzet és az egészségi állapot alakulására is. Az általános tendenciák ismertetésén túl módszertanilag fontos fejezet a jövedelmi elosztás milyenségét mutató ún. Gini együtthatóból kiinduló jövedelemegyenlőtlenségekről szóló rész. A statisztikai eloszlások egyenlőtlenségeit mérő indexszám bármely értéket felvehet 0 és 1 között, sokszor azonban százalékos skálára számítják át egészen 100-ig. Az ezredforduló Magyarországon már a 30-at is meghaladó érték jelentős különbségekre hívja fel a figyelmet: a társadalom első csoportjai jóval többet, míg az összlakosság közel 40%-a lényegesen kevesebbet keresett az átlagosnál; utóbbiak esetében a **középmezőnytől való leszakadás is jelentős.**¹ A modernkori fogyasztói társadalom viszonyai között sokszor a kiábrándulás és a reményvesztettség jelei mutatkoznak: romló életkörülmények mellett az életszínvonalbeli különbségek fokozódása a magyar társadalom jelentős csoportjait fordította szembe a rendszerváltozással, miközben a végbement magánosítás és kárpótlás csak lassú tempót követett és a korrupció erősödését vonta maga után.

Kitekintést nyerhetünk, ha konkrét példákat veszünk szemügyre. A szakirodalom bőséges, a vidék és a vidékiség tekintetében mégsem teljes és folyamatos. A kontinuitásra nézve kivétel lehet a Magyar Tudományos Akadémia (MTA) Földrajztudományi Kutató Intézete által még 1982-ben jelent meg az „érett szocializmus” korszakát falutípusonként bemutató monográfia², majd - hosszú idő elteltével, a rendszerváltozást és az ezredfordulót követően – az MTA Társadalomkutató Központja által 2007-ben³ és 2011-ben⁴ kiadott „folytatása”. A szerkesztőpáros (Beluszky Pál és Sikos T. Tamás) neve természetesen nem ismeretlen, amit jelez közel három évtizedes munkásságuk a hazai falvak kutatása, s tipizálása terén. Kutatási összegzésként már a mű elején kitérnek a vidékformáló gazdasági és társadalmi folyamatokra, valamint az alkalmazott matematikai statisztikai módszerekkel megállapított hét fő falutípus ismérveire. A két fő fordulópontot jelentő szocialista időszak kezdetét (1948: a „fordulat éve”), majd a rendszerváltozást (1989-1990) követő évek változásait vezetik le a szerzők, hangsúlyozva, hogy az agrár-meghatározottság tévképzetét az adatok döntően cáfolják a közvélemény egy része előtt. 1960-ban már 40% alá esett, míg 1990-ben már alig haladta meg a 15%-ot a mezőgazdasági keresők aránya, miközben a községekben megindult a társadalmi

1 Romsics Ignác 2010: A Harmadik Magyar Köztársaság 1989-2009. Magyarország története 23. Budapest, 86.

2 Beluszky Pál-Sikos T. Tamás 1982: Magyarország falutípusai. Magyar Tudományos Akadémia Földrajztudományi Kutató Intézet, Budapest.

3 Beluszky Pál-Sikos T. Tamás 2007: Változó falvaink (Magyarország falutípusai az ezredfordulón). Stratégiai tanulmányok a Magyar Tudományos Akadémián. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest.

4 Beluszky Pál – Sikos T. Tamás (szerk.) 2011: Változó falvaink. Tizenkét falurajz Kercaszomortól Nyírkarászig. Akadémiai, Budapest.

átrétegződés, egyes helyeken pedig rendkívül gyors ütemben került előtérbe a biztosabb megélhetést nyújtó ipari munkavállalás. A „falusi élet alkotóelemei” a század végére sem változtak sokat ezek után: a jellemzővé váló, munkához kötött ingázás mellett a hagyományos falusi közösségek, parasztszalád-modellek felbomlása már korábban végbement, a „modern”-nek nevezett életmód összetevői átvették azok helyét és a legelzártabb közösségek is nyitottabbá váltak kifelé. Az alkotások lényeges „üzenete”, hogy a „magyar falu” a hazai vidékiség meghatározója.

Különösen érdekes tehát a társadalmi változások áttekintése térben és időben, illetve regionális és lokális szinteken. 1990 után alapvetően megváltoztak a fejlődést befolyásoló tényezők, az állami beavatkozás, a központilag elosztott források helyét nagymértékben átvette a piac, ami funkcionálisan (is) előtérbe állította a gazdasági racionalitást a telepítő tényezők vizsgálata és a beruházási döntések során. A magyar vidék és a területi egyenlőtlenségek több szempontú vizsgálata, összefoglalása sokáig azonban váratott magára.

Kovách Imre, a Debreceni Egyetem tanárának 2012-ben megjelent műve pótolta ezt a hiányt, amelyet – nem véletlenül – egyszerre mutattak be 2013 februárjában a 26 tanulmányt tartalmazó, s egy kutatássorozat első eredményeit közlő Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon címmel, ugyanannál a kiadónál megjelent kötettel, a „Könyvek a magyar vidékről és a társadalom integritásáról” című könyvbemutató rendezvényen. Az utóbbinál is szerkesztőként közreműködő szerző közel 30 éves kutatómunkájának részeredményeit tanulmányok formájában publikálta ugyan, azonban ez a kötet egy rendszerező, kiegészített átdolgozása ezeknek, s még mindig nem teljes. A nemzetközi és a hazai szakirodalom vidék meghatározásainak tisztázását a város és falu kapcsolatának elemzése követi a település- és társadalomszerkezet aszinkron változásainak nyomon követésével. A mezőgazdasági tulajdonváltás, a voltaképpen „agrár-rendszerváltás”, illetve a vidék társadalmi változásai külön fejezetet kaptak, csak úgy, mint a hatalmi kapcsolatok, illetve az érdekek és az érdekérvényesítés lehetőségei. A történeti parasztság eltűnése, végül az erőforrások áttekintése, s a lehetséges alternatívák számbavétele zárja a művet, amely hatalmas terjedelmű bibliográfiával segíti a téma iránt érdeklődőket.

A diskurzusok és a fogalmi viták szövevényes hálójában nem egyszerű eligazodni, pedig Kovách gyakran használja a „rurális térség” és a „ruralitás” kifejezéseket. Kiderül, hogy az ún. agrárérzettség közvetett vagy közvetlen módon értelmezhető, miközben a vidék- és agrárpolitika sem ugyanaz. Érdekesen változott ellenben a vidék társadalmi képe a rendszerváltozást követően: „a falvakba költözés a társadalom gazdagabb és szegényebb egyharmadában a leggyakoribb”, azonban külön kategóriát képviselnek a differenciálódás következtében, nem kis strukturális hátránnyal küzdő „vidéki szociális gettók” és a mélyszegénységet tükröző „falusi underclass” lakóhelyei (47-48.). A háttérben a piacgazdaságra történő átállás, a második gazdaság jelentőségének elvesztése és az alsó középrétegek lecsúszása állt, ráadásul több hátrányos helyzetű kistelepülés lemaradásán a fejlesztési források sem segítettek.

Korábbi, az 1990-es évek közepén végzett vizsgálataira alapozva a szerző fontos megállapításokat tesz. Ezek szerint a társadalmi differenciálódás nem csupán a falvak és városok lakossága közötti különbségeket növelte meg régióként és kistérségként

eltérő arányokban, hanem a rurális társadalmakban is egyre nagyobb különbségeket hoz létre. Az ezredfordulót megelőzően a vidékiek legalább harmadának reménytelenné vált a helyzete, nagy részük munkával, megfelelő képzettséggel és mobilizálható vagyonnal sem rendelkezett. Nemzetközi összehasonlítás szerint hat posztszocialista ország rurális társadalmi közül (Lengyelország, Bulgária, Oroszország, Szlovákia, Cseh Köztársaság és Magyarország) a magyart jellemezték a legnagyobb különbségek. A szociális ellátásoknak, segélyeknek sem alakították ki a speciális falusi körülményekre adaptált változatait, míg a szociális munka és a szociálpolitika sokkal kevésbé volt hatékony a vidéki kistélepléseken, mint a városokban. Az eredmény lesújtó képet fest; Kovách „jólét nélküli jóléti rendszer”-ről beszél a lokális redisztribúció helyén, kiemelve, hogy a magas mezőgazdasági foglalkoztatást prezentáló szocialista éraban az állami redisztribúció részben a gazdaság más szektoraitól elvont és közvetlenül a mezőgazdaságnak juttatott forrásokat, részint a piaci melléküzemágak jövedelmét - lokális redisztribúcióval - a mezőgazdasági alapanyag termelésbe csoportosította át, s pont ez szűnt meg 1993-ra (102.). A mezőgazdasági kistermelés átalakult, a szektorban pedig szintén felütötte fejét a munkanélküliség.

A szerző MTA 2010-es doktori értekezése alapján készült könyv a bevezető és összegző részekkel együtt összesen nyolc fejezetre tagolható. A Bevezetés egy-egy rövid előzetes formájában enged betekintést a hat, részletes tárgyalt blokk tematikájába, de kutatás-módszertani útmutató is egyben, hazai és nemzetközi vonalon egyaránt feltüntetve azokat a vizsgálatokat, amelyek Közép-Európa vidéki régiói, valamint a kontinens más, az industrializáció tekintetében megkésett területeivel a hazai vidéki változások megértését, a nemzetközi összehasonlítás igényének szükségességét próbálja hangsúlyozni. Ennek első lépcsőjeként a definiálás nehézségeinek tisztázására tesz kísérletet.

Tudományok és azok részdiszciplínáinak szintjén sorra veszi az első fejezetben a vidékfogalom egyes vetületeit, s kitér a legújabb megközelítésmódokra is. Utóbbi igazolja, hogy a szerző nyomon követte az Európai Unió kutatási programjait, sőt ő maga is részt vett bennük interjúkészítések, vagy esettanulmányok készítése kapcsán. Az objektivitásra való törekvésre utal, hogy a különböző megközelítéseket bemutatva, azokat többféleképpen interpretálja, valamint felvonultatja a különböző vidékkonceptiókkal szemben felmerült kritikákat, problémákat is. Márpedig probléma akad bőven akár a vidékimázs, akár a rurális idill, vagy akár az ún. agrárérintettség fogalmát járjuk körbe. A Kovách Imre által szerkesztett egyik tanulmánykötet korábban már kiemelten foglalkozott az imázs és a vidékről szóló „képzetek” alakulásával, a magyar lakosság vidékképeit létrehozó és fenntartó folyamatokkal, a tudáshasználat és a hatalom összefonódásának hazai és nemzetközi vonatkozásaival, miközben saját tipológiát is alkot. Ez a vidékkel kapcsolatos képzeteket három csoportba rendezi: „a vidéket a mezőgazdasággal azonosító gondolatok, a vidéket a természettel és a hagyományokkal azonosító gondolatok és a vidéket a különböző

társadalmi, gazdasági problémákkal összekötő vélemények.”⁵ A folytatásban napvilágot látott, részben szintén általa szerkesztett és írt, 12 fejezetből álló másik mű ismerős szemléletet tükröz: „A realista, dokumentarista közelítésű, inkább pozitív vidékkép negatívvá változott. A rurális javarészt negatív tartalommal jelenik meg.”⁶ Ennek okait ugyan leginkább a szocialista érárt követő politikai és gazdasági változásokkal magyarázzák, mégis elmondható, hogy az identitáskutatások elméleti eredményeinek a vidék és a vidékiség kutatása során történő alkalmazása – módszertanilag - önmagában újszerű.

Kovách legújabb kötetében a közgazdasági, statisztikai és szociológiai megközelítésmódok egymás melletti kifejtésének igazi értéke, hogy egymás kiegészítőjeként érzékeltetik a „magyar ruralitás” szövevényes komplexitását és fogalmi keretein belüli diszkurzív versenyét, város és vidék különbözőségét, az urbanizáció és az ellenurbanizáció párhuzamosan futó sajátos ellentétét.

A Város és falu című rész a piacgazdasági váltás és a rendszerváltozás „hozta” társadalmi átrendeződéssel összefüggésben részletezi az „igazi vesztesek” új pozíciójának, a migráció új irányainak, továbbá a strukturális hátrányokat felhalmozó lakóhelyének, mint az ország tér- és területszerkezeti legfőbb összetevőit. A falusi térségek nagy része a vesztes települések közé került, beleértve ebbe főként sok észak-magyarországi, vagy alföldi települést. A rendszerváltozás vesztesei közül igen sokan élnek a falvakban, a „nyertesek” száma csekély. Ebben a részben kerül sor a faluosztályok és falutípusok ismertetésére, amely a társadalom egyfajta metszetének leképezése, csakúgy, mint más tipizálási eredmények. Kovách Imre öt fő falutípust különböztet meg az ezredfordulón: 1. polgárosodó falvakat (ahol prosperáló kis- és középvállalkozások vannak); 2. üdülőfalvakat (amelyek a turizmusnak köszönhetik fellendülésüket); 3. stagnáló falvakat (ahol beindult egy lassú előregedési folyamat, s ahol állandósultak a foglalkoztatási problémák); 4. süllyedő falvakat (ahol beindult a szociális ellátórendszer nélkül megélni képtelen családokkal „töltődő” vidéki gettósodás); 5. a „másság” falvai (ahol valamilyen meghatározott szubkultúra dominál, s ez képezi a helyi közösség alapját) - életfeltételként más és más közeget képviselve (53). Csak összevetésképpen megemlítendő, hogy Beluszkynak és Sikosnak a 2001-es statisztikákon végzett falutipizálása összesen 7 fő típust és 14 altípust különböztet meg. Az első három fő típus (I., II., III.) „a szuburbanizációs–agglomerációs lejtőn kedvező pozíciót elfoglaló községek” csoportja, a IV. fő típus az „idegenforgalmi szerepkörű falvak, fürdőhelyek” csoportja. Az V. típus községeit azonosíthatjuk a hagyományos faluval, a VI–VII. fő típusok községei pedig apró- és kistalvok. Utóbbiak vegyes képet mutatnak: a differenciálás alapja a munkaerő-piac, amely alapján a legnépesebb csoportot a hátrányos helyzetű települések alkotják igen magas, 900 fölötti számmal, miközben esetükben egyre inkább a szegénység társadalmi mutatói húznak határ vonalakat.

5 Kovách Imre (szerk.) 2007: Vidékiek és városiak. A tudás- és imázshasználat hatásai a vidéki Magyarországon. L'Harmattan-MTA PTI, Budapest, 31.

6 Kovách Imre Imre–Csurgó Bernadett–Kiss László–Nagy Kalamász Ildikó (szerk.) 2007: Vidék- és falukép változó időben. Argumentum-MTA PTI, Budapest, 9.

A kifelé irányuló migráció a leszakadó, inaktív tömeg lakóhelyéül szolgáló térségekből folyamatos és nagymértékű. A falvak mellett viszont érdemes a városokat is szemügyre venni ebben a tekintetben. Az okok között részben a helyi népesség kicserélődését, összetételének megváltozását láthatjuk: az itteni (városi) képzettebb, iskolázottabb tömegeknek a rendszerváltás után is nagyobb a „kitörési” esélyük és több lehetőségük volt az elköltözésre a kedvezőbb adottságú régiókba (Dunántúl és Budapest), míg a kistelepülések kistérségei zömmel szegényebb, képzetlenebb tömegei előtt a gazdaságilag jobb mutatókkal rendelkező régiókba történő elköltözés lehetősége lezárult. A mobilitást a szakképzetlenség mellett az alacsony értékű, ezáltal szinte eladhatatlan ingatlanok magas aránya is nehezíti. Másrészt – kitekintve az országos viszonylatra – külön érdemes lenne megvizsgálni az ún. „lakóhelyi vonzerők” lakossági értékelését.

Négy fő fogalom köré épül a következő, Mezőgazdaság, privatizáció, koncentráció, a rendies keretek vége című fejezet, amely az agrár-rendszerváltás sajátosságait veszi sorra kiemelve egy lényeges „hozadékot”, miszerint a privatizáció és a kárpótlás nem állította vissza Magyarországon a mezőgazdaság kollektivizálása előtti tulajdon- és üzemstruktúrát (69). A közel 30 táblázatot bemutató rész bőséges statisztikai adatokkal támasztja alá a felvázolt folyamatok következményeit, melyeket többnyire az 1990-es évek, nagyobb távlatokban viszont több évtized tükrében vesz számba. A KSH források mellett felhasználásra kerültek olyan vizsgálatok is, mint például a más tanulmányokban is megjelenő, az „agrárérinthettség” terminusát bevezető Vidék 2005 – A vidék gazdasági és társadalmi helyzete című kutatás. Ennek eredményei alapján megállapítható, hogy az ország lakosságának több mint 60%-a közvetlen vagy közvetett módon agrárérinthettnek bizonyult a felmérés idején. Kovách ismerteti számok formájában (is) bemutatja a mezőgazdaság és élelmiszeripar GDP-ből és a nemzetgazdasági beruházásokból való részesedését, vagy a magyar mezőgazdasági termelés alakulását 1960-tól 1998-ig, de fontos táblázatokat közöl a gazdaságok, a földtulajdonosok, valamint a mezőgazdaságban, élelmiszeriparban foglalkoztatottak számának alakulásáról is, olykor több időmetszetben (pl.: 2000, 2010). A szektor hanyatlása, egyben új társulási és integrálási formák megjelenése időnként egymásnak ellentmondó képet festve utalnak egy jelenleg is zajló átmenetre, amely az agrárium szereplői közötti gazdasági kooperáció növekvő szerepére, illetve annak szükségességére hívják fel a figyelmet.

A magyar vidék arculata leginkább társadalmának, helyi társadalmi csoportjainak szembeötlő átalakulásán keresztül változott meg. A vidéki társadalom. Változás és állandóság fejezetcím ugyanakkor egyfajta sajátos, mégis kényszerű stagnálásra hívja fel a figyelmet, amelyben a népesség foglalkozási és gazdasági aktivitás szerinti – településkategóriánként változó - szerkezete átstrukturálódott a foglalkoztatottak, illetve a gazdaságilag aktívak hátrányára. A nyolc szempont alapján bemutatott helyzetkép gazdag statisztikára és korábbi szociológiai elemzésekre építve magas inaktivitási arányról, a szolgáltató (tercier) szektor elsőségéről, az ingázók magas arányáról (a városi lakókhöz képest), s a kistelepülések kiugróan magas munkanélküliségi rátájáról számol be. Legégetőbb problémának a vidéki szegénység

terjedését emeli ki a szerző, amely tömeges jelenségként, szakadékszerűen tovább növeli a távolságot az egyes régiók között.

A tárgyalt kérdéskörök az egyenlőtlenségek aspektusából nézve támasztják alá Kovách állításait. Az állapotfelmérések sorában az immár két évtizede tudósító Társadalmi Riport legutóbbi kötete is kiemelten foglalkozik ezzel: a jövedelmi egyenlőtlenségek, a munkaerőpiac egyenlőtlenségei, az iskolai végzettség szerinti egyenlőtlenségek, továbbá azok változásának összetevői és szakaszai statisztikai és szociológiai módszereket alkalmazva világos irányba mutatnak. Medgyesi Márton és Tóth István György tanulmánya a jövedelemviszonyok terén 1995 és 2005 között már az addigi csökkenés utáni stagnálást mutatott ki, közel évi 4%-os GDP emelkedés mellett, azonban a világgazdasági válság később újból az egyenlőtlenségek növekedéséhez vezetett. 2009 és 2012 között az már egyértelműen látszik, amely mögött számtalan tényező és ok említhető. Ilyen például a magasabb és az alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkezők között elmélyülő szakadék, vagy az újrafoglalkoztatás esélyeinek negatívumai a folyamatosan alacsony foglalkoztatási számokkal.⁷ Némileg másképp fogalmazva, s a hazai kutatásokra hivatkozva, Kovách Imre az oktatás és az iskolarendszer társadalmi különbségeket kiegyenlítő (vagy legalábbis mérséklő) funkcióvesztését említi (105.), amely így a kitörési stratégiák közül is kiesni látszik.

A hagyományosnak mondható rétegelemzések itt sem maradnak el, így az elitek, és a középrétegek (és vállalkozók) mellett a vidéki szegények és kisebbségek helyzetét emeli ki. Használva a szerző terminusát, a falusi underclass jelentős hányadát a romák teszik ki, akik egyre kevesebb eséllyel próbálkoznak munkajövedelmük és járulékaik legális kiegészítésével. A „vidéki kisebbségek” között leginkább a cigány népesség és a szegénység változó formáinak vizsgálatai voltak a leggyakoribbak. E tárgykörben több, azonos megközelítésmódot követő, részben társadalomtörténeti vonatkozású, részben szociológiai felmérésekre támaszkodó alkotás látott napvilágot az elmúlt években, így Kovách is felhasználta Kertesi Gábor és Dupcsik Csaba műveit, vagy Virág Tünde 2007-es alsószentmártoni beszámolóját, valamint 2010-es, falusi gettókról írt kötetét. A több területen hasonlóságot mutató szociológiai megközelítések sorába állítható továbbá Majtényi Balázs alkotmányjogász és Majtényi György történész első közös kiadványa is, amely Cigánykérdés Magyarországon 1945-2010 címmel 2012-ben jelent meg. Talán nem véletlen, hogy Kovách Imre művét pont Majtényi Balázs mutatta be az MTA Országház utcai épületében.

Az ötödik rész, az előzőeket követve, mégis némi meglepetésre a könyv közepén mutatja be a vidékpolitika hatalmi rendszerét, s a nemzetközi összehasonlítást természetesen itt sem marad el. Különböző szinteken (kormányzat és helyi önkormányzatok, hozzájuk kapcsolódó hatalmi hálózatokkal és a hatalmi körökbe újonnan belépőkkel) haladva követi nyomon 1990-től a vidék történetének egyes periódusait. A főbb állomások egyike egy olyan önkormányzatiság létrehozása volt,

7 Medgyesi Márton-Tóth István György 2012: A jövedelmi egyenlőtlenségek hosszú távú meghatározói Magyarországon. In: Kolosi Tamás-Tóth István György (szerk.): Társadalmi Riport 2012. TÁRKI, Budapest, 19-40.

amelyben csak a helyi (regionális és lokális) elitek – leginkább politikai kapcsolatháló révén - rendelkeznek érdekérvényesítő képességgel, míg a vidéki lakosság többsége nem rendelkezik gazdasági autonómiával. További súlyosbító körülményként merül fel az is, hogy a politika egyre erőteljesebben kívánja a civil szférát kisajátítani magának. Berettyóújfalu helyi politikai szereplőhálózatának ábrája szemléletesen mutatja be az uniós csatlakozással bevezetett, s a pályázatokon nyugvó forráselosztásokkal sokszereplőssé váló önkormányzatok kapcsolatrendszerét (144). Új szereplők tűntek fel a projektosztály tagjaiként, köztük tervezőkkel, szakértőkkel, irányítókkal, akikkel a hatalomgyakorlás módja is megváltozott. A hatalom szerkezete. Szereplők és érdekek című fejezet tehát nem véletlenül utal egy új fejlesztéspolitikai koncepció által megteremtett, projektesítéssel és részleges decentralizációval járó új rendszer és hatalmi csoport kibontakozására, amelyben a menedzser típusú szemlélet, vagy éppen az országos és európai uniós – egymáshoz folyamatosan közelítő - szinten egyaránt a személyes kapcsolatok függvényeként megjelenő lobbizás dominál. A könyv megjelenését követően egy évvel ez a fejezet megjelent a Hitel hasábjain is.⁸

A zárást megelőző hatodik rész egyik legvitatottabb problémájának maga a cím bizonyult. Kovách Kósa László javaslatára, az eredetileg használt „elparasztatlanítás” kifejezést „parasztalanításra” cserélte és ezzel a kifejezéssel utalt a magyar társadalom egykor legnépesebb rétegének számító, történelmi értelemben vett parasztság eltűnésére, amely – megfogalmazása szerint - külső kényszer, politikai agresszió hatására következett be, nem pedig egy természetes társadalmi folyamat eredményeként. A közel 30 oldalas blokk alapját képező, európai összehasonlító és összefoglaló jellegű írása korábban két részletben már megjelent az Agrár Európa két egymást követő számában⁹, ezek kibővítése a most megjelent könyv egyik legértékesebb fejezete, amely strukturális, társadalmi és kulturális értelemben járja körbe a fogalomhasználat létjogosultságát. Ezt igazolandó, a (Europe's) „Green Ring” – a nemzetközi szakirodalomban közösnek elfogadott – fogalmának a bevezetése, amely kiemelve érzékelteti a hasonlóságokat és a különbségeket a megkésett fejlődésű területek agrárnépességének jelenkori történetében. A szemlélet- és definícióváltással új megközelítésben elemezték az agrárnépesség nagyarányú csökkenésének és a történelmi parasztság eltűnésének folyamatát, ami az európai integráció és a mezőgazdaság modernizálásának, valamint a szocialista és poszt-szocialista korszak változásainak következtében indult el. Fő cél két kérdés, a „miben” és „miért” megválaszolása lett, amely Közép-Európa parasztalanításának menetében végbement, s amely azonos eredményre és következtetésekre jutott: az ezredfordulóra eltűntek a paraszti rétegbe sorolható, azzal azonosítható társadalmi csoportok (175). A konklúzió világos, öt pontba foglalt okfejtésen alapszik: sikertörténetről nem beszélhetünk, hiszen a rurális társadalom tömegei elvesztették a felhalmozott anyagi, tudás- és kapcsolati tőkájük javát, a paraszti lét formái eltűntek, a jövedelmi különbségek

8 Kovách Imre 2013: A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi változásai. Hitel (26.) 2. 145-187.

9 Kovách Imre 2004: A magyar társadalom "parasztalanítása" - európai összehasonlításban. 1-2. rész. Agrár Európa (8) 10. 41-43.; 11. 40-43.

szegmentáltabbá váltak, a hatalomnak, a gazdasági-társadalmin nyomásnak való ellenállóképességük gyengült. A parasztság hanyatlása ugyanakkor hármassztruktúraváltással esett egybe időben: a szocializmus rendszerének lebontásával, majd a globalizálódással és az európai integrációval (203).

A mű zárórésze, a mintegy 40 oldalas bibliográfia előtti *Rustica Nova* („új vidék”) lényeges összegzése a jelenkori vidék ismérveinek. Térben és időben is van összefonódás, legalábbis erre utal a városi és egyre inkább a fogyasztás színtérévé váló vidéki struktúrák „egymásba csúsása”, amely folyamatra a szerző a hibriditás kifejezést használja. Ez az átmenet(iség) a vidék társadalomszerveződésének két típusát alakította ki: a leszakadó régiókat, ahol magas a munkanélküliség aránya, valamint a városokkal szimbiózisban lévő településeket, melyek minden szinten távolabb állnak a leszakadó társaitól, mint a városoktól. Jelentős változás a diverzifikáció és a vidék „kulturális fordulata” is, habár utóbbi téren a vidék megítélése inkább negatív, mint idilli képet fest. A paraszti társadalom intézményei, valamint az egyének értékeit, viselkedését és szokásait ellenőrző közösségi kontroll véglegesen az 1990-es években adta át helyét a fogyasztói társadalomnak, a globalizáció „értékeinek”.

Összefoglaló, statisztikai adatfelvételeken nyugvó, bőséges nemzetközi és hazai szakirodalmi (kutatási) eredményeket közlő, témaspecifikus, mégis hiánypótló doktori értekezés és további kutatásokra ösztönző munka Kovách Imre kötete. Társadalmi vonatkozásokon túl a gazdasági szerkezetváltás folyamata is nyomon követhető szoros összefüggésben az előbbi folyamataival. Egyfelől az állami vagyon magánosítása, másfelől a gyors ütemben leépülő, nehézipar-centrikus szocialista nagyiparnak a kevésbé munkaerő és nyersanyagigényes iparágakkal történő „felváltása”, harmadrészt a mezőgazdaság üzemszervezetének alapvető megváltozása döntően befolyásolta a társadalomban zajló belső folyamatokat is. Mint láthattuk, mindez magával hozta a munkaerőpiac, a foglalkoztatás átalakulását, a kilencvenes évek elején gyorsan emelkedett a munkanélküliség, meredeken csökkent az aktív keresők száma és aránya. Ezzel párhuzamosan új társadalmi csoportok jelentek meg, többek között jelentősen nőtt a kisvállalkozók száma, kialakult a hazai nagytőkések csoportja, növekedett a társadalmi differenciálódás, a jómódúkénál gyorsabban nőtt az alsótársadalmi és/vagy szegénységben élők száma és aránya. A vidék vizsgálata, az ott élők társadalomképe szemléltetheti leginkább a magyarországi rendszerváltozás folyamatát és annak valóság-hű mérlegét kellően bizonyítva, hogy az ezredforduló előtti és utáni évtizedben a hazai rurális társadalmat a teljes átalakulásához vezető hatások érték.

TAKÁCS ERZSÉBET

Két francia ifjúságszociológiai könyvről

François de Singly: Les Adonaisants, Paris, Armand Collin, 2006
Dominique Pasquier: Cultures lycéennes. La tyrannie de la majorité, Paris,
Éditions Autrement, 2005¹

Számos jel utal arra, hogy a kamaszkor a nemzetközi szociológiai szakirodalom egyik legkurrensebb témájává avanszál. A serdülőkort sokáig pszichológiai életszakaszként tartották számon, maga a fogalom is a pszichológia diszciplináris keretei között született meg, s vált használatossá.² Mára azonban nemcsak a kamaszkor fogalma társadalmiasodott, hanem a későmodernitás emberét – s szociológusát – foglalkoztató olyan kulcsproblémák tárgyalásának megjelenési színtere lett, mint az identitás és az autonómia.

A francia családpszichológia egyik legmeghatározóbb alakja, François de Singly éppen e két fogalmat helyezi családpszichológiai elméletének középpontjába. Meggyőződése, hogy napjaink családjainak elsődleges szerepe a személyes identitás felépítése – legyen szó házastársakról vagy szülő-gyerek viszonyról –, miközben a családok és a családtagok autonómiája folyamatosan növekszik. Legújabb Adonaisants című könyve részben ebből a megfontolásból született. Mint látni fogjuk, Singlyt az izgatja, hogyan épül fel egy fiatal identitása, hogyan alakulnak autonómiatörekvései. Maga a szerző kezdőpontként Ulrich Beck és Elisabeth Beck-Gernsheim (Beck – Beck-Gernsheim 2002) individualizációs folyamatokat tárgyaló kötetére hivatkozik, s a kutatást egyébként Németországban és Franciaországban párhuzamosan végezték.³

Singly kvalitatív és kvantitatív módszerrel folytatott vizsgálatának alanyai 11-13 éves kiskamaszok voltak, mivel központi tézise szerint az autonómia bizonyos

¹ Az ismertetett két könyv a budapesti Francia Intézet könyvtárában, a többször hivatkozott À l'école (Dubet – Martuccelli 1996) pedig a Fővárosi Szabó Ervin könyvtárban érhető el. Köszönet érte!

² Olivier Galland – a francia ifjúságszociológia talán legmeghatározóbb alakja – érvel amellel, hogy a kamaszkori életszakaszt tulajdonképpen „kitalálták” a 20. század elején, köszönhetően elsősorban Stanley Hall-nak és – Franciaországban – Pierre Mendousse-nak (Galland 1997: 39).

³ A könyv többéves kutatómunka eredménye. Az első fázisban nyolcvan, elsősorban berlini, freiburgi, párizsi és strasbourggi 11-13 éves, különböző társadalmi háttérű kiskamasszal interjúztak 2001-2002 folyamán, a második szakaszban (2005-2006) 980 interjú készült 12-13 évesekkel, majd 55 párizsi kamaszokkal, végül 800 fős reprezentatív mintás kérdőívet töltettek ki 11-13 éves párizsiakkal.

területein, az identitás új terein már a középiskolai éveket megelőzően növekvő koraérettség jelentkezik. Az autonómia bizonyos területeiről van szó, hiszen e kiskamaszok esetében az autonómiát nyilvánvalóan meg kell különböztetni a függetlenségtől – gondoljunk a gazdasági függés kényszerére. Ezt a jelenséget a francia szakirodalom „kapcsolati autonómiaként” kezdi tárgyalni, mivel kapcsolataik megválasztásában a kamaszok eddig nem látott mértékű szabadságot élveznek.⁴ Singly könyvéből is az derül ki, hogy a szülőknek semmiféle beleszólásuk nincsen sem a barátok kiválasztásába, sem a találkozó lebonyolításába sem, ugyanakkor a hazaérkezés és a házon kívül töltött szórakozás idejét kontrollálják.

Ez azonban nem jelenti azt, hogy a kiskamaszok azt csinálják, amit akarnak, a szülőknek ne lenne ellenőrzési potenciálja. A szerző egyértelműen elveti a szülői kontroll elvesztését taglaló, vagy a szeszélyes gyerekkirályok uralta családokról szóló elképzeléseket, és kifejezetten cáfolja, hogy ne lennének szabályok a családokban. A fiatal interjúalanyok nem számoltak be szüleik közönyösségéről, az iskolára, az időbeosztásra, a hazamenetelre szinte mindenhol egyértelmű szabályok vonatkoznak. A fiatalok természetesen különböző próbálkozásokkal folyamatosan tesztelik szüleik flexibilitását, gondoljunk a szobát díszítő ilyen-olyan plakátokra, a zenei ízlésre, a szórakozás különböző formáira vagy a lefekvés időtartamára. Ezek azonban nem arra szolgálnak, hogy személyük eredetiségét a családi identitással szembeszegezzék. „A kamaszkor nem a szülőkkel szakítás, de nem is a domináns családi identitás fenntartásának korszaka. Olyan időszak, amikor a fiatal a saját – inkább generációs, mint személyes – ismertetőjegyeit keresi, hogy számot adjon magának és másoknak is identitásáról, mely nem korlátozódik csak a családjához tartozáshoz.” (Singly 2006: 20) Ebben a (kis)kamasz korszakban még nem beszélhetünk autonóm identitásról: a könyv központi témája éppen az az oszcillálás, amit a fiatalok a családjukhoz és a kortársukhoz kötődő identitásuk között végeznek. Ezt Singly a családi „mi” és a generációs „mi” közötti eltávolodásként definiálja, mely dualitás extrém helyzetekhez vezethet például abban az esetben, amikor a kortárs csoport felülírja a családi szocializációt. Úgy tűnik például, hogy a fiatalok a szülők által előírt szabályokat a családi körön kívül már nem alkalmazzák, ahol pedig egyre gyakrabban vannak szülői felügyelet nélkül. Például több – elsősorban külvárosi fiatalokra vagy a városi erőszak jelenségére koncentráló – vizsgálatban megjelenik, hogy a fiataloknak már kifejezésük is van arra, amikor a kortárs csoporthoz tartozás kifejezésének erős kényszere teljesen eltörlő a szülői tiltásokat (Centre d’analyse stratégique, 2006, idézi Galland 2008: 825).

Fontos azonban hozzátenni, hogy az Adonaissants nem ebben a miliőben kutat. A szerzőt már családszociológiai írásai kapcsán is rendre az a kritika érte, hogy megállapításai szinte csak a középosztályra érvényesek, ami nem meglepő, mert adatközlői főképpen ebből a rétegből kerülnek ki. Singly azonban egy interjúban elég vehemensen válaszol e kritikákra: elege van abból, hogy állandóan a diszfunkcionális családokat vizsgálják. A kamaszkorral leginkább foglalkozó pszichológusok,

⁴ Singly megjegyzése szerint egy középiskolásnak több joga van a barátja vagy a barátnője, azaz egy intim kapcsolat partnerének kiválasztására, mint az érettségi tárgyának eldöntésére (Singly 2000: 12). A megnövekvő kapcsolatválasztási szabadságot más kutatások is igazolják.

pszichiáterek általában valamilyen problémás kontextusban találkoznak alanyaikkal, majd ezt a kisebbségről alkotott képet általánosítják (Zakhartchouk 2007). Szerinte a „problémás kamaszkor” állandósult jelzős szerkezettel is csínján kell bánni, mivel ez az individualizációs folyamatnak csak a buktatóit, kudarcait emeli ki. Szerinte a serdülőkor szakirodalma túlságosan is a szülő-gyerek intergenerációs eltávolodására helyezi a hangsúlyt, pedig az intragenerációs viszonyok legalább ennyire fontosak. A szabadság és autonómia diszfunkciói természetesen léteznek, de ő ezek hétköznapi lefolyását kívánja vizsgálni, átlagos kamaszokat, átlagos családjukban. Szerinte a család harmonikus működése akkor borul fel, ha a szülő nem érti, hogy gyermeke autonómia törekvéseivel néz szembe. Ugyanakkor maga a társadalom is az individualizáció köré épül fel, akkor mégis miért várjunk mást a kamaszoktól – teszi fel a kérdést?

A kamaszszocializáció tehát nem a család világával szemben bontakozik ki. Messze vagyunk a Parsons által leírt ifjúsági kultúrától (Parsons 1942, Galland 2001), amelyben a fiatalok szisztematikusan láznak a szülői értékrend ellen. Jóllehet az intézmények ellen lázadó ifjúsági kultúrát számos (ifjúság)szociológus is nosztalgiával emlegeti, Singly leszögezi: napjaink nem a konfliktusok, hanem az egyezkedések kora – a családon belül is. A legfőbb cél ugyanis a lehető legharmonikusabb állapotra törekvés, a kompromisszumok keresése a család – gyakran iskolai előmenetelhez fűződő – elvárásai és a kamasz, szülők által is elismert autonómiája között.⁵

A könyv másik fő tézise, hogy a kamaszvilág dualitása nagyobb feszültségeket és nehézségeket kelt a középosztályi miliőben, mint az alsó rétegek körében (Singly 2006: 69-70).⁶ Singly szerint a középosztályi háttérű⁷ kamaszok „hasadt identitásúak” (Singly 2006: 355), akik a kortárs csoportban zajló személyes kiteljesedés és az iskolai követelmények, a társadalmi reprodukció elvárásai között kénytelenek oszcillálni. Az iskola mai formájában ugyanis alkalmatlan az én kiteljesítésére, miközben szüleik elvárásai legerőteljesebben az iskolai teljesítményre irányulnak. A középosztályi családok az iskolai tőkében, a megfelelő jövőbeli diplomában látják a jövő zálogát, így ezt követik leginkább figyelemmel – gyerekszemmel nézve: ebbe szólnak bele leginkább. Így ezeknek a fiataloknak személyiségük kibontakozására – amely egyébként úgy társadalmi, mint családi elvárás – tulajdonképpen csak szabadidejükben

⁵ Ennek demonstrálására a könyv számos apróságnak tetsző példát hoz. Érdekes például mennyire tartozik szülői kontroll alá a ruházzkodás, a szoba feldísztése, a tévézés. Ez utóbbi vonatkozásában az alsóbb rétegek gyerekei sokkal nagyobb szabadságot – gyakran saját készüléket – élvezhetnek, szemben a közép és felsőosztály gyermekeivel – akik sokszor inkább nem is kapcsolják be a tévéjüket, hogy ne kelljen engedélyt kérni egy-egy műsor megtekintéséhez. A ruházzkodásra vonatkozóan a legtöbb kamasz önálló döntésről számol be, de az interjúkból az derül ki, hogy ennek is megvan a maga – ellenőrzött – menete: a haverokkal kiválasztják, majd a szülővel együtt veszik meg – vagy időnként fordítva. A szoba kidekorálása is többnyire saját döntés – előzetes jóváhagyást követően.

⁶ Singly azt az elképzelést is cáfolja, hogy az alsóbb rétegek esetében autoriterebb szülői modell lenne jellemző.

⁷ A könyv káderrétegről beszél, ez Franciaországban hagyományosan a munkásság és az alacsonyabb beosztású irodai dolgozók feletti széles réteget jelenti. Az ismertetőben – jobb híján – a középréteg terminust használom.

– a szülői felügyeletet kikerülve – van módjuk.⁸ Az alsóbb rétegekben ezzel szemben, az identitásépítés sokkal „folyamatosabb” (Singly 2006: 291), esetükben Singly „kumulatív identitásról” beszél. A fiatalok autonómia-törekvéseit életkori sajátosságként fogadják el, azaz a fiatalok az életkor jogán magától értetődően kapnak bizonyos személyes teret (gyakran saját telefont és tévét). A szerző szerint tehát ezekben a rétegben „a kamaszkorra jellemző kifejezési módként” megjelenő autonómiatörekvések statuáris dimenzióban értelmeződnek, ahol a fiatal célja „felnőni”, s nem „önmagammá válni”, mint a középosztálybeli kamasz esetében. Az alsóbb osztályok gyermekeire nemcsak az iskolai teljesítmény kényszere nehezedik kevésbé nyomasztóan, hanem az individualizálódás kényszere sem. Az iskola kultúrája ugyanis e miliőben jóval távolabb áll a család kultúrájától, mint a fiatalok kultúrája. Ez utóbbi sokkal kompatibilisebb a család értékrendjével, mivel a generációk közötti kulturális szakadék kevésbé nagy, mint a közép- vagy pláne a felsőrétegeknél. Singly megjegyzi ugyanakkor, hogy sok alsó osztálybeli fiatal lány éppen hogy az iskolát használja személyes térként, mivel itt kevésbé felügyelik,⁹ s tanulmányait a magáénak érezheti. Ezzel szemben a középosztálybeli gyerekek, éppen a nyomasztó szülői és társadalmi elvárások miatt egyre közömbösebbek, vagy ellenségesebbek az iskolai oktatással szemben, ami a szerző szerint a polgári oktatási rendszer hibája (Singly 2006: 355-365.). A középosztálybeli fiatalok csak szabadidejükben, egymással, az ifjúsági kultúra(k)ban érzik magukat szabadnak, autonómnak, ami nemcsak az iskolától idegeníti el őket, hanem a munkát mint olyat devalorizálja, ennek minden negatív következményével.

Singly szemében tehát az én felfedezése a szülői gyámkodás alóli progresszív felszabadulással,¹⁰ a fiatalok „saját maguk birtokosává” válásával megy végbe (Singly 2006: 59-60.). Ez azonban nem jelenti a szerepek felcserélődését. Kutatásai alapján a kiskamaszok tisztelik szüleiket és betartják előírásaikat, a szülők pedig kontrollálják gyerekeiket. Számára az individualizálódás folyamatának ez a szakasza nem a fiatalok izolációjához vagy önmagába fordulásához vezet, hanem a „generációs mi-csoportba” integrálódáshoz, mely megelőzi, s egyben előfeltételezi a személyes identitás kialakulását. Megközelítése egyértelműen pozitív, mondhatni optimista: az egyéni identitás felépítése és a kortárs csoport viszonyaiba és kultúrájába tagolódás között nem lát semmilyen feszültséget. Számomra nem is az a kérdés, vajon a kamaszkori autonómia identitás szempontú olvasata mennyire fest egyoldalú képet – végül is a könyv bevallottan ezt a megközelítést célozza. Ami inkább elgondolkodtat, az a

⁸ A szülők számára az a kihívás, hogy megtalálják az egyensúlyt a gyerekeikre kiszabott „tanuloidó” és a „szabadidő” között. Míg a fiatalok a tanulmányokhoz kapcsolódóan jogosnak látják a szülői beavatkozást, a szabadidő alakítása tőlük is tárgyalási készségeket követel meg.

⁹ Érdeemes szem előtt tartani, hogy német és francia fiatalokról van szó, azaz sokan bevándorló szülői háttérrel, s különböző kulturális hagyományokkal rendelkeznek, amely a lánygyermekek esetében különösen korlátozó és kontrollált lehet.

¹⁰ Már 1996-ban megírt, egyik leggyakrabban hivatkozottabb könyvében is az ún. Pygmalion-gondolatra épít (Singly, 1996): ahogy itt a szülő, ott a házastárs teszi lehetővé gyermeke (házastársa) önmagává válását, egyéniségének kibontakozását. Erről lásd röviden Takács 2011.

konfliktusok ábrázolásának hiánya, mely – legyen bármilyen adatgazdag és innovatív a könyv – megállapításainak érvényességét kérdőjelezi meg.

Dominique Pasquier könyve sokkal sötétebb képet fest a kamaszkori identitás kialakulásának folyamatáról.¹¹ Pasquier annak akart utánajárni, hogy pontosan mit is takar „az ifjúsági kultúra” kifejezés. Tulajdonképpen két irányból közelített a kérdéshez: egyrészt a fiatalok baráti és társas kapcsolatait erősítő, és az ellenkező, a kiközösítést előidéző gyakorlatokat vizsgálta, másrészt a „stilizáció jelenségét”. Ez utóbbi egyszerre eszköze a személyiség kifejezésének és valamely közösséghez csatlakozásnak. Megállapítása szerint a különböző társadalmi háttérrel rendelkező fiatalok között soha nem volt ennyire sok közös pont, „kulturális térképüket” dominánsan a kor és a nem határozza meg, kevésbé a társadalmi eredet (Pasquier 2005: 162.).¹² A szerző megfogalmazásában a szülők vertikális transzmissziója a kortárs csoport horizontális kultúrájába ütközik bele, mely utóbbi semlegesíti a régi kulturális hierarchiákat (Pasquier 2005: 160.).¹³ A könyv legerősebb tézise azonban az, miszerint a kamaszok identitása nem az én felfedezésének, kiteljesítésének, hanem a kinézetet (look) övező nagyon erős kényszer irányába hat. A menő frizura, öltözet, a stílus, a zenei ízlés alapvetően határozza meg a fiatalok identifikációját, társas életét.

A fiatalok kapcsolathálója köztudottan a legkiterjedtebb, legaktívabb, ugyanakkor életkor szempontjából a leghomogénebb. Társas kapcsolataikban, így szocializációjukban a gyenge kötések ereje elsődleges és meghatározó. Ez azért problematikus, mert az erős kötések esetében – mint amilyen a mély barátság például – az elkülönöződés egy bizonyos határig elfogadott, a gyenge kötéseknel azonban erős a konformitás kényszere. Ráadásul a kamaszoknak nemcsak a saját csoportjuknak kell megfelelniük, hanem a csoportokon kívüliek számára is világossá kell tenniük a választott csoporthoz tartozást. Különösen a zenei irányzatokhoz csatlakozás húz éles határvonalat,¹⁴ miközben az internetes csoportokba tartozás ki is tágíthatja a társas életet. Kiderült ugyanis, hogy a fiatalok a Facebookon, vagy esetleg olyan személyekkel is beszélgetnek, akikkel az iskolában nem is áll(ná)nak szóba. Ezek a keretek az anonimitásra is lehetségesek adnak, melyet sokan ki is használnak,

¹¹ Pasquier 2001-2002-ben mintegy 60 diákkal készített félig strukturált interjút három – egy külvárosi, egy erősen vegyes összetételű műszaki és egy középosztálybeliek látogatta – párizsi középiskolában.

¹² E gondolat persze nem novum, gondoljunk csak Gerhard Schulze 80-as évekbeli írásaira. Franciaországban Bernard Lahire *La culture des individus* című munkája a legjelentősebb hivatkozási alap Bourdieu *Distinkciók*ban foglalt teóriáinak felülvizsgálatára (Lahire 2004).

¹³ A család hagyományaihoz képest az iskolai kultúrát fokozottan felülírja a kortárs csoport vagy a média értékrendje, vö. a kortárs oktatásszociológusok vitáit az iskola normáinak fenntarthatóságáról/fenntarthatatlanságáról.

¹⁴ A vizsgált francia középiskolások körében a rap, a R'n'B, a reggae, a punk rock, illetve a dzsessz zenei áramlatai számítanak csoportképző stílusoknak (vö. a magyar kutatásokban megjelenő stílusképző irányzatokkal és címkékkel: skinhead, punk, rocker, metálós, rapper, alteros, dark, emo, diszkós). Az MP3 vagy cd lejátszó elengedhetetlen tartozék, hiszen a legtrendibb számok letöltése, másolása biztosítja a csoporthoz tartozás aktualizálását.

különböző identitások kipróbálására. A szerzőnő szerint ezek a próbálkozások az életkor növekedésével csökkennek, mint ahogyan a minden apró esemény mániákus közösségi megosztása is.¹⁵ Ugyanakkor a folyamatos jelenlét és az azonnali reagálás elvárás is a csoporttagokkal szemben. A fiatalok kultúrájának alapját ugyanis a közösen átélt, mindenki által egyszerre elért élmények – tv-sorozatok, filmek, koncertek, esetleg könyvek – adják, mely közösségi élmény alapfeltétele ennek azonnali kitérője. Ami az azonnaliság követelményének nem felel meg – például mert nem bestseller irodalom, vagy ódivatú film –, nem válhat a világuk részévé. A többség dönt a tematikusan érdekesnek számító beszédtemákról, a többi pedig marginalizálódik.

A kamaszok számára a legfontosabb tehát a kinézet és a külső válik. Ez nem független a fiatalokra épülő, és egyben életüket meghatározó kultúraipartól. A különböző zenei és öltözködési ízlés az identifikáció számos kódját hordozhatja, s a piacnak köszönhetően számos stílus konstruálására van mód. De ezek a lehetőségek egyben kényszerrel is jelentenek: muszáj valamelyik stílushoz tartozni, különben nevetésség és marginalizáció lesz a fiatal osztályrésze (Pasquier 2005: 61). A külsőnek, az öltözködésnek ez a különösen erős besorolási ereje egyszerre vezet a stílusok radikalizációjához és a kamaszok konformizmusához. Hiába csökken ugyanis a szülői kontroll,¹⁶ a kortárs közösség minden egyéni döntést árgus szemmel figyel, a hasonulás kényszerrel egyre erősebb. François Dubet és Danilo Martuccelli megfogalmazásában: „ahhoz, hogy én legyek, előbb olyannak kell lennem, mint a többiek” (Dubet – Martuccelli 2006: 74). A kamaszok normatív univerzuma így a szülőképtől a kortársakéhoz fordul, de ezek nem nyugszanak semmiféle valós társadalmi legitimitáson – hiszen mitől jobb vagy értékesebb az egyik divat, mint a másik? –, ami újfajta feszültségeket generál a meglévők mellé: sokaknak – és nemcsak a lányoknak – eleve gondot okoz az intimitás, a befelé figyelés igényének és a csoporthoz tartozás kényszerű viselkedési mintáinak összehangolása (Pasquier 2005: 60-61).

A kinézet versennyé erősödő fontossága nagymértékben befolyásolja a kamaszok nemi identitását. A könyv talán legizgalmasabb részében Pasquier arról ír, hogy a kamaszok növekvő autonómiája nemhogy átjárhatóbbá teszi a nemek közötti viszonyokat, hanem éppen ellenkezőleg, újabb falak emelkednek. A fiúk a férfias és versengő értékeket, a lányok az érzelmeket, és ezek intim barátnői körben való megosztását méltányolják. Ennek megfelelően a fiúk a sportban, s még inkább a videojátékok világában mélyülnek el, a lányok a regények, a sorozatok, az énekes tehetségkutató műsorok és az ezekre épülő internetes rajongóklubok univerzumában. A nemek kultúrája radikalizálódik, új hierarchia alakul ki: a fiúk megvetik a lányok érzelmekre építő kultúráját, s kicsúfolják azokat, akik a lányok irányában túlságosan nyitottak. Az identitásnak ez a szexualizálása természetesen együttjár a kamaszok normatív aspektusának megerősítésével: ha a kamaszok egyre inkább definiálható

¹⁵ Lehetségesnek tartja, hogy ez tulajdonképpen a felnőtté válást jelzi, amikor a másokkal való kapcsolat már nem pusztán szórakozás (Pasquier 2005: 158)

¹⁶ Az internetes és mobiltelefonos elérhetőség lehetővé teszi, hogy a fiatalok fizikai jelenlét nélkül, mindenfajta szülői felügyelet alól kibújva, akár az iskolai tanórák alatt bonyolítsák társas életüket.

sztereotíp megjelenéssel, akkor a nemi identitás sztereotípiának ilyen kifejeződései ennek a legjobb támaszai.¹⁷

A szülők és a fiatalok világa között egyre növekvő távolság a kamaszokat az iskolától is eltávolítja. De nem azért, mert a fiataloké ellenálló kultúra – még ha például a rap ezt is tematizálja –, hanem mert teljesen a fogyasztói társadalomba integrált fogyasztói normák köré szerveződő kultúráról van szó. Számos francia szociológus hívja fel arra figyelmet, mennyire gyökeresen eltérő a mai kamaszok értékrendje a korábbi generációkétól: merőben konformista, a kollektív identitást meghatározó értékekről és kulturális témákról teljességgel leszakadó. Persze, az kérdés, hogy mennyire homogén a mai kamaszkultúra. Az biztos, hogy számtalan, a családi és az iskolai kultúra(k)tól teljesen eltérő stílus él egymás mellett. Pasquier azonban leszögezi: Bourdieu korábbi megállapításaitól eltérően „a domináns kultúra nem az uralkodó társadalmi rétegek értékrendje, hanem a populáris kultúra” (Pasquier 2005: 162). A tömegkommunikációs eszközök ugyanis gyökeresen átalakították a kulturális szokásokat az elmúlt 25 évben, így Bourdieu-nek és Jean-Claude Passeronnak a *Les Héritiers* (Bourdieu – Passeron 1964) és a *La Reproduction*ban (Bourdieu 1970) megfogalmazott tézisei az iskolarendszer cinkosságával zajló társadalmi újratermelődésről már nem látszanak érvényesnek, ellentétben a címadó – többség zsarnokságára vonatkozó – Hannah Arendt-i meglátással:

„Ami a csoportban lévő gyermeket illeti, ő természetesen rosszabbul érzi magát, mint valaha. Mert ez csoport tekintélye, még ha gyermekekből is áll is, mindig számottevően nagyobb és zsarnokibb, mint amilyen egyetlen ember legszigorúbb tekintélye valaha is lehet. Az egyes gyermek nézőpontjából a lázadás vagy bármiféle önálló cselekvés esélyei szinte a nullával egyenlők; itt már nem abban a nagyon egyenlőtlen viaskodásban vesz részt, amelyben a másik személy kétséget kizáróan abszolút fensőbbiséggel rendelkezik vele szemben, ám amiben mégis számíthat a többi gyermek, vagyis a hozzá hasonlók szolidaritására; ehelyett az történik, hogy az egyszemélyes kisebbség a csoport összes többi tagjának abszolút többségével kerül szembe, ami eleve reménytelen helyzet. Nagyon kevés felnőtt képes ehhez hasonlót elviselni, még akkor is, ha nem játszanak közre a kényszerítés külső eszközei; a gyermekek viszont kimondottan képtelenek erre. Ezért a felnőttek tekintélye alól emancipálódott gyermek nem lett szabad, hanem egy sokkal rettenetesebb, egy igazi zsarnoki tekintélynek, a többség zsarnokságának alávetettjévé vált.” (Arendt 1995: 189)

¹⁷ A nemi elkülönülést és a megvetés kultúráját a médiahasználat régi sztereotípiái is erősítik: eszerint a technika, a számítógép a fiúk birodalma, a kommunikáció olyan régi módjai, mint például telefonbeszélgetés a lányoké. (Pasquier 2005: 105) Pasquier úgy véli – s ezek egyben könyvének zárómondatai –, hogy a kommunikációnak ezek a szocializációs különbségei – fiúk megvetése ide vagy oda – később mégis a lányoknak kedveznek társas életük kialakításában (Pasquier 2005: 166).

Irodalom

- Arendt, Hannah (1995): A múlt és jövő között, Budapest, Osiris.
- Beck, Ulrich – Beck-Gernsheim, Elisabeth (2002): Individualization: institutionalized individualism and its social and political consequences, London, SAGE.
- Bourdieu, Pierre – Passeron, Jean-Claude (1964): Les Héritiers. Les étudiants et la culture, Paris, Minuit.
- Bourdieu, Pierre – Passeron, Jean-Claude (1970): La Reproduction. Éléments d'une théorie du système d'enseignement, Paris, Minuit.
- Centre d'analyse stratégique* (2006): Enquêtes sur les violences urbaines. Comprendre les émeutes de novembre, Les exemples de Saint-Denis et d'Aulnay-sous-Bois 2005, 2006, 4. <http://www.strategie.gouv.fr/content/violences-urbaines-de-1%E2%80%99automne-2005>
- Dubet, François és Danilo Martuccelli (1996): À l'école. Sociologie de l'expérience scolaire, Párizs, Seuil.
- Galland, Pierre (1997): Sociologie de la jeunesse, Paris, Armand Collin.
- Galland, Pierre (2008): Une nouvelle adolescence, *Revue française de sociologie*, 2008, 4, 49, 819-826.
- Lahire, Bernard (2004): La Culture des individus. Dissonances culturelles et distinction de soi, La Découverte.
- Singly, François de (2006): Les Adonaissants, Paris, Armand Colin.
- Singly, François de – Ramos, Elsa 2010: Moments communs en famille, *Ethnologie Française*, 1, 11-18.
- Singly, François de (2000): Penser autrement la jeunesse, *Le lien social et politique*, 43, 9-20.
- Singly, François de (1996): Le Soi, le couple et la famille, Párizs, Nathan.
- Parsons Talcott 1942: Age and sex in the social structure of the United States, *American sociological review*, 7, 5, 604-618.
- Takács, Erzsébet (2011): „Individuumszociológiák”. Modernitás-megközelítések a francia szociológiában, *Replika*, 79, 7-21.
- Zakhartchouk, Jean-Michel (2007): Enquête sur les « adonaissants ». Entretien avec François de Singly. *L'actualité éducative* du N°449 de janvier 2007. <http://www.cahiers-pedagogiques.com/Enquete-sur-les-adonaissants>

Széman Zsuzsa szerkesztésében megjelent a **Challenges of Ageing Societies in the Visegrad countries"** c. szabadon letölthető e-book a négy Visegrádi ország kutatóinak legfrissebb kutatásait tartalmazó tanulmányaival.

A könyv letölthető az alábbi linkről: ageing.maltai.hu

Abstract

The present book covers a comprehensive picture of the challenges of ageing in the Central European Visegrad Four – Poland, Slovakia, the Czech Republic and Hungary – and at the same time also formulates answers and presents the results of several new researches, action researches including good examples that can be applied in practice. Each of the articles is a separate unit but together they trace an interlocking picture. The first part of the book focuses on the analysis of challenges of demographic trends, population ageing, macro socio-economic, labour market trends, societal, environmental, ICT and care challenges with special emphasis on long-term care. The book highlights the diversity, the similarities and differences of the research findings until now hardly or not at all accessible for the “English-using” scientific world.

